ІВАН ФРАНКО

ІВАН ФРАНКО

ВИБРАНІ ТВОРИ

АКАДЕМІЯ НАУК
УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ
ЛІТЕРАТУРИ
ім. Т. Г. ШЕВЧЕНКА

ІВАН ФРАНКО

ЗІБРАННЯ ТВОРІВ У П'ЯТДЕСЯТИ ТОМАХ

ХУДОЖНІ ТВОРИ

ТОМИ 1—25

ІВАН ФРАНКО

ТОМ 19

ПОВІСТІ ТА ОПОВІДАННЯ
(1892 -1896)

ВИДАВНИЦТВО
«НАУКОВА ДУМКА»
КИЇВ — 1979

УІ
Ф83

Редакційна колегія:

І. І. Басс
М. Д. Бернштейн
Г. Д. Вервес
А. Т. Гордієнко
О. І. Дей
Б. А. Деркач (заступник голови)
В. Ю. Євдокименко
О. Є. Засенко
Д. В. Затонський
С. Д. Зубков
Є. П. Кирилюк (голова)
П. Й. Колесник
Н. Є. Крутікова
В. Л. Микитась
Ф. П. Погребенник (відповідальний секретар)
Є. С. Шабліовський

Редактор тому

М. Д. Бернштейн

Упорядкування та коментарі

Ю. Л. Булаховської,
В. П. Ведіної,
Д. А. Кочубей

Редакція художньої літератури

Ф $\frac{70303\text{-}079}{M221(04)\text{-}79}$ передплатне 4702590100

© Видавництво «Наукова думка», 1979

Іван Франко. Фото. 1903

ПОВІСТІ ТА ОПОВІДАННЯ

ДЛЯ ДОМАШНЬОГО ОГНИЩА

І

В невеличкім, чистенькім і зо смаком прибраніім салонику дві дами заняті живою розмовою.

Обі однакових літ, однакового показного росту, обі вродливі, в цвіті віку, обі вбрані добірно і зо смаком. Говорять між собою інтимно, інколи мимоволі понижуючи голос до таємного шепоту, хоч ані в салонику, ані в сусідніх покоїках, ані в сінцях нема й душі живої.

Одна з них, розкішно розвита брюнетка з блискучими чорними очима, з цвітом молодості і здоров'я на повних рум'яних щоках, на чудово викроєних малинових устах, з маленькою ямочкою на круглому підборідді, що надавала їй вираз жартовливої молодості і невинності,— се, очевидно, пані дому. Ніхто би по ній не пізнав, що їй 28 літ, що вона мати двоїх дітей, котрі ходять уже до початкової школи,— так молодим, свіжим і непочатим видається її лице, вся її еластична, дівоча і чаруюча постать. В простім, а проте дорогім і елегантнім домовім убранні вона дуже живо занята тим, що «робить порядок» у салонику: знімає полотняні футерали з м'яких коштовних меблів і з золочених рам дзеркал та образів, уставлює симетрично статуетки та оздобну посуду на комоді, придивлюється і примірює, де би найкраще стояти букетам з живих цвітів, що, настромлені в делікатні вазоники з золоченого скла, розливають сильні пахощі на ввесь салоник. Упоравшися з сим, підбігла до невеличкого, перламутром викладеного столика і накрутила старосвітський металевий годинник, що довгий час без діла дрімав під хрусталевим клешем. Одним словом, молода пані «виганяє пустку» з сього салоника, котрий, очевидно, чимало часу стояв пустий, запертий. В ко-

минку тріщить і гуде веселий огонь, що звільна оживлює, огріває заморожене повітря салоника, немов достроює його до оживлених рухів, цвітучого лиця і розіскрених очей пані дому.

— Але ж, Юлечко, — говорить вона дзвінким, дивно проймаючим голосом, — не роби ж мені тої прикрості, роздягнися, присядь на хвилечку! Я занята, се правда, але так... знаєш, така вже моя вдача, що ані хвилі не можу дармувати. Я би се могла і по обіді зробити, ну, але знаю, що ти мені сього за зле не приймеш.

— Що ж, знов, Анельцю! Адже ж власне задля того...

— Ні, ні, не кінчи, не говори мені нічогісінько: задля сього чи задля того! — перебила їй господиня, притулюючи їй свою білу, пухку, маленьку ручку до уст і силою втискаючи її на крісло. — Коли вже ти прийшла до мене, то напевно знаю, що не без причини. І добре зробила, що власне тепер прийшла, — додала по хвилевій мовчанці, під час котрої її приятелька знімала капелюх. — Мариня пішла до міста, діти ще в школі, можемо поговорити свобідно.

— Але твій чоловік, — з виразом якогось заклопотання промовила друга дама, — адже ж він сьогодні має приїхати, не правда?

— Власне, власне! — живо відмовила Анеля, — але аж вечором. Антось писав мені з Перемишля, що мусить там іще полагодити якісь формальності.

— Ну, то добре, коли так! Я думала, що зрана приїде, тим поїздом, що власне о дев'ятій надійшов.

— Що ти мовиш! — скрикнула Анеля з жартовливим обуренням. — Тепер уже пів до одинадцятої. Якби був тим поїздом приїхав, то вже би давно був у мене. О, я його знаю! Він би не видержав так довго.

Уста і очі її заблисли при тих словах напівжартовливим, напіврозкішним усміхом.

— Ах, так! Без сумніву! — сказала Юльця. — Вспокоюєш мене цілковито. А щоби перейти на те, що я тобі мала сказати, — додала, мимоволі понижуючи голос,— то... може, воно й нічого, може, се так тілько... Але ти знаєш, яка моя натура. Нехай що-небудь найменше, я зараз перелякаюся так, що крий боже.

Вираз її лиця, її очі і ціла її подоба, бачилось, потверджували правду тих слів. Все в ній проявляло ненастанний внутрішній неспокій, і то не хвилевий, але якийсь орга-

нічний, вроджений, що плив з недостачі рівноваги між поодинокими силами її душі, між чуттям і волею, між бажаннями і спосібністю до їх заспокоєння. Хоч ровесниця Анелі, хоч не менше від неї вродлива і одягнена в елегантний візитовий стрій, вона все-таки виглядала о яких десять літ старшою від своєї товаришки. Її величезні русяві коси, обвиті довкола голови, бачилось, пригнітали те низьке чоло, порисоване вже легенькими морщинками, те бліде, дрібне, доцвітаюче личко з блискучими очима, що раз у раз бігали неспокійно. Коли говорила, кінчики її уст тремтіли судорожно, а в руках м'яла раз у раз напарфумовану батистову хусточку. Хто їй ближче приглянувся, той мусив достерегти, що не любила ніколи довший час спочивати очима на однім предметі, що часто якось мимовільно, з привички, озиралася, щоби її не підслухував, і так само часто машинально поправляла складки своєї сукні. Навіть в тих хвилях, коли сміялася, коли слова рвучим потоком плили з її уст, — навіть в тих рідких хвилях видно було якийсь вираз терпіння і тривоги на її лиці, щось таємне і принадливе, мов загадка, а глибоке, мов гірське озеро.

— Аякже, аякже! — з усміхом щебетала Анеля, виймаючи з комоди велику срібну тацю з емальованими на ній головками ангеликів. — Що би то було, якби моя Юлечка не мала раз якогось страховинного прочуття, не переживала смертельної тривоги! Ну, ну, вспокійся, моя любочко, і скажи, яким прочуттям ти знов мучишся?

— Жартуєш, Анельцю, — сумовито відповіла Юльця. — Щаслива ти, що можеш жартувати! Такий уже, видно, твій темперамент. Як я тобі завидую його! Ах, а я!.. Ну, але сим разом, люба моя, не в прочуттях діло. Боюся дуже, щоб не було щось геть гіршого!

Легенька хмарка пробігла по лиці Анелі. Зупинилася на середині покою, несучи тацю, щоб поставити її на столі, і пильно зирнула в лице своєї товаришки.

— Хочеш мене занепокоїти! — сказала і додала з усміхом:— Не знаю, чи се тобі вдасться. Знаєш, у мене нині щасливий день: муж по п'ятилітній неприсутності вертає до мене зі служби. Ну, так що ж там таке, говори!

— Бійся бога, Анельцю, — скрикнула Юльця. — Як ти можеш таке говорити! «Хочеш мене занепокоїти!» Хтось би міг собі подумати, що я завидую тобі родинного щастя і бажаю його затроїти!

— Хто знає! — сміючись вимовила Анеля. — По вас, старих самотницях, усього сподіватися можна.

І поставивши тацю на столі, принесла велику коробочку і висипала з неї на тацю купу різнобарвних карток, візитових білетів з бажаннями, запросинами і запитами, а потім супокійно, систематично почала розкидати по таці ті докази сердечного, рухливого і обіймаючого широкі круги товариського життя. З правдиво жіночою грацією розкидала їх так, що в тім ніби неладі видно було певну провідну думку, навіть певне невинне кокетство.

Юльця сумовито похитала головою.

— Встидайся, Анельцю, встидайся, що можеш щось подібне подумати про свою приятельку! Ні, на се я не заслужила!

— Ну, але що ж там маєш? Що там дусиш у тій прекрасній головці? — сказала Анеля, цілуючи її в лице, а потім в чоло, а відтак сідаючи побіч неї. — Я готова зі своєю роботою. Тепер говори!

— Я вже сказала тобі, — мовила Юльця, беручи її за руку і похиляючи очі вниз, мов який влюблений хлопчина, — сказала вже тобі, що се все, може, й не значить нічого. Стілько разів уже ми непотрібно тривожились... відколи ми розпочали сей нещасний інтерес...

— Ах, то, певно, знов Штернберг! — скрикнула Анеля.

— Розуміється, що не хто, як він. Смійся з мене, Анельцю, але мене раз у раз мучить прочуття, що той хитрий жид наробить нам іще великого клопоту.

— Смійся з того! — рішуче відмовила Анеля якимось зміненим, твердим голосом, голосом купця, що певен своєї добре обдуманої купецької комбінації. — Що він нам може зробити? Камінь, котрий хотів би звалити на наші голови, попередусім розтовк би його самого, а нас — хто ще знає. Ні, Юлечко, з того боку я безпечна, з того боку не боюся нічого.

— Ах, люба моя, — відказала Юльця, — ніколи чоловік не може так обезпечитися! Не раз найменша дрібниця, непередвиджений припадок може попсувати найкращі замисли.

— Ха-ха-ха! — зареготалася Анеля сріблистим сміхом. — Але ж се ми знали з самого початку, моя Юлечко! Хто вовка боїться, нехай у ліс не йде. А тим часом бог дав, що досі нас вовки не з'їли. Аж тепер, коли ми вже майже зліквідували свій інтерес, коли всі акти зложено до архі-

ву, а кінці вкинено в воду... Ні, Юлечко, поглянь на мене! Котра з нас більше ризикувала? Котра могла більшої страти лякатися? Признаєш мені, певно, що я. А все ж таки, раз зважившися приступити до вашої спілки, я стояла сміло на своїм становищі, робила все, що тільки ми признавали потрібним, і ані разу — правда? ані разу я не завагувалася. Ну, скажи, чи не правду говорю?

— Героїня з тебе, моя Анельцю, о так, правдива героїня! Ще від дитинячих літ, від шкільної лави любила я тебе за те, подивляла тебе за те. Ах, і тепер тебе подивляю і завидую тобі твоєї незламності. Але признай, моє серденько, що і я не була перешкодою в цілій справі, що і я експонувалася і наражувалася, — ох, та й ще й як! Адже ж увесь план був мій. Добір спільників і агентів — мій. Нав'язання зносин — моє. Я була душею цілого предприємства, не правда? А коли я раз у раз тривожилась, раз у раз остерігала, коли я не раз навіть видумувала небезпеченства тамо, де їх не було, то адже ж і се не вийшло нам на шкоду.

— Противно, Юлечко, противно! — живо мовила Анеля, знов її цілуючи. — Ну, але скажи ж, мій сторожовий журавлику, які се там чорні точки ти добачаєш на видокрузі?

Замість відповіді Юльця виняла з кишені пом'яту телеграму і подала її Анелі.

— Телеграма! — скрикнула Анеля, трохи зачудувана, і поспішно розвинула пом'яту картку. — З Філіпополя! Від Штернберга! А він у Філіпополі що робить?

А потім звільна, майже напошепки, прочитала оцих кілька слів, що містилися в телеграмі:

«Komme mit Orient-Expresszug. Schicke weiteres Telegramm aus Budapest. David»[1].

Анеля поблідла. Сиділа недвижна, і пальці її, в котрих держала телеграму, затремтіли судорожно, і телеграма випала з її руки на коліна. Погляд її напружився, зіньки очей розширилися. Гляділа перед себе, не бачачи нічого, гляділа в нутро своєї душі, шукаючи чогось, що помогло б їй розв'язати загадку, заключену в тій скупій на слова, та, очевидно, грізній телеграмі. Вкінці, не находячи нічого, звільна обернулася до Юльці.

— Що ж се значить? — запитала.

[1] Їду східним експресом. Пришлю наступну телеграму з Будапешта. Давид *(нім.)*. — *Ред.*

— Хіба ж я знаю? Чую тілько...

— Покинь ти ті свої чуття! — майже гнівно перебила їй Анеля. — Чому він виїхав з Константинополя?

— Отсе ж то, власне, питання!

— Пощо їде орієнт-експресом? Видкося, що дуже йому пильно.

— Отсе ж то, власне, мене тривожить!

— Пощо їде на Будапешт? Чого йому там треба?

— Загадка цілковита.

— Чому не телеграфує виразно, що сталося?

— Видко, що не чується безпечним.

— Так що ж там могло статися?

— Отсе саме головне.

— Ні, не се головне. Коли сталося що-небудь неприємне, то важно також знати, де саме сталося: чи в Константинополі, чи, може... А!

В тій хвилі сталося щось зовсім незвичайне, несподіване, щось таке, що з елементарною силою вірвалося до сього тихого салоника, з лускотом розтворивши його двері, впало досередини серед бовдурів холодного повітря, сильно піддуло огонь в коминку, так що палаючі поліна затріщали і горючі вуглі повискакували геть насеред покою, мов метеори, сполошило обох дам, попхнуло Анелю насередину і вхопило її в якийсь скажений вир, в котрім нічого не було видно з-поза сивого морозового облака, тільки чути було огнисті поцілуї, оклики: «Антось!», «Анеля!» і вкінці довге, сердечне хлипання, перериване спазматичним реготом.

II

— Антось! Недобрий хлопчик! Як же ти міг зо мною так поступити! Пишеш, що вночі приїдеш...

— Я вирвавсь у них! Вирвався швидше, ніж надіявся. І ось я тут! тут! тут!

І Антось покривав поцілуями руки, груди і уста своєї жінки.

— Та коли ж ти приїхав?

— О дев'ятій.

— І тілько тепер приходиш?

— Служба, Анелечко, служба! Треба було людей запровадити до касарні і здати рапорт у генеральній комендї. Добре, що й так швидко я упорався.

— Недобрий хлопчисько! Недобрий хлопчисько! —

віддувши губки, повторяла Анеля, б'ючи його по руках, що ними Антось обнімав її гнучкий стан, притискав до своєї груді.

Той «Антось», або «хлопчисько» — се був високий, крепко збудований мужчина літ около сорока, з рідким уже, злегка шпакуватим волоссям, з рудавими вусами і такими ж баками, при шаблі, в зимовім військовім плащі і в мундирі капітана австрійської піхоти. Лице його, невважаючи на признаки великої втоми і тільки що відбутої далекої подорожі, дихало здоров'ям. В сивих очах виднілася доброта і лагідність, хоч бистрі і певні рухи свідчили про військову дисципліну, що ввійшла, так сказати, в кров і нерви.

Капітан Антін Ангарович вертав власне з Боснії, де пробув цілих п'ять літ у військовій службі. Відкомандирований туди з одним із перших відділів окупаційного війська, він мав участь у всіх бійках і перестрілках, серед яких доконано окупації і пацифікації того краю, відзначився при здобуванні Сараєва і пізніше кілька разів у боях з бандами «гайдуків», що волочилися по краю, авансував з поручника на капітана, лишився добровільно ще три роки в військовій службі в Боснії з огляду на вищу плату і обіцяний йому дальший аванс, і, власне, по п'ятилітній неприсутності вертав назад до Львова, на лоно своєї сім'ї. Його приділено до львівського гарнізону, при найближчім маєвім авансі його мали іменувати майором, а се значило пенсію, що сяк-так забезпечить прожиток і будушину його сім'ї. Найсміліші, найгарячіші його бажання близькі були до здійснення.

— Так ось ти мені! ось ти мені! мій найдорожчий скарбе! моє золото! життя моє! По тільких літах, по тільких трудах, по тільких небезпеках! — приговорював капітан голосом, уриваним зі зворушення, все ще тулячи в своїх обіймах жінку, що раз хлипала з плачу, то знов вибухала сміхом. — Тепер я твій, тепер ніщо нас не розлучить.

І обоє, сплетені раменами, сіли на ссфі.

Тільки тепер капітанів зір побачив Юлію, що, стурбована і збентежена, стояла, не знаючи, що їй почати, і, очевидно, бажала б була нечутно і незримо вифуркнути з сього щасливого гнізда.

— Halt, Regiment![1] — весело скрикнув капітан. — А се хто? — запитав, обертаючися до жінки.

---

[1] Стій, полк! *(нім.)*. — *Ред.*

— Ах, я й забула представити тобі — Юльця Шаблінська, моя товаришка ще з пансіону. Юлечко, сей нечемний хлопчисько, — бачиш його? — з тими поганими вусищами, се є той Антось, про котрого я тобі наторохтіла повні вуха.

Юлія злегка відклонилася і зачала пришпилювати до волосся капелюх.

— Herstellt[1] — крикнув капітан.— Положити капелюх! Сюди, на стіл! Сідати! Приятелька моєї жінки мусить бути й моя приятелька. Приятеля я, мабуть, визвав би на шаблі, але приятельку взиваю, щоби лишилася з нами на обід.

Юлія, очевидно, ще дужче заклопотана, держала капелюх у руці і не знала, на яку ступити.

— Пане капітане,— промовила нарешті,— дякую за ласкаві запросини, але сьогодні у панства такий день, що моя присутність буде зовсім не на місці. Справді...

— Gilt nichts![2] — відрубав капітан жартовливо грізним голосом.— Сьогодні я в такім настрої, що міг би обняти і цілувати весь світ, і оту стару жидівку, що на Зарваниці продає варений біб.

— Fi donc![3] Антосю! — перервала Анеля, даючи йому кляпса по рамені.

— А нехай мене твоя приятелька не визиває на одвертість! — відмовив капітан. — Скажи їй, витолкуй, що у мене нема ніяких викрутів, що опозиції не терплю. Слово сказалося, і клямка запала. Панна Юлія лишається з нами на обід і по всьому.

— Ха, ха, ха! Але ж вона не панна! Бачиш, і висмикнулася тобі з-під твойого слова.

— Не панна? А що ж вона таке?

— Чудесно б ти їй прислужився, якби вона для твоєї вподсби мала лишитися старою панною.

— Не люблю старих паннів. Значить, вона замужня. Тим ліпше. Задержимо її тут, поки нам її муж екзекуції не надішле.

— Але ж ти знов зловився на полову, старий воробію! Пані Юлія вдова.

Лице капітана виявило велике комічне розчарування.

---

[1] Назад! *(нім.)*. — *Ред.*

[2] Не має значення! *(нім.)*. — *Ред.*

[3] Фу, як погано! *(франц.)*. — *Ред.*

— Вдова? Ненавиджу вдів. Вдови — сови, се птахи, що ворожать лихо. Чи хоче вдова йти додому? — запитав, обертаючися до Юлії.

— Думаю, що пан капітан... — почала Юлія, все ще вагаючися, чи має пришпилити капелюх до голови, чи покласти його на столі.

— Але ж з паном богом! з паном богом! — перервав їй капітан, а потім, зірвавшися з софи, чемно поміг їй надіти плащ, взути калоші, віднайшов її парасольку і, стискаючи в своїх могучих долонях її дрібну ручку, мовив поважно:

— Даруйте, пані, отсе жартливе привітання. Дуже жалую, що пані не були ласкаві лишитися, але таки бачу, що ваша правда. Сьогодні я справді був би неможливим у чужім товаристві. Чи ви, пані, не гніваєтеся на мене?

— Але ж, пане капітане! — протестувала пані Юлія.

— І відвідаєте нас, пані?

— З найбільшою охотою.

— Але незабаром! Завтра!

— Коли мені тільки час позволить.

— Ніяких «коли»! Ніяких «коли»! Коли, пані, завтра не прийдете, то буду се вважав знаком, що гніваєтеся на нас.

— Але ж, пане капітане! Відки така думка?..

Прощаючися з панею Анелею, Юлія шепнула їй до вуха:

— Якби що-небудь було, то забіжу ще сьогодні вечором.

Анеля поцілувала її і випровадила за двері.

Капітан тільки тепер скинув плащ, відіп'яв шаблю і силкувався вспокоїтися після могучого вибуху чуття. Та се не було так легко. Сів на фотелі, трібував розглянутися по салоні, та предмети скакали йому поперед очима, зливалися в якусь сіру масу, покривалися рожевим туманом, видавали якийсь чудовий гук, що сильно дуднів у його серці, живіше поганяв кров у жилах. По кількох секундах капітан схопився з фотелю, пройшовся кілька разів по салонику, а коли Анеля вернула з коридора, він в тій хвилині вхопив її в обійми і почав покривати поцілуями її уста, очі, чоло і волосся.

— Але ж, дитино, задусиш мене! — пестотливо кричала Анеля. — Ну, так і видно, що з гарячішого клімату вертаєш. Давніше ти не був такий огнистий.

— Гніваєшся? — шепнув капітан, щасливий, з зачаленілим лицем, держачи її за рамена і зблизька заглядаючи в її чудові огнисті очі.

— Певно! — відповіла жартливо Анеля, закручуючи його вуси, а потім, легесенько сіпнувши, посадила його на м'якій софі і, сівши на його колінах і обнявши його за шию і опираючи свою голову на його рамені, мовила: — Ну, але розповідай же мені, як тобі там поводилося? Як ти там жив? Як бідував? Адже ж ти й бідував, правда?

— О, не раз! Бували дні... Ну, та що там тепер про се згадувати, коли я тут, при тобі, при дітях...

І урвав. Тільки тепер із уст його вирвалось слово, що його без відома вже від кількох хвиль шукав у своїй пам'яті, розворушеній і обезсиленій напливом різнородних почувань.

— Анелько! — скрикнув з виразом справдішнього переляку на лиці. — А се що значить? Де діти?

— Ха, ха, ха! — засміялася Анеля, любуючися тим виразом його лиця. — Отсе мені батько! Півгодини вже сидить дома і зовсім забув, що має діти, забув навіть спитати, що з ними діється! Ха, ха, ха!

— Анелько, бійся бога! — благав капітан. — Не муч мене, а скажи, де вони?

— Пст! Тихо! — шепнула Анеля, прикладаючи палець до уст.

— Тихо? А се чому?

— Бо дітей побудиш. Ось тут у сусіднім покою вони сплять у колисочках. Власне перед твоїм приходом поссали по фляжечці молока...

Капітан уже схопився, щоби бігти до сусіднього покою, та голосний, непогамований сміх, яким вибухла Анеля, зупинив його в розгоні.

— Ах ти, легейдо, легейдо! І ти справді думав, що твої діти ще фляжечки ссуть, що все ще такі самі, якими ти їх лишив? Фе, встидайся, ти, стара дитино! Твої діти в школі.

— В школі? — скрикнув капітан, не тямлячи себе з радості. — А се відколи?

— Від осені.

— Як то, і ти мені нічого про се не писала?

— Ще чого не стало! Розсудливий батько і сам би сього догадався, що дітям уже пора до школи, а такий легейда, як ти, може потішитися несподіванкою.

Замість відповіді — нові обійми, нові поцілуї.

— Значить, обоє в першій класі! — радісно мовив капітан.

— Дуже перепрашаю, бо в другій, — строго відповіла Анеля. — Цесі вже шість літ минуло, а Михасеві на осьмий поступило. Я не хотіла надто вчасно засаджувати їх за книжку, та проте початків навчила їх сама, так що обоє принято відразу до другої класи. А як хороше вчаться! Учителі не можуть їх передо мною нахвалитися.

— Ти моє золото! Ти моє щастя! Ти моя мамочко дорога! — шептав капітан, притискаючи її до грудей.

Та нараз затих. Сльози, гарячі сльози несказанного щастя бризнули з його очей. Кинувшися на софу і закривши лице руками, він хлипав, як мала дитина, коли тим часом Анеля новими пестощами силкувалася його заспокоїти.

Не швидко їй се повелося, поки несподівана пригода не довела його знов до рівноваги. Отсе бачиться йому, що крізь якийсь м'який рожевий туман радісного зомління, в якім він поринав десь глибоко-глибоко, неначе шпарка ластівка, летить до нього щось таємне, загадкове, невиразне і нараз ось тут коло нього розпливається в гомін, у солодку музику, що не мелодією, а словами долітає до його слуху.

— Мамо, а се хто плаче? — гомонять ті слова.

Капітан помалу підводить голову, обертає зір у той бік, відки почув голос. Дві пари чорних блискучих дитинячих очей, наполовину цікавих, а наполовину зачудуваних, вдивляються в нього. Ті очі роз'яснюють і оживляють два дитячі личка, кругленькі, рум'яні, чудово хороші. Хвилю стоїть загальна мовчанка. Дитячі сердечка б'ються живо-живо, прочуваючи, що тут робиться щось незвичайне. Мати одним закоханим поглядом обіймає батька й дітей, а батько... Слова завмерли у нього на устах, духу в грудях не стало, а коли вкінці отямився, коли вхопив обоє дітей у свої обійми, коли їх цілував, і пестив, і обливав слізьми, то одно тільки слово міг вимовити і раз у раз повторяв те слово, оскільки лиш йому вистарчало часу між обіймами і поцілуями:

— Бачиш! Бачиш! Бачиш!

— Діти, адже се ваш татко! Бачите його? — крикнула мати.

Коли нарешті капітан випустив хлопчика зі своїх обіймів, сей станув перед ним і, вдивляючися в нього, промовив поважно:

— Так се ти наш тато?

— Ах ти, невірний Томку! — скрикнув капітан. — А се по-якому? Не віриш мені? Чи маю тобі се доказувати?

— А чого ж ти плакав? — питав Михась.

Капітан розсміявся.

— А того, — відповів, — що, прийшовши додому, я не застав ані тебе, ані отсеї панночки.

— То ти за нами плакав? — запитала Цеся, що й оченят своїх не зводила з батька, сидячи у нього на колінах, і ось-ось готова була заплакати.

— Ми були би тебе дожидали, — розсудливо мовив Михась. — Учитель був би мене пустив зі школи, якби я був знав, що ти приїдеш.

— Як же се? То ти не знав, що я маю приїхати?

— Знав.

— О, ми давно знали, — підхопила Цеся. — Мама день у день говорила нам про тебе.

— Ходи, покажемо тобі в нашім покоїку табличку, що на ній ми вичислювали, кілько ще днів лишається до твойого приїзду, — додав Михась.

— Та ось тітка Юля збаламутила нас.

— Я се знав, що вона нас одурить. І так се напевне говорила, що татко аж уночі приїде! Недобра та тітка Юля!

— Що се за тітка? — спитав зачудований капітан.

— Адже ж ти бачив її перед хвилею, — промовила Анеля.

— Ага, тота... твоя приятелька! Значить, вона часто буває в нашім домі?

— О, день у день! — підхопила Цеся. — Чекай, покажемо тобі, яких нам забавок понадаровувала. Мені прекрасну ляльку.

— А мені найбільше нармельків дає, — сказав Михась, — але я її не люблю.

— Чому? — поважно запитав капітан.

— Бо все мені щось такого наговорить, а потім покажеться, що се неправда.

— Ну, чекай, ми її покараємо! Як вона сміє тебе дурити! — мовив батько з комічною повагою.

І почалася розмова — ота люба, весела, розкішна гутірка в родиннім кружку, розмова ні про що, а притім займаюча, свіжа для духу і серця, розмова, при котрій мозок спочивае, нерви дізнають лагідних, приємних зворушень, око впивається видом любих лиць, підхапуе кожду зміну

виразу, найдрібніший рух коханих істот, а душа в кождій дрібниці знаходить нове таємне джерело розкоші.

Нараз капітан схопився на рівні ноги і, своїм звичаєм перескакуючи з веселого тону в страшенно розпучливий, скрикнув:

— Пропав я! Нещасливий! Уже по мені! Вже мене нема!

Діти аж поблідли з переляку. Михась ухопив батька за руку, немов хотів захистити його від якоїсь грізної небезпеки.

— Що тобі таке? — запитали всі разом.

— Я забув про найважнішу річ!—лементував капітан.

— Про яку?

— Адже ж я для вас із Боснії попривозив усякі подарунки.

— А де ж вони? — запитала Цеся.

— В саквояжі.

— А де саквояж?

— У Грицька.

— Се що за Грицько?

— Мій вояк. Мій слуга.

— А де ж він?

— Отож власне сього не знаю. Певно, десь пропав, утік, дезертував і саквояж узяв із собою.

Цеся заломала рученята з розпуки, але Михась, усе ще держачи батька за руку, вдивлювався пильно в його лице, бажаючи зміркувати, чи він жартує, чи направду се мовить.

— Се не може бути! — сказав вкінці рішуче і, пустивши батькові руку, побіг до передпокою. Не минула й хвилина, а з передпокою роздався його радісний скрик:

— Є саквояж, є!

І, показуючи голову крізь відхилені двері, сміючися сердечно, він кричав до батька:

— А бачиш! Є саквояж! І пощо було нас лякати?

— А Грицько є? — питав капітан.

— Грицька нема.

— Як-то нема? Шукай добре, він там десь мусить бути коло саквояжа.

Привикши до послуху і не бачачи жартливого відтінку на батьковім лиці, хлопчик цофнувся від дверей і щез у передпокої. Всіх очі з напруженням, повним таємної веселості, обернулися до дверей. По хвилі показався Михась розчарований, з докором позираючи на батька.

— Пощо жартуєш? — мовив. — А от Грицька нема.

— Нема? Ну, а як ти думаєш, де він може бути?

Михась думав, та нічого не міг видумати.

— Ну, чекай, стрібуємо його покликати. — І, вийшовши до передпокою, капітан, вихилившися крізь двері, кликнув могучим голосом:

— Грицьку!

В тій хвилі дався чути якийсь лускіт і стук важких кроків, і, заким діти здужали отямитися, показалася в дверях здоровенна, по-військовому вбрана фігура Грицькова.

— Мельдую покірно, пане капітане, що я є.

— А де ж ти був?

— Мельдую покірно, в кухні.

— А що робив?

— Мельдую покірно...

— Не мельдуй, говори попросту! Що робив?

— Насамперед сидів на лавці, потім приніс води, потім урубав полін, потім... потім сидів на лавці.

— А хто велів тобі се робити?

— Там така Мариня є, пане капітане. Дуже остра шаржа. Ще остріша, ніж пан фірер Фухтіг.

Пані Анеля приснула сміхом, чуючи ті слова, та капітан з найповажнішим у світі лицем екзаменував Грицька далі:

— Значить, недобра особа?

— Як оса.

— А горівку пив?

— Пив, пане капітане.

— А чим закусив?

— Хлібом і смаженою ковбасою.

— А хто тобі се дав?

— Та вона... та сама Мариня.

— То мусить бути добра особа?

— Як рідна мати, пане капітане!

— А ти сварився з нею?

— Сварив, пане капітане.

— А перепросився вже?

— Вже, пане капітане.

— Ну, йди ж тепер і запитай її, чи швидко буде обід, бо ми вже голодні.

— Слухам, пане капітане!

І, салютуючи, Грицько по-військовому зробив півоборот наліво. Та, заким іще рушив до кухні, відчинилися

супротилежні двері салоника і показалася в них Мариня, просячи панство на обід. Грицько обернувся, плюнув і, мурмочучи: «Се дідько, не дівчина!», пішов до кухні.

III

Обід був скромний, а проте протягся досить довго. Хоча капітан з дороги приніс досить заострений апетит, та тепер їсти не міг. Ситий був своїм щастям, тою теплою, погідною, тихою і такою оживленою родинною атмосферою, про котру марив там, на гірських бівуаках, серед босняцьких скал, у сльотах, і спеках, і невигодах табірного життя і пізніше в монотонній і сто разів скучнішій гарнізоновій службі. Те щастя, далеке й бажане, видавалось йому тепер сто разів любішим, сто разів чарівнішим, ніж його мрії. Лиця, постаті, голоси, слова дітей завершили той могучий чар. Від'їжджаючи, він покинув їх майже немовлятами, крикливими, що часто плакали і причинювали родичам багато клопотів та невигод. Він тямить, що тоді в глибині душі навіть рад був подекуди, що може вирватися з тої «дитинярні», як звав своє помешкання. І в мріях його діти не грали видної ролі, блукали десь мов бліді тіні; він думав про них більше розумом, теоретично, та не любив їх так, як любиться живі, близькі серцю істоти. А тепер! Сам вид тих двох істот, у котрих він чув частинку себе, всього себе — тої гнучкої дівчинки з голубими очима і попелястим шовковим волоссям, що в її лиці він пізнавав свої власні риси, та без порівняння ніжніші, благородніші, що кождий її рух наповнював його мимовільним подивом,— вид того хлопчика, так непохожого на сестру, а так дивно подібного до матері, з виразом енергії на круглім лиці і на устах, резолютного і бистрого в рухах і з деяким відтінком дитинячого юмору в словах, — той вид спинював йому віддих у грудях, наповняв його ненастанним восхитом. Сей восхит іще вбільшав його любов і пошану для жінки, для тої женщини, не тільки чарівно вродливої, але також залізного, неподатливого характеру та високої інтелігенції, що, полишена сама, з невеличкої половини його пенсії, яку міг їй посилати місячно, зуміла вижити, вдержати дім і так славно виховати дітей. Що були добре виховані, розумно, свобідно, без неволення їх дитинячої вдачі, що на розвиток їх інтелігенції, їх характеру і їх тіла змалку пильно вважала, се видно було з кождого їх руху, з кождого слова.

Всі ті спостереження, почуття і уваги куйовдилися в капітановій голові, майже пригнітаючи його ум і тільки постепенно, по черзі доходили до повної його свідомості. А проте він чув себе незвичайно підохоченим і оживленим. Розмовляв, жартував, розповідав і уривав, сміявсь і їв, і очей не зводив із жінки й дітей. Бачилось, що в тій хвилині він хотів скупити в собі й пережити все те, що занедбав за так довгі роки.

Аж по обіді почув деяку втому. Природа почала допоминатися свойого права, перенатужені нерви почали відмовляти послуху, бажали спочинку.

— Хочеш лягти, Антосю? Заснеш на чверть годинки? — спитала жінка.

— О, ще чого не стало! Ти по чім таке думаєш?

— Бачу по тобі, що ти втомлений. Іди, я тобі покладу подушку на софі.

— Та я ж не хочу! Що ти думаєш? Чи ж я засну тепер?— боронився капітан, котрому якось соромно було лягати й спати в таку хвилю.

— Заснеш, заснеш! — говорила лагідно та енергічно Анеля. — Ти втомлений. Ходи! Зрештою, що тут з тобою балакати? Тут моя команда і я наказую. Allons[1], марш!

— Га, коли вища інстанція так каже, то годі! — сказав капітан і, поцілувавши дітей в чоло, а жінку в обі руці, пішов за нею до покою, де вже його ждала вигідна софка, вкрита білим простиралом, з подушкою в головах.

— Не роби церемоній, дитино! — сказала жінка. — Ляж і спи. Я позамикаю, щоби тут ніхто тобі не перешкоджав. А якби тобі було чого треба, то задзвони.

І вийшла, гарна, легка, як сонний привид, а її слова були такі спокійні, свідчили про таку гармонію її душі, що самі одні впливали освіжаюче і вспокоюючe на все її окруження.

Капітан іще стояв, слідячи очима за її постаттю, а коли щезла, зложив руки, як до молитви, і промовив:

— Боже! Чим я заслужив собі на те, що ти посилаєш мені стілько щастя? Я, правда, терпів немало в своїм житті, та інші терплять іще далеко більше. Терпіння не заслуга... Га, та видно, що й щастя так само не по заслугам міриться...

---

[1] Ходім *(франц.)*. — *Ред.*

От так філософуючи, він зняв військову блузу і ляг горілиць на софі. Ах, як приємно! Якийсь супокій обняв його, розкіш наповнила його душу. Він зажмурив очі і трохи лежав так, розкошуючись тим станом напівсонним, при котрому, проте, огник свідомості не гас, а тільки раз ясніше, а раз слабше освічував усе навкруги. Та тільки круг той був малий-малий, хоть обіймав цілий світ, усе, що в тім світі було найкраще і найлюбіше йому. Вся минувшина, повна довгих терпінь, боротьби і невигоди, аж до вчорашнього дня включно, зсунулась у темну пропасть, як лавина, і не полишила по собі ніякого сліду. Весь окружаючий світ пропав, не існував зовсім. Тільки жінчине лице ясніло над ним, мов сонце, тільки діточі очі світили йому, мов чудово блискучі зорі. Та скромна квартира, зложена з салоника, трьох кімнат і кухні, розширювалася в його уяві, робилася якоюсь велетенською святинею, якоюсь домівкою таємної, йому приязної сили.

Поволі загасло почуття часу й простору, рожевий огничок свідомості замиготів і розплився незамітно, мрії перемінилися в тихий, покріпляючий сон. Та й у сні почуття розкоші тривало далі, а коли огник свідомості — не той давніший, а якийсь новий — знов замиготів на поверхності його душі, капітан побачив себе малим хлопчиком, що грався в тій самій святині, про яку марив перед сном. У святині так тихо, так тепло. Якесь золоте божество дивиться на нього милостиво. Він чує, що під опікою того божества може гратися свобідно, може бути безпечний. Чим же ж він грається? Адже се величезний діамант, що яснів на чолі божества, мов зірниця. Само божество дало йому сей неоціненний клейнод. Підскакуючи з радощів, він підкидає ним угору і ловить у руки, мов пилку, кладе його в сонячнім промінні, що паде крізь вікно святині й золотим озером розливається у стіп вівтаря. Діамант заломлює те проміння і кидає на супротивну стіну величезний веселчаний стовп, наповняє всю святиню веселчаним блиском.

Він знов підкидає камінь. Напоєний сонячним світлом, камінь летить високо-високо, під саму стелю святині, палаючи чудовним сонячним блиском. Він не може відвести очей від того блиску, стоїть, мов остовпілий, дивлячись угору. Та тим часом камінь уже впав удолину. Його бренькіт о кам'яну долівку чути було виразно, чути було, як покотився. Він похиляє очі, шукає по долівці за каменем, та

не бачить його. Де він покотився? Його очі зачеркують чимраз ширші круги,— каменя нема. Очі, ошукані в своїй ожиданці, починають блудити, шукати там і сям, без цілі й без ладу, — каменя нема. Якась глуха тривога помалу будиться в його душі. Що я наробив? Адже сей камінь — то цілий маєток! Де він? І він нахиляється до долівки, опирається руками на коліна і, не вірячи своїм очам, починає ще раз шукати в тім самім місці, що вже був пробіг очима. Каменя нема. Та се не може бути! Адже ж ось тут коло мене дзеленькнув, адже ж не міг покотитися далеко! А втім — хто знає?

Він не сміє підвести очей, поглянути на божество, бо чує, що зустрів би його зір, повний грізного докору. В святині починає темніти; золоте проміння, що ще перед хвилею лилося крізь вікна, щезло. Чути далекий грім. Тривога проймає його. «Я мушу найти той камінь, мушу, мушу, мушу!» — миготить в його голові, і ті ненастанні миготи причинюють йому нестерпний біль. Він паде навколішки, починає повзати рачки, напружувати зір — усе даремне. Бачиться йому, що вже перешукав величезний простір, що стіни святині відсуваються від нього. Та ні, ось одна стіна, друга стіна, якесь тісне темне приміщення. Де би то впав камінь? Може, під ту лавицю? Він зазирає під лавицю. Каменя нема, та біля першої лавиці стоїть друга, далі якась софа, якийсь фотель, множество фотелів, якісь шафи, комоди... Повно меблів. І скрізь треба зазирнути, всі треба повідсувати, бо, певне, десь там камінь закотився. І він напружує всі свої сили, починає відсувати, пересувати, перевертати меблі. Піт обливає його, духу не стає в грудях. Двигає величезні тягарі, курява душить його, і якась таємна сила не дає йому супокою, раз у раз гонить його: шукай каменя! шукай! шукай!

— Але ж я не можу! — кричить він голосом розпуки, шарпається і — паде на підлогу.

Схоплюється. А! то був сон! Він лежить, потом облитий, та не на підлозі, а на софі. Гуркіт коліс на вулиці був у сні далеким громом. Утома мускулів справила те болюще почуття, що буцімто чогось шукається і не можеться знайти. Капітан, лежачи, всміхався тепер над своєю тривогою, що його у сні так мучила. Він читав недавно про сугестію. Адже ж се дуже похоже! Приспати умислові влади, окрім одної, і сю одну якими механічними чи психічними стимулами пхнути в якім-небудь напрямку — і в душі при-

спаного повстає якась ідея, якийсь розгін, що, не находячи впину в духових владах, опановує чоловіка зовсім.

Коли він так думав, очі його вдивлювались у стелю, в стіни, в меблі спальні. Диво! Давньої розкоші, яку чув перед сном, тепер уже не було. Усе те навкруги нього здавалось йому тепер якимсь чужим, незвісним. Правда, п'ять років — чималий час, можна було забути про краску, подобу, розставу меблів. Та сі меблі, що він тепер бачив, були майже нові, гарні, з естетичним смаком дібрані, дорогі. На стінах висіли гарні картини в золочених рамах і велике дзеркало. Жінчина туалетка з еліптичним дзеркалом видалась йому якоюсь істотою, що заблудила сюди бог зна відки.

Поводячи очима по спальні, капітан запримічав чимраз більше подробиць і предметів, що вражали якось чудно, завдавали його душі загадки, що їх зовсім не легко було розв'язати. Він нагадав собі живо, як скромно, як бідно була умебльована отся спальня тоді, коли він від'їжджав у Боснію. Се ж, що він тепер застав, адже воно десь коштувало багато грошей! Адже ж, окрім ліжок — шлюбних, як він їх звав, — не лишилося ні однісінького старого мебля. Усе те було нове, усе далеко краще, пишніше, чим уперед.

Відки воно взялось?

Вже сама отся думка була скорпіоном. Капітан схопився, сів на софі і почав іще раз роззиратися навкруги. Тепер уже нічому не призирався, нічого докладно не бачив; зір його справлений був у нутро, в минувшину. Найперше він нагадав собі мінутку зачудування, коли перед кількома годинами, увійшовши в каменицю, дізнався від сторожа, що його жінка живе не на третім поверсі, як давніше, а на першім. Звісно, квартира на третім поверсі з різних причин була ненаручна, але ж перший поверх! Різниця кошту доволі велика! Він нагадав собі, що вже тоді мав намір спитати жінку, що воно значить, та те, що після того сталося, скинуло йому з думки усе-усе, значить, і запит.

Далі він став нагадувати собі її листи, писані йому в Боснію. Вона писала правильно щотижня, а іноді, коли сталося щось незвичайне, коли котре з дітей було хоре, то й частіше. Зразу вона жалувалася, що з грошей, що їй присилав, не може вижити, що уриває собі на найпотрібнішім, щоби тільки прожити з дітьми. Правда, вона ніколи не вдавалася в розпуку, не нарікала на долю, не винуватила його

ні в чому, та її спокійні, неначе здавлювані побоювання тим глибше кроїли його серце. Він ходив як отруєний після її листів, тим більше, що чув, що тепер нічим їй помогти не може, нічим потішити, окрім обіцянок сподіваного авансу. Та після кількох місяців Анеля перестала жалуватись. Раз написала йому, що шукає якого заробітку, та коли він висказався скептично про її плани, перестала про се писати. Відтоді згадувала тільки принагідно, що перше сама собі була винна, що не вміла уладитися, що багато грошей тратила непотрібно, що її кухарка обкрадала і т. і. Тепер нужда навчила її економії і вона переконується, що жити зовсім не так важко, як їй зразу бачилось. Грошей, що він їй присилає, стає їм на життя зовсім, і навіть ще лишається їй дещо. Якось пізніше звістила його, що їй лучилася дуже корисна лекція гри на фортеп'яно. Відтоді звістки про економічний стан ставали чимраз рідші, скупіші, лаконічніші. «Добре нам ведеться», «рахунків тобі не посилаю, бо не хочу тобі голови клопотати» — отсе були звичайні її слова про сю тему, звичайно поміщувані десь у дописках, під кінець обширних справоздань про львівське товариське життя, про військових знайомих, про бали, процеси, случаї смерті й такі інші речі. Взагалі за остатні два роки про своє домашнє життя, про дітей вона писала дуже мало: коли ж він їй се випоминав у листах, вона відповідала лаконічно в такім роді: «Що тобі маю писати? Ми здорові, раз у раз ізгадуємо тебе. Зрештою, незабаром приїдеш і сам усе побачиш». Не раз додавала, що не пише обширно для того, аби Антось, вернувши додому, тим більшу мав несподіванку. Сю ціль вона безперечно осягнула до того, що капітан не тямив навіть, чи Анеля згадувала йому колинебудь про Юлію, свою товаришку, що, як показується, бувала у них майже щоденним гостем. Чомусь не сподобалась йому ота Юлія. Було щось скрите, тривожне в її лиці, в її очах, у всій її постаті. Рухи її якісь вимушені, голос ненатуральний. Порядкуючи свої враження, капітан сказав собі, що та жінка виглядає так, немовби відвикла жити в порядним товаристві. Який контраст з його жінкою! Та що ж, контрасти притягають себе обопільно, а про свою жінку капітан надто високо думав, аби на хвилю міг допустити, що дає приступ до себе і до своїх дітей женщині недостойній.

А проте все, хоч він не одно силкувався витолкувати собі, в його серці лишилося жало несупокою, тої тривоги,

що, може, була ще відгуком тої страшенної тривоги, якої зазнав у сні. Він усе ще лежав на софі, курячи сигаро і дивлячись у стелю, коли се тихенько отворилися двері, — видно, що були відчинені вже перше, коли він спав, — і ввійшла Анеля.

— Ти вже не спиш? — сказала. — Лежи, лежи! Я сяду ось тут коло тебе, побалакаємо.

І з чарівним усміхом присунула крісло та й сіла. Він, лежачи, взяв її руку і притулив до уст.

— Як же тобі спалося?

— О, чудесно! А чи довго я спав?

— Може, зо дві години. Тепер пів до четвертої, — додала вона, дивлячись на маленький, елегантний золотий годинник, котрий мала коло себе і котрого він давніше у неї не бачив. Незримий скорпіон знов ворухнувся в грудях у капітана на сей вид. Анеля вгадала його почування і, сміючись, ударила його по плечі.

— Ну, чого ти поблід? — скликнула зовсім свобідно.— Вже знов по-давньому починаєш? Знов мене за щось підозріваєш, хоч сам не знаєш за що? Ей, ти, непоправна дитино, ти!

Лице капітанове запаленіло від сорому.

— Прости мені, ангеле, — сказав він. — Я нагадав собі, що ти мені в листах так часто обіцяла несподіванки, коли верну домів. І справді, я застав їх так багато... Усе тут таке мені нове, таке несподіване...

— І ти зараз подумав собі: тут мусить бути якась провина моєї жінки!

— Анельцю! — сказав капітан, знов з запалом цілуючи її руку. — Як ти можеш таке говорити? Кленуся моєю честю, що се мені й на думку не впало. Адже ти знаєш, як я тебе люблю. Свого життя я ніколи так не любив. Підозрівати тебе за щось нечесне — се ж значило би класти сокиру до коріння мого власного життя!

— Чого ж ти поблід, побачивши мій годинник? Кажи одверто! Стілько років ми не жили вкупі. Та перерва може бути для нас точкою виходу в нове, щасливе життя, та може бути й темною роззявленою безоднею, що нас назавше розлучить.

— Бійся бога, жінко, що ти говориш! — крикнув переляканий капітан.

— Бачиш, що говорю без жарту, — відповіла Анеля.— Я мала час пізнати життя в його глибині, застановитися

над ним основно і прийшла до переконання, що коли між нами мають бути якісь тайни, якесь джерело обопільного недовір'я, то краще відразу розійдімся, бо життя наше не буде життям, а мукою.

— Але ж, моє серденько! Відки така бесіда? Пощо? Адже ти знаєш, що я не маю перед тобою ніякої тайни!

— І я не хочу мати перед тобою ніякої! — з запалом сказала Анеля. — Не хочу, щоби ти мене підозрівав. Коли маєш супроти мене який сумнів — скажи одверто. Чуюся такою чистою, такою правою, що не боюся ніякого закиду, коли мені його одверто вискажуть.

— Анельцю, Анельцю!— скрикнув капітан, доведений до розпуки її бесідою. — Але ж пробі, нічого я тобі не закидав, ні за що не підозрівав, бог мені свідок!

— Ти поблід, побачивши отсей годинник.

І, відчепивши, вона подала йому годинник у руку.

— Придивись йому! Прочитай напис, виритий на нім! Бачиш, що дарував мені його дід. Загнівався був на нас, коли я вийшла за тебе замуж, та нарешті-таки дав себе перепросити.

— Значить, се він вам допомагав? — скрикнув капітан здивованим голосом, обводячи очима навкруги.

— Не за одно маємо йому дякувати, хоч ти знаєш, який він твердий. Надто великої щедроти закинути йому не можна.

Капітан аж тепер нагадав собі діда своєї жінки, старого багатого вдівця, властителя кількох фабрик і кількох кам'яниць у Кракові. В споминах капітана не займав той дід майже ніякого місця. Познайомившися з його внучкою Анелею у якихось далеких свояків у Львові, капітан наскочив на завзятий опір старого Гуртера — бо так називався дід. Він хотів їхати до нього в Краків, та Анеля відрадила йому, толкуючи, що присутність його попсувала би справу, бо дід страшенно не любить військових узагалі. Вона сама обіцяла перемогти його впертість, і дійсно їй се повелося. А що Анеля не мала свойого маєтку, то Гуртер дав їй лиш тілько, кілько треба було на зложення за мужа законом назначеної офіцерської кавції, додаючи, що коли вона йде замуж против його волі, то більше нічого їй не дасть. І в сім змісли був написаний його перший і остатній лист до молодої пари, де була пошлюбна гратуляція з тим додатком, щоби обоє від сьогодня перестали його знати, так як і він їх ані знати, ані бачити не хоче, щоби не важилися до

нього писати, ані в чім-небудь на нього числити, бо се чинило би йому тільки прикрість і їх листи він мусив би їм звертати нечитаними. Зрештою, бажає їм усякого щастя і доброго поводження.

Ось і все, що знав капітан про Гуртера. Надто гордий і незалежний, щоби просьбами, повзанням впрошуватися в його ласку, він сповняв точно його волю і не інтересувався ним зовсім. Служба й життя домашнє забирали весь його час. Правда, Анеля часто з подякою згадувала про нього, — адже ж його дар будь-що-будь був підвалиною їх щастя.

— Він не лихий чоловік, розумний і щирий, тільки чудний собі і твердий дуже, — говорила не раз Анеля. — Там його в Кракові опанували баби-богомілки, сліпі знаряди в руках єзуїтів, що спекулюють на його маєток. Що нам нічого більше надіятись від нього, про се я свято переконана.

І вони не надіялись. Жили як могли, поки врешті необхідність не розлучила їх на цілих п'ять років. То й не диво, що тепер капітан і з зачудуванням, і з полегшею в серці дізнався, що дід перепросився з Анелею.

— Ну, бачиш, бачиш! — мовив їй капітан з відтінком докору в голосі. — І чого ж тут гніватись і в пафос впадати? Розуміється, мене дивувало, відки тут у мене така розкіш. Перший поверх, дзеркала, магагоні, медведі на долівці, золотий голинник — і моя скромна пенсія на вдержання двох домів. Я хотів тебе розпитати, що се за загадка? Хіба ж се якийсь проступок? Ну, та одно твоє слово розвіяло всі мої сумніви.

— Не будь надто легковірним! — мовила Анеля, знов приймаючи строгий вираз слідчого судді. — Не клади надто багато на одно слово! Домагайся доказів!

— Але ж, Анельцю, чи хочеш, щоб я провадив кримінальне слідство?

— Краще, щоби ти зробив се тепер, коли ще зір маєш ясний і думку невпереджену.

— Чи думаєш, що можу перемінитися? — трохи огірчений запитав капітан.

— Слухай, Антосю, — мовила Анеля, сідаючи коло нього на софі й обіймаючи його поза шию. — Не гнівайся на мене за те, що тобі скажу. Люблю тебе, люблю своїх дітей — наших дітей, Антосю! Люблю над життя, мало що не сказала — над спасіння душі своєї. І власне через те, що люблю так кріпко, я б бажала, щоби ніщо не каламу-

тило нашого щастя, яке може дати любов. Адже ж і ти сього бажаєш?

— Хто ж би сього не бажав? — скрикнув капітан, притискаючи її до грудей.

— Слухай же, любий мій! Знаю добре, що тепер, після твойого повороту, скоріше чи пізніше дійдуть до твойого слуху всякі сплітки і байки. Не сумніваюся, що знайдуться такі, що в очі мені підлещуються, а поза очі будуть кидати на мене болотом, будуть мене понижувати в твоїх очах.

— Анеля! І ти можеш допустити на хвилю, що я буду вірити підлим спліткам?

— Не хвались сильний своєю силою ані відважний своєю відвагою! — сказала хмарно Анеля. — Ні, любий, не говори сього! Що там казати про те, чи я допускаю, чи не допускаю! Розумний чоловік усе допускає і нічого не допускає. Тож ліпше завчасу запобігти можливості всяких таких допущень, які б могли мене кривдити в твоїх очах.

— Як ти се розумієш?

— Витолкую тобі ясніше, про що річ іде. Не від сьогодні знаю, що лихі язики чорнять мене, буцімто я заробляю гроші якимсь нечесним способом. Відки йдуть сі глупі сплітки, не знаю. Я не жила сими часами на великій стопі, не бувала так часто в товариствах, щоб могла про все дізнаватися. З твоїх давніх приятелів мало хто тут лишився, та й ті дуже рідко в мене бували. То й не знаю, в чому мене обвинувачують. Поки річ ішла про мене саму, я не дбала про те зовсім. Доволі мені власного сумління, почуття власної невинності. Та коли ти вернув, то діло зовсім інше. Такі глупі сплітки можуть затроїти твоє життя, наробити тобі неприємностів, коли не будеш узброєний на їх опровержения. І власне сього я домагаюся від тебе.

— Та коли ти мене впевняєш про свою невинність, то якого ж мені ще свідка треба?

— Слухай, Антосю, — сумно промовила Анеля, — не кажи так. Чоловік не камінь. Можуть знайтися річі, дуже подібні до правди, і свідчити против мене. Найперше дай мені святе слово, присягни мені на любов до наших дітей, що все, що тілько вчуєш против мене, скажеш мені до очей, нічого не скриваючи, ні в чім мене не щадячи, про все домагаючись пояснення!

— Анелю, пробі, тривожиш мене тим урочистим тоном! — скрикнув капітан, схоплюючися на ноги. — Чи думаєш,

що тут може виринути щось аж таке страшне та грізне, щоб аж...

— Нічого не думаю, тільки домагаюся від тебе того, на що маю право. А бачиться мені, що на твою одвертість маю повнісіньке право.

— Авжеж! Авжеж! Безперечнісіньке право!

— І обіцюєш мені, що будеш супроти мене завсігди щирий і одвертий?

— Обіцюю на честь, на свою душу!

— І не матимеш передо мною ніякої тайни, хоча б ти міг догадуватися, що її виявлення буде для мене дуже болюче?

— Обіцюю! Хоча б я міг догадуватися, що її виявлення принизить мене в твоїх очах, зробить не гідним твоєї любові.

— Сього не потребуєш і в думку покладати, любий мій! — мовила Анеля, цілуючи його в уста. — А за обіцянку дякую сердечно. Будь певний, що я не надужию твого довір'я.

— А я... я, скажу тобі по правді, не розумію добре, пощо сі всі церемонії.

— Дай боже, щоби вони були непотрібні! — зітхнула Анеля. — Та в усякім разі надіюся, що вони нікому не пошкодять. Ну, добре, се було б одно. А тепер друге.

І, відчинивши шухлядку від своєї туалетки, виняла з неї стару засмальцьовану книжку, оправлену в полотно. Капітан знав добре сю книжку. То була рахункова книжка, що її купив день перед своїм шлюбом з Анелею і дав їй, щоби записувала всі розходи й приходи їх маленького господарства. Анеля дуже совісно день у день записувала в ній усі рахунки. Сю книжку подала йому тепер.

— Візьми і передивись мої рахунки. А ось квити від купців і інших людей, з якими я мала які-небудь грошеві інтереси за тих п'ять років. А ось у сій пачці листи, що приходили до мене. Прошу тебе, передивися все те, розсліди совісно кожду подробицю, кожду цифру, кождий папірчик!

— Бійся бога, Анельцю! Нащо сього? Вірю тобі й без того.

— Ні, я не хочу! — відповіла Анеля. — Розсліди і потому вір або не вір. Дай мені слово, що задаси собі сю працю!

— Ну, коли воно доконче...

— Доконче. І то ще сьогодні!

— Га, нехай і так буде!

— Добре. Дякую тобі! Се буде для мене найкращий доказ довір'я з твого боку!

І, поцілувавши його в чоло, Анеля вийшла, лишаючи його самого з рахунковою книжкою, квитами і немалою пачкою пожовклих листів. Не можучи ще отямитися з зачудування, капітан якийсь час ходив по покою, поки врешті не доміркувався, що його жінка остаточно має рацію і що вся отся незвичайна сцена є тільки доказом її незвичайної любові до нього і вкупі з тим її обачності й незвичайного розуму. А зміркувавши се, він узявся совісно за рахунки й папери. Щоби йому не переривати праці, жінка принесла йому підвечірок до салону і знов лишила його самого.

IV

Після вечері в тіснім кружку — тітка Юля, на котру Михась раз у раз відказував, мовби прочуваючи се, не прийшла — капітан почав збиратися виходити.

— Хочеш іще йти? — спитала Анеля. — Куди?

— Треба заглянути до офіцерського касину.

— Може би, ліпше було, якби ти не йшов?

— Але ж, моє серденько, взяли би мені се за зле, якби я не показався між товаришів. Зрештою і сам я рад би побачити старих знайомих.

— Ну, з тих старих знайомих небагато там застанеш. Хіба Редліха і... не знаю, кого би там іще міг ти подибати.

— Один Редліх стане за дев'ятьох, — сказав поважно капітан, припинаючи шаблю.

— Ну, то бодай не барися там довго! — нагадувала Анеля. — Сьогодні в мене таке свято, що я не хотіла би й на хвилинку розставатися з тобою.

— Я теж не дуже радо йду, Анельцю, вір мені, та що ж, не виходить інакше. Мушу. Знаєш, що наш військовий стан накладає на нас усякі обов'язки.

— Ну, йди вже, йди! — сказала сміючись Анеля. — Ще хто скаже, що на старість зводжу тебе з дороги обов'язку.

Коли би капітан по своїм виході міг був заглянути в лице своєї жінки, був би, без сумніву, вельми зачудувався. Лице те, перед хвилею таке погідне, ясне і енергічне, що так і дихало здоров'ям і втіхою, тепер було бліде, як у тру-

па, являло вираз якоїсь безмірної тривоги. Уста тремтіли судорожно, немов шептали якісь нечутні заклятя вслід за капітаном. У грудях не стало віддиху. Поборена якимсь таємним знесиллям, Анеля впала на крісло і кілька хвиль сиділа недвижно, правдивий образ зневір'я і розпуки. З того остовпіння пробудили її голоси, а далі швидкі кроки дітей.

— Мамочко! Мамочко! — кликали діти, шукаючи її.— Де ти, мамочко?

Анеля сиділа в салоні, де було темно.

— Ось тут я! Тут!— обізвалася вона. — Чого вам треба?

Відчинивши нарозстіж двері салону і впустивши до нього широку струю світла, діти ввійшли до салону і, тулячися до маминих колін, щебетали:

— Вже вміємо лекцію на завтра! Хочеш нас випитати?

— Завтра, любі мої! Сьогодні мені троха недобре.

— Мамочка нездорова? Мамочці знов недобре? Бідна мамочко!

Цеся гладила Анелю попід бороду, Михась цілував її руку. Анеля відвернулася, щоби діти не бачили сліз, що бризнули із очей.

— Бідні мої дітоньки! — прошептала, перемагаючи хлипання, що душило її в горлі. По хвилині перемогла себе і промовила:

— Завтра вас випитаю, а тепер ідіть спати!

— Ще не хочемо спати, мамочко! Позволь нам піти до кухні. Там є вояк, такий великий-великий, а такий смішний! Обіцяв нам розповісти казку, гарну-гарну, а не страшну, ні. Позволяєш, мамочко?

— Ну, йдіть, йдіть, та не сидіть мені довше як півгодини. Через півгодини прийду класти вас спати.

Та діти, не дослухавши її слів до кінця, вже побігли, весело плещучи в долоні.

— Що з ними буде? Боже мій, що з ними буде? — важко зітхнула Анеля і знов потонула в задумі. Та по хвилі випростувалася, її звичайна енергія почала брати перевагу над зневір'ям.

— Що має бути, нехай буде! Буду держатися, поки буде змога, а коли доведеться відпокутувати за свої вчинки, то відпокутую.

В тій хвилі почувся легенький стук до дверей салону. Анеля схопилася, мов переполохана, і відчинила двері.

— Се ти, Юлечко?

— Я, я, — шептала Юлія. Вона була обвита чорною хусткою так, що й лиця її годі було розпізнати. — Я чула, як ти балакала з дітьми і як вони потому побігли. От я й догадалася, що ти сама, то й зважилася застукати. Не хотілось би мені зустрічатися з твоїм мужем.

— Його нема дома. Пішов до військового касину.

— Ти не повинна була пустити його туди, Анелечко, — промовила Юлія з виразом тривоги на лиці.

— Годі було задержати його. Та чень бог дасть, що якось воно минеться. Ну, а у тебе що чувати?

— Я прийшла заспокоїти тебе, моя голубко. Від Штернберга нема нічого більше. Якби було яке лихо, то, певно би, телеграфував.

— Спасибі тобі, Юлечко! І мені бачилося з самого початку, що тут нема чого тривожитися. Твоя правда, якби було яке лихо, то він би телеграфував. Вип'єш, може, склянку чаю?

— Спасибі тобі! Я тільки на хвилиночку. Втікаю як стій. Не хочу, щоби мене тут хто-небудь бачив. А втім, і твій муж може вернути, міг би мене тут застати. Бувай здорова!

— Добраніч тобі, Юлечко! А якби лучилося щось нового...

— Ну, розуміється, розуміється, що заразісінько тебе завідомлю. Добраніч!

І Юлія, тихесенько зачинивши за собою двері, щезла мов тінь. Анеля пішла до кухні, де Гриць розповідав, не так дітям, як Марині, якусь дуже веселу казку про війну кота з медведем і щохвилі викликував вибухи голосного сміху.

Коли капітан Ангарович прийшов до офіцерського касину, не застав там справді нікого знайомого. В касині було кільканадцять офіцерів. Декотрі грали в більярд, інші їли вечерю, а при столі з часописами велася голосна розмова, переривана вибухами сміху і енергічними військовими закляттями. Наблизившися до того стола, капітан представився товаришам. Усі вже знали про його перенесення з Боснії до Львова, декотрі бачили його рано при рапорті в генеральній коменді. Шумно і густо обступили його, стискаючи його руки, поздоровляючи його на новім становищі, бажаючи скорого авансу. Швидко капітан зробився осередком дуже оживленої розмови. Його розпиту-

вали про службові відносини в Боснії, про знайомих офіцерів, що там служили, дехто пригадував і свої пригоди в тім краю. Капітан замовив кіш вина, щоби випити «на братерство» з новими товаришами.

— Чи поручник Редліх де-небудь на службі, що його тут нема? — запитав Ангарович.

— О ні, швидко повинен прийти.

І справді, ще не принесли вина, коли появився Редліх.

— Про вовка помовка, а вовк тут! — роздався хор веселих голосів.

Редліх помалу, методично, не озираючися і, очевидно, привиклий до пануючого тут шуму і гамору, зняв насамперед окуляри, без котрих на три кроки перед собою не міг видіти а котрі тепер при вході з холодного повітря до огрітого покрилися густою росою і були цілком непрозорі, поклав їх на столі, зняв плащ і шаблю, а відтак, видобувши хустку, обтер нею окуляри і вложив їх на ніс.

— Редліх, Редліх! — кричали товариші.— Питає тут за тобою якась дама, мовить, що знаєш її здавна дуже близько.

Громовий сміх супроводив ті слова.

— Знаю досить дам, —звільна і задумчиво відповів Редліх, — та ні одна з них не потребує аж тут мене відпитувати. Кожда знає, де мене і без питання можна знайти.

— Але ж та дама — се я, старий друже! — скликнув Ангарович, кидаючися до нього з простертими раменами.— Що ж то, не пізнаєш мене?

— Антось! Старий боснячисько! — скрикнув Редліх, і оба приятелі кинулись один одному в обійми.

Принесли вино, і ціле товариство подалося до реставраційного салону. Шум, гамір, сміх, брязкіт склянок заповнив увесь салон. Почалися тости, зразу поважні, потім юмористичні, далі почали співати пісень, грати на фортеп'яно. Ангарович ходив попідруку з Редліхом, занятий живою розмовою. Були товаришами ще з шкільної лави, разом розпочали військову службу, разом здали офіцерські екзамени. Було що споминати. Вони відсвіжували веселі і сумні пригоди молодості, сміючися з одних і з других. Час від часу кликано їх обох до спільного гурту, коли якийсь новий бесідник хотів повеличатися тостом або вокально-музикальною продукцією. Вино, замовлене Ангаровичем, давно вже пішло шляхом усього минущого; він

хотів замовити другий кіш, але гурт не пристав на се, заявляючи своє право і обов'язок угостити також зі свого боку нового товариша.

Панувала веселість загальна, щира, сердечна, яку тільки в військових товариствах так часто можна подибати. Капітан Ангарович так був пронятий, розігрітий і розентузіазмований нею, що зовсім забув про наказ жінки — вертати якнайшвидше додому. А зрештою хіба ж се було можливе? Чи ж були би його пустили? Гойдаючися на хвилях загальної веселості, він чув себе таким щасливим, вдоволеним, свобідним, як мало коли на своїм віці, і в душі благословив нинішню днину як найщасливішу, найбагатшу на приємні враження з усіх, які прожив дотепер.

Та втім, сталося щось таке, чого ще перед хвилею ніхто б не був надіявся, що кождий в сьому веселому товаристві був би вважав чимсь неподібним до правди або й зовсім неможливим, щось таке, що сьогодні, бодай сьогодні, в тім товаристві не повинно було статися. Сталося щось? Що таке? Ніхто, може, не міг би був вияснити се докладно. Немовби якийсь злосливий демон незримими крилами перелетів понад товариством. Немовби якась малесенька огидлива мушка вслизнулася до сього пристанівку радості і приязні і, літаючи понад головами зібраних, тут і там забриніла тонесенько-тонесенько, ледве чутно, та все ж таки так, що той бренькіт розбудив дрімаючий відгомін у серці кождого з присутніх. І нараз щезла дотеперішня щирість і сердечність. Якась холодна, силувана атмосфера залягла в салоні, якісь уривані, таємні шепти переривали вибухи сміху, якісь скісні позирки стріляли то в сей, то в той бік; якісь рухи незначні, а проте зовсім недвозначні, якісь на око невинні півслівця літали з одного кінця салону до другого, немов сигнали порозуміння в якійсь справі, котрої ніхто не називав голосно. Що се значило? Від кого се вийшло? Яку мало мету? Сього ніхто не говорив, ніхто, може, не був би зумів ясно висказати. Та всі почували, що се було щось погане, неприємне, в найвищій степені неприємне.

Капітан в першій хвилі не добачав нічого. Вино і радість шуміли у нього в голові. Та швидко його нерви, незвичайно напружені і вразливі, почули якусь переміну в окружаючій товариській атмосфері. А коли се почуття дійшло до його свідомості, він зачудуваними очима оглянувся довкола. Ціле товариство було немов перемінене. Ті,

що ще перед хвилею стискали сердечно його руку і запевнювали його про свою приязнь, тепер сиділи мов води в рот набравши, з усміхом, примерзлим на устах, або ходили по салоні якісь заклопотані, немовби бажали тікати відси геть і тільки для якогось decorum[1] не могли осмілитися вчинити се відразу. Молодші, гамірливі, а почасти вже п'яні, стояли купками в сусідніх комнатах. Відтам до ушей капітана долітали відривки якихсь цинічних оповідань, переплітані голосним сміхом. І що найдивніше, від тих громадок так само, як і від старших товаришів, що сиділи при столі або ходили по салоні, падали на нього якісь підозрені, украдком кидані позирки; його зір ловив якісь рухи, наполовину згірдні, а наполовину проняті співчуттям. І хоча ніхто не бокував від нього, то все-таки, коли він наближувався до якоїсь громадки, йому здавалося, що там перемінюють тему розмови, що одні одним потаємно дають якісь знаки. Помалу, але ясно і чимраз ясніше, аж до фізичного болю, в душі його виявлялася та певність, що довкола нього твориться якийсь пустий простір, якась неприємна, душна, убійча атмосфера. Що се таке? Він не міг доміркуватися, а проте чув, що се справляє йому велику прикрість.

Сів на софі в куті, щоби зібрати думки і поміркувати про своє положення. Перша його думка була: «А може, се знов якась ілюзія? Може, знов творю собі привид і опісля сам лякаюся витвору своєї уяви?» Почав придивлятися тим людям збоку. Що ж, люди як люди. Сидять, ходять, розмовляють, курять сигари, п'ють, — у всьому тому нема нічого незвичайного. Правда, сей та той гляне на нього косим оком. Ну, і чому ж тут дивуватися? Адже ж він незнайомий їм, сьогодні перший раз знайшовся в їх товаристві, то й придивляються йому. Може, се трохи нетактовно з їх боку, та все-таки в тім нема нічого страшного. Держаться здалека від нього, ніхто не наближується до нього... Але ні, ось іде Редліх, що досі живо, хоча дивно притишеним голосом, розмовляв про щось з кількома старшими і молодшими офіцерами.

— Чого так сидиш одиноко, старий приятелю? — окликається Редліх — сердечно, як завсігди. Лід, що почав уже був намерзати довкола капітанового серця, приснув відразу.

---

[1] Пристойності *(лат.)*. — *Ред.*

— Чуюся втомленим.

— Видко се по тобі. Чи не пора би нам, інвалідам, додому? Отсі прекрасні младенці ще й не думають іти, хоч уже одинадцята. Але в мене завтра рано служба, то мушу виспатися.

— О, і мені жінка веліла вчасно приходити, — пригадав собі капітан.

— Ну, так ходімо!

Поодягалися. Кілька старших офіцерів підійшло до капітана.

— Відходиш уже? Жаль, що не можеш довше лишитися. Дуже нам було приємно.

А все те так холодно, таким силуваним голосом. І ані один із них не візвав його, щоби ще лишився, ані один не запросив його, щоби частіше приходив до них. Капітан почув, що ледова шкаралуща знов починає стискати його серце. Молодші офіцери, заняті розмовою, жартами і піснями, зовсім навіть не прийшли попрощатися з ним. Майже з слізьми в очах покидав капітан пороги офіцерського касину.

— Що се все значить, Гнатику? — запитав Редліха, коли вийшли на вулицю.

Редліх ішов поруч нього, отуляючи шию ковніром плаща, мовчазливий, понурий, і, бачилось, навіть не розумів, про що його питають.

— Що таке що значить? — запитав капітана.

— Що се їм сталося, що так раптом перемінилися? Тут радість, щирість, приязнь а раптом холод, церемонність, якісь шепти і косі погляди...

— Що тобі сниться, Антосю? — скрикнув Редліх. — Нічого такого я не завважив.

— Ти не завважив переміни в їх настрої? Се дивно! А прецінь і ти сам перемінився.

— Мій любчику, не уявляй собі нічого! Було маленьке охолодження, се правда, коли ми довідалися, що у нашого полковника вмерла дочка. Чудесна дівчина. Всі молодші офіцери були в ній закохані.

— А, так! — скрикнув капітан. — Ну, то так же мені й говори! Я вже почав було думати, чи не образив я кого чим-небудь, що так нараз почали від мене сторонити.

— Але відки ж знов такі думки? Можу тебе запевнити, що щодо твоєї особи, — Редліх мимовільно вимовив ті слова з особливим притиском, — усі вповні згод-

жуються, що ти взірцевий офіцер, сердечний товариш, одним словом, хлопець з золотим серцем.

— Чи справді так думають? — радісно запитав капітан.

— Даю тобі слово честі. Можеш мені вірити.

— Але знаєш, одно мене дивує. Коли ми відходили, ніхто не просив мене, щоб я приходив сюди частіше.

— У нас нема сього звичаю. Се розуміється само собою, що кождий приходить, коли має час і охоту.

— Ну, так, але завсігди приємного товариша з самої чемності проситься, щоби лишився довше і приходив частіше.

— Марниця, братику! Думаю, що з такої дрібниці не будеш висновувати ніяких неприхильних внесків про нових товаришів. А при тім думаю також, що сімейне життя і службові обов'язки, а може, й маєткові відносини мало дадуть тобі часу і засобів на те, щоби часто відвідувати наше касино.

— Се може бути, — якось нерадо промовив капітан,— та все-таки... ти знаєш, як я дуже люблю товариське життя. А там, у Боснії, чоловік стілько нанудився, намучився, натерпівся, що бажав би хоч троха відсвіжити свою душу в товариськім крузі.

— Сумніваюся, чи се тобі вдасться,— мовив Редліх.— З наших давніх товаришів, крім нас двох, нема нікого, а з тих нових... Знаеш, я й сам рідко буваю в їх гурті.

— А мені говорили, що буваеш щовечір, — завважив ущипливо капітан.

— Ну, то якийсь поет, прудкий на пересаду, мусив тобі се сказати, — процідив Редліх. — Противно, буваю досить рідко. Тут самі паничі, грають грубо в карти, п'ють по цілих ночах, ну, а чоловік бідолаха, куди там йому додержати їм кроку! Знаеш що, Антосю, — з незвичайним жаром промовив Редліх, обертаючися до капітана, — раджу тобі з цілого серця, вчини так само і старайся якнайрідше бувати в касині!

Капітан зупинився насеред вулиці і видивився на високу, випростувану фігуру Редліха, що в якімсь дивнім заклопотанні старався не глядіти йому в очі.

— Не розумію тебе, Гнатику,— промовив. — Перед хвилею ти запевняв мене, що всі мене огнисто полюбили, а тепер намовляеш, щоби якнайрідше до них ходити.

— Бо се занадто багато буде тебе коштувати, — викручувався Редліх.— А втім, коли ти багатий, коли маєш купу грошей і можеш їх розкидати...

В тих Редлікових словах було щось таке, що дуже немило вразило капітана.

— Гнате! — скрикнув він. — За кого ти мене маєш? Чи то я розбійник, чи фальшівник монет, чи, може, який касієр-утікач, щоб у мене були гроші на розкидування?

— А коли їх у тебе нема, то що тобі на тім залежить, чи тебе просять учащати до касину, чи ні? І так будеш мусив дуже рідко вчащати. Адже ж і сьогодні ти висипав стілько грошей, що твоя жінка...

— Ну, ну, досить тої проповіді, старий приятелю! Вже що там жінка буде мала мені сказати, те скаже і без тебе. Ну, та годі нам балакати! Отсе ми вже перед моєю домівкою. Знаєш що, Гнатику, надіюся, що зробиш мені тоту честь і відвідаєш мене в моїм родиннім гнізді?

— З найбільшою охотою! — сквапно промовив Редліх. — Досі, щоправда, я не бував у твоєї жінки — причин не потребую тобі вияснювати...

— Іди, йди, старий грішнику! Ти повинен би встидатися навіть згадувати про щось таке! — перебив капітан.

— Ну, та тепер, коли ти тут і запрошуєш мене...

— Без церемонії, без церемонії! Приходи до мене, коли маєш час і охоту, як до старого товариша!

Стиснувши щиро подану йому руку капітана, Редліх салютував по-війському і за кілька хвилин щез у нічній темряві.

V

— Ага, Анелечко! Бачу тут візитову карточку барона Рейхлінгена. Розповідж-но мені, яка се у тебе була з ним історія?

Капітан і Анеля сиділи в салоні і розмовляли. Анеля, занята якоюсь жіночою робіткою, оповідала мужеві про своє життя, про дітей, про старого Гуртера, а капітан, слухаючи її оповідань, перебирав візитові карточки, розкидані на срібній таці на столі. Нараз на одній елегантній, блискучій прочитав назву: «Waldemar Baron von Reuchlingen» і затремтів так, немовби пожалив собі пальці кропивою.

— Історія у мене? З бароном Рейхлінгеном? — помалу, немов шукаючи чогось у пам'яті, повторила Анеля, спокійно дивлячись мужеві в очі. — У мене з ним не було ніякої історії.

— Не було ніякої? — з зачудуванням запитав капітан. — Се не може бути! Пригадай собі добре!

— Що маю собі пригадувати? — ще з більшим зачудуванням відповіла Анеля. — По твоїм від'їзді до Боснії барон був тут у мене раз чи два рази. Ага, пам'ятаю, раз під час моїх іменин упився і звів якусь сварку з офіцерами. Не знаю, про що їм там зайшло, досить того, що попсував нам цілий вечір і всі разом з ним мусили забратися додому. Більше я й не бачила його, а швидко по тім я довідалася, що його також перенесено до Боснії.

— Гм, то така се була історія? Признаюся тобі, що з того, що він мені говорив, я міг догадуватися, що тут було щось далеко поважніше.

Вимовляючи ті слова, капітан, уже наполовину вспокоєний, поглядав на жінку. І нараз побачив, що при остатніх його словах лице її покрила труняча блідість, навіть уста її поблідли, робота випала з її рук і ціла її постать подалася, немовби зів'яла або немовби дізнала якогось страшно болючого удару.

— Анельцю, що се тобі? — скрикнув капітан, схапуючися з крісла.

— Зажди, зажди, там хтось дзвонить! — прошептала Анеля, ледво-не-ледво піднялася з крісла, покинувши на землю свою робітку, заполоч і голку, і вибігла до сусідньої кімнати. По хвилі вернула, все ще бліда і тремтяча, але вже значно заспокоєна.

— Анельцю, ради бога, що тобі є? — скрикнув капітан, тулячи в своїх долонях її руки, холодні як лід.

Вона сіла поруч нього і важко дихала.

— Нічого се, нічого! — відповіла. — Знаєш, від якогось часу... мучать мене якісь страшні прочуття. Завсігди мені здається, що котре-небудь із наших дітей, — о мій боже! — десь там переїхав фіакер і що його несуть додому з поламаними ніжками, з розбитою головкою... Ох, аж подумати страшно! І власне в тій хвилі... те саме прочуття... мов кліщами... мені причулося, що до нас хтось дзвонить...

— Але ж успокійся, ніхто не дзвонить. Діти вернуть здоровісінькі! — запевнював її капітан.— Бійся бога,

як можна брати собі се так дуже до серця! Але ти, може, нездужаєш? Може, се тільки такий прояв якоїсь іншої слабості?

— Ні, ні, я здорова цілковито, тілько часами на мене находять такі глупі напади.

— Ні, Анелечко, ні, сього не можна легковажити. Се можуть бути початки якоїсь грізної нервової хороби. Як ти поблідла! Треба конечно засягнути лікарської поради.

— Не треба! Не треба! — живо відмовила Анеля. — Що мені лікар поможе? Скаже мені те, що я й без нього знаю: треба супокою, вистерігатися сильних зворушень. Нехай би сам стрібував се вчинити!

— Ні, душе моя, доконче треба щось радити! Ади, ти досі не можеш прийти до себе. Напийся води!

— ,Я вже пила. Спасибі тобі, любий мій! Мені вже зовсім добре.

І, схилившися, позбирала з долівки свої порозкидані причандали.

— А я, — мовив по хвилі капітан, — признаюсь тобі до гріха. В тій хвилі, коли ти поблідла і почала тремтіти, я подумав, що мої слова про барона Рейхлінгена зробили на тебе таке сильне враження.

— Про барона? — з меланхолійним усміхом мовила Анеля. — Вибачай, серце моє, але я вже навіть не тямлю, що ми про нього балакали. В тій хвилі, коли ти зачав мені щось оповідати про нього, думка моя була зовсім деінде.

— Я хотів було написати тобі про свою стрічу з бароном і про свою розмову з ним, — говорив капітан, — та якраз того самого вечора після стрічі з ним я одержав від тебе лист, а в ньому була звістка, що дитина хора на одру і що маєш тяжкі гризоти, а на другий день рано я довідався, що барон уже не жие.

— Не жие! — скрикнула Анеля.

— То ти не знала про його смерть?

— Нічогісінько.

— Була з ним якась дивна і досі невияснена історія.

— О боже! — глибоко зітхаючи, прошептала Анеля, але в тім зітханні висказалося радше якесь почуття облегшення, ніж жалю. А по хвилі додала: — Такий молодий, гарний, маючий чоловік, такого знатного роду, такий здоров, сильний — і що там йому сталося? Чи хорував?

— Отож-то, власне, що ні. Застрілився.

— А! Може, з любові?

— Сумніваюся дуже. Послухай, нехай тобі розповім про нашу остатню стрічу. Се заразом вияснить тобі, для чого я запитав тебе, яка се історія була між ним і тобою.

Анеля похилила голову над роботою і слухала спокійно. Її груди хвилювали мірно, може, трохи сильніше, ніж звичайно, але, безперечно, се був наслідок недавнього нервового припадку.

— Не треба тобі оповідати, який чоловік був барон,— мовив капітан. — Золотий хлопець, але в практичнім житті ні до чого. Розпещений матір'ю, привиклий від дитини заспокоювати всі свої капризи, а при тім сбік шаленої упертості в дрібницях він не мав ані крихти мужеської твердості і характеру в найважніших справах. Хто тілько перший раз його пізнав, мусив його полюбити, але кождий, хто пізнав його ближче, мусив від нього відвернутися.

Анеля меланхолійно похитала головою на знак, що вповні згоджується з тим осудом.

— В часі, коли задля якихсь дисциплінарних провин його перенесли з Відня до Львова, мати його вже не жила. Говорять, що вмерла з гризоти задля його гулящого і розпусного життя. Його маєток, колись дуже великий, був майже зруйнований. Правда, ще й тоді при ощаднім житті і порядним господарюванні можна було урятувати з нього дуже показну фортуну, якої нам і нашим дітям дай боже хоч половину. До полковника нашого полку і до цілого офіцерського корпусу разом з його перенесенням до нас прийшло з Відня остереження і просьба, щоби ми спікувалися молодим чоловіком, не допускали його марнувати решту батьківщини, здоров'я і честі, але, втягаючи його до сімейних кругів, старалися розбудити в нім охоту до спокійного, правильного життя, посвяченого праці і сповнюванню обов'язків. Знаєш сама, що ми робили все, на що тілько була наша змога.

— Не дуже вам за се був вдячний, — докинула мимоходом Анеля з відтінком гіркості в голосі.

— Ну, про його вдячність нам було байдуже. Головно ходило нам о результат. І ми могли похвалитися, що наслідки були такі добрі, яких ніхто й не надіявся. По році нашого менторства над ним хлопчисько поправився так, що майже годі було його пізнати, а й маєткові справи пішли далеко ліпше. Від його сім'ї одержали ми офіціальну

подяку. Потім наш полк відкомендовано до Боснії, а барона приділено до іншого полку, що лишився тут. Що з ним тут дальше діялося, про се не маю ніякого виображення.

— Я те тілько знаю, скілько тобі розповіла, — мовила Анеля якимсь приглушеним, беззвучним голосом, не підводячи лиця від своєї роботи.

— Рік тому назад був я на якийсь час відкомендований в службових справах до Мостару. Був зимовий вечір, коли по довшій аудієнції у свого шефа я вертав на свою квартиру. Проходячи перед густо освітленим шинком, я зупинився на хвилю, почувши всередині крик, прокляття, стук ламаних меблів і брязкіт скла. Втім, раптом відчинилися двері і вилетів чоловік в офіцерськім мундурі, але без шаблі і без чако. Вилетів, сильно випхнутий кількана дцятьма руками, що зараз потім щезли і замкнули двері за собою. Сей чоловік був смертельно п'яний і був би неохибно впав у глибоке вуличне болото, коли б я не був спіймав його в свої обійми і не поставив на ноги.

«Пардон! — мовив до мене сей чоловік, бачачи на мені офіцерський мундур і силкуючись випростуватися незалежно від моєї помочі. — Я настолочив вам на нагніток?»

Його голос, охриплий від п'янства, показався мені знайомим. Я зачав придивлятися його лицю, та в першій хвилі не міг його пізнати. Він перший пізнав мене.

«А, servus[1], товаришу! — скрикнув, ударивши мене по плечі. — Го-го-го, пан Ангарович уже й не пізнає мене?»

«Барон Рейхлінген! — скрикнув я, подаючи йому руку, та він не стиснув її. — Що ж се з тобою діється?»

«Зо мною? Добре діється. Бачиш, учуся літати. Отсе власне вилетів я з отсеї буди. Га-га-га!»

«Ти давно тут? Я нічогісінько не знав, що тебе сюди перенесли».

«Не знав?—скрикнув барон.—Не писала тобі жінка?»

«Ані словечка».

«Го, го, — кричав на все горло барон, — чудесну маєш жінку! Ангела, а не жінку! Га-га-га! Такі ангели там залізними вильми толочать грішні душі в кипучу смолу».

«Бароне, — строго мовив я до нього, — маю згляд на те, що ти п'яний і сам не знаєш, що говориш. В іншім разі ти мусив би мені тяжко відповісти за ті слова».

---

[1] Здоров *(лат.)*. — *Ред.*

«За ті слова? — кричав барон з п'яним сміхом. — За ті слова? Хіба я що сказав? Але ж, братику, не гнівайся! Сам мовиш, що я не знаю, що плету. А твоя жінка — го, го, die ist ein solches Kapitel[1], про котрий треба би говорити по-тверезому».

«Добре кажеш, — мовив я. — Що маєш мені сказати, кажи по-тверезому, а тепер ходи спати».

«Хто? Я спати? — верещав барон. — Ні, брате, я не привик в таку пору йти спати. Але, але, — мовив нараз спокійнішим голосом, — позич мені 10 ринських! Якраз не стало мені дрібних, а сей драбуга ось тут не хотів мені кредитувати. Позич, не пожалуєш сього. Завтра віддам і ще вдодатку розповім тобі гарну історію, яка притрафилася одному гарному младенцеві і одній ще гарнішій замужній жінці, або радше солом'яній вдові».

— Не потребую тобі додавати, — мовив капітан до Анелі, — що мені кров ударила до голови при тих словах сього нікчемника. Я видобув 10 ринських і, даючи йому, промовив:

«Без жарту, бароне, краще би тобі подумати про спочивок».

«Завтра, завтра! — мовив барон, хапаючи гроші. — Спасибі тобі, мій любчику! А знаєш, завтра так коло десятої запитай про мене ось тут, у тій буді. Або мене тут застанеш, або тобі покажуть мою квартиру. А про гроші не турбуйся! Хоча мої любі свояки взяли мене під курателю, та я ще дам собі раду».

І знов повернувся до шинку, та нараз зупинився і, обертаючися до мене, мовив:

«А може, підеш зі мною? Ходи, побалакаємо!»

Я був пронятий таким обридженням до сього нікчемника і до тої брудної руїни, що аж стрепенувся при його словах.

«Дякую тобі, бароне! — відповів я.— Мушу поспішати додому, маю ще роботу».

«Плюнь на всяку роботу! Ходи зо мною!»

Та я вже пустився йти геть.

«Не хочеш? — слідом за мною кричав барон. — Чорт тебе бери! Обійдуся і без тебе. А завтра приходь, пам'ятай! Довідаєшся гарної історії про твого ангела, про твою кохану жіночку! Га-га-га!»

---

[1] Це така штучка *(нім.)*. — *Ред.*

Я втікав, немовби вовки за мною гнали, а той грубий цинічний сміх усю ніч роздавався мені в ухах. Можеш собі подумати, яка тривога обхопила мене, який неспокій шарпав мою душу всю ніч. Яким правом сей нужденний п'яниця смів викликати твоє ім'я на тім місці і серед таких обставин? Про яку се історію він говорив? Що скаже мені завтра? Правда, знаючи його хиткий характер, я згори міг догадуватися, що се буде з його боку якась підлість або глупа сплітка, та проте все-таки — така вже мізерна людська натура — я дожидав слідуючого дня неспокійно і з якоюсь нетерплячкою. Не вмінюй мені того в зло, душе моя, — додав по хвилі, стискаючи її руку, — не для того я чинив се, немовби бажав почути про тебе щось лихого. Навіть на думку мені се не впало. В моїй душі клекотів гнів на барона. Я бажав побачити його тверезого і зажадати, щоби витолкувався з того, що балакав по-п'яному, а евентуально, щоб усе відкликав і ніколи потому не важився згадувати про тебе в такий спосіб. В тій хвилі почув я цілою своєю істотою, як сильно тебе люблю, яка ти мені дорога і близька і як болюче, до глибини душі доторкає мене все те, що могло би хоч найменшу тінь кинути на тебе.

Анеля, нічого не мовлячи, вхопила при тих словах мужеву руку, піднесла її і притиснула до уст, а в тій хвилі груба, гаряча сльоза з її ока упала на ту мужеву руку.

— Анелечко, що ти робиш! — скрикнув капітан. — Боже, ти плачеш! Що тобі?

І кинувся до неї з розпростертими раменами, а Анеля, голосно хлипаючи, упала в його обійми.

— Дорогий мій! — мовила голосом, котрий переривало спазматичне хлипання. — Як ти мене любиш! Який ти добрий, благородний!.. І чим я заслугую...

— Але ж успокійся, дитино! — мовив капітан, цілуючи її чоло, лице і очі. — Чого тут плакати? Адже ж се мій обов'язок. Коли б я поступив інакше, то був би нечесним чоловіком.

Треба було кількох мінут часу, поки Анеля успокоїлася після сього нового нервового припадку і попросила капітана, щоби кінчив своє оповідання.

— Небагато вже лишилося мені до кінця, — сказав капітан, сідаючи напротив Анелі. — Другого дня рано я одержав твій лист, і під його впливом барон і ціле його

п'яне балакання відскочило на задній план. Я вже зовсім не почував охоти бачитися з ним і з острахом подумав собі, що, коли тепер прийду до нього, він, певно, поміркує, що я прийшов упоминатися за позичені вчора гроші. От тим-то я надумав перечекати кілька день, а тепер запитати тільки в звіснім шинку про баронову квартиру. Проходячи поуз того шинку в службовій справі, я вступив досередини і запитав про барона.

«О барон! — скрикнув шинкар. — Гарних нам баронів сюди насилають! Се не барон, се правдивий розбійник. Кілько я вже шкоди і клопотів мав через нього, сього вам і не сказати. Ну, та вчора він дістав за своє! Зайшов собі з кількома угорськими вояками, почав їх ганьбити і напастувати — викинули його з шинку. По хвилі вернув, зразу держав себе спокійно, та потому ще дужче почав докучати тим воякам. Кинулися на нього, побили його страшенно, обдерли з плаща, шаблі, вафенрока і ледво живого викинули на вулицю, а самі повтікали».

«І що ж сталося з ним?» — запитав я переляканий.

«Не знаю, — відповів шинкар. — Довго ще йойкав і стогнав на вулиці, та я, боячися ще більшої галабурди, позамикав двері і вікна і не хотів нікого більше впускати. Потому вже нічого не було чути, — здається, що поволікся до своєї квартири».

«А де ж його квартира?»

Шинкар показав мені недалеко одиноку хатину посеред огороду і додав, що барон живе там сам тілько з одним вояком, призначеним для його послуги, та сей вояк сьогодні рано, ще досвіта, пішов кудись і досі не вернув. Певно, барон післав його по ліки або по горілку.

Я пішов до хатини. Була позамикана. Зазираю крізь одиноке, яке в ній було, віконце, — воно зсередини заслонене фіранкою. Пробую стукати до дверей, до вікна, кричу — ніхто не озивається. Вкінці покликав я шинкаря, і оба разом при по очі дрючка ми підважили хатні двері. В тісній темній комнатці на долівці лежав барон, в подертій сорочці, в заболочених штанах і чоботях. Зразу ми думали, що спить, та, відсунувши фіранку, ми переконалися, що се не був звичайний сон. В правій руці барон держав іще пістолет, а на правім виску виднілася невелика рана, заткана виплившою скріплою кров'ю, помішаною з мізком. На долівці також була широка калюжа скріплої крові. Паперів ані листів не було ніяких.

— Боже! — з переляком шептала Анеля, що, запираючи в собі дух, дослухала до кінця се сумне оповідання.

— Ось тобі вся моя повість про барона, — кінчив капітан. — Як бачиш, я не довідався від нього нічого. Коли мав яку тайну, то взяв її до гробу.

Анеля, зворушена, не могла ще прийти до себе і шептала тільки, заслонюючи собі очі руками:

— Страшенно! Страшенно! І так скінчити, так згинути! Боже!

— Справді, трагічна судьба! — з почуттям мовив капітан. — Такий маючий чоловік, такий вродливий, мавши такі зв'язки, такі спосібності, і от що з нього вийшло.

А помовчавши хвилю, додав:

— Зараз тоді я хотів написати тобі про се все, та потому подумав собі: вона там, бідна, і так має досить своїх клопотів, пощо маю ще дразнити її нерви описом сеї історії. Але à propos[1] твоїх нервів, Анелечко! Їй-богу, я дуже неспокійний. Доконче мусимо щось подумати.

— І що видумаємо? — сумно відмовила Анеля. — Я знаю, одно могло б мені допомогти, та сього одного якраз ти не будеш міг зробити.

— А се що таке, скажи! Що би се таке могло бути, що залежало би від моєї спромоги і чого би я не хотів зробити для тебе? — з запалом скрикнув капітан.

— Може, воно й не залежить від твоєї спромоги, — мовила Анеля.

— Ну, але скажи, скажи! — просив капітан.

— Знаєш що, любий мій, — мовила Анеля, обнімаючи його рукою за шию і тулячи голову до його грудей. — Віддавна вже, зимою і літом, марила я про те, щоби покинути се місто і осісти десь на селі. Там мала б я супокій, якого тут ніколи не буду мати, а що найважніше, праця при сільськім господарстві, котру змалечку люблю безмірно, відсвіжила би мої нерви, привела би мене до цілковитої рівноваги.

— Осісти на селі... провадити своє господарство, — мовив звільна капітан, задумуючися, — ну, певно, се було би непогано, хоча досі я нічогісінько не знав про твою пристрасть до сільського життя.

— Бо ти зовсім не пробував навіть дізнатися про се, — сквапно підхопила Анеля.

---

[1] З приводу, щодо *(франц.)*. — *Ред.*

— Може, воно й так, моє серденько, може й так. О, я також радо пристав би на се. Я також здавна лелію в душі сей ідеал.

— Чи се можливо? — радісно скрикнула Анеля.

— Справді так. І маю надію, що колись здужаємо справдити його.

— Колись?

— Ну, певно, що не сьогодні ані завтра. Коли вийду на пенсію. Адже ж не думаю, щоб ти хотіла знов розстатися зо мною і сама їхати на село.

— О ні, ні, ні! За ніякі гроші! — скрикнула Анеля.

— А, по-другім, куди ж би ти поїхала?

— Купімо собі фільварочок! — шепнула йому Анеля до вуха.

— Купімо! Kupił bym wieś, a pieniądze gdzieś![1]

— Як то — gdzieś? Адже ж гроші маємо! А твоя кавція? Адже ж за таку суму можемо купити такий кусень землі, якого нам треба, і ще нам лишиться дещо на те, щоби ввести в рух наше господарство.

— Але ж, Анелечко! — перервав її бесіду капітан. — Що про се балакати? Адже ж знаєш, що поки я в службі, то сеї кавції не можу рушити.

— О так! Знаю се дуже добре. А доки будеш міг ногами волочити, доти не покинеш сеї проклятої служби і ідеал лишиться ідеалом. Ні, краще покиньмо й думати про се все,— мовила з виразом гіркості і знеохоти. — Я так і знала, що моя розмова з тобою про се діло не придасться ні на що.

І відвернулася, надувши губи, тільки руки її швидко рушалися, працюючи голкою.

— Дивна ти, моє серденько!— мовив капітан, котрому якось не містилися в голові ті наглі скоки жінчиної фантазії. — Так чого ж хочеш від мене?

— Нічого не хочу! Роби що знаєш! — гнівно відповіла Анеля.

— Ти вже гніваєшся. А прецінь же ти ще й не вияснила мені докладно, що, по твоїй думці, слід би було зробити!

— Адже ж бачиш, що я хора, що у мене нерви розстроєні! — енергічно мовила Анеля.

— В тім-то й клопіт, моя рибонько, що розстроєні.

---

[1] Купив би село, та грошей нема *(польськ.)*.— *Ред.*

— Ще раз тобі говорю, що, поки будемо жити тут, у Львові, не буде мені ліпше, а буде щораз гірше. Чую се, що тільки на селі, десь у глухій відлюдній закутині могла б я віджити і віднайти свою свободу.

— Се дуже можливе, — мовив капітан.

— А коли так думаєш і коли мене любиш, — мовила з незвичайним оживленням Анеля, — то прошу тебе, зроби се для мене! Покинь отсю свою службу, подайся на пенсію, відбери кавцію, купімо собі фільварочок десь у горах посеред лісів і їдьмо геть відси, геть назавсігди!

— Але ж, дитино! — скрикнув капітан. — Чи думаєш, що се так легко зробити?

— Все можна зробити, коли хто хоче, — з притиском мовила Анеля.

— Ну, вийти на пенсію, на се, певно, багато часу не треба, се можна би зробити і завтра, — мовив, вагаючися, капітан.

— І зроби се, зроби, любий мій! Прошу тебе з цілого серця!

— Але ж кілько то буде тої пенсії? Чи вистане нам на життя, на виховування дітей?

— Не бійся, вистане! — мовила Анеля. — Вже я все обчислила, побачиш. А чи маю тобі сказати ще один секрет?

— Ну, говори, говори, моя ти кізонько уперта!

— Я вже навіть вигляділа фільварочок, якраз відповідний для нас. Серед гір а недалеко місточка, де наші діти могли би ходити до школи. Будинки господарські досить добрі, дерев'яний домик зовсім-таки гарний, 30 моргів орного поля, в тім числі 3 морги огороду, дальше 20 моргів чудової гірської сіножаті і 150 моргів пасовиська разом з лісом. Прекрасний фільварочок, немов сотворений для нас. А знаєш, яка ціна?

Капітан, зацікавлений, дивився на неї. Незвичайне гарячкове оживлення, яким вона була пронята, затривожило його тим більше, що її план відразу показався йому фантастичним і зовсім не відповідним до її практичної вдачі. Та він ні в чім не хотів їй перечити, зовсім розумно міркуючи, що пізніше, коли Анеля успокоїться, то й сама критичніше почне глядіти на сей свій план.

— Знаєш, яка ціна тій перлині? П'ять тисяч ринських! П'ять тисяч! Очі зажмуривши, можна дати. А на тім грунті можна держати кількандцять штук худоби. А на літо

можна ще від сусіднього дідича виорендувати величезну полонину за дешеві гроші і випасти 20 штук волів і наробити десять оборогів сіна. Ні, Антосю, се правдивий скарб!

А коли капітан, нічого не мовлячи, все ще не переставав уважно вдивлятися в неї, вона сквапно, вся тремтячи зі зворушення, говорила дальше:

— Покинеш військову службу, відберемо кавцію, купимо маєтність і зараз виберемося на село. І дітей заберемо відси. Маю свояків у Вадовицях, там будуть мати добру опіку і дозір, нехай там ходять до школи. А ми візьмемося до праці, до господарства, чи так? Твоя пенсія наразі буде йти на вклади в господарство, а коли дечого доробимося, то можна буде робити з неї невеличкі ощадності. Чи так?

— Так, так, — механічно мовив капітан.

— Значить, похваляєш мій план?

— Цілковито.

— Пристаєш на нього?

— З цілого серця.

— Ну, то добре! Гарно! Чудесно! Як же я люблю тебе, голубе мій! А в такім разі знаєш що? Іди зараз, там у спальні на моїм столику знайдеш перо, папір і чорнило і напиши подання до генеральної коменди.

— Подання? Яке?

— Подання, що виступаєш з активної військової служби.

— Зараз? — здивувався капітан.

— Ну, адже ж ти згодився на мій план?

— Так, але чень же ще не горить, не маємо чого так квапитися. За кілька неділь маєтність не втече, а втім, хто ще знає, чи при докладнім огляді вона нам сподобається? Треба би оглянути її з яким тямущим чоловіком. А за кілька неділь я можу одержати вищий аванс, і в такім разі наша пенсія також буде вища.

— А, так! — майже крізь сльози мовила Анеля. — Так тобі аванс, мізерне підвищення пенсії більше в голові, ніж мій супокій, моє здоров'я, моє життя. Такі то ви всі мужчини! На устах у вас усе: люблю, люблю! А коли прийдеться доказати сю любов бодай якимсь найдрібнішим ділом, то зараз у вас готові тисячні огляди, причини, застереження та докази.

— Ти несправедлива, Анелечко, — поважно мовив капітан. — Бог мені свідок, що я готов усе зробити для тебе, а коли хотів заждати на аванс, так се тілько в тій цілі,

щоби тим ліпше забезпечити долю твою і дітей. Та, зрештою, коли так доконче хочеш...

— Доконче, доконче! Зроби се для мене!

— Добре, йду і зараз напишу подання.

І з виразом резигнації на лиці капітан пішов до спальні, лишаючи Анелю саму...

VI

Ледве вийшов, до дверей салону почувся легенький, звісний нам уже стук, і зараз по ньому, осторожно підхиляючи двері, тихесенько всунулася пані Юлія.

— Добрий день тобі, Анелечко! — мовила притишеним голосом.

Анеля, що ще не охолола з вражінь, перебутих перед хвилею, сиділа знесилена, бліда і майже в непрямі. Почувши сей голос, схопилася раптовно перелякана і скочила до Юлії.

— Га, се ти! Ну, що ж чувати?

— Все пропало! — мовила Юлія і, немов зламана, впала на крісло.

— Що сталося? Говори!

— Ох, не можу! Духу не стає. На, маєш, читай!

І подала Анелі аркуш газети, де синім олівцем зачеркнена була ось яка телеграфована новинка:

«Будапешт, д. 10 грудня. Сьогодні ув'язнено тут на телеграфічну реквізицію львівської поліції якогось Давида Штернберга, що власне прибув поспішним поїздом із Константинополя. Штернберг видавав себе за купця, що веде торгівлю зі східними краями. Які підозріння були причиною його ув'язнення, досі невідомо. Штернберг виїхав зараз під ескортою до Галичини».

Анеля довго, безмірно довго відчитувала сю телеграму. Їй здавалося при кождім слові, що ковтає цеглу, що душиться і що слідуючого вже ніяким способом не здужає проковтнути. А коли прочитала все до кінця, то їй видалося, що нічогісінько не зрозуміла, що всі слова, мов сполохані миші в клітці, порозбігалися з природного порядку і помішалися в такий хаос, що ніякого змислу не можна було з них видобути. Їй захотілося ще раз прочитати сю телеграму, а потім ще раз, навчитися її напам'ять, а крім того, будилося недовір'я, чи се не сон, один із тих страшних снів, які в остатнім часі мучили її досить часто.

— Ну, що ж думаєш про се? — запитала пані Юлія.

— Що я про се думаю? — мов неприкаяна, повторила Анеля. — Що думаю про се? Про се? — повторяла, тикаючи пальцем в газетярську новинку і звільна віднаходячи свою давню певність. — Думаю, що се дурниця.

— Дурниця? Що Штернберг арештований?

— Що ж, Штернберг займався різнородними справами і в кождій справі міг накаламутити. Тут нема нічого неможливого, — значить, його ув'язнення не конче мусить мати зв'язок з нашою справою.

— Не конче мусить, — мовила Юлія, — се так. Та мені здається, що таки має. Недаром він телеграфував мені з Філіпополя.

— І дурницю зробив, бо сею телеграмою сам себе зрадив, показав поліції, де має його шукати.

— І справді! Мій боже, яка неосторожність! — скрикнула Юлія.

— Але знаєш, — живо мовила далі Анеля, — та сама телеграма дає мені також доказ, що ув'язнення Штернберга не має ніякого зв'язку з нашою справою.

— А се яким способом?

— Адже ж подумай собі! Поліція шукає Штернберга, значить, має на нього підозріння, має в руках якісь нитки, що ведуть на слід його справок. Коли би се була наша справа, то, очевидно, були би ми вже мали візити ц[ісарсько]-к[оролівських] властей, були би вже нас покликали до протоколу.

— Боже! — скрикнула Юлія, котрій при самій згадці про протоколи зробилося недобре.

— Заспокійся! — мовила Анеля. — Адже ж доказую тобі, що твоя тривога зовсім безпідставна.

— Ох, моя Анелечко! — стогнала Юлія. — Не можу зміркувати, чи твої докази правдиві, чи ні, та сама думка про ті... страшні... протоколи... Ох, не можу спам'ятатися!

— То зле, Юлечко, — поважно мовила Анеля. — Хоч і яка неприємна ся думка, а треба з нею освоїтися, треба приготовитися на всякий випадок. Поперед усього всякі папери попалити!

— Не маю ніяких. А втім, для всякої обезпеки ще раз перешукаю всі комоди і шухляди.

— І я зроблю те саме. А по-друге, треба собі добре уложити всю справу. Про се ще побалакаємо, коли мій муж вийде з дому. Тілько заспокійся!

— Знаєш що, — мовила Юлія, — піду тепер на хвилечку, а коли твій муж вийде, я знов сюди забіжу.

І забиралася виходити, коли, втім, відчинилися двері і ввійшов капітан. Він довго не міг прийти до себе по розмові з жінкою. Вона робилася для нього чимраз більше загадковою і незрозумілою. Її цвітуча, майже дитиняча постать — і її нервові припадки якось не могли погодитися в його голові. В своїх листах Анеля ніколи не згадувала про ті припадки, ані словечком не жалувалася на них, але, противно, завсігди запевнювала його, що здоровісінька і навіть сама собі дивується, що так досі цвіте здоров'ям. Правда, могла се писати, щоби не турбувати його, та, з другого боку, страх за дітей, доведений до манії і до істеричних нападів, не міг появитися нині ані вчора, мусив підніматися і дужчати постепенно від довшого часу, а в такім разі годі навіть подумати, щоби не відізвався ні найменшим відгуком у її листах. Дивним і загадковим видався йому той натиск, з яким спонукала його виступити з військової служби, а її план осісти на селі і віддати дітей до свояків у Вадовицях був попросту суперечний з пересадною дбалістю про тих дітей. А проте все се, взяте разом, дуже турбувало капітана. Будь-що-будь, а факт сильних нервових припадків у Анелі був фактом, і сам її план осісти на селі і віддати дітей у чужі руки свідчив про якийсь розстрій в її думках і чуттях, про якусь хоробу, про якесь захитання нормального стану її душі.

Вийшовши до спальні і сівши при столику, капітан зачав як міг найспокійніше і найуважніше обмірковувати се все, силкуючися вияснити собі все, що бачив і чув, і уложити собі якийсь розумний план дальшого поступування. Анеля, без сумніву, хора, хоча її організм цілком здоров. Що ж се за хороба? Об'яви, яких власне був свідком, показують, що хороба тягнеться вже доєший час. Всяка довша хороба, навіть спеціально нервова, була би вчинила більше або менше значний розстрій в Анелинім організмі, була би, без сумніву, відгукнулася на її апетиті, на сні, на травленні і т. д. А тут нічого такого не видно. Значить, або маємо діло з якоюсь хоробою тісно психічною, що має своє гніздо в якімсь незначущім мізковім центрі і не має впливу на звичайні органічні функції — адже медицина знає такі хороби! — або, може...

Капітан згадував Анелині листи, писані, особливо в остатніх роках, з найбільшим супокоєм, холодно, трохи

навіть купецьким або репортерським тоном, розумно і ясно; той холодний тон набирав тепла, і красок, і живості тільки в тих уступах, де була мова про дітей і про нього. Ні, жінка, духово недужа, жінка з психічною хоробою не була би в силі писати такі листи, і то так часто і правильно. Може би, якийсь час могла утаювати свою хоробу, але швидше чи пізніше мимо її волі і без її відома її хворобливий духовий стан був би проявив себе якимсь словом, якимсь логічним скоком, якимсь реченням або оповіданням. Капітан напружував свою пам'ять та не міг знайти нічого такого, що би вказувало йому в жінчиних листах якусь хворобливість, хоч читав їх з великою увагою і перечитував по кілька разів.

Він любив Анелю всею душею, з молодечим запалом, особливо тепер, по повороті з Боснії; чув, що певність її хороби була би для нього страшним ударом, та проте, совісно розбираючи свою душу, чув, що не скривав би перед собою ані найменшого спостереження, яке би свідчило про її хоробу. Та таких спостережень у нього не було, крім тих загадкових припадків під час його оповідання про барона Рейхлінгена. Про барона! Якась тривожна болюча думка мигнула в капітановій голові. Чи ж мав би існувати якийсь зв'язок між тим оповіданням і Анелиними нервовими припадками? І який? Чи мала би на дні її душі скриватися справді якась історія з бароном? І яка? Але ні, се не може бути! Анеля так щиро, так спокійно, без ніякого замішання, з такою дитячою невинністю впевнювала його, що ні про яку історію нічого не знає, що противне припущення було би злочином, святотатством, сповненим на його любові, на його домашнім щасті. Ні, ні! Між оповіданням про Рейхлінгена і Анелиною хоробою нема ніякого зв'язку! Інакше мусив би припустити, що вона бреше, грає комедію, і то грає з незрівняним майстерством. Сама думка про се наповнювала його обуренням, тривогою і обридженням, і він відтручував сю думку від себе всею силою своєї любові... А втім, яка ж би се могла бути історія, що сама згадка про неї могла би проняти Анелю таким переляком? Капітанова думка жахнулася летіти в безодню огидних здогадів, де надто не було ніякої надії зловити якийсь конкретний факт. Ні, ні, ні! Анеля була недужа, небезпечно недужа, тим небезпечніше, що стан і причини її хороби були зовсім загадкові. Треба буде якнайскорше засягнути лікарської поради, а тим часом робити все, що

можна, щоби вдержати її душу в спокої, оминати непотрібні подразнення, достарчувати їй розривок, чинити приємність. Поперед усього треба сповнити її бажання і написати просьбу до коменди, щоби увільнила його від служби. Вона майже випхнула його, щоби писав ту просьбу. Очевидно, її гаряче наставання на те, щоб він якнайшвидше виступив зі служби, є не що, як тільки наслідок її хороби, є прояв якоїсь манії, і він, капітан, так швидко служби не покине. Та написати просьбу можна зараз. В разі потреби можна буде сказати їй, що просьба вже подана; а втім, хто знає, чи при її хоробливім духовім стані завтра вже не вирине у неї бажання, зовсім суперечне з отсим нинішнім?

Отак розміркувавши, капітан виняв із столика папір, перо, чорнило і написав просьбу після всяких приписаних форм. З тим документом поспішив до жінки, щоб їй показати його і дати доказ, що сповнив її бажання. Зустрівши в салоні Юлію, що на його вид відсахнулася перелякана і знітилася, мов зловлений заєць, капітан, не придивляючися їй ближче, був вдячний случаєві, що піддав Анелі товаришку, і наважився не пустити Юлію так швидко додому.

— А, тітка Юля! — скрикнув радісно, наближаючися до неї і цілуючи подану руку. — Як же пані поводиться? Чому ж то пані не були ласкаві відвідати нас іще вчора вечір? На, Анелечко, отсе той документ, про який ми говорили. Прочитай його, як тобі сподобається.

І, вручивши Анелі просьбу, обернувся знов до Юлії.

— Що ж то, чому, пані, не сідаєте?

— Хочу йти. Я тілько на хвилечку забігла до Анелі.

— Те, те, те, те! Хочу йти! Навіть, пані, про се не думайте! Зараз мені роздягайтеся з пальта і капелюха!

— Пане капітане! — благаючи, обернулася до нього Юлія. — Прошу на мене не напирати. Слово даю...

— Але що там мені! — кричав капітан, майже силою знімаючи з неї пальто. — Ніяких таких слів не слухаю. Молоді і гарні вдови не мають ніякого голосу і повинні слухати чужого мужа, коли не мають свого власного. Кладу арешт на паню добродійку!

— Га, коли вже не може бути інакше, — з резигнацією мовила Юлія, скидаючи капелюх, — то що маю, бідна, діяти? Лишуся ще тут, та не довше десяти мінут.

— Що се? Бунт? — добродушно кричав капітан. — Нехай мені пані не важаться ламати субординації! Прошу слухати, який буде виданий розказ денний. Лишаються пані у нас з обов'язком брати участь в конверсації! Зімо разом обід, вип'ємо чорну каву, відпочинемо крихітку, забавляючися оповіданням історій веселих і забавних, а тілько потому розпустимо вітрила і попливемо — я на широкі води військово-суспільного життя, а пані до своєї тихої вдовичої пристані. Halt![1] Ніякої опозиції, ніякого протесту! Так наказано і так мусить бути!

Юлія з нефальшованим переляком слухала капітанових слів. Його товариство здавалось їй вельми прикрим і турботним. В цілій її скуленій і благаючій поставі було видно сердечне бажання видобутися якнайшвидше з сього дому, сховатися перед могучим і енергічним голосом, перед допитливим поглядом капітановим. В його присутності чула себе безсильною, безвладною і безрадною. Обернулася до Анелі.

— Анелечко, серденько моє! Проси пана капітана... Виясни йому, що се для мене неможливе, даю слово, попросту неможливе!..

— Нічого, нічого! — перебив їй капітан. — Пропало. Ось Мариня йде з завідомленням, що обід уже готовий. Правда, Мариню? — мовив капітан до служниці, що власне показалася в дверях.

— Так, прошу пана, обід готовий, — мовила Мариня.

— А діти прийшли? — запитала Анеля.

— Так, прошу пані. Гриць забавляє їх своїми оповіданнями. Він такий смішний.

— Значить, тепер уже ані мови нема про втеку! — радісно мовив капітан. — Правда, Анелечко, що вже тепер отсю тітусю не пустимо?

— Ні, Анелечко, прошу тебе, не роби мені сього! — благала Юлія. — Сама найліпше знаєш, як дуже мені се буде неприємно.

— Го, го, го! Пані лякаються, щоб ми вас не отруїли! А, таке підозріння не може пройти безкарно. Отже, навмисно мушу паню отруїти двома наперстками боснійського вина! Allons, enfants![2] Анеля наперед, а ми обоє за нею!

---

[1] Стій! *(нім.)* — *Ред.*

[2] Ходім, діти! *(франц.)* — *Ред.*

— Ні, Юлечко, справді Антось має рацію, — промовила нарешті Анеля. — Пощо маєш утікати? Ходи, зсімо обід, побалакаємо, а твоє господарство чей же не втече.

— Ага, бачите, пані, як вища інстанція мудро розсудила! — крикнув капітан, радуючись, що жінка, що зразу, очевидно, вагувалася, остаточно станула по його боці.— Прошу пані! — додав, подаючи їй рам'я, а потім позираючи на неї спідлоба; бачачи на її лиці вираз невдоволення і прикрості, додав:

— Але що ж се ви, пані, чините з себе таку пригноблену невинність? Чи справді моє товариство для вас таке незносне?

— О, пан капітан жартує! — мовила Юлія, силкуючися на веселий усміх. — Противно! Тілько що у мене дома...

— Що там дома! — мовив капітан. — Адже ж там діти не плачуть, а котики, канарочки і песики з туги не помруть.

Юлія, ніби завстидана, відвернула голову. Були вже в їдальні. Анеля заходилася коло зупи. Діти сиділи на своїх місцях, спокійні, але веселі, тільки оченята у них усміхалися.

— Михасю! — мовив капітан, наближаючися до нього з панею Юлією. — Чи не сесю паню ти хотів учора потягнути до одвічальності?

Михась встав з крісла, подав руку пані Юлії і мовив:

— Добрий день, пані! А вчора я хотів пані сказати, що пані недобрі.

— Я недобра, Михасику? — здивована, запитала Юлія.

— Так, пані недобрі, — мовив резолютно Михась. — Пані вмовили в нас, що татко приїде вночі, а він приїхав рано, а ми були в школі і не поїхали на дворець, щоби там татка привітати.

— Але ж я сьому не винна, Михасику, — мовила Юлія. — Татко сам телеграфував.

— Е, що там телеграфував! — відповів Михась. — В листі було написано, що приїде рано. Може, телеграма була фальшива.

— Га, га, га! То мені козак! — сміявся капітан.— Той уміє допекти.

— Але ж, Михасику, хіба ж я тому винна, що телеграма була фальшива? — мовила Юлія.

— Не треба було їй вірити, — відрізав хлопець.

— Так ти гніваєшся на мене?

— Вчора троха гнівався, а нині вже ні, — мовив Михась.

— Ти мій золотий хлопчику! — скрикнув капітан, цілуючи його в чоло. — Так завсігди держися! Коли хто щось винен, говори йому правду в очі, вали сміло що думаєш. Але любити його не покидай. Так ніколи не схибиш із доброї дороги.

— Ну, ну, досить тої науки! Прошу братися до росолу, бо вистине! — мовила Анеля.

Настала на кілька хвиль пауза, під час котрої чути було тільки брязкіт срібних ложок о тарелі і мірний шелест при споживанні росолу.

Напружений і немилий настрій, який панував з початку обіду, хоч старанно маскований усіми тими осєбами, що сиділи при однім столі, чим дальше почав звільна якось розпогоджуватися та прояснюватися. Веселе щебетання дітей було немов той теплий і освіжаючий вітерець, що розгонював хмари, які раз по раз виповзали з якихсь таємних щілин і раз у раз грозили затемнити весь видокруг сього щасливого домашнього огнища. Під впливєм тих здорових, невинних дитинячих душ навіть пані Юлія осмілилася, почала вчувати себе свобіднішою, хоч сиділа сбік капітана. Тільки Анеля, хоч і як очевидно напружувала свою силу, не могла ще опанувати наслідків свого недавнього нервового припадку, від часу до часу блідла і тривожно позирала на двері, неначе в них кождої хвилі мав показатися віщун якогось нещастя. Тож коли справді по якімсь часі, вже при кінці обіду, почулося енергічне, швидке стукання до дверей, Анеля мало не скрикнула з переляку, схопилася з крісла і, відвернувшися до вікна так, щоби капітан не бачив її зблідлого лиця, вхопилася рукою за груди, силкуючися зупинити надсильне биття серця.

В дверях показалася військова фігура, що вже давно не топтала сих порогів. Се був Редліх. Окружений туманом пари, ввійшов до покою, салютуючи. Капітан радісно скочив до нього і сердечно стиснув подану йому руку.

— Добрий день тобі, капітане!— мовив Редліх.— Добрий день панству!— додав, обертаючися до товариства, хоч не міг нікого розпізнати через запотілі окуляри.— Проходячи ось туди, вступив я до тебе,— мовив знов до капітана, знімаючи і витираючи окуляри.— Іду до служби та

маю ще пару хвиль часу, то можемо побалакати. Чи, може, я панству перешкодив?— додав, вложивши окуляри вже чисті і побачивши на столі зостанки обіду.

— О ні, зовсім ні! — мовила Анеля. — Зараз скінчимо. Зволить пан поручник на хвилиночку сісти собі в салоні.

— А, мій поклін пані добродійці! — мовив Редліх, кланяючися Анелі. — Прошу вибачити, що я в першій хвилі з панею не привітався, але мої нещасливі окуляри...

— О, знаю, знаю! — всміхаючися, мовила Анеля, стараючися рухом руки якнайчемніше і найшвидше випровадити Редліха до салону. Та сей іще стояв. Побачив Юлію, що від тої хвилі, як він увійшов, піднявшися зі свого місця, наблизилась була до вікна і силкувалася стояти так, щоби якнайменше звертати на себе уваги. Та Редліх пізнав її і, очевидно, зацікавлений, підступив до неї. Якась фатальна сила заставила її обернутися лицем до нього. Переконавшися, що се справді вона, Редліх став мов остовпілий, збентежений, неспосібний висказати найпростішу фразу привітання. Юлія вклонилася йому.

— А, пані тут? — притишеним голосом мовив Редліх.

— Моя товаришка Юлія Шаблінська, — мовила Анеля.— Чи, може, панство, знаєтеся?

— О ні! — сквапливо промовила Юлія.

— О так, троха!— рівночасно і також сквапливо мовив Редліх.

Капітан, здивований, глядів на сю сцену. Хотів уже вибухнути сміхом і по своїому звичаю взяти сих двоє людей на протокол, коли нараз Редліх, відвертаючися з певною остентацією від Юлії і зближаючися до нього, мовив поспішно:

— Вибачай, капітане, але мушу з тобою попрощатися.

— Що? Що? Що?— з величезним зачудуванням скрикнув капітан, приступаючи до свойого старого приятеля і силкуючись заглянути йому в очі.

— Мушу йти!— повторив Редліх збентежений, поглядаючи на годинник.— Я троха перечислився в часі... Маю ще справунки...

— Редліх!— остро мовив до нього капітан.— Зачинаю не розуміти тебе. Приходиш до мене, щоби побалакати, заявляєш згори, що маєш дещо вільного часу, а тепер раптом зриваєшся.

— Вибачай, капітане, але, їй-богу... не можу лишитися.

— Та чому? Говори правду!

— Іншим разом! Іншим разом скажу тобі, а тепер мушу йти!— благаючим тоном повторяв Редліх, щораз більше наближаючися до дверей.

— Ні, се не може бути! Редліх!— мовив з натиском капітан, котрому кров почала набігати до голови.— Ти мені сього не зробиш!

— Капітане,— мовив Редліх рішучо і енергічно, бачачи, що капітан заступає йому дорогу,— даю тобі слово честі, що довше не можу тут лишитися ані хвилі.

— Що се значить?— скрикнув капітан, не можучи опанувати себе.— Мовиш се таким тоном, немовби хотів нанести мені зневагу в моїм домі.

— Приймай се, за що хочеш,— мовив Редліх,— тілько даю тобі слово честі, що я зовсім не мав наміру тебе зневажати, а також що довше ані хвилі не можу тут лишитися.

При сих словах капітан став мов оглушений. Кілька секунд з цілим напруженням своєї душі глядів Редліхові в очі, та сей тепер спокійно видержував його допитливий погляд. Та капітан не міг нічого вичитати в темній глибині Редліхових очей. А потім охляв, мов зламаний, і відсунувся набік, лишаючи Редліхові вільний прохід до дверей. Не попрощавшися ні з ким, Редліх вийшов геть. Капітан, зламаний, не пам'ятаючи сам себе, впав на крісло. Кілька секунд панувала в комнаті мертва зловіща тиша. Чути було придержувані віддихи дітей і тривожне биття серця у жінок.

Вкінці капітан підняв очі і, якось безтямно обводячи ними по комнаті, промовив майже шептом:

— Пішов!

А потім, зупиняючися очима на лиці Анелі, запитав:

— Що се значить?

— Не знаю, мій любий!— відповіла Анеля.— Нічогісінько не розумію Редліха.

І обернулася до Юлії, що все ще, збентежена, тремтяча і бліда, стояла при вікні.

— Юлечко, може, ти нам виясниш? Що таке сталося поручникові? Чим він образився?

— Не знаю,— ледве чутно прошептала Юлія.

— Але ти його знаєш?

— Ні, зовсім його не знаю,— мовила Юлія трохи сміліше.

— Адже ж він мовив, що вас, пані, знає!— мовив капітан.

— Не знаю, відки се взяв,— відповіла Юлія, знов понижаючи голос і втупляючи очі в долівку.

— Редліх, прошу пані, ніколи не бреше,— суворо заявив капітан.

— І я також не маю сього звичаю!— ущипливо відповіла Юлія.

— Так що ж значить се все? Що тут за загадка?

— Може, пан Редліх приняв мене за когось іншого, за якусь женщину, що чим-небудь образила його,— вже сміліше говорила Юлія.

— Гм, се може бути, — мовив, подумавши, капітан.— Він короткозорий, і такі qui pro quo[1] траплялись йому не раз. Але щоб аж до такого ступня міг забутися, щоби мені в моїм домі в присутності гостя робив таку зневагу,— ні, сього я не міг би й придумати!

Серед мовчанки скінчено обід. Здавалося, що поява Редліха і його короткий побут в отсій комнаті доразу змінили в ній атмосферу Свіжість, радість і свобода щезли зовсім. Усі сиділи німі, пригноблені і сумні. Навіть діти посумніли і стратили апетит. Капітан навіть не доторкнувся своєї улюбленої легоміни, тільки Анеля зїла свою порцію, та й Юлія, дивлячись на неї, чула себе спонуканою зїсти також дещицю, хоч учинила се, очевидно, вельми пересилюючи себе саму. Чорної кави не хотів ніхто, а про пообідню гутірку, що так усміхалася капітанові перед обідом і котру він хотів оживити оповіданням веселих і сумних пригод свойого босняцького життя, щоби забавити Анелю і навести її на свіжі думки, тепер не було ані думки. Вони сиділи в такім настрої, немобви перед хвилею стратили когось наймилішого з-поміж себе.

Зараз по обіді Юлія, попрощавшися холодно з капітаном, пішла додому. Капітан тепер уже не задержував її. Відходячи, вона незавважно шепнула Анелі кілька слів. Капітан попросив жінку, щоби пішла до спальні і лягла трохи спочити, а сам пішов до салону, заявляючи, що також ляже на софі і пару хвиль передрімає. Діти пішли до школи.

---

[1] Казуси, смішна плутанина *(лат.)*. — *Ред.*

VII

Вийшовши з дому коло четвертої години по полудні, капітан сам здивувався і перелякався, заглянувши в своє нутро і вияснивши собі всю зміну, яка там довершилася відучора. Адже ж тільки вчора по довголітній розлуці він вернув до свойого домашнього огнища! Адже ж учора воно здавалося йому раєм, упоювало його невисказаним щастям і відслонювало перед його душею необмежені видокруги такого самого щастя, любові і розкоші! А нині! Капітан, глибоко завстиданий, мусив признати сам перед собою, що почув якусь полегшу, коли з сеї кам'яниці, що містила в собі його рай і його щастя, вийшов на вулицю.

«Я підлий, нікчемний, невдячний, нечесний!— лаяв сам себе капітан.— Що ж таке сталося, що змінилося в моїм домі, що він зачинає видаватися мені душною тюрмою? Нічогісінько не змінилося, нічогісінько таке не сталося! Нервові припадки Анелині,— ну, справа неприємна, та, певно, нічого тут нема страшного. Адже ж вона цвіте, як рожа, і апетит має дуже добрий. Дурна сцена, яку зробив мені Редліх? Ну, побалакаю з ним, зажадаю вияснення. Може, у нього є які рахунки з тою вдовою, бо се ж очевидно, вона бреше, запевнюючи, що його не знає. Але чим же се доторкає мене і моє щастя? А проте все-таки!..»

І капітан знов зітхнув, чуючи, що на його груди натискає щось важке, немов брутальні коліна якогось незримого ворога, що зненацька повалив його на землю і бажає принизити його до крайньої крайності.

Виходячи з дому, капітан заявив жінці, що піде до полкової команди і подасть просьбу о димісію. Він не хотів виразно брехати, хоча почував, що Анеля переконана про те, що він бреше і що, не відбираючи їй того переконання, бреше скрито, бреше самим наміром і замислом. А покинувши домашні пороги, він якось несвідомо звернув свої кроки в противний бік, горі Пекарською вулицею, до Личаківського кладовища. Вулиця була майже пуста, тільки десь-не-десь ішли тротуаром прохожі або служниці з коновками брели в снігу півперек вулиці. Капітан ішов і йшов, не зупиняючися, все занятий своїми думками. Може, те понуре небо, покрите олов'яними хмарами, що з них к вечору почав сипати дрібненький сніг; може, холодне повітря, що змушувало людей корчитися, і кулитися,

і шукати теплого кута; може, непринадна перспектива довгої, майже пустої вулиці, що кінчилася кладовищем, розкіпненим на сугорбі і тепер майже зовсім уже застеленим сумерками, а може, все оте сумне, понуре і темнувате окруження пригноблювало й капітанові думки і замість полегші та вспокоєння втоптувало його чимраз у чорнішу меланхолію.

«Не чую себе вже нині таким щасливим, як був учора,— міркував капітан.— Не знаю, яка сьому причина, та що ж, коли се так. Чую, що якийсь злий дух літає над нашим домом, що щось затроює нашу сімейну атмосферу, що десь там є якісь болючі місця, що доторкнись їх хоч би найлегше, а відразу пропала вся гармонія, ясність, щирість і радість. Які се болючі місця, де вони є, як починилися і як би можна їх повигоювати, сього ані крихітки не знаю. Вони появляються в хвилях, коли найменше можна би їх надіятися. Сама та непевність, та блуканина напотемки мучить мене, мучить Анелю, робить неможливим щасливе життя. А проте я чую, що сама Анеля чи то не хоче, чи не може нічого зробити, щоби розкрити ту тайну, щоби вияснити всю справу. Що се значить? Чи справді є тут якась тайна, що її ховають від мене, чи, може, тілько я сам тут винен через свою незручність? Що ж, за п'ять літ цигансько́го, майже таборного життя можна відвикнути від товариського життя з делікатніше зорганізованими натурами, чуткішими і вразливішими, такими, як Анеля. І справді, я міг не в одному і не раз зовсім без моєї волі вразити її, та чи ж сього було би досить для вияснення сеї дисгармонії, сього нервового напруження, що починає закрадатися поміж нас? Адже ж вона знає, що я її люблю, знає, як дуже її люблю! Адже ж і вона любить мене, любить дітей, і для такої обопільної любові дарується багато, вибачається дуже багато. Ні, в тім мусить бути щось інше! Але що? Чи мала ж би Анеля утаювати щось передо мною, ховати якийсь секрет? Чи мав би її нервовий напад під час мойого оповідання про барона бути справді наслідком почування якоїсь гидкої історії, котру барон міг би був мені відкрити, та тілько його самовбійство до сього не допустило? Але ж се було би страшенно! Ні, її радість з мойого приходу, її свобідний і погідний настрій вчора — і свідомість якогось такого вчинку, що поява самої можності його відкриття доводила б її до таких сильних нервових припадків,— се одно з другим не годиться, се не подібне до правди!»

Хід думок капітанових був перерваний зовсім не особливою пригодою. В однім місці перед великою брамою був сніг на тротуарі зовсім утоптаний. Служниці, носячи коновками воду, поналивали на тротуар води, через що тротуар, покритий верствою гладковтоптаного снігу, покрився зверху гладкою, як скло, ледовою корою. Таким робом на гладкій дорозі зробилася дуже небезпечна машина, звісна в механіці під назвою похилої площі, а в практиці називана львівським карколомом. Правда, у Львові обов'язує припис посипати такі карколоми піском, попелом або іншими подібними приладами, та всі такі приписи, досить старанно виконувані в середині міста, тратять свою обов'язкову міць тим повніше, чим далі йдемо від середини до границь міста, а на вулиці Пекарській виповнюють їх аж тоді, коли кілька або кільканадцять осіб поляже жертвою такої невинної підривки і коли між тими особами знайдеться якась горда і непокірна душа, що вдасться до поліції, або коли яка з тих жертв наскочить на таке поважне ушкодження, що зробиться скандал і галас на цілій вулиці і поліція не може не звернути на се уваги.

Капітан власне наближувався до тої зрадливої гололедиці перед брамою. Був ще віддалений від неї яких двадцять кроків, коли нараз побачив дідуся в старім витертім футрі, в баранячій шапці з кляпами, натуленими на вуха і зап'ятими під шиєю, згорбленого і при палиці, що йшов з противного боку до сього місця. Та ледве зробив крок по леду, поховзлася палиця, на котру він підпирався, дідусь стратив рівновагу і лицем наперед упав на тротуар.

— О боже!— скрикнув нещасливий і затих, лежачи на леду без руху і без голосу.

Капітан в одній хвилі прискочив до нього, бажаючи допомогти йому встати, але дідусь не рушався. Капітан підняв догори його голову: лице, вуса і сива борода дідусева були забризкані кров'ю, що капала з носа і з лиця. На лиці видно було глибоку рану від камінця, що лежав на леду і на котрий упав бідний старець. Сей не подавав знаку життя. На вулиці не було нікого. Бачачи, що старий зомлів, капітан положив його на снігу, підбіг до брами камениці і щосили шарпнув кілька разів за дзвінок. На голос дзвінка вибіг сторож, за ним сторожиха, ще кілька якихсь жінок, дальше якийсь пан. Капітан відтирав зомлілого, хтось із присутніх побіг покликати поліціянта, більшість стояла бездіяльно довкола капітана і зомлілого,

придивляючися капітановій роботі і оханням, висказуючи радше зачудування, ніж співчуття.

— Чого стоїш, тумане!— скрикнув капітан до сторожа.— Чому не поможеш мені бодай відтерти нещасливого, що з твоєї вини може навіть головою наложити?

— З моєї вини?— грубо відмовив сторож.

— А з твоєї! Бо твій собачий обов'язок був посипати гололедицю, що він на ній упав.

Сторож нерадо, хоч не без внутрішнього перестраху, взявся помагати капітанові. Нарешті, по кількох хвилях сильного натирання і розбуджування старий прийшов до себе.

— О боже!— промовив слабим голосом.— Що зо мною? Що сталося?

— Нічого, нічого!— мовив капітан.— Ви впали ось тут на леду.

— А, так, я впав! Ударився в голову... О боже!

— Що ж, можете встати?— питав капітан, підводячи його на рівні ноги. Та дідусь захитався і був би впав знов, коли би присутні не були підхопили його на руки.

— Ох, не можу! Сили не маю!— стогнав старий.

В тій хвилі прибув поліціянт і, довідавшися, що сталося, зараз післав хлопця по фіакра, щоби відвезти старця до шпиталю, записав собі назву недбалого сторожа, а потім, обернувшися до капітана як до головного свідка, запитав його про ім'я і назву.

— Капітан Антін Ангарович, живу ось тут на Пекарській, нумер четвертий,— мовив капітан.

Поки поліціянт нотував се в своїй книжечці, дідусь, почувши сю назву, почав дивно тремтіти. Голова його затряслася, мов у дитини, що їй збирається на плач; уста почали рушатися, немов говорили щось, тільки що в горлі не ставало голосу. Кілька разів силкувався піднестися, та надармо. З присутніх ніхто не завважав сих рухів; увагу всіх присутніх заняв сторож, що плачливим голосом почав толкуватися перед поліціянтом, переплітаючи те благання грубою лайкою на жінку, що, мовляв, сама всьому винна, бо мала посипати тротуар, а не поспала. Старий сидів насеред тротуару, серед тої купи людей, що збіглася з цікавості, падка на новинку і на скандал, та тепер не звертала на нього уваги. Його лице, ще забризкане кров'ю, бліде і зіссане нуждою, крім болю, виявляло ще почуття якогось розпучливого бажання —

вчинити щось, сказати щось і при тім страх задля неможності вчинити те, чого бажалося. Се був вид чоловіка, що серед пустого поля впав до глибокої криниці і знає, що сам, без чужої помочі, не здужає видобутися з неї, а при тім знає, що його крик і благання мусить лишитися марним і безплодним. Аж ось у хвилі, коли капітан якось наблизився до нього, визираючи приїзду фіакра, дідусь тремтячою рукою сіпнув його злегка за полу плаща. Капітан обернувся до нього, нахилився і з зачудуванням побачив той вираз страшенного заклопотання на старечім лиці.

— Що, татку, що вам є?— запитав з теплим співчуттям.

— То... пан... є... капітан... Анга...

— Так, Ангарович. Може, мене знаєте?

Дідусь заперечив рухом голови та рівночасно судорожно замахав рукою, даючи знак, що хотів би щось говорити, але не може.

— Де ж ви так ударилися?— запитав поліціянт, підходячи до старого.

— Ось тут... тут...— стогнав старий, показуючи лице і чоло, де тепер видно було великий синявий набій.

— Ви тутешні?

— Ні, не тут...

— А як називаєтеся?

— Ми... Ми... Михайло...

Назви не міг доповісти. Зомлів другий раз.

— Везіть його швидко до шпиталю,— мовив капітан до поліціянта,— щоби не вмер тут на місці. Очевидно, він дуже ослаблений. А може, навіть голодний. Якби там треба було що купити для нього, то прошу, даю се для нього.

І капітан подав поліціянтові гульдена. Присутні зложили також по кільканадцять крейцарів. Тим часом над'їхав фіакер. Поліціянт велів підсадити зомлілого бідолаху на дорожку, сам сів обік і велів живо їхати до головного шпиталю.

Отся пригода, зрештою зовсім не жадна рідкість на львівськім грунті, попхнула капітанові думки в інший бік, ніж досі. Почуття сповненого обов'язку супроти ближнього додало йому сили і відваги. Хоч уже добре смеркалося, у нього на душі робилося якось ясніше. Почав навіть сам собі робити закиди за те, що перед хвилею так чорно глядів на свої сімейні відносини, що підозрівав загадки і тайни там, де їх, правдоподібно, зовсім нема.

— Все воно якось буде, небоже Антосю!— мовив сам до себе.— Все якось уложиться і, може, навіть ліпше, ніж би ти сам хотів. Тільки спокійно, без лишнього гармидеру! Nur nicht überstürzen![1] — як мовив той німець-гончар, коли йому віз з горшками перевернувся до рова. Щоби тільки ти сам не зробив нічого такого, чого б потім мусив жалувати, а з рештою здайся на божу волю!

Так філософуючи і моралізуючи, капітан завернув з Пекарської і пішов до міста. Не знав, властиво, куди має йти і пощо, але йти додому не почував ані охоти, ані потреби. Прийшовши на Бернардинський плац, звернув на вулицю Галицьку, відси вийшов на ринок, відси на Трибунальську і поперед головний одвах вийшов на вулицю Кароля Людвіка. Йшов сими вулицями, де горіло найбільше світла і снувало найбільше прохожих. Вулицею Кароля Людвіка звернув на плац Мар'яцький, відси на Академічну і так по цілогодиннім проході, оглядання вистав склепових, пильнім відчитуванні титулів книжок, виставлених у антикварнях та книгарнях, підслуханні множества незначучих відривків уличних розмов, майже сам не знаючи, як і коли, капітан опинився на вулиці Фредра перед будинком офіцерського касину. Тільки тепер пригадав собі, що, виходячи з дому, в глибині душі мав, властиво, постанову, щоби тут здибатися з Редліхом і зажадати від нього вияснення щодо того бешкету, який зробив йому сьогодні в його власнім домі.

Була ледве шоста година. В касині не було ще майже нікого, тільки в більярдовій залі два молоді резервові офіцери грали в більярд, голосно викрикаючи числа зроблених карамболів. Коли ввійшов капітан, вони салютували по-військовому і зараз розпочали знов свою гру, хоч уже без голосних викриків. Якоюсь пусткою дихнуло на капітана від тих обширних порожніх зал з шаблоново поуставлюваними кріслами, з газетами, поукладаними на столах, мов трупи в великій трупарні, з лакированими суфітами, окопченими тютюновим димом. Тільки перед самим входом капітана касиновий слуга засвітив там дві-три газові лампи, так що кути тої обширної зали потопали в півсумерці. Роздягшися з плаща і шаблі, капітан сів при столі і почав читати часописі, хапаючи поперед усього львівські, котрих майже зовсім не видав отсе вже п'ять літ.

[1] Тільки не поспішати! *(нім.)* — *Ред.*

Хоча в них не було нічого цікавого ані особливого, то проте він прочитував їх від дошки до дошки, не минаючи й анонсів. Відсвіжував собі в тямці фізіономію міста, його жильців, їх інтереси і уподобання, порівнював теперішнє з недавно минувшим. Кожда назва, яку зустрічав у часописях, приводила йому на тямку щось знайоме: приятеля, шкільного товариша, вчителя, лікаря, фірму шевця, що шив йому чоботи, кравця, що ще за студентських часів так часто робив йому на кредит, торговку фруктів або сварливу сусідку, котрій, ще бувши хлопчиком, робив різні збитки. Кожда назва вулиці викликала нові спомини. Всміхався до них як до старих знайомих, здибаних серед чужої юрби. Відчитуючи ті мертві букви, слова і речення, він навіть не силкувався похопити їх логічний зв'язок, їх значіння і зміст, та зате моментально переживав, ніби у сні або в калейдоскопі, найрізніші веселі і сумні, приємні або прикрі пригоди свойого життя.

Помалу касино почало наповнюватися військовими. Приходили міряним кроком, «schneidig»[1], випростувані після прусського взірця, побрязкуючи шаблями і острогами. Вітались салютуючи і короткими словами вроді «Servus! Wie gehts dir?»[2]. Переважна часть громадилася в їдальні, а відси переходили хто до більярдової зали, хто до вузької та довгої картярні, повної зелених столиків і крісел. До читальні мало хто заглядав. А що капітан сидів обернений плечима до дверей, то перші з тих, що заблукалися сюди, обходили довкола стола, нібито переглядаючи часописі або шукаючи чогось спеціально, і заглядали йому в лице, а пізнавши його і буркнувши під носом «Servus!», хапали швиденько першу-ліпшу часопись і відходили, не наближаючися до нього. Пізніше і сього не стало, і хоча в читальні набралося кільканадцять сфіцерів, то проте ані один із них не подав йому руки, не заговорив до нього, не присівся до нього. Деякі, позабиравши часописі, повиходили до сусідніх зал, інші засіли при інших столах або десь по дальших кутах. Капітан сидів сам один, не перестаючи заглиблюватися в читання львівських дневників.

Поки був сам один у залі, почував себе свобідним і віддавався тій подекуди поетичній радості, яку в нім збуджували ті дневники, а радше ті здавна знайомі імена і назви,

---

[1] Відчеканюючи *(нім.)*. — *Ред.*
[2] Здоров! Як ся маєш? *(нім.)* — *Ред.*

що в них стрічалися на кождім кроці. Та бачачи офіцерів, що шасталися по залі, брязкали острогами, шелестіли аркушами газет, а особливо заглядали йому в лице і тікали від нього в різні боки, він швидко позбувся сеї поетичної ілюзії. Що значило те бокування? Чи воно навмисне, чи припадкове? Не відвертаючи очей від аркуша газети, але не бачачи в ній нічогісінько, капітан силкувався вмовити сам в себе, що се зовсім припадкова пригода, що офіцери — делікатні люди, і, бачачи, що він так пильно читає, не хочуть йому перешкоджувати і для того не зближаються до нього. Правда, супроти інших вони не були такі делікатні. Он сей поручник також пильно читає, та свіжо прибувший товариш без церемонії кладе йому руку на плече, розпочинає з ним розмову і відриває його від читання. «Ну, між близькими приятелями се діло звичайне, та ми, сказавши правду, чужі собі»,— міркує капітан, спідлоба і не без якоїсь зависті поглядаючи на прояви близької і сердечної приязні між тими чужими для нього людьми. Щось немов шептало йому: ану відложи набік газету, чи котрий із них приступить до тебе? Та в тій самій хвилі така тривога проняла його, що ану ж ніхто не приступить і скандал вийде вже зовсім безсумнівний, що він не відважився відірвати очі від газети, похилився над нею і держав її руками, як який щит, як потопаючий дошку, що рятує його від загибелі.

Та сидіти ось так над часописсю, цілковито для нього байдужою, подавати вид, що читає, хоч по правді не читав, мовчати і крадькома тільки позирати на інших,— се було для нього дуже прикро, а чим далі, тим більше мучило його. Капітан, властиво, не розумів, що діється з ним? Що його так знесмілило? Чому не може в тій хвилі встати і з свобіднісіньким видом підійти до он тої купки, що розсілася близько печі і притишеним голосом розпочала якусь розмову? З вчорашньої учти пригадує собі майже всі їх фізіономії. Пили з ним Bruderschaft, тож не можуть його відіпхнути, а втім, що ж могло би спонукати їх відпихати його? А все ж таки, хоч кілька разів збирався на відвагу, в душі називав сам себе дурнем і трусом, все-таки не міг встати і прилучитися до балакливої групи. Чув, що кров б'є йому до голови, що в очах морочиться і думки путаються. Тільки слух його заострився незвичайно, уші поробилися шпіонами, щоби підслухати розмову, що велася в противнім кінці зали. Розмова оживлювалася чимраз більше. З по-

вені слів виривалися цинічні сміхи, грубі жарти, переплітані шептами або розсудливими упімненнями старших, оглядніших офіцерів. Помалу кружок близько печі робився чимраз численніший; майже всі, що були в залі, покинули газети і зібралися довкола печі.

Капітан сидів, немов на розжарених вуглях. Йому здавалося, що вся та розмова йде про нього, що всі позираються на нього, згірдливо моргають в його бік, показують на нього пальцями. Уривані фрази і речення, які він десь-колись ловив ухом, робили на нього таке враження, як коли би хто жевріючим приском посипував його по голім тілі. Терпів страшенно, та даремно силкувався відгадати, чому і за що терпить.

Вкінці дехто з тих, що стояли коло печі, особливо молодші, почали голосно викрикувати поодинокі уривані речення.

— Се не може бути! Ми не можемо се стерпіти!— кричав один.

— Але ж він, правдоподібно, ні про що не знає,— уговкував другий.

— Що ж то він сліпий і глухий, щоб не знав, що твориться довкола нього?

— Ні, ми такого пана не можемо стерпіти між собою!

— Але ж треба би поперед усього переконатися, дати йому змогу витолкуватися.

Гармидер зробився загальний. Капітанове положення зробилося вкінці зовсім неможливе. З найбільшим зусиллям своєї волі він відложив набік газету, встав і, наближаючися до якогось поручника, що стояв найближче нього, промовив до нього чемно, м'яким, злегка тремтячим голосом:

— Не прогнівайся, товаришу, коли тебе запитаю, про кого властиво тут мова?

Поручник зирнув на капітана якимсь збентеженим, заклопотаним поглядом і процідив:

— Е, то... так...

— Що будеш крутити, поручнику?— гукнув голосно якийсь капітан від піхоти, здоровенний мужчина, крепким баритоновим голосом.— Адже ж раз треба йому сказати правду. Так, отже, Ангаровичу, знай, що ми розмовляли про тебе.

Грім з ясного неба, вдаривши ось тут обік нього, не був би так перелякав Ангаровича, як ті слова. Хоч уже

перед тим, ще вчора прочував, що офіцери мають щось против нього, то все ж таки в глибині душі вважав се за якусь сумнівну догадку, за забобон, якому можна не няти віри. Та тепер уже сумнів був неможливий, і та страшна дійсність прошибла капітана, мов карабінова куля. Поблід, захитався на ногах, та, тримаючися за поруччя крісла, якимсь розбитим голосом запитав:

— А не можна би знати, що ви, товариші, говорили про мене?

— Ми спорили над питанням, чи можемо толерувати тебе дальше в своїм товаристві, чи ні?

— Мене?— скрикнув Ангарович.— Що ж я таке зробив, щоб ви мали аж не толерувати мене в своїм товаристві?

— Не гнівайся, брате,— мовив капітан від піхоти.— Ти знаєш, що в житті людському бувають такі пригоди, коли на чоловіка паде погана тінь, хоч він, може, не то своєю рукою, але навіть думкою не причинився до сповнення поганого вчинку.

— Значить, на мене паде якась погана тінь?— запитав остро капітан, котрому певність і безсумнівність грізного положення вернула його воєнну хоробрість.—Прошу вияснити мені, що се за тінь?

— Ми думали, що ти й сам знаєш, в чім тут діло.

— Я знав би про себе щось злого і смів би прийти в ваше товариство?— скрикнув Ангарович.

— Ну, братику, не знаємо тебе ближче,— мовив один із старших військових.— А прийти в наше товариство, почуваючися до негарних учинків,— се, певно, не був би гарний поступок, але сам признай, не було би ніщо так дуже неможливе.

— Для мене се зовсім неможливе!

— Га, може бути. Та нам здавалося неможливим також се, щоби ти досі не знав, з ким жиеш і як жиеш.

— Що? що? що?— з зачудуванням скрикнув капітан.— Сих слів то вже абсолютно не розумію.

— Ну, а я не маю обов'язку вияснювати їх тобі,— мовив гордовито його інтерлокутор і обернувся до нього плечима.

— Як же се?— ледве здержуючи свій гнів, скрикнув Ангарович, озираючися довкола.— Осуджуєте мене, бокуєте від мене, як від прокаженого, признаєте мене негідним свого товариства, видаєте на мене засуд смерті і ви-

конуєте його, а про те не хочете мені сказати, в чім моя вина!

Гнів, обурення, почуття дізнаної кривди, страх, що та кривда мусить все-таки мати якісь реальні мотиви, вкінці безсильна розпука при виді товаришів, що відверталися від нього,— все те клекотіло в капітановім нутрі. Не знав, що чинити, як поступити в тій страшенній колізії, в якій знайшовся незвісно як і за що. Якісь великі криваві плями почали миготіти у нього перед очима, і з таємних глибин душі виринало непереможне бажання змити свою кривду, свою ганьбу в крові першого-ліпшого з тих ситих, гордих людей, котрим, очевидно, байдужісінько було до його страждання.

— Ось іде Редліх,— промовив нараз один офіцер і, обертаючися до капітана, додав: — Він, певно, схоче тобі вияснити, про що тут річ іде.

— Так, так,— гукнуло хором кілька голосів,— а коли він не схоче, в такім разі перший-ліпший з нас готов тобі служити.

— Редліх!— озвався один з-поміж офіцерів до Редліха, занятого витиранням своїх окулярів.— Є тут Ангарович і хоче розмовитися з тобою. Думаємо, що яко приятель схочеш і зумієш найліпше вияснити йому ситуацію. А коли не схочеш, то пошли його до кого-будь із нас.

— Так, так, кождий з нас готов йому служити!— потвердили інші офіцери і гурмою вийшли з зали, лишаючи обох приятелів самих.

Редліх добру хвилю стояв мов остовпілий. Не надіявся застати тут Ангаровича; не знати чому був певний, що Ангарович прийде до нього на квартиру і зажадає вияснення тої нечемності, якої допустився в полудне. Вже укладав собі в голові якнайделікатніші, якнайбільше приятельські фрази, якими хотів утихомирити справедливий гнів капітана. Але тепер! Тут! Один позирк на ситуацію, яку застав, перші слова, що вискочили з уст офіцерів, переконали його, що справа попсована безповоротно, що про зменшення правди, про її делікатне трактування або часткове захування не може бути ані мови.

Які наслідки мусить мати серед таких обставин його розмова з капітаном, се також для Редліха ані на хвилину не могло бути сумнівним. В тій хвилі, коли офіцери лишили їх самих, Редліх почув, що їх товариські руки поклали його на плиті з розпеченого заліза. Якийсь безмір-

ний біль і жаль прошиб його душу. Чи вмити руки від усього? Чи відіслати капітана до інших? Смертельний удар, нанесений рукою приятеля, чи ж не буде сто разів більше болючий? Та, з другого боку, чи ж товариші не будуть мати права вважати його трусом?

Кілька хвиль стояла в залі гробова мовчанка. Оба приятелі стояли насупроти себе, як засуджені на смерть, бліді, безсильні промовити, безсильні глянути один одному в очі. Вкінці Редліх перший наблизився до капітана і подав йому руку, котру той стиснув. Обох руки були холодні як лід.

— Що маєш мені сказати?— глухим голосом запитав капітан.

— Сядьмо!— майже шептом вимовив Редліх.

Сіли. Редліх знов хвилю мовчав, шукаючи слова, звороту, яким би міг розпочати сю фатальну розмову.

— Гніваєшся на мене,— промовив вкінці, не підводячи очей на приятеля.— Чуєшся ображеним, правда? Маєш рацію. Я образив тебе нині в полудне. А що найфатальніше, що не можу тебе перепросити, бо я поступив так з конечності, інакше не міг поступити.

Капітан кинувся, немов укушений гадюкою, і, майже шепчучи зі зворушення, запитав:

— А то чому?

— Вияснію тобі, все витолкую,— мовив Редліх,— хоча бог мені свідок, я віддав би половину життя, щоби тілько не потребував тобі нічого вияснювати, щоб усе те, що тепер мушу тобі сказати, була неправда, видумка або луда.

— Не покликуй бога на свідка, але говори, що маєш говорити! — з холодною резигнацією промовив капітан.

— Нехай і так, скажу тобі коротко,— зітхаючи, мовив Редліх.— Ота женщина, котру я застав у вашім товаристві, належить до таких женщин, котрих навіть назви в порядним товаристві ніхто не може назвати. Не думай, щоби се була попросту упавша женщина. О ні! Всі ми грішні, всі падаємо в своїм житті, і для таких женщин, не раз жертв нужди, пересудів або навіть щирого чуття, можна не раз мати навіть пошану. Знаєш мене, що суспільні пересуди не кермують моїм осудом, значить, можеш міркувати...

— Але ж та женщина тебе не знає!— скрикнув капітан.— Ти, може, приняв її за когось іншого?

— На жаль, ні!— сумно відповів Редліх.— Знаю її аж надто добре, знає її більшість присутніх тут офіцерів, і, коли хочеш переконатися, можемо завести тебе до її мешкання.

— До її мешкання? Так хто ж вона така?

— Не маю слова, щоби схарактеризувати тобі те огидливе і підле ремесло, яким займається вона. Те ремесло тим огидливіше, що полягає на ошуканстві, на укриванні перед оком властей і ведеться під невинним титулом пансіону для бідних та чесних дівчат.

Капітан аж скаменів з зачудування і переляку.

— Боже!— скрикнув.— І таку особу!.. Адже ж я сам задержав її на обід майже силоміць. І таку особу... мої діти навчилися називати тіткою!

І він заллявся гарячими слізьми, хлипаючи, мов дитина, і затуливши лице руками. Редліх мовчав.

— О, се страшно, страшенно!— повторяв капітан, та нараз, підвівши голову і вдивляючися в Редліхове лице мокрими від сліз очима, мовив майже радісно:

— Але що ж з того? Ну, помилка. Адже ж ані я, ані моя жінка не знали до сеї хвилі про се. А ся огидна женщина — шкільна товаришка моєї жінки. Значить, коли се була та тінь, що падала на нас, задля котрої товариші хотіли виключити мене зі свого товариства, то що ж легше, як змити ту пляму, відсунути ту тінь? Чи ж міг ти, чи міг хто-небудь із вас припускати, що, дізнавшися про все, я стерплю бодай на хвилину не тільки присутність сеї прочвари в жіночій постаті в своїм домі, стерплю бодай, щоби її ім'я згадувано в моїм домі? І задля такої тіні прогріху причинювати мені таку прикрість замість розповісти мені відразу ясно і одверто, о що тут ходить! Ні, старий приятелю, се було не по-приятельськи! Так приятелі не роблять! Ну, але досить того! Подай мені руку! Все те уложиться, все направиться.

Редліх слухав тих слів, що невдержаним потоком рвалися з капітанових уст. Серце краялось у нього, коли бачив радість і надії приятеля і почував, що в найближчій хвилині мусить нанести їм смертельний удар, мусить сю гарну, благородну душу, повну добра і віри в людей, зіпхнути з її ясної високості і скинути в чорну безодню зневіри і розпуки. Та дарма, іншого виходу не було.

— То-то й горе, старий друже!— мовив понуро Редліх, не приймаючи поданої йому капітанової руки.—

Ніщо не уложиться, а те, що попсовано, вже не дасться направити. Те, що я досі розповів тобі, се тільки половина справи, і то, на жаль, менша половина.

— Що? Значить, є ще щось!— скрикнув капітан.

— Є, і то щось таке, про що я волів би ніколи не говорити. Та що ж, коли діло дійшло до того, що не можу мовчати, то знай, що твоя жінка...

— Що смієш мовити про мою жінку?— верескнув з цілого горла капітан, зриваючися на рівні ноги.

— Знає дуже добре, хто такий ота пані,— рівним голосом мовив Редліх.

— Брешеш, брешеш!— кричав капітан.

— І навіть,— маємо на се незбиті докази,— є з нею в тихій спілці,— так само продовжав Редліх.

— Брехуне! Підлий клеветнику! Мовчи, мовчи!— ревів капітан, кидаючися на нього з п'ястуками.— Тільки твоя кров може змити сю огидну, сю нечувану клевету, яку ти кинув на найчеснішу жінку! Боже, що се діється зо мною! Геть мені з очей, бо тебе розірву! Геть!

І капітан знов кинувся на Редліха, вхопивши крісло і сам себе не тямлячи зі злості.

На його крик юрбою вбігли офіцери і обступили обох.

— Підлі! Нікчемні!— кричав, пінячися і кидаючися, капітан.— Так ось чого вам було треба! Се була ваша конспірація! Вбити, замордувати, замучити мене забажали. І за що? Що я зробив вам? А той... той скорпіон, що вдавав мойого приятеля, дав себе ужити вам за знаряд. О, ганьба вам! Ганьба і прокляття!

Всі офіцери мовчали. Кілька найсильніших держало капітана за руки і рамена. Він кидався, кляв і скреготав зубами, бажаючи помсти, крові або смерті. Редліх стояв обік, блідий як труп, чекаючи, поки капітан успокоїться. Вкінці товариші, бачачи, що сам вид Редліха все наново вводить капітана в неописанну стеклість, попросили його, щоби віддалився до сусідньої комнати. Тільки за якої півгодини капітан, совсім охриплий, ослаблений і знесилений, упав мов неживий на крісло і почав знов плакати.

Було вже пізно вночі, коли його розбурхана душа успокоїлася настільки, що міг трохи холодніше розмірковати, що треба робити. Тоді забажав ще раз розмовитися з Редліхом. Той прийшов блідий, але спокійний і повний резигнації.

— Ти сказав мені, що маєш докази, котрі промовляють против моєї жінки?— мовив капітан.— Які се докази? Покажи їх.

— Се такі докази, котрих показати тобі не можу, та проте вони безсумнівні. Се оповідання нещасливого барона Рейхлінгена.

— Барона! — скрикнув капітан, поражений в саме серце.

— Так, барона, котрого обі ті женщини втягнули в свої сіті і зруйнували. Твоя жінка грала в тій історії навіть головну роль. Якого роду була та роль...

— Мовчи! Мовчи! — скрикнув капітан і, зірвавши з руки рукавицю, кинув її Редліхові в лице. Сей спокійно і без ніякого видимого зворушення приняв визов.

Не минуло півгодини, а справа була уложена. Обопільні секунданти за згодою обох сторін уложили услів'я гонорового залагодження сеї пригоди. Завтра о сьомій зрана мав відбутися поєдинок на пістолети. Дистанс п'ятнадцять кроків, триразова виміна куль, а в разі, якби борці вийшли без ушкодження, по півгодинній перерві повторення поєдинку. Коло одинадцятої години капітан вийшов із військового касину.

— А де живе ота... женщина?— запитав на відході.

Йому подали адрес Юлії, після чого він, салютуючи і не подавши нікому руки, вийшов геть.

VIII

Вийшовши з касину, капітан якийсь час ішов просто перед себе, машинально, без свідомості, мов накручений автомат. Обминав прохожих, скручував на рогах із улиці в улицю і йшов усе дальше, не застановляючися, не знаючи, куди йде і пощо. Почував потребу руху, темноти і забуття.

Була холодна, тиха і темна ніч. Ішов сніг, і його студені клаптики густо сідали капітанові на лице, на очі і уста. Він чув їх дотик, ніби уколи шпильок, та рівночасно почував якусь розкіш в тих уколах. Туркіт фіакрів, що проїжджали в скаженім розгоні, був йому також приємний, бо, бачилось, заглушував ту бурю, що лютувала в його нутрі, руйнуючи, перевертаючи і вириваючи з коріннням усе, все те, що в ній було святе, гарне, улюблене.

З вулиці Фредра вийшов на Баторія, відси на Кам'яну, дальше на Панську, та тут завернув і пішов сею вулицею в напрямі до Зеленої, але, не входячи на Зелену, завернув на вулицю Зиблікевича. Шукав самітних темних закутків, от тим-то скрутив на Стежкову і вийшов знов на противний кінець вулиці Фредра. Відси через плац Академічний пішов угору Гончарською, дальше на вулицю Големб'я, зійшов униз на Калічу, а відси йшов просто вулицею Оссолінських до пустого і завмершого в темряві Єзуїтського саду. Дерева в саду стояли голі, їх гілляки розпливалися в темряві, тільки грубші пні і конарі бовваніли, як чорні стовпи на темному тлі. Сніг ішов густий і затемнював світло ліхтарень, що слабо миготіли на рогах вулиць. Туркіт фіакрів долітав сюди тільки здалека, мов глухе неперервне клекотання. Капітан ішов не зупиняючись, судорожно стискаючи в долоні холодну рукоять шаблі. Боявся станути, зупинитися на хвилину, немов там за ним гналася якась марюка, що, аби тільки він зупинився, зараз його догонить і розшарпає.

Вкінці стрепенувся, станув, переводячи дух, і почав збирати розсіяні, розбиті влади своєї душі.

— Що се зо мною було? Що сталося?— питав сам себе, силкуючися вияснити собі ту наглу і таку дивну катастрофу.— Адже ж учора я вернув з Боснії. Адже вчора, ще вчора, я був щасливий, такий щасливий, як ніколи в житті. Навіть пана бога я запитував, за що дає мені стілько щастя. Дурень, дурень! Я й не почував, не догадувався, що все моє щастя було — луда, фата моргана, миляний пухир! І ось пухир приснув. Що ж дальше?

Капітан був тепло одягнений, надто загартований на студінь. Та проте почув, що в тій хвилі безмірний мороз прошибає всю його істоту, втискається аж до серця, до мізку і причинює йому страшенний біль. І знов, не знаючи сам, що з собою робити, мов травлений звір, він пустився йти прискореним кроком поперед соймовий палац, на вулицю Міцкевича і горі нею, до церкви св. Юра. Аж на площі перед Юром зупинився, хапаючи повітря повними грудьми і віддихаючи глибоко. І знов думка зачала працювати. Мов жива, стала перед ним недавня сцена в касині.

«Чого вони хочуть від мене? За що мене карають? Адже ж я не зробив їм нічого. О підлі, підлі, нікчемні! Щоби поразити мене в саме серце, вбити насамперед морально, а потім фізично,— бо, очевидно, вони сього бажають!— ки-

дають клевету на мою жінку, обкидають болотом те, що в мене найсвятіше. Формальну конспірацію на мене зав'язали. «Коли ти, Редліх, не хочеш узяти його на себе, то кождий з нас готов се вчинити». Адже ж се були їх слова! Заставили на мене сіть, обскочили мене і знали, що їм не вирвуся. Підіслали того дурня Редліха до мене додому, щоби мене образив, спровокував, ввігнав у лапку. О підлі, підлі! Юди! Але ні, не з'їсте мене так швидко! Буду боротися, зубами гризтиму вас, а не дам вам так легко тріумфувати над собою!»

Випростувався і, поглядом, повним ненависті, окидаючи те темне, замеркле озеро, зложене з домів, палаців, тут і там миготячого світла і клекоту фіакрів, що розстелювалося перед його стовпами, з військової привички вихопив шаблю з піхви і замахнув нею, що аж свиснула в повітрі. А потім, застромивши знов шаблю до піхви, легким кроком і з піднятою вгору головою вертав вулицею вниз знов до соймового палацу.

Та на половині дороги зупинився, станув нараз мов остовпілий. Грізна почвара, що гонила за ним ненастанно від самого виходу з касину і здалека зачаювалася на нього, аж тепер запустила йому свої пазури в груди. Сталося се несподівано, неспостережено. Він був спокійний. Йому здавалося, що постанова — помститися завтра на змовлених на його згубу офіцерах — додала йому сили і певності. В тій певності мигнула йому в його голові думка: «Піду додому».

І в тій же хвилині він почув, як почвара шарпнула його лабою, почув безмірний біль, почув, як розпука труп'ячим лицем зазирає йому в очі.

«Додому? Чого? Що я там застану?»

Отсі питання вертілися у нього в голові, мов завіси, на яких укріплені двері, що ведуть у пекельну безодню. Що сховано там, за тими дверми, сього не зуміє ніякий ум згли бити, ніяка фантазія собі уявити. Страховина — се мізерне слово навіть на те, щоби замаскувати те, що там криється. Підземні льохи, де колись найжорстокішими муками тортуровано людей,— се були місця забави і спочивку, коли прирівняти їх до тої безодні, що рознімає пащеку там, у нутрі його душі.

Адже ж його жінка має бути почварою, упирем, що висисає людську кров! Адже ж та гарна невинна жінка, така повна любові і така йому мила,— се має бути чортиця,

спільниця тої женщини-сатани! Редліх се сказав йому, чоловік, котрого він досі ніколи ще не виловив на брехні, чоловік сумлінний, що не кидає на вітер таких огидних підозрінь, його шкільний товариш і щирий приятель. Значить, сьому мала би бути правда? «О, в такім разі проклинаю день, в котрім я на світ народився, і хвилину, коли сказано: отсе людська істота! В такім разі немає більшої ганьби в цілому світі, як бути чоловіком!»

Капітан увесь трусився, мов у пропасниці. Гнав щодуху вулицями, не тямлячи гаразд, куди жене. А проте по півгодиннім блуканні побачив нараз, що опинився на вулиці Пекарській, насупроти тої камениці, де була його квартира. В вікні спальні видно було світло. Капітан став на тротуарі на супротилежнім боці вулиці і вдивлявся в те світло.

«Дожидає мене! — пролітали думки по його голові, безладно, мов зів'яле листя, гнане осіннім вітром.— А діти, мої діти, називають тіткою оту... оту...»

Заскреготав зубами. Скажена злість закипіла в ньому. Одним скоком переплигнув вулицю і підбіг до каменичної брами. Торгнув дзвінок, щоби розбудити сторожа. Влетіти до її спальні, присилувати її, щоби призналася до вини, і задавити, розшарпати, погризти зубами на місці! — се була його думка. Та ледве продумав її до кінця, сам її перелякався і скочив від брами на вулицю, на супротилежний тротуар і пустився тікати, мов остатній боягуз, боячися, щоби сторож не прокинувся, не побачив його і не присилував ввійти до дому. Ні, в тій хвилі ввійти до свойого дому не міг би за ніякі скарби в світі! Був у такім настрої, що, певно, або Анелю, або його винесли би завтра трупом зі спальні. На щастя, дзвінок львівським звичаєм відмовив служби або, може, сторож не почув одноразового торгання,— досить, що ніхто не вийшов відчиняти браму. По кільканадцятьох мінутах смертельної тривоги, які капітан пробув, схований за рогом камениці, тремтячи, озираючися на всі боки, мов злодій, він помалу почав успокоюватися і трохи холодніше розмірковувати свої відносини до Анелі.

«А вона десь там чекає на мене! — снував знов перерване, безладне пасмо думок.— Турбується, дивується, чому не приходжу. Давніше плакала, коли я так допізна лишав її саму. Тепер мусила вже привикнути до сього. О, і багато де до чого іншого привикла! Адже ж те, що говорив про

неї Редліх, усе правда, найчистіша правда! Чую се цілою душею, всею істотою! Сказитися можна від сього чуття. Розпука! Розпука! А він мовив, що має докази! Отже ж, до того дійшла моя улюблена, моя обожана, мати моїх дітей! Ні, я не стерплю сього! Зараз в тій хвилині мусимо з нею зробити обрахунок — назавсігди! Адже ж сяк чи так, нам дальше не можна жити разом!»

І знов подався до брами. Та ледве вийшов насеред вулиці, насупроти каменичної брами, йому причулися важкі кроки і півсонне сапання сторожа, що йде відчиняти браму. І коли в тій хвилі побачив блиск, який ішов із Анелиного вікна, те мляве лагідне світло, що, проходячи крізь рухливу густу сітку спадаючих снігових платочків, в його очах набирало злегка пурпурового відблиску, немов було відбите від широкої калюжі крові,— то знов скажений переляк обхопив усю його суть, і він, не застановляючися далі, не озираючися і брязкаючи шаблею об каміння, погнав геть від сеї брами Пекарською вулицею вгору і скрутив у одну з бокових вуличок до Личаківської. Поліціянт, що стояв на розі тої вулиці, бачачи військового в такім швидкім бізі і догадуючися, що сталося щось таке, що вимагає його інтервенції, зачав бігти до нього. Бачачи його наближення, капітан щодуху загнув у бокову темну вуличку Францішканську і зачав бігти горі нею.

— Пане! Пане! Зачекайте! — кликав за ним поліціянт, поховзнувшися і чуючи, що не догонить утікача. Та капітан не чув його поклику. Поліціянт зачав свистати, звертаючи увагу інших стійкових на таємного втікача, та інших стійкових не було так близько і свист пройшов без відгуку. Тим часом капітан вибіг на вулицю Куркову. Йому заперло дух. Зупинився в темнім закутині, де ніхто в віддаленні яких десятьох кроків не міг його доглянути, і віддихав, віддихав довго і силкувався знов нав'язати перерване пасмо думок. Та сим разом їх напрям був зовсім противний, ніж попереду.

«А вона мене любить! І дітей любить. Видно се з кождого її руху, з кождого слова, з кождого листа. Любов і бездонне зопсуття чи ж можуть жити в парі? І чи її зопсуття, чи ті її злочини справді так уже доказані? Упереджувала мене, щоби я не слухав спліток. Значить, і до її слуху мусили вони доходити. Заклинала мене, щоб я виступив із армії. Дурень я, не розумів, чому вона се чинить! А тепер бачу. О, тепер мені ясно, коли удар упав, коли не

можу вже вернутися. Хотіла вирвати мене з того болота, з-посеред тих людей, відірваних від життя, привиклих до дармоїдства, зіпсованих, що ширять і довкола себе зопсуття. А може, знала навіть про конспірацію, про змову, сплетену на мою загибель. Її нервовий напад, тривога за дітей, гарячкове благання, щоб я подавався на пенсію... О, сліпий, сліпий, що я не достеріг сього всього відразу! За мене вона тривожилася, бажала мойого щастя і супокою! Та чому ж мене не освідомила? Чому не сказала мені виразно, що й до чого воно йдеться? Чому? О, розумію, розумію! Занадто добре знає мою вдачу, дурну, уперту, повну пересудів і підлих підозрінь! Знала, що я би не няв їй віри, що я підозрівав би її бог зна за що. Думала, що їй удасться протягти діло, підготовити мене до гіркої правди. Але я, дурень, усе попсував. І маю тепер за се! О боже, дякую тобі, що ти своєю рукою відіпхнув мене від тої брами, від того порога, через який, переступивши перед хвилею, я міг би був зробитися Каїном, допуститися вчинку, якого б я сам собі ані тут, ані в будущому житті не міг був ніколи дарувати!»

Буря минула. Вихор прошумів. Любов до жінки і сім'ї, віра в її любов і доброту, віра в благородність людської душі показалася сильнішою в капітановім серці від тої бурі, перетривала страшенну навалу, вийшла з неї переможцем. Він успокоївся. З цілої тої внутрішньої бурі лишилося тільки почуття великого жалю до людей — низьких, завидющих, злосливих, що оббризкують піною своєї зависті те, що стоїть високо понад рівнем їх моральності. Лишився у нього благородний гнів, обурення, особливо на Редліха, на приятеля, котрому він так щиро вірив і котрий так огидливо надужив його довір'я. Капітан почував тепер, що коли завтра стане супроти нього око в око і коли противник при першім вистрілі не повалить його трупом, то його рука, певно, не дрогне, його помста за зневажену святиню його домашнього огнища буде рішуча, повна і неминуча.

Биття годинників, що продзвонили першу годину, перервало хід його думок. Перша година! Так пізно! Анеля десь там жде, турбується! Болюче чуття ворухнулося в серці у капітана. Любив її в тій хвилі над життя, над усе в світі, над свою честь. Та разом з тим почував, що бачити її тепер не може, не повинен. Сім годин відділяло його ще від хвилі, що мала рішити для нього, чи життя, чи смерть. Пое-

динок з Редліхом був неминучий. Відкликати *його* — про се не могло бути ані думки. А бачитися з Анелею — се могло довести до захитання сеї постанови. Ні, ні! Він завтра мусить бути спокійний, сильний, приготований на все, в порядку зі своїми думками і почуттями. Стріча з Анелею і з дітьми могла б усе розстроїти. Коли лишиться живий, то й так побачить їх завтра і ощадить їм кількох годин тривоги і непевності, а коли згине, га, то й так досить вчасно вони про се дізнаються!

Глибокий біль здавлював його серце, коли подумав, що може згинути, не бачивши вже тих, що їх любив так гаряче, що для їх честі і доброго імені наражував своє життя. Смерті не боявся. На полях битви йшов сміло поперед свойого відділу, додавав відваги воякам, жертував зі свищучих куль. Тільки свідомість, що може згинути там, серед чотирьох стін стрільниці, так близько жінки і дітей, а надто так несподівано для них, відчування їх болю, їх сліз, їх важкої сирітської долі по його смерті різало його серце. Та він відганяв від себе ті тоскливі думки, силкувався вкріпити в собі віру, що противник або не стане на поклик, або перед боротьбою відкличе свою клевету, або вкінці, почуваючи свою лиху справу, хибить. Уважав сей поєдинок божим судом між ним і клікою нікчемників, що з якоїсь невідомої причини сприсяглися на його згубу. Адже ж пан біг, знаючи його правоту і невинність, не допустить, щоби підлота і інтрига величалися перемогою.

Так роздумуючи, йшов помалу здовж Губернаторських валів, вниз, прямуючи до ринку. А вийшовши на ринок, де, незважаючи на пізню пору і погану погоду, пересувалися ще тут і там постаті налогових гостей трактирних і шинкових,— одні одинцем і непевними кроками чимчикуючи до якоїсь неясно означеної мети, другі сунучи купами, серед голосної розмови і ще голоснішних сміхів,— капітан почув голод і втому. Перша його думка була піти до першої-ліпшої отвореної ще пиварні або реставрації. Вже вступив до одних сіней, що вели до реставрації, та нараз зупинився і поспішно вийшов назад на ринок. Пригадав собі, що в кождім такім локалі в теперішній хвилі застане більшість гостей військових, офіцерів. Бачитися з ними, вітатися, розмовляти не потрафив би тепер ні за яку ціну. А хто знає, може би мусив зносити ще нові наруги і пониження, що могли би знов позбавити його супокою, здобутого з таким трудом. Ні, ні! Ні за що в світі не

вступить до реставрації! І, омминаючи старанно стрічу з усякими воєнними, що тут і там моталися в тих крикливих і сміховитих купках, капітан пішов до Англійського готелю, велів подати собі комнатку, принести вечерю і бутельку вина, а також кілька аркушів паперу, перо і чорнило і, покріпившися, засів писати прощальні листи до жінки і до дітей.

Анеля по виході мужа чулася зовсім супокійною і навіть почувала якусь радість. Була переконана, що капітан пішов до коменди подати просьбу о димісію, і їй аж легше робилося на душі при думці, що вже завтра, позавтра, за кілька день він буде міг скинути з себе той мундир, що колись робив його для неї таким принадним, а тепер видавався їй страшним, важким, мов кайдани. Знала, що сей мундир накладає на її мужа різні тяжкі і небезпечні обов'язки, і їх, власне, лякалася найдужче. Знала також, що коли не для чого іншого, то бодай для сього мундира він мусить бувати в товаристві інших військових, а яке небезпечне може бути се товариство, се показалося дуже ярко на недавній Редліховій візиті. При самій згадці про сю візиту дрож пробирала Анелю. Той дурний, дерев'яний стовп! Чого він мусив улізти? І чому не міг у своїй капустяній голові знайти крихітку чемності, але відразу пілвівся на задні лаби, як подразнений медвідь? «О, ненавиджу його! Ненавиджу їх усіх!» — крізь затиснені зуби шептала Анеля, пригадуючи ту важку атмосферу, яка залягла була в їдальні по Редліховім відході, і той холодний піт, що обливав її тоді, і ті надлюдські зусилля, з якими вона силкувалася опанувати своє зворушення і показатися мужеві зовсім свобідною і наївною. Та, богу дякувати! Компрометація з боку таких людей, як отсей Редліх, уже недовго буде їй загрожувати. Силою своєї волі і своєї любові до мужа вона відсуне сей дамоклів меч. Її чудові очі горіли полум'ям правдивої радості при думці, як то вони обоє з мужем виїдуть геть відси, геть, на село, десь у глухий гірський закуток, до свойого дворика, на свій грунт, де вона буде могла відітхнути свобідно і забути все минуле, вирвати з корінням із душі ті страховини, через які тут мусила переходити, і вся, вся без поділу віддасть[ся] своїй любові, свойому домашньому огнищу.

Еластична, як звичайно бувають повнокровні і енергічні натури, Анеля швидко вимела зі своєї душі всі прикрі і важкі враження нинішнього дня і живо вешталася по

помешканню, занята своєю щоденною домашньою роботою. Переглянула одежі дітей, тут щось залатала, там пришила гудзик, там знов веліла служниці вивабити пляму. Антось незабаром прийде — треба прилагодити каву і підвечірок, подумати про вечерю. Тим часом прийшли діти зі школи, вносячи до помешкання освіжаючу хвилю веселих голосів, сміху і щебетання. Анеля помогла їм пороздягатися, сама розмовляючи і сміючися з ними, як дитина, дала їм їсти, а потім переробила з ними лекцію комнатної гімнастики. Потім, засадивши їх за книжки, сама пішла до кухні, щоби допомогти Марині прилагодити каву.

Антося не було. Певно, генерал, що любив його дуже, дізнавшися про його намір виступити з армії, запросив його до себе і силується вибити йому з голови сю думку, обіцюючи швидкий аванс, підвищення пенсії... Що ж, підвищення пенсії без сумніву була би не кепська річ. Адже ж вони зовсім не можуть числити себе до заможних, хоча наслідком її старань і заходів не належать і до таких дуже вже вбогих. О, вбожество, недостаток — се були фурії, найстрашніші для неї в житті! Щоби закляти ті фурії і держати їх здалека від свойого домашнього огнища, на се вона посвятила так багато... так багато! Антось навіть поняття не має про се і дай боже, щоби й ніколи не дізнався. Він любить її гаряче, пристрасно,— пізнала се відразу. Він вірить в неї, бачить її любов і певний, що вона його не зрадила. І тут він не помиляється! Вона була йому вірна, ані на хвилину навіть думкою, ані мрією не зламала заприсяженої йому вірності. А все-таки сей прямодушний, сентиментальний Антось... Коли би він дізнався про все, то хто знає, що би то було!.. Хто знає, чи він би...

Анеля похитала головою, не хочучи додумувати до кінця сеї думки. «Що там! Я була йому вірна, і се додає мені сили. Я не зламала свойого шлюбу, значить, із сього пункту не може робити мені ніякого закиду. А тамте інше... проче... ну, се ще хто знає, як уложиться. На се ще можна задивлятися з різних становищ. Коли б тілько виграти на часі! Коли б тілько зі Львова, з сього товариства, з сього окруження, а там якось-то воно буде!»

Минула шоста година, Антось не приходив. Певно, хтось із вищих офіцерів запросив його на гербату і на розмову і він не міг ані відмовитися, ані швидко викараскатися. Випила з дітьми каву і позволила їм бавитися. Та діти випросилися до кухні, де Гриць, з котрим Михась був

уже дуже заприязнився, зладив для нього маленький столярський верстат, тобто наразі вчив його обходитися з долотом і свердликом. Цеся також не хотіла лишитися позаду за братиком і, хоча Мариня силкувалася вмовити в неї, що панночці не ялося займатися такою роботою, все-таки взялася також до діла, і за годину обоє в дощечці, яку їм дав Гриць яко матеріал, понаверчували стільки дірок, що виглядала, мов решето. А поки діти працювали, Гриць, сидячи на лавці і курячи люльку, розповідав не так їм, як радше Марині, про дивні пригоди свої і пана капітана в Боснії, про гірських розбійників і повстанців, про турків і туркень, про мечеті і старосвітські будівлі, про тамошніх мужиків, про гори і плоди тамошнього краю. Як мужика се, власне, його наїбільше зацікавлювало, і з його широкого добродушного лиця, прикрашеного невеличким чорним вусом, можна було вичитати щире внутрішнє вдоволення, коли бачив, що й Мариню зацікавлюють ті речі, що вона з добрим розумінням і вподобанням розпитує його, як там живуть, і працюють, і поводяться тамошні люди.

Анеля тим часом нудилася в покої. Що се значить, що Антось не вертає? Недобрий! Отсе тільки другий вечір проводить у Львові і вже починає занедбувати її. Ламала собі голову, де він тепер міг бути, з ким розмовляє і про що? Впадала на різні здогади і сама опрокидала їх. Тільки від одної комбінації відскакувала її фантазія, щоби він міг тепер бути в касині. Не знати чому, але їй твердо вірилось, що сьогодні Антось там не піде. Взяла в руки якусь роботу і сиділа, ні про що не думаючи, тільки ловлячи слухом кождий гук, кождий стук, кождий шелест, що долітав із сіней, завсігди думаючи, що се він іде, і завсігди розчаровуючись. Завидувала своїм дітям веселої забави в кухні і кілька разів порівалася йти до них, та все щось зупиняло її. Ану ж Антось прийде! Малювала собі в уяві його постать у дверях, його рухи, його голос, як її вітає, цілує, перепрошує, як своїм звичайним способом відпинає гудзики плаща, покидає се заняття і цілує її в руку, потім обтріпує шапку зі снігу, потім знімає плащ, поправляє лампу на столі, потім бігає по покою, оповідаючи щось і живо жестикулюючи, потім знов стає перед нею і тільки тепер пригадує собі, що треба відперезати шаблю. Добрий, любий, простодушний, золотий чоловік! Літа, пробуті в Боснії, труди і невигоди майже зовсім не змінили його.

Навіть покращав, дозрів, лице загоріло трохи, та зрештою лишився такий, як був.

Анеля марила наяві, недвижно сидячи при столі з прижмуреними очима, і солодко всміхалася до своїх мрій. Ті мрії перервало легеньке стукання до дверей. Анеля схопилася, сполошена, з крісла і озирнулася довкола, неначе шукала помочі або криївки. Та небезпеки не було ніякої, а натомісць знов далося чути легеньке, несміле стукання до дверей.

— Прошу ввійти! — промовила піднесеним голосом Анеля.

Несміло ввійшла старша вже жінка, обвита хусткою. Анеля в першій хвилі не пізнала її.

— Слава Ісусу Христу! — мовила жінка, кланяючися.

— А, Шимонова! — скрикнула Анеля. Шимонова— се була служниця Юлії, вдова по якімсь шевським челядникуз Делятина чи Надвірної.— А вам що сталося, що ви загостили до мене?

— Пані мене післали. Ось тут лист для пані капітанової,— мовила Шимонова, кладучи на столі перед Анелею маленький візитовий білет, заклеєний у коверті.

— Юлія пише до мене?— здивована, запитала Анеля.— А се що таке? Чи хора, що не може прийти?

— Ні, прошу пані, не хорі. Певно, там у листі витолковує. Нехай пані будуть ласкаві прочитати. Моя пані казали мені зачекати на відповідь.

Анеля ножичками розкроїла коверту і виняла білет, записаний дрібненьким красивим почерком Юлії. В білеті було написано ось що:

«Дорога Анельцю! В сій хвилі довідуюся про діло, безмірно важне для нас. Не можеш собі виобразити, що сталося. Конче треба нам обом зійтися і порадитися, що маємо діяти. Я була би вже прибігла до тебе, бо сама мало голови не страчу, та по тій дурацькій сцені при обіді боюся здибатися з твоїм чоловіком. Шаную його дуже, та боюся його ще дужче. Напиши мені — або радше ні, не пиши нічого, а отсей білетик кинь до печі. Тілько скажи Шимоновій, чи і коли можу прийти. Хоч би тілько на хвилиночку. Твоя Юлія».

Зачудування у Анелі дійшло до найвищого ступеня.

— А се що за відомість, про яку згадує Юлія? — скрикнула мимоволі.

— Не знаю, прошу пані,— відповіла Шимонова.

— Хто там був у неї? Хто міг сказати їй щось таке важне?

— Не знаю, прошу пані. Різні панове бувають.

— Ідіть, Шимонова, додому і скажіть своїй пані, нехай зараз сюди приходить,— мовила Анеля і, давши Шимоновій двадцятицентівку, вивела її за двері.

Тепер трясла нею пропасниця цікавості. Просила бога, щоби Антось забавився поза домом ще з годину, щоби не застав тут Юлії. Глянула на годинник — була сьома година. Сіла і силкувалася думкою супроводити Шимонову в її вандрівці додому. Ось вона шлапає по болоті вулицею Чарнецького, на Бернардинську площу, переходить коло прилавків, на яких бойки продають овочі, скручує на Галицьку, а з сеї на ринок, переходить коло ратуші, півперек ринку на Домініканську, а відси на Вірменську. І як таки ся стара жінка ніколи не може йти просто вулицею Чарнецького на Губернаторські вали, а відси на Домініканську вулицю! Найменша подоба лісу вночі наповнює її непоборимим перестрахом, і вона волить робити величезне коліно, накладати вдвоє більше дороги, ніж пройти попід деревами плантації. Анеля проклинає сю дивну боязливість Шимонової, що повстала у неї ще в дитинячім віці. Мавши ще ледве десять літ, ішла з матір'ю вночі через лісок; обох їх напали якісь драбуги, страшним способом замордували її матір, а вона, не пам'ятаючи з переляку, що з нею діється, скочила в гущавину і зарилася в купу хворосту, в котрій зомліла і напівмертва пролежала кільканадцять годин, поки її другого дня не віднайшли і не витягли з криївки. Від того часу Шимонова не може вечором пройти через ніяку плантацію, де росте прикупі бодай кілька дерев або корчів. Та тепер вона вже мусить бути дома. Вже Юлія одягається, вже йде, поспішає простою дорогою, за хвилю буде у неї, скаже їй, що там таке сталося...

Анеля почувала, що її несупокій чимраз більше змагається. Ану ж прийде Антось! Ану ж застане тут Юлію в таку пізню пору! Пізня пора? Адже ще нема восьмої! Щоби побороти неясну і нічим не оправдану тривогу, Анеля встала і пішла до кухні.

— Ну, діти, час вам іти спати! Завтра рано мусите йти до школи.

— Ще троха попрацюємо, мамочко! — скрикнув Михась.— Ади, який рівний жолобок! Се я такий видовбав!

— А я вивертіла отсе колісце з самих дірочок, ади, яке гарненьке! — скрикнула Цеся.

— А хто ж вас сьому навчив?

— Гриць! — хором скрикнули діти, показуючи на Гриця, що обік стола стояв випростуваний перед панею капітановою, мов перед яким генералом, тільки що в одній долоні держав люльку, затуливши її дискретно, а по його широкім лиці розіллявся добродушний усміх.

— Ну, гарно, гарно,— мовила Анеля,— та все-таки пора вам іти спати.

— А мамочка також з нами піде спати? — питала Цеся, складаючи свердлик і обтріпуючи свою спідничку з трачиння.

— Ні, моя дитино, я ще мушу підіждати, аж прийде татко.

— А де ж татко пішов?

— Десь пішов до пана генерала,— не надумуючися, мовила Анеля.

— А швидко верне?

— Не знаю, моя дитино. Та я мушу зачекати на нього. Може, прийде голодний, та треба буде дати йому їсти.

Розмовою про батька Анеля вивабила дітей із кухні. Пороздягала їх і повкладала спати. Хотіла лишити їх, та Цеся, вже лежачи в ліжку, зупинила її, вхопила її руку і почала цілувати.

— Ні, мамочко, не йди ще! Розповідай нам дещо про татка!

— Що ж я вам буду розповідати про нього?

— Який він добрий. Ти знаєш, нам Гриць розповідав про нього такі гарні-гарні історії!

І Цеся прижмурила оченята, любуючися самою згадкою тих історій.

— Які ж то історії? — запитала Анеля.

— Розповідав нам, як то в однім місті було велике стріляння і рубання,— люди людей рубали, мамочко! — і огонь був, доми горіли... страх! А перед одним таким горючим домом стояла купа турків, а наші на них нападали, а вони стріляли до наших, а наші до них, поки їх усіх не повистрілювали. А коли вже турки всі попадали, а дім зверху починає валитися, бачать наші, що з вікон того дому хтось іще стріляє. Наші хотіли також стріляти до вікон, але татко крикнув: «Стійте, се жінки!» А то були три туркені. А наші кричать: «Нехай гинуть!» А вони стріляли на наших,

поки не вистріляли всіх набоїв. А тоді й стрільби повикидали через вікно. А татко мовить до Гриця: «За мною, Грицю, бо ті бідолахи погинуть у огні!» Побігли оба до того дому, виламали двері, а ті туркені думали, що їх хочуть мордувати, і кинулися на них з ножами. Та татко вирвав одній ножа з руки, а Гриць другій, а третя тим часом сама себе підрізала. А ті дві вони винесли з пожару. І ледве вийшли, завалилася стеля тої комнати, і та третя туркеня там згоріла.

Михась оповідав сю історію живо, задиханий, очевидно, гордячись і радуючись, а Цеся, все ще прижмурюючи оченята, тільки оханням висказувала свій подив. Анеля не могла очей відвести від дітей і любувалася ними не менше, як вони Гриневим оповіданням про гарний поступок їх батька.

— Ну, спіть уже, спіть! — мовила вкінці.— Завтра вам татко сам розповість іще кращу історію.

— Ах! — шепнула Цеся, смакуючи вже наперед се оповідання.

— О, кращої вже не розповість! — мовив поважно Михась.— Гриць говорив, що отся найкраща.

Анеля засміялася; поцілувавши дітей, відійшла до свойого покою. Після теплої любої атмосфери дитячого щебету і дитячої любові тут знов обхопила її холодна атмосфера тривоги, непевності і ожидання. Ані мужа, ані Юлії не було. Вже доходила дев'ята. Що се може значити? Анеля сіла і знов хотіла занятися своєю роботою, та пальці її тремтіли, думка не могла вспокоїтися та й увага скупитися як слід. Покинула роботу і сиділа надслухуючи. Туркіт фіакрів, гучна хвиля міського вечірнього життя довкола, якісь уривані окрики, шматки речень якоїсь уличної сварки, тяжке чалапання якихсь кроків на сходах, що звільна зближалися, а потім знов віддалювалися на вищий поверх, — усе те, мов у калейдоскопі, мигало в її мізку, вкидаючи її моментально то в нервову дрож, то в тупе почуття одностайного напруження, то в меланхолійну резигнацію.

Мінута минала за мінутою, чверть години за чвертю. Вже пів до десятої, три чверті. Анеля ходить по комнаті, визирає через вікно на вулицю. Темно. Хвиля вечірнього міського життя почала звільна втишуватися, та чим більша тиша залягала довкола, тим важче, незносніше робилося у Анелі на душі. Тривога за мужа і неспокій, викликаний

Юльциним білетом, побільшувалися раз у раз. Вона не могла вже й подумати окремо про котру-небудь із сих справ, шарпалася немічна, мов кіт, зав'язаний у місі, і ся внутрішня неміч боліла, пекла її страшенно.

Ввійшла Мариня і запитала, чи пані будуть самі їсти вечерю?

— Ні, не хочу, — відмовила Анеля.— А ви з Грицем уже повечеряли?

— Уже, прошу пані. Гриць пішов до касарні спати.

— То йди і ти спати. А вечерю для пана постав до рури. Я зажду на нього.

Мариня відійшла. Анеля, сама не знаючи пощо, висунула з комоди шухляду і почала перебирати білизну. Втім, застукано до дверей, сим разом швидко, з натиском. Анеля підскочила і перелякалася, мов злочинець, зловлений на гарячім учинку. Хотіла промовити «Прошу!», та не могла видобути голосу з горла. Та не дожидаючи її запросин, двері відчинилися і ввійшла — ні, вбігла, влетіла тельмом Шимонова. Лице її було перекривлене безмірним переляком, хустка в неладі закинена на плечі, голова відкрита і припорошена снігом. Стара жінка важко віддихала, хапала себе за груди і за горло і робила якісь розпучливі знаки руками і головою, заким могла видобути голос із уст.

— Ради бога, Шимонова, а вам що таке? — скрикнула Анеля, що, пізнавши Шимонову, швидко вспокоїлася і придивлялась їй радше з зачудуванням, ніж з переляком.

— Ох, ох! — стогнала Шимонова, безсильно падучи на крісло.— Не можу!.. Ласкава пані... Я бігла... щодуху... через плянти...

— Ха, ха, ха, ха! — голосно зареготалася Анеля.— Так ось чому ви такі перелякані! А! Шимонова йшла через плянти! Ха, ха, ха, ха! О мій боже! І що ж то Шимонову спонукало до такого страшенно нерозважного кроку? А я думала, що щонайменше половина Львова запалася. Але де ж Юлія? Чому вона сама не прийшла?

Шимонова, що ще не зовсім охолола з переляку, знов розпучливо замахала руками.

— Ох, не можу! — стогнала.— Не можу!.. Ласкава пані!.. Тут мене... дусить, ось тут! — додала, вказуючи на горло.

— Випийте отсе,— мовила Анеля, подаючи старій добру чарку вина.— Може, вам полегшає.

Тремтячими руками взяла Шимонова вино і вихилила чарку. Напій, очевидно, зробив їй полегшу. Віддихнула глибоко раз і ще раз і — почала плакати.

— Ох, нема вже моєї пані! — мовила, заходячися від плачу.— Нема наших панночок! Нема нікого, нікого!

— Що Шимонова мовить? — зачудувана, ще нічого не розуміючи, питала Анеля.— Нема їх? А де ж вони поділися?

— Забрали їх! Усіх забрали.

— Хто забрав?

— Поліціянти. Прошу подумати: приходжу додому від пані капітанової, дивлюсь, а перед дверима щось зо п'ять фіакрів, при дверях поліціянти, під вікнами поліціянти, на сходах поліціянти, а в помешканні ціла руїна. Комісари, ревізори, крик, плач, перешукують шухляди, все по-перевертане, панночки бліді, тремтять з переляку і одягаються. Кілька панів, котрих ся орда застала у нас, стоять, як самі не свої. А моя пані сидить бліда, як труп, мокра, — видко що була зомліла і мусили її відливати водою. Ледво я ввійшла, зараз комісар до мене, хто я така, що тут роблю? Ох, ласкаві пані, відколи жию, ще ніколи не зазнала такого страху!

Анеля слухала тих слів мов нежива. Відомість про арештування Юлії оголомшила її, відняла їй можність вражінь і почувань. Не чула ані болю, ані переляку, нічого. Видалось їй, що нараз усе довкола неї щезає, вся дійсність розвівається, як імла, люди з цілою безконечною замотаниною своїх відносин пропадають, дім, місто, ціла земля щезає доразу і сама вона легесенько, мов макова зерниночка, кинена в пропасть, щезає десь у безодні, розпливається в нівіщо. Ще тільки одна тонесенька ниточка держить її, завішену між небом і безоднею, а ся ниточка — се голос Шимонової, тремтячий, слабосилий, що долітає десь немов із безмірної далечини.

— Я заразісінько хтіла тікати геть, — мовила Шимонова,— та не пустили мене. Потім перешукали всі мої річі, але не знайшли нічого. Потім веліли мені одягати мою паню, що була холодна, як труп. Та й наплакалась я над нею, поки її зібрала, немов отсе маю класти її до труни! А вона, небога, під моїми слізьми троха очуняла та й мовить до мене:

— Не плачте, Шимонова! Маю в бозі надію, що се нещастя минеться.

А потім, коли на хвилю нікого з поліцайників не було близько коло нас, вона шепнула мені до вуха:

— Нехай Шимонова зараз побіжить до Анелі...— ая,ая, так-таки мовила, сердешна: до Анелі! — і оповість їй усе. Може, вона через свойого мужа або через когось іншого здужає зробити щось для мене — і для себе.— Так додала виразно: і для себе. Аякже! Я поцілувала її в обі руки, коли її брали до фіакра. І панночок усіх забрали. Дві лежали хорі, то й ті мусили поодягатися і їхати до поліції. Тілько мене саму лишили. О боже, боже, що то ще буде зо мною!

І Шимонова знов заплакала, від часу до часу втираючи очі фартушком.

Анеля все ще сиділа недвижно, з очима, широко витріщеними, вдивляючися в один кут покою, з устами, наполовину отвореними, без ніякого виразу на лиці, а навіть з відтінком якогось дивного усміху на устах. Зрештою Шимонова, занята власною особою і пригодою своєї пані, не звертала особливої уваги на Анелю, а виплакавшися і обтерши сльози, встала з крісла.

— Піду вже, прошу ласкавої пані,— мовила, кланяючися Анелі.— Я своє зробила, а тепер мушу поспішати додому. Я там, ховай боже, усе позамикала на ключ, та все-таки треба йти. Тепер я сама однісінька. Цілую ручки ласкавої пані! Дякую красненько за покріплення.

І справді, поцілувавши Анелину руку, що безвладно простягнена лежала на столі, Шимонова пішла, бажаючи ласкавій пані доброї ночі.

Анеля не встала, не порушилася, не поглянула вслід за нею. Сиділа, як з каменя витесана. Минали мінути, квадранси, години, а вона сиділа та й сиділа недвижно. Тільки рівний, спокійний віддих показував, що се не статуя, а жива людина. І коли би капітан, що власне в тім часі при брамі камениці шарпнув за дзвінок, а потім сам з ссбсю зводив важку внутрішню боротьбу, був в тій хвилі ввійшов до покою і свою шаблю, ще в Боснії виострену, затопив у її груди, то її смерть була би тільки незначущим і нечутним переходом із теперішнього отупіння в вічне і цілковите одубіння, була би спокійним і несвідомим перепливом із тихої пристані на безбережний, незглибимий супокійний океан.

Аж десь коло першої години сей стан змінився остільки, що Анелині повіки склепилися помалу, її голова скло-

пилася на стіл, а рука несвідомим рефлексійним рухом підсунулася під нахилене чоло. Анеля заснула. В такім положенні застала її рано при горючій лампі перелякана Мариня.

IX

В готелевій комнаті було ще темно. Капітан спав. Сильне стукання до дверей розбудило його.

— Хто там? — скрикнув капітан.

— Се я, кельнер,— відізвався голос за дверима.

— Чого хочеш?

— Пан капітан веліли збудити себе о сьомій.

— А хіба вже сьома?

— Так є.

— Добре, добре. Дякую тобі.

— Може, пан капітан чого потребують?

— Принесеш мені каву так за півгодини. І рахунок!

— Рад служити пану капітанові.

Капітан встав, умився і почав одягатися, звільна, спокійно. Хоч спав несповна три години, то все-таки чув себе покріпленим на силах. Без ніякого особливого зворушення взяв написані вчора листи, що лежали на столі, і сховав до бокової кишені вафенрока. Потім випив каву, закурив сигаро, заплатив і вийшов з комнати.

Було три чверті на восьму. Сніг усе ще порошив. Надворі стояла ще сіра сутінь. Небозвід видавався тісним і, немов величезний капелюх, насунений на чоло, змінював, маскував фізіономію міста. Все виглядало меншим, якимсь дрібним, незначущим. Рух на вулицях Львова був іще слабий. Головний контингент прохожих становили діти, що поспішали до шкіл.

«І мої діточки десь ідуть до школи»,— подумав капітан, і нараз страшенний біль прошиб його серце. Пекло, що вчора, бачилось, було втихомирене, тепер заворушилося наново. Хоч і які зусилля робив над собою, щоби тепер в тій хвилі відігнати від себе думки про дітей і жінку, то все-таки ті думки, мов налазливі оси, крутилися довкола нього, бриніли і шпигали його жалами.

«Щоби їх хоч раз іще побачити, хоч здалека! — думав капітан, слідячи очима кожду купку проходячих дітей.— Хто знає, може, то вже останній раз! А вчора, виходячи, я навіть не поцілував їх. Не натішився їх видом, не напоїв

душі їх солодким щебетанням. Бідні мої діти! Що то буде з вами, коли я згину сьогодні?»

Сльози закрутилися у нього на очах. Та безмірним напруженням своєї волі капітан відігнав їх. Власне переходив з Мар'яцької площі на Галицьку, коли почала бити восьма. Прискорив кроку. В протягу п'ятьох мінут мусив бути на стрільниці, на умовленім місці, а то ще кусник дороги. Скрутив на вулицю Галицьку, відси на Собеського, вийшов на Губернаторські вали і направився на Куркову, при котрій знаходиться міська стрільниця. Велика зала стрільниці, в тім часі звичайно пуста, була вибрана місцем поєдинку.

«Спізнюся о цілі три мінути! — подумав капітан, поглядаючи на годинник.— Вони там, певно, вже чекають. Подумають, що я струсив. Та нехай собі думають що хочуть. Покажу їм, що з кашею з'їсти себе не дам».

Хотів прискорити кроку, та зусилля його були даремні. Якесь ослаблення опанувало його. Той кусник дороги, від рогу намісництва до стрільниці, видався йому безконечно довгим і важким. Не почував страху, був повний резигнації, спокійний, а проте його ноги отяжіли, мов олов'яні. Обмірковував, де має вимірити, в груди чи в голову. Почував, що його рука буде певна і не затремтить, знав, що трафить його неохибно, коли сам швидше не буде трафлений. Мірячи в голову, легше хибити, та трафний вистріл звичайно буває смертельний. Що поєдинкові правила велять мірити в груди, це його мало обходило. А яких-то правил держалися його вороги, клеветники? Мірячи в груди, легше трафити, та трудніше поцілити смертельно. Хіба валити трохи нижче, в сторону жолудка, і засудити противника на смерть по довгих, лютих муках? Ні, перед такою думкою жахнувся капітан. Убити Редліха відразу, на місці,— так! Се буде чесно, сього домагається його честь, а радше те почуття помсти і обурення, що жевріє на дні його душі. Але засуджувати його на кількаденні муки і аж по них на смерть — ні! Адже ж він — чоловік, не кат! Адже ж Редліх ще вчора був його другом!

На площі перед казармою, званою по-старому Heumarktscaserne[1], кілька компаній піхоти відбувало звичайні вправи в маршеруванні, робленні карабіном і стрілянні без набоїв. Салютували йому, коли переходив поуз них. Якесь

[1] Казарма біля сінного торгу *(нім.)*. — *Ред.*

тоскливе почуття заворушилося в його душі на вид тих людей, уставлених у два ряди, з лицями, червоними від морозу і втоми, в чоботях, забризканих болотом, розробленим із снігу, що розтаяв під їх ногами. Йому пригадалася з гімназіальної лектури латинська формула: Morituri te salutant[1]; та він усміхнувся гірко, коли подумав, що сим разом було би відповідніше змінити сю формулу і сказати: Moriturus vos salutat![2]

«За півгодини зміниться фізіономія сеї площі не до пізнання! — думав дальше капітан.— Будете мати довший Ruht![3], бідні хлопці. Он там, із тої брами, перед котрою з найневиннішим у світі видом, курячи сигара і побрязкуючи шаблями, проходжуються два офіцери (цікавий я, чиї то секунданти?),— з тої брами винесуть одного з нас з розтрісканою головою або з простреленими грудьми, забризканого кров'ю, зі звислими безвладно вниз руками. Певна річ, що кількох з-поміж вас покличуть і велять вам нести сей тягар. А кільком іншим велять приготовити санітарний фургон. Там всадять трупа, щоби ніхто не бачив, і завезуть до трупарні військового шпиталю. І їхатиме той фургон через місто, многолюдними вулицями, сотки людей минатимуть його, і ніхто з них навіть підозрівати не буде, що ось тут поуз них їде труп. Моя жінка пройде обік нього, шукаючи за мною, гнівна на мене, невиспана, і навіть через думку їй не перейде, що в тім безобразнім жовтім фургоні, в тій великій скрині сховано холодний уже і закостенілий труп її мужа. І ліпше, що так воно стане ться!»

В таких чорно-трагічних думках потонувши, дійшов капітан вкінці до брами, що вела до саду перед стрільницею. Офіцери, що патрулювали перед брамою, привітали його чемно, але холодно.

— Редліх уже є,— мовив один із них.— Секунданти і лікарі також уже там.

— А ви хто такі? — запитав здивований капітан.

— Нас просили пильнувати тут, щоби ніхто вам не перешкодив,— мовив офіцер.

— Будьте такі добрі і залагоджуйте швидко свою гонорову справу,— додав другий, усміхаючись.— Нам тут холодно, і час уже на снідання.

[1] Ті, що йдуть на смерть, вітають тебе *(лат.)*. — *Ред.*

[2] Той, що йде на смерть, вас вітає *(лат.)*. — *Ред.*

[3] Відпочиньте! (військова команда) *(нім.)*. — *Ред.*

Капітан не відповів на се нічого. Усміх і слова сього офіцера видались йому цинічними.

«Йому пильно на снідання! — думав з якимсь гірким почуттям.— А що між отсею хвилею а його сніданням тріснe одно людське серце, пропаде одно життя, буде зруйноване існування одної сім'ї, се для нього байдуже. Се гонорова справа, котру чим швидше, чим основніше, значить, чим з більшим розміром знищення залагодиться, тим ліпше».

Сад перед стрільницею був пустий і мертвий. Обголені з листя каштани і ясені підносили свої сірі гілляки до сірого неба. На грубших конарях і на пнях лежали смуги і шапки свіжого вогкого снігу. Вся земля покрита була снігом. Тільки від брами до головного будинку, де була зала, видно було стежину, протоптану ногами кількох людей. Сторож, що жив у боковій офіцині, одержавши рано відповідну суму грошей і знаючи вже, до чого воно йдеться, тихенько забрався до міста, щоби не бути нічого свідком. Його жінка вешталася по своїй тісній комнатці, щось там морквасячи. Се була жінка дуже спокійна і певна: нецікава ані крихітки на те, чого не бачила, а чути не могла того, що буде діятися в великій залі, а хоч би там і з гармат стріляли, бо була глуха як пень.

Капітан повагом, осторожно йшов сею стежиною під гору, звільна підходив на сходи, що вели до головного входу стрільниці. Силувався уявити собі в душі почуття засудженого, що вступає на ешафот. Він числить ступні, придивляється дошкам ешафоту, звертає увагу на вишибнутий сук, на погано вбитий кілок — дуже спішно діялося теслям! — на лисини суддів, що стоять онде збоку, на лиця, вуси і одежі публіки, що стовпилася довкола кордону, силкується відгадати, чи дуже холодно онтому парубчакові, що голими руками держиться поруччя балкону, і що собі думає та дама, що, стоячи за ним, своїми повними грудьми вигідно положилася на його плечах. Все те бачить, підглядає і сквапливо нотує в своїм умі той нещасливий, стараючися насилу того тільки не бачити, не завважувати і не нотувати, що стоїть ось тут перед ним — страшенне, грізне і неминуче, що дожидається його самого і за кілька мінут, за мінуту, за пару мертвих секунд ухопить його в свою пащеку, здавить, схрупає, розмеле його в своїх кровавих зубах. І, уявляючи собі положення сього нещасливого, капітан відчував, що й його власне положення в сій

хвилі було дуже подібне до нього. Стояв при дверях, що вели до зали. Ще раз озирнувся, бажаючи уловити оком і заховати в душі якнайбільше світла, простору, але мізерний зимовий краєвид і того йому поскупив. Не було що ловити! Стиснувши уста, капітан спокійно відчинив двері і ввійшов до зали.

Ще з-за дверей почув голосні розмови і веселі сміхи офіцерів, присутніх у залі. Забавлялися свобідно, немов зібрані на бал, дожидаючи танцю. Та коли він показався в дверях, усі нараз замовкли і ззирнулися на нього. Більшість, очевидно, хотіла глянути рівнодушно і відвернутися, але нікому се не вдалося. Було щось в його постаті, в його лиці, що силоміць приковувало до себе їх увагу. Всі присутні немов остовпіли, побачивши його. Очі їх, зразу рівнодушні, помалу висувалися з ямок, зінки розширювалися з виразом переляку, неначеби в тій хвилі до зали ввійшов не живий чоловік, а якась страшна неземна поява.

— Добрий день! — промовив капітан, салютуючи і з зачудуванням позираючи по зібраних. Ніхто не відповів йому, і кілька секунд усі стояли в німім остовпінні. Тільки лікарі, упрошені до асистування при тій «гоноровій справі» і незнайомі з капітаном, перервали сю німу сцену і почали вештатися коло своїх приладів та бандажів.

— Добрий день тобі, Редліх! — мовив капітан, наближуючися до свойого противника і подаючи йому руку.— Адже ж не відмовиш мені подати руку?

Редліх мовчки стиснув подану йому руку а рівночасно відвернув лице і лівою рукою обтер сльози, що тислися йому до очей.

— Адже ж до вчора ми були приятелями? — мовив з меланхолійним усміхом капітан.— Можемо й тепер бодай привітатися по-приятельськи, заким дамо слово пістолетам.

— Як ти ночував? — запитав Редліх, переборовши своє зворушення.

— Сяк-так,— відповів капітан.— Спав у готелі.

— Дома не був?

— А пощо? Про такі речі з жінками ліпше не говорити. Як буде по всьому, то буде мати досить часу довідатися про все.

— Ну, думаю, що маєш рацію,— відповів Редліх і перервав дальшу розмову.

Капітанові секунданти наблизилися до нього, досить церемоніально подали йому руки, а потім один із них узяв його під рам'я і попровадив у пустий кут зали, оддалеки від групи, зложеної з лікарів і Редліхових секундантів. Редліх стояв при вікні і пальцями тарабанив марша по шибі.

— Відповідно до бажання колеги, — мовив секундант до капітана, — уложили ми з противною стороною условини поєдинку.

— А іменно? — запитав капітан.

— Ми домагалися найтяжчих условин. Пістолети, стріляння без бар'єри, дистанс десять кроків з правом для кождої сторони поступити під час коменди о три кроки наперед і триразова виміна вистрілів.

— А противна сторона сперечалася?

— Секунданти ремонстрували, але, очевидно, у власнім імені. Ми обставали при своїм.

— А що ж Редліх?

— Згодився на наші условини без найменшого вагання.

— І добре так,— понуро мовив капітан.— І що ж, швидко почнемо?

— В сій хвилі.

Секунданти віддалилися, щоби поробити приготування, а тим часом капітан, скинувши плащ і відперезавши шаблю, з байдужим видом придивлявся якійсь літографії, що прикрашувала голу стіну зали. Йому здавалося, що все се сон. Чув навіть якесь дивне роздвоєння в своїм нутрі, дізнавав такого вражіння, немовби той чоловік у військовій блузі, з руками в кишенях, що так уважно придивляється літографії на стіні,— се якась людина, чужа йому, далека і нецікава, на котру його таємне «я» поглядає збоку з якимсь легеньким зачудуванням.

Тим часом секунданти, гомонячи стиха, заходились коло приготувань, приписаних традиційним поєдинковим кодексом. Два міряли дистанс, голосно числячи кроки і крейдою по підлозі зазначуючи, де мали стояти і доки мали право зближуватися оба супірники. Два інші, по одному від кождої сторони, набивали пістолети, поки тим часом лікарі розкладали на столику бандажі і розставляли повідчинювані касетки, повні хірургічних інструментів. Ідучи за прикладом капітана, Редліх також зняв плащ і відперезав шаблю. Інші були в плащах, бо в залі панував докучливий холод.

Понабивавши пістолети, секунданти поназначували їх, а потім, поробивши такі самі значки на картках паперу, позвивали їх і вкинули до шапки. Супірники мовчки витягнули ті імпровізовані льоси — насамперед визваний Редліх, потім капітан. Їм роздали відповідні пістолети. Се були великі офіцерські револьвери, не раз уже уживані в подібних гонорових справах. Дивна якась дрож пройшла капітана, коли доторкнувся до того інструмента, немовби хтось кусником леду пройшов йому по тілі від долоні аж до серця.

«Се прочуття смерті»,— мигнуло щось в його думці. Не почував ані страху, ані жалю, немовби тут ходило о когось чужого. З дерев'яним супокоєм оглянув своє оружжя і подався на своє становище, яке вказали йому секунданти.

— Бачність, панове! — голосно промовив один із секундантів.— Чи позволите мені командувати?

— Просимо.

— Так, отже, пригадую панам, що в хвилі, коли виголошу «три», а найдальше в п'ять секунд по тому, маєте дати огню. В часі команди кождий з вас має право наблизитися до противника на три кроки, аж до поперечної черти, зазначеної на помості.

Оба супірники стояли супокійно, випростувані, з пістолетами, спущеними вниз.

— Раз... два... три! — командував звільна різким голосом секундант.

Два вистріли гукнули майже рівночасно. Ніхто з супірників не порушився з місця ані перед вистрілом, ані по вистрілі. Капітан чув, як Редліхова куля свиснула йому понад головою. Чи Редліх навмисно хибив? Щодо себе, капітан знав, що не мав наміру хибити.

— Чи хто з панів ранений? — питав секундант.

— Ні,— відповіли в один голос супірники.

— Чи панове обстаєте при другім вистрілі?

— Обстаю,— мовив капітан. Редліх мовчав.

Пістолети очищено і знов понабивано. Капітан судорожно стиснув рукоять і загриз губи.

«Або — або»! — шуміло і бриніло йому в голові. Силкувався відновити в собі, скріпити і роздратувати ненависть до Редліха. Запах пороху розбуджував у його крові гарячку, звісну йому з босняцьких перестрілок.

— Раз... два... три! — роздалися знов слова команди.

Сим разом гукнув тільки один вистріл, тільки один пістолет ригнув огнем і димом — з боку капітана. Під час команди, користаючи з условини, він зблизився до Редліха на три кроки і в хвилі виголошення слова «три» вистрілив. В тій самій хвилі Редліх, немов шарпнений могучим подувом вихру, зробив наглий і швидкий півоборот *наліво*, випустив з руки пістолет, підняв руки догори і розмахнув ними широко, мов чоловік, що тоне або тратить рівновагу, а вкінці захитався, скрикнув «ой!» і, вхопившися правою рукою за груди в околиці серця, повалився на поміст. Усе те не тривало довше як кілька секунд.

Лікарі і секунданти кинулися до нього, піднесли його і, двигаючи на руках, положили близ вікна. Тільки велика червона пляма, кругла, як денце від склянки, лишилася на помості. Капітан якийсь час стояв іще на своїм місці, вдивляючися в ту пляму. Вкінці підійшов ближче до тої групи близько вікна, що скупчилася біля Редліха, котрий, очевидно, не давав ніякого знаку життя.

— Як йому? — запитав.

— Що се вас обходить? — остро відрізав один із Редліхових секундантів.— Можете собі йти, ви своє зробили. Не затроюйте йому остатніх хвиль конання!

— Значить, рана смертельна? — зойкнув капітан, хапаючися за голову і забуваючи, що перед хвилею сам бажав сього найгарячіше.

— Не робіть тут комедії! — з нескриваною погордою і ненавистю відбуркнув йому другий Редліхів секундант.— Маєте те, чого вам хотілося. Се вже *друга ваша жертва*,— додав з особливим натиском.— Думаю, що вам буде досить. Чи, може, бажаєте ще одної? В такім разі можу вам служити.

— Пане! — болючо скрикнув капітан, до глибини душі зламаний, знівечений тими позирками, словами і цілим поведенням секундантів.

— Ідіть, пане, геть відси! — нетерпливо повторив секундант.— Вас тут непотрібно, а й наші обов'язки супроти вас скінчилися. Ви доказали нам, що вміете стріляти, але не думайте, що хоч один із нас задля сього змінить свою думку про вас і про вашу шановну супругу. Adieu![1]

---

[1] Прощайте! *(франц.)* — *Ред.*

Капітанові зашуміло в вухах і в очах потемніло. Щось там в його нутрі шарпалось і рвалося, щоби кинутись на сього офіцера, як хижа звірюка, розшарпати його, розігрітися в його теплій крові. Та головна часть його істоти лишилася німа, безвладна, немов поражена громом. Сам не знаючи як і коли, наблизився до крісла, де лежали його шабля і плащ, одягся, машинально салютував не знати кому, бо ніхто в залі не звертав на нього уваги, і, не озираючися, з затисненими устами і розбитим серцем вийшов із стрільниці.

X

«Так ось я вбив! — думав капітан.— Убив чоловіка, приятеля! Я убійця! Маю на совісті людське життя, а сам жию! Що ж дальше? Куди тепер?»

Вийшов на вулицю. Офіцери, що патрулювали тамечки, переждавши, поки перегомонів гук вистрілів, покинули свої становища і поспішили до зали. Здибавши капітана на ганку, запитали його про щось, та він не зрозумів їх і пройшов мимо них без відповіді. Коли вийшов за браму стрільниці, видалося йому, що з обсягу замешканого світу вийшов у якусь безбережну пустиню. Почував, що те, що було перед хвилею, що лишилося за ним, се є м и н у в ш и н а, е щось таке, що минуло безповоротно, обірвалося за ним, як міст, підмулений водою, по котрім він пройшов на якийсь новий незвісний берег. Не верне вже там, відки вийшов, не побачить того, що лишив за собою. Те, що почнеться в слідуючій хвилі, буде щось зовсім, зовсім нове і незнайоме. Чи буде зле, чи добре? Не знав сього, не був цікавий знати. Різниця між добрим і злим затерлася в його душі, так як правого і лівого боку немає в безбережній безконечності.

— Я вбив його! Вбив чоловіка! — повторяв капітан, помалу ступаючи вулицею. Дивувався, що се сталося так моментально. Дивувався сам собі, що сей факт не зробив на нього більшого враження, що викликав у його душі якесь зачудування, хвилеве ошоломлення, але не справив йому ніякого болю, ніяких моральних мук. Чув добре, що се вбійство зовсім відмінне від тих убійств, що практикувалися там, у Боснії, серед гір і скал. Там була війна, взаїмне мордування, там убивати було обов'язком і зовсім не доторкалося моральної істоти, не порушувало питання осо-

бистої одвічальності. Там треба було вбивати, і з супокійним сумлінням командувалося: Feuer![1] З супокійним сумлінням завдалося кілька питань нещасливому, зловленому з оружжям в руці, а потім видавалося засуд: розстріляти на місці! І наказ зараз бував сповнений — і нічого. Але тут! Тут ціна людської особи зовсім інша, питання особистої одвічальності встає перед сумлінням в цілій своїй грізній величі. А проте він чується супокійним як чоловік, що сповнив те, чого не міг не сповнити.

«Бо справді, чи ж міг я поступити інакше? Адже ж я не мав іншого вибору. Або без протесту лишитися збезчещеним, без протесту дати паплюжити своє ім'я, свою честь, жінчину добру славу, або обмити її в людській крові. Страшна альтернатива, та, на жаль, неминуча».

Два червоні потічки крові, що з пробитих Редліхових грудей цюрком спливали на брудний, заболочений поміст і розпливалися на нім в кружок, не більший від денця склянки, живо станули йому перед очима. Так і ввижалося йому, що стоїть тут же над ними, приклякає на коліна, нахиляється лицем до помосту і вдивляється в них, бере їх під лупу, аналізує, силкується віднайти мікроби тої моральної зарази, що так нагло, в такий загадковий спосіб затроїла серце його друга. «Blut ist ein ganz besondrer Saft»[2],— бринів йому в голові гетівський вірш, оті іронічні та при тім глибоко символічні слова Мефістофелеві. Чи до особливостей сього соку належить і те, що він може виполоскати, наприклад, чиюсь заплямлену честь? Чи добре ім'я моє і моєї жінки буде тепер безпечне супроти всяких злобних нападів, коли на ньому спочило те пурпурове колісце, не більше денця склянки, притоптане ногами секундантів на брудному помості в стрільниці? Чи наша родинна честь через пролив отих двох червоних струмочків зробиться наново чиста і ясна, як свіжовишліфуване металеве дзеркало, коли, наприклад, уперед була брудна і заплямлена?

Ум капітанів, позбавлений на хвилю можності реагування назверх, вглиблювався і вгризався в непрохідну гущавину таких питань і протиставлень, знаходячи якесь уподобання в диких контрастах та не шукаючи зовсім відповіді ані заспокоєння. В нім відбувалося тепер щось

---

[1] Вогонь! *(нім.)* — *Ред.*

[2] Кров — це зовсім особлива рідина *(нім.)* — *Ред.*

подібне до розколювання світла в оптиці. Вдарившись о факт твердий, гладкий і ясний по своїй суті («я вбив чоловіка!»), його думка наразі неспосібна була опанувати і переварити всеї донеслості того факту, але, розприскуючися на тисячні струмки і пасма, мінячися в різних кольорах, миготіла, мов веселка, прискала летючою піною.

«Людське життя — се сон. Хто і як мене збудить, се на одно вийде. Я ж міг тепер так само лежати і судорожно заціпленими долонями закривати простріляну грудь. Цікавий я, чи й до мене були би так сквапно прискочили на рятунок, чи, може, дали б мені були здохнути, як собаці? А Редліх стрілив мені понад головою. За се дістав від мене кульку в груди».

Тільки тепер капітан почув і в своїй груді якісь безмірно болючі уколи.

— За се? — мало що не зойкнув, силкуючися побороти те нове страшне почуття.— Невже за се? Ні, ні, ні! За те, що вчора мовив! За нечесну, нечувану клевету, котрої не хотів відкликати. А чому не хотів? Чи з вродженої злоби? Чи, може, не міг? Не міг? Чому ж би не міг? Ану, тому, що те, що мовив, була чистісінька правда. Боже!

Се остатнє слово капітан скрикнув наголос і захитався на ногах. Туй-туй мав зомліти і був би впав, коли би майже несвідомо не був ухопився обома руками за стовп ліхтарні. Стовп був мокрий від талого снігу, холодний і ховзький. Його дотик по хвилі довів капітана до повної притомності, та почуття болю і тривоги в його душі не затихло, а, противно, змагалося з кождою хвилею.

Та страшенна вонюча безодня, що вчорашньої ночі по розмові з Редліхом отворилась було перед його ногами і в тій самотній боротьбі перед брамою помешкання мало що не довела його до якоїсь кровавої розв'язки, та безодня, котру він потім засипав і зарівняв величезним зусиллям своєї волі і своєї любові, засипав і затоптав, бачилось, назавсігди, тепер знов роззявила перед ним свою пащеку. Була мов прочвара голодна жертви. Редліхова кров не наситила, не замкнула її, а противно, зробила її більшою, глибшою, страшнішою. А що коли справді Редліх був невинний, а те, що він говорив, усе було правда? А! Адже ж Редліх говорив йому се не з власної охоти, не з якогось уподобання до клевети. Говорив, бо мусив. Фатальна стріча з Юлією при обіді і зневага, яку йому зробив через се, змусили його оправдатися. А хто ж винен, що те оправдан-

ня витягнуло на денне світло таку безодню скандалу і підлоти? А зрештою — адже ж не сам один Редліх був і є в посіданні тої тайни. Адже ж усі офіцери, очевидно, знають про се, коли постановили виключити його зі свойого товариства! Адже ж кождий з них готов був сказати мені те саме, що сказав Редліх. «Значить? Коли так, то за що ж я вбив Редліха? А радше, чому він не вбив мене? Чому не зробив мені сього добродійства? Я був би вмер в тім переконанні, що вмираю як невинна жертва нечесної інтриги. А тепер? Чим я тепер?»

Дійшовши до першої лавки на сквері перед намісництвом, сів знесилений і думав дальше. Прохожі, що тут плили неперервною рікою до Волоської церкви або, вертаючи з ринку на Личаків, заглядали йому в лице, немов бачачи на ньому сліди внутрішньої душевної боротьби, здвигали раменами або півголосом висказували якісь їдкі уваги про капітана, що, певно, трохи надміру випив минулої ночі і тепер тверезиться свіжим зимовим повітрям. Та капітан нічого не бачив, нічого не чув, занятий тою вбійчою боротьбою, що клекотіла в глибині його душі. В числі прохожих були також вояки, що, йдучи до казарми, салютували перед ним, робили «links schaut»[1] і проходили випростувані, як тики. Капітан глядів широко витріщеними очима, але не бачив їх і зовсім не відповідав на їх німі повітання. Ціле те муравлисько людей, що снувалися перед його очима, здавалось йому чимсь так безмірно далеким, чужим, ілюзійним, що даремно силувався б видумати якийсь зв'язок між ним і своєю істотою.

«Та невже ж моя жінка, моя Анеля, до спілки з тою Юлією мала займатися веденням дому розпусти? Моя жінка, Анеля — і дім розпусти!»

Ся думка, котру ще вчора вважав просто смішною в її дивоглядності, чимось неможливим і суперечним з усіми законами природи, тепер нараз видалася йому чимсь таким простим, таким близьким, таким природним... Юлія, її товаришка, вдова, жінка практична і без скрупулів. Анеля — солом'яна вдова, двоє дітей, скупа пенсія, заробітку нівідки ніякого... Писала про лекції — адже ж се брехня! Грала колись на фортеп'яні, та зовсім не так добре, щоби могла давати лекції. Значить — спільне підприємство! Гарненьке помешкання, меблі... пансіонік для

[1] Ліворуч рівняйсь! *(нім.)* — *Ред.*

дорослих панночок — і полювання на веселих пасажерів, маючих паничів, що бажають рафінованої і дистингованої розкоші. Полювання на золотих пташків, котрих можна скубти. В першім ряді на військових, офіцерів і вищі ранги! На аристократію! А доходи наполовину. І отсе весь секрет її ощадності і доброго господарювання! І отсе ядро і суть історії з бароном Рейхлінгеном! «О так! Тепер розумію! Адже ж, виїжджаючи, я остерігав її перед ним. Виявляв для неї велику симпатію, глибоку пошану, бував майже день у день в нашім домі. Держала його здалека від себе. В своїх листах ніколи не згадувала про нього. Се мені видалося підозреним, та я не хотів робити їй прикрості, розпитувати її докладно. А потім нараз ота моральна руїна баронова, ота шалена злість, що блискала в його очах при самій згадці про Анелю. Називав її напереміну ангелом і чортом. О, розумію, розумію! Визискала його нам'ятність, не задовольнивши її. Вона і її приятелька виссали його, довели до страти маєтку, честі і розуму. Як вони се осягли? Ах, чи ж тяжко догадатися?»

І з шаленою бистротою, з якимсь чортівським ясновидженням капітан заглиблявся в те море огиди, поринав у ньому, силкувався змірити його глибину. Те, що ще недавно видавалося йому загадковим, запутаним, повним суперечності і темним, тепер роз'яснилося нараз, робилося зрозумілим, ясним і виразним, як сажневі букви. І він сквапливо, з неситим лакомством прочитував ту страшну книгу, котрої кожде словечко перед годиною рад би був змазати кров'ю власного серця. З безмірним огірченням мусив повторяти сам собі, що досить утратити дотла всяку пошану для чоловіка, щоби наскрізь зрозуміти всі його найтайніші замисли і мотиви.

А все ж таки помимо сього песимістичного погляду, помимо численних і важких познак, що потверджували вину Анелі, капітан чув, що не перестав любити її, що в його біднім, непоправнім серці не перестала ще тліти іскорка прив'язання до неї, ба навіть іскорка глупої, безглуздої надії, що все те може ще показатися неправдою, лудою, дивоглядним сном, що її чудові очі, її слова, вся її постать чародійським способом розіб'є, розгонить ті змори, розвіє хмари, заблисне новим гарним блиском.

«А дідусь! А старий Гуртер! — пригадав собі нараз.— Адже ж я переглядав її рахунки, де були виказані досить значні суми, які їй присилав різними часами. Я бачив його

листи, повні вдячності, батьківської любові. Адже ж се не мана! І се вияснює все, все! Правда, тих сум я не справджував, не обраховував, листи переглянув побіжно. Чи до того мені було в ту пору! Рожеві хмарки щастя заслонювали мої очі. Я був упоєний блаженним почуттям. Але ті документи існують, в них я маю непоборимe оружжя, з котрим буду міг виступити і завдати брехню клеветникам. Викличу процес, розпічну боротьбу за свою честь, боротьбу вже не з одним бідолахою, як ось Редліх, але з цілим загалом. Так, се буде найліпша дорога! Нехай собі та Юлія буде й сто разів винувата, що се мене обходить! Могла Анеля приймати її, не знаючи про її огидний заробіток. Але очищення мушу добитися,— мушу — або...»

Капітан встав і випростувався. Новий дух вступив у нього. Як потопленик хапається хиткої тростини, так і його дух, хопившися сеї думки про Анелині листи і рахунки, шукав в них опори і рятунку і знайшов на хвилину. А знайшовши хоч сю крихітку твердого грунту під ногами, він міг бодай потроху вспокоїтися, роздумати над тим, що дальше чинити. Що тут потрібно вчинків, і то рішучих, про се не було сумніву. Кожда хвилина вагання і непевності могла повести за собою найпагубніші наслідки.

А в такім разі поперед усього — димісія з військової служби конечно потрібна, і то як стій. Не для того лише, що кожда стріча з військовими тепер була би для нього моральною тортурою, а надто, правдоподібно, наразила б його на ряд нових конфліктів, подібних до того, який вийшов у нього з Редліхом, але також для того, що в тій акції, яку тепер мусив розпочати для реабілітації свойого домашнього огнища, треба йому було повної свободи руху, свободи диспонування своєю особою в такім розмірі, який зовсім не дав би погодитися з обов'язком військової служби. А вкінці почував се капітан, що сама справа, яку тут прийдеться вияснити, є така, що само її публічне піднесення зовсім не підхоже для військового чоловіка і що коли сам в тій хвилі не подасться на пенсію, то вже в найближчих днях може надіятися спенсіонування ex officio[1], коли справа зробиться голосною. Написане вчора подання о димісію, кинене на папір, як йому здавалося, тільки на те, щоби догодити дивному жінчиному капризові, тепер придалось йому дуже. Не гаючись ані хвилини, капітан

[1] Офіційно. *(лат.)*. — *Ред.*

подався до генеральної коменди, застукав до дверей «подавчого протоколу» і вніс там своє подання на величезне чудо та диво присутніх у канцелярії функціонерів, котрі бачили, як чемно і по-приятельськи генерал позавчора вітав прибувшого з Боснії капітана.

Вийшовши з канцелярії, капітан рішився йти додому. Була вже десята година. Мусить розмовитися з жінкою, поговорити з нею по щирості, розповісти їй усе, заклясти її, щоби сказала правду. Мусить мати певність, знати все, зле і добре, щоби знав, проти чого боронитися.

Та ледве уйшов кілька кроків, коли з противного боку вулиці якась людська постать, побачивши його, зняла шапку з голови, почала махати нею, кланятися і робити різні гримаси. Капітан глипнув на того чудака, та, не пізнавши його і думаючи, що се якийсь п'яний, відвернувся і пустився йти дальше. Тоді чудак, очевидно не насмілюючись кричати, підняв на собі плащ вище колін і кинувся в вуличне болото, біжучи півперек за капітаном. Дігнавши його, чудак знов зняв шапку і, кланяючися, всміхався широкими устами.

— Цілую ручки пана капітана! Пан капітан, очевидно, мене не пізнає? — мовив чудак.

Капітан знехотя зирнув на нього і буркнув:

— Ні, не можу.

— Я Сливінський. Віцко Сливінський. Я був приватдинером у пана капітана, ще в Боснії.

— А, Віцко! — мовив капітан, подаючи йому руку, котру Віцко поцілував.— Ну, як же проживаєш? Що поробляєш?

— Добре мені, прошу пана капітана. Вислуживши в війську, я вернув додому. А що в Боснії був я ранений і одержав відзначення за службу — пам'ятають пан капітан за ті патрони, що я ними вирятував нашу компанію,— а тут не було з чого удержатися, то дали мені місце доглядача при хорих у краєвім шпиталі.

Капітан усміхнувся, коли Віцко згадав про патрони. Тямив добре сю пригоду, що сталася голосною серед цілої боснійської залоги. Один цуг із його компанії, ганяючись за повстанцями-босняками, загнався був надто далеко між гори. На чолі цугу стояв капрал, добрий хлописько, відважний і рішучий, але не особливо інтелігентний. Інтелігенцію в тім цугу репрезентував Віцко, і він ніс у своїй торністрі кільканадцять динамітових набоїв, що їх капі-

тан зажадав був від військової команди для якоїсь воєнної потреби.

Не бачачи небезпеки, вояки розложилися в маленькім ліску, уставили карабіни в піраміду, розложили огонь і почали пекти барана, що його зловили в часі походу через недалеку гору. Та коли спокійнісінько були заняті сею роботою, забувши про всякі средства осторожності, роздався вистріл ось-ось за їх плечима. Перелякані, посхапувалися, похапали карабіни, та в тій хвилі побачили, що цілий лісок з усіх боків був обставлений повстанцями.

— Не важтеся стріляти! — крикнув до них ватажко повстанців.— Бачимо вас усіх, кождого маємо на цілі. Коли тілько раз стрілите, в тій хвилі відповімо по-своїому, і кождий з вас упаде пробитий щонайменше чотирма кулями.

Всі вояки оніміли з переляку і стояли з карабінами в руках, безрадні, як барани, призначені на заріз. Один тільки Віцко, львівська дитина, не стратив присутності духу. В одній хвилі окинувши оком терен, побачив, що лісок був зложений з досить рідких великих дубів, підшитих густим, але низьким хащем. Побачив дальше, що повстанці обставили лісок з усіх боків, але, очевидно, побоювалися, чи в хащах нема засідки, і для того не підступали занадто близько. В його голові заблисла спасенна думка.

— Слухай мене, Миколо,— шепнув до капрала.— Роби, що тобі скажу, а все буде добре. Кажи нам тепер зробити Duckt euch![1], а сам балакай з тим босняком. Подавай вид, що хочеш піддатися, але торгуйся як можеш найдовше. А сміло, не показуй по собі ніякого страху!

— Duckt euch! — крикнув капрал, обертаючися до своїх вояків, і ті в одній хвилі за Віцковим приміром присіли напочіпки і щезли таким робом боснякам з очей, хоч і не зовсім. Усе-таки користь була та, що бодай не могли їх почислити і мати на цілі.

— Що робите? — крикнув босняк, котрий не розумів команди, але бачив, що його становище було тепер далеко не таке корисне, як перед хвилею.

— Адже ж не стріляємо,— добродушно відповів капрал.— Я велів їм сісти, щоби кому з них не прийшла охота вистрілити. Знаєш, часом чоловіка рука засвербить.

---

[1] Пригинайсь (військова команда) *(нім.)*. — *Ред.*

— Проклятий шваб! — буркнув босняк, додавши свое звичайне масне слово по адресу спеціального святого тих «швабів», котрі вдодатку говорили чистою руською мовою і могли з босняками досить добре порозумітися без товмача.

— Так чого ж хочете від нас? — питав капрал.

— Піддайтеся! — мовив ватажко.

— Гм, одним словом, багато жадаєш,— цідив звільна капрал таким тоном, як коли би в Дрогобичі на ярмарку з якимсь чужосільним циганом торгувався за конину.— А знаєш, брате, що нас чекає від нашого генерала, коли піддамося з оружжям у руках?

— А що ж мене се обходить? — відгризнувся босняк.— А не можете з оружжям у руках, то піддайтеся так: насамперед зложіть оружжя, а потім піддайтеся самі.

— Се ще гірше,— мовив капрал.— В такім разі нічого не виграємо.

— Як то нічого?

— А так, що коли ви нам голов не повідрізуєте, то нас пан генерал велить усіх порозстрілювати.

— Так що ж маємо з вами робити? — питав ватажко, твердо переконаний, що відділ не може йому висмикнутися з лапки.

— Або я знаю,— мовив капрал, чухаючися в голову.— Не хотів би я вам кривди зробити, але не маю охоти задля вас тратити свою голову. Знаєш що, брате, чи не пристали би ви ось на яке: візьміть собі наші торністри і плащі, всі гроші, які маємо, запаси пороху і набоїв,— се все вам придасться, правда? А нас з карабінами пустіть, бо нам треба швидко дістатися до нашого полку.

— Так? Не маєте часу? — з насміхом крикнув босняк і почав нараджуватися зі своїми товаришами. В тій хвилі Віцко прирачкував до капрала і шепнув йому:

— Сховайся за дуба і командуй: огню!

В одній хвилині капрал скочив за дуба і крикнув:

— Feuer!

Гукнула сальва, аж гори залунали. Вояки, укриті в хащах, стоячи напочіпки, цілялн вигідно і положили трупом кількох босняків, в тім числі й самого ватажка. Та се не було б їм багато помогло, бо повстанців було занадто багато, а мале число «швабів» додало їм відваги. Та в тій хвилі, коли вони й від себе хотіли дати огню до вояків, роздався страшенний гук, аж земля задрижала. Один дуб, на самім

краю лісу, разом з *корінням вилетів у повітря і з* страшним хряскотом розлетівся на тріски, що, наче град, посипалися на землю, досягаючи навіть деяких босняків по головах.

— Гвалт! Швабам чорт помагає! — заверещали повстанці.

— Пали з другої! — крикнув осмілений капрал, і в тій хвилі на другім кінці лісу вибухнув другий динамітовий патрон, справляючи так само могучий, а для босняків так само загадковий ефект.

— Бога мі![1]— заверещали всі вони.— Шваби мають гармати! Рятуйся хто може! Тікаймо! Тікаймо!

Вибух третього патрона заглушив їх крик. Під ослоною сих могучих фейєрверків цуг видобувся з честю з небезпечної позиції, без ніякої страти, ще й завдавши побою неприятелеві. А Віцко за сей концепт одержав срібний хрест хоробрості і по вислузі місце доглядача в краєвім шпиталі.

— А я за паном капітаном шукаю вже цілу годину,— мовив Віцко.

— За мною?

— А так. Був у помешканні пана капітана. Вельможна пані сказала мені, що пан капітан, певно, є в офіцерськім касині. Пішов там, мені сказали: був учора, а тепер нема. Може, є в полковій канцелярії на Жовківськім. Пішов на Жовківське, мені сказали, що тепер має урльоп і не приходить, але, може...

Капітан, здивований, перебив йому се займаюче оповідання.

— Але чого ж тобі так нагло запотребилося від мене, що так за мною пошукуєш?

— Та мені самому, прошу пана капітана, нічого не треба,— відповів добродушно Віцко.— Але там у нас у шпиталі... знають пан капітан... учора привезли одного старого чоловіка... Пан капітан його знають, правда?

— Якого старого чоловіка?

— Він мовив, що пан капітан його знає. Впав учора і потовкся на тротуарі. Се би ще нічого не значило, нічого собі не зламав. Але показалося, що він уже два дні нічого не їв, з сил вибився. В шпиталі запав у гарячку. Цілу ніч усе пана капітана кликав.

---

[1] Боже мій! *(сербохорв.).* — *Ред.*

— Мене?

— А так. Се звернуло мою увагу. Все — Ангарович і Ангарович! Я ночував при нім. Кілька разів питав його: «Чого, батьку, хочете від Ангаровича?» Та, звісно, він у гарячці нічого не розуміє. Аж нині рано троха прийшов до себе. Кличе мене і просить на милого бога, щоб я відшукав пана капітана Ангаровича і просив доконче прийти до нього, і то якнайскорше. А що я пана капітана знаю і, власне, мав іти до міста за іншими справунками, то й обіцяв йому се зробити.

— Але що ж то за старий чоловік, що мене потребує? Як називається?

— Вчора не можна було від нього нічого дізнатися, такий був ослаблений. Навіть їсти не міг, і ми мусили годувати його, як дитину. Аж нині рано сказав, що називається Михайло Гуртер.

Наглий удар грому ось тут обік нього не був би так перелякав капітана, як виголошення сеї назви серед таких обставин. Що се знов за загадка якась? Гуртер, стотисячний багач, властитель кількох фабрик — два дні нічого не їв! Він має бути сей бідний старчик, що вчора впав на тротуарі перед його очима і для котрого він з милосердя дав гульдена? Вихор думок, побоювань і підозрінь, що вже потроху був успокоївся, наново загудів і завертівся в його голові. Одним рухом руки попрощавши услужного Віцка, капітан кинувся підбігцем на Бернардинську площу, скочив до першої стоячої там дорожки і велів везти себе до крайового шпиталю.

Гуртер сидів на ліжку з подушкою, підложеною за плечима, і при помочі сестри милосердя їв росіл, коли капітан ввійшов до номера. Се була могуча, костиста, але дуже вихудла фігура в грубій шпитальній сорочці і плетенім із заполочі кафтанику, надітім поверх неї. Його лице, пофалдоване зморшками, немов висушене яблуко, мало колір старого пергамену і було обведене довгою, розчіханою сивою бородою. Був подібний до костьольного діда, і капітанові здавалося навіть, що почув від нього легенький запах церковного кадила.

Побачивши капітана, Гуртер увесь затрясся і випустив ложку, що її власне ніс до рота.

— Ах!.. Синку! Капітане!.. Таки ти прийшов! — пробубонів тремтячим, перериваним і якимсь розбитим голосом.— Я ж просив пана бога... перед смертю... ох!.. бо

вже недовго, синку, о, недовго! Але сідай! Сідай ось тут, коло мене, близько! Маєш крісло? О так! Подай мені руку!

Капітан мовчки взяв крісло і сів у головах коло Гуртерового ліжка. Його серце стискало щось, мов залізними кліщами. Подав Гуртерові руку, котру дідусь притулив до своїх уст і обілляв слізьми. Капітан силкувався не допустити до сього; сльози старого чоловіка пекли його, як краплі розпаленого олова.

— Що робите, татку? Дайте спокій!..— скрикнув, відриваючи свою руку від уст старого.

— Ні, ні! Не протився! Дай руку, дай...— шептав Гуртер.— Я, старий дурень... старий дурень...— Хлипання переривало йому бесіду,— винен тобі... сю сатисфа... ох, ох!.. факцію!.. Бог мене карає... і справедливо... за мої гордощі... за мої прокляті гордощі... і засліплення!..

Капітан з жалем і співчуттям слухав тих слів, хоч їх порядок, їх причиновий зв'язок був йому незрозумілий. Та проте не перебивав Гуртерові, що, кінчачи при помочі милосердної сестри своє снідання, постогнуючи і від часу до часу заходячися кашлем, так говорив дальше:

— Дурний я був, синку! Гордощі засліпили мене... ох! Знаєш, кого бог схоче погубити... кахи-кахи-кахи!.. Не можу!.. Не потягну вже довго, а так багато мав би тобі розповісти! Знаєш, чую, що серце в мні замерзло. Не вмерло, живе ще, але замерзло. Хотіло би розтаяти, інколи стрепенеться, але само не може... Дурень, дурень!.. Я сам заморозив його, а тепер від сього вмираю!

...Перервав своє балакання. Сестра заставила його з'їсти решту росолу, що й так уже був геть вистив. Капітан сидів без думки і тільки механічно глипав очима на те, що діялося коло нього. Тим часом сестра, нагодувавши Гуртера, поклала подушку на її звичайне місце, а потім помогла старому лягти, накрила його коцом і відійшла, не мовлячи ані слова і тільки злегка кивнувши капітанові головою на прощання.

— Так ось... що то я мав тобі сказати,— знов заговорив Гуртер, підводячи на капітана свої очі без блиску, запавші глибоко і майже прислонені стрепіхатими бровами.— Спасибі тобі, тисячний спасибі за те, що навідався! Подай мені руку... не бійся... хочу тільки приложити її ось тут, до серця... Знаю, знаю, ти добрий, щирий чоловік! Я дізнався про се, та аж по часі. Давніше, коли я був маючий, коли я був сліпий, коли я морозив своє серце і огортав

сталевим панцирем,—тоді не хотів я навіть чути ані знати про тебе. Я ненавидів тебе з глибини душі. Я погорджував тобою. Я прокляв Анельцю, що вийшла за тебе замуж. Ох! Бог мене покарав. Спустив на мене два удари, синку, один тяжчий від другого. Відібрав мені маєток і відчинив мені очі!..

Хлипання без сліз, що потрясло цілим його тілом, не дало йому далі говорити. По тім надійшов довгий пароксизм кашлю, так що аж сестра милосердя прибігла, щоби переконатися, чи пацієнтові не грозить яка поважна небезпека. А коли кашель минув, у комнаті запанувала тиша і стояла кілька мінут, поки дідусь відхлипався і видихався настільки, що міг говорити дальше.

— Перед чотирма роками я стратив усе, що тілько мав,— говорив далі Гуртер.

— Перед чотирма роками! — скрикнув капітан, не можучи опанувати свойого зворушення, і кинувся на кріслі, мов опечений.

— Так, синку, перед чотирма,— потвердив Гуртер, не розуміючи того зворушення.— Довга се історія... Підвели мене, ошукали — нехай їм сього бог не забуде! Я лишився без кусника хліба. Зробили мене костьольним дідом... Ой, важкий се хліб, та що ж, я мусив. Тоді я згалав про вас, *про Анелю, про тебе... Я довідався, що ти в Боснії... Я написав до Анелі*, вияснив їй своє положення, благаючи її помочі. Не відписала... По році я написав другий раз. Не відписала нічого... Я занедужав... Утратив місце... Старий, ні до якої роботи не спосібний... кому хочеться держати дармоїда! Прийшлося жебрати, простягати руку по кусник хліба. Тоді я подумав, що все ж таки... Боже мій! Адже ж вона моя сестріниця! Адже ж я виховав, вивінував її! Адже чень не викине мене за двері. Про Анелю я так думав... і вибрався до вас. З Кракова... піхотою... по жебранім хлібі... в голоді і холоді... Ох, синку! Чую, що справедливо пан біг карає мене за мої гріхи. Але ж і кара його тяжка-тяженька!

Капітан сидів при сих словах, мов на тортурі. Кожде речення, мов гвіздь, вбивалося йому в тіло. Кождий зойк старого, мов тріба, викручував йому сустав. Кождий напад кашлю палив його, як смолоскип. Він силкувався не глядіти на Гуртера, щоби не зрадитися перед ним з тим, які страшні муки завдають йому його слова. А старий, викашлявшися, тяг дальше свою річ:

— Не відписала мені! Забула про мене і не хотіла пригадати собі. Може, се й справедливо. Може, так мені й належалося за те, що я вперед забув був про вас. Та все ж таки повинна б була... Ох, синку, не дай боже ані тобі, ані їй коштувати того, що через ті чотири роки було моєю щоденною стравою!

Обтер важкі сльози, що покотилися йому з очей і заблудили в глибоких зморшках лиця.

— Але ти, ти мене не відіпхнеш, правда? Даси мені пристановок на решту моїх днів? — обернувся Гуртер тремтячим голосом до капітана.

— Але ж, батечку! — скрикнув сей, обнімаючи обі його висохлі руки своїми долонями.— Чи ж могли ви хоч на хвилю сумніватися про се? Тільки видужайте настілько, щоб могли відси рушитися.

— О, видужаю, видужаю! — сквапно мовив Гуртер.— Чую, що бог тебе посилає до мене. Сама твоя присутність додає мені сили і здоров'я. Спасибі тобі, синку! Стократне спасибі!

А потім, меланхолійно киваючи головою, додав:

— Але її боюся... Анельці боюся. Пильнуй її, синку! Добра була дівчина, розумна, енергічна. Та я, проклятий, я, нещасливий, затроїв її душу! Я вщепив у неї ту пиху, ту погорду супроти нижчих, нужденних, упосліджених... Той страх перед недостатком і вбожеством... Ту погорду для бідноти... І боюся, синку, щоби та хопта не приглушила в її душі благодатних зерен. Адже ж не відписала мені ані раз, коли я їй признався, що я бідний і пропадаю в нужді. Не потішила мене, не простягла мені руки з підпорою. Се, синку, злий знак, дуже злий! Сим оружжям, яке я їй ввіткнув у руку, побила мене самого. Пильнуй її, бо се дуже небезпечне оружжя!

Капітан, блідий і холодний, як труп, глядів на Гуртера мертвецькими очима, а потім встав і почав сквапливо прощатися зі старим. Чув, що довша його присутність на сьому місці, довше слухання Гуртерових слів доведе його до стеклості, до божевілля. Обнятий тривогою, яку почувають люди перед апоплектичним ударом, він хапався вийти геть відси, на свіже повітря.

— Йдеш уже, синку? — жалібно мовив Гуртер.— Ну, йди, йди! Знаю, маєш заняття, маєш обов'язки. Але навідайся до мене, коли тільки будеш мати час! А потім, коли видужаю, заклинаю тебе на всі святощі, синку, візьми мене

до себе! Дай мені куточок у своїм домі і кусник хліба! Недовго вже буду тобі заважати. Тілько не дай мені згинути з голоду під плотом!

XI

«Значить, брехала! І в тій точці брехала! — вертіло щось у мізку в капітана. — Обточила мене з усіх боків тенетами брехні. Боже, як майстерно грала свою роль! Видалася мені чистою, святою, невинною. Я був би голову свою дав за те, що ніяка лиха думка ніколи не доторкнулася її душі. А вона тим часом... Показала мені фальшиві рахунки, знаючи, що в зворушенні першої радості не буду в силі переглянути їх докладно. Показала мені фальшовані дідові листи, повні вдячності і ситої любові, а на дійсні листи голодного, нуждою побитого старця навіть не зволила відповісти. Що се за вдача? Що за серце? Чи чортиця, чи тілько комедіантка?»

А потім пригадав собі Гуртерові слова про затроєння Анелиної душі пихою і погордою супроти бідних і почав міркувати холодно.

«Адже ж правда! Вихована в достатку і розкошах, в тісних середньовікових поглядах, здалека від дійсного життя і його боротьби, здалека від терплячих і упосліджених людей, відки ж могла навчитися співчуття до них? Не привикла до ніякої пожиточної праці, в часі своєї молодості на те тілько була приготовувана, щоби бути куклою, ідеалом, надземною істотою, божеством і забавкою мужчини, але не людиною, не горожанкою. Їй дали виховання релігійне, то значить, її вивчили катехізму, молитов, релігійних практик, але цілим вихованням, цілим життям, укладом, домашньою і шкільною традицією назавсігди попсовано її етичні основи. А потім сталося те, що мусило статися!»

Вийшовши зі шпиталю, капітан звернув у тісну та круту не то вуличку, не то польову доріжку, що вела на Пекарську вулицю, щоби найближчою дорогою дістатися додому. Тремтів при самій думці, що швидко зустрінеться з жінкою, буде мусив говорити з нею, почує її нові викрутаси, нові брехні з новими доказами і буде мусив крок за кроком розпанахувати ту нужденну павутину. Почував безмірне обридження до неї як до жінки спідленої, не гідної його назви. Як же ж глибоко впала в його очах в про-

тяту останніх двадцяти і чотирьох годин! Люцифер, зіпхнутий з вершка небес на дно пекла, не падав глибше. І се була Анеля, мати його дітей! І се була та жінка, що носила його ім'я і без вагання втоптувала його в болото! Так ось як виглядала та його честь, для котрої віддав у жертву життя свого найвірнішого друга!

Вулиця була пуста. Щоби втекти від думок, що, мов пажерливі миші, гризли його нутро, капітан силкувався придивлятися найзвичайнішим речам довкола. Старанно читав написи на вивісках, виблідлі та сполоскані дощами. Числив стовпи і щаблі в штахетах. Довго вдивлявся в лице гіпсової статуетки мадонни перед інтернатом змартвихвстанців, силкуючися в рисах сього гіпсового лиця віднайти щось схожого з рисами Анелі.

А потім нараз без ніякої видимої причини прискорив ходу, почав поспішати, мало що не бігти до своєї квартири, немовби там лютився пожар і грозив комусь смертю або немовби загалом над кимсь там зависла якась страшна катастрофа, а він своїм вчасним приходом міг її відвернути. І тільки тепер, в тій хвилі шаленої тривоги, безглуздого несупокою, прискореного биття серця, що змагалося по мірі його наближення до добре йому знайомої зеленої камениці, він почув, що, незважаючи на всі страждання, незважаючи на незатертий сором, яким окрила його ім'я, він усе-таки любить її, любить сю гарну, веселу, енергічну жінку, ті глибокі, чаруючі очі, рожеві уста, блискуче, розкішне волосся, той гнучкий стан, той голос, ті рухи... Що зробить тепер, як розмотає той проклятий клубок, що його обпутав, про се не думав. Почував близькість катастрофи, глухий гук надпливаючої тучі з клекотячими громами, але не знав, не силкувався вгадати, в кого вдарить перший перун.

Наближаючися до камениці, де була його домівка, капітан побачив, як до тої самої камениці з супротилежного боку, від Панської вулиці, наближалася досить незвичайна група, зложена з п'ятьох молодих дівчат, повбираних у сукні крикливих і негармонійних кольорів, у капелюхах з пір'ям, гіллячками штучних квіток і величезними кокардами. Рухи і постаті тих дівчат від першого разу свідчили про ремесло, яким вони займаються. Ідучи, вони кидали визиваючі позирки на мужчин, сміялися голосно і загалом старалися звертати на себе увагу всіх прохожих. Їх проводжав один-одинокий мужчина, чоловічок середніх літ,

підсадкуватий, з лицем безсумнівно семітського типу, одягнений у звичайну цивільну, досить уже пришастану та нехарну одежу.

Ідучи тротуаром, дівчата бігали очима по каменицях, а вкінці, зупинившися напроти тої, де жив капітан, згідно показали пальцями:

— Тут! Тут! В отсій зеленій камениці.

Чоловік з лицем семітського типу, не мовлячи нічого, кинувся напівперек вулиці до брами камениці, а за ним пішли також дівчата, хихикаючи і високо, з очевидним кокетством піднімаючи спідниці. Капітан зупинився в брамі і з зачудуванням поглядав на се незвичайне товариство. Чоловік, що йшов наперед, увійшов до сіней і тільки тут, побачивши капітана, зупинився і по хвилевім ваганні, доторкаючися правою рукою до шапки, підійшов до нього.

— Перепрошаю пана капітана, — промовив з тою підсолодженою покірністю, що властива кельнерам і поліційним ревізорам,— чи пан капітан живе тут, у тій камениці?

— Так є.

— А не міг би мені пан капітан сказати, чи не живе тут яка пані капітанова?

— Пані капітанова? Яка капітанова?

— Якась вдова по капітані.

— Оскільки знаю, ніяка капітанова вдова тут не живе.

— А що, не мовив я вам? — обернувся чоловічок з видом тріумфатора до панночок, що стояли перед брамою камениці, не входячи до сіней.— Адже ж я переглянув усю мельдункову книгу в поліції! Ніяка капітанова вдова тут не живе і не жила ніколи.

— Тоді жила! — резолютно відрізала одна панночка і, підкинувши вгору голову та зробивши визиваючу гримасу, зирнула на капітана.

— Я б її зараз пізнала! — мовила друга.

— І я також! І я також! — хором обізвалися інші.

— Але о що ж тут ходить? — запитав капітан.

— Та то, прошу пана капітана, є таке діло,— відповів чоловічок з лицем семітського типу, шкрябаючи себе по голові.— Я є ревізор від поліції, Гірш, а ті панночки — то є такі панночки, знають пан капітан...

І він моргнув значущо.

— Ні не знаю, пане Гірш,— відповів капітан.

— То є такі панночки, що їм притрафилося нещастя... знають пан капітан, вони тепер вернули просто з далекого краю. А знають пан капітан, відки? Дві з Александрії, з тої, що в Єгипті, а три з Константинополя. І знають пан капітан, як вони там дісталися? Оповідають, що якась пані капітанова, вдова по капітані зі Львова, молода, гарно вбрана — назви не тямлять — приїхала до Стрия чи до якого там іншого місточка і шукала служниці до Львова, вродливої, зручної дівчини, по змозі сироти, обіцюючи їй добре удержання і добру плату. Ну, знають пан капітан, таких дівчат у Стрию і в кождім нашім місточку хоч на драбинний віз набирай. Зголосилося їх кільканадцять. Вона вибрала одну чи дві, що їй найліпше сподобалися, і взяла з собою до Львова. У Львові заїжджає з такою дівчиною до готелю і говорить їй, що вона сама наразі її не потребує, але помістить її у своєї приятельки. Тота приятелька держить її кілька день, не дає їй нічого робити, годує її,— бідна дівчина просить роботи, а та жінка повідає, що сама її також не потребує, але власне один знайомий із Станіславова просив її, щоби йому прислала служницю. Дівчина не має грошей на дорогу. Пані дає їй кілька гульденів на руку і сама їде з нею до Станіславова. Там зустрічає її той знайомий, що подобає на заможного дідича-вірменина, обіцює дівчині золоті гори і їде з нею дальше до Коломиї, до Черновець, до Серета. Дівчина дурна, не знає, що з нею робиться і куди їде, тілько дивується, що воно так довго тягнеться. Дідич втикає їй в руку паспорт, що має показати на румунській границі, везе її через Румунію до Галаца, садить на корабель, везе до Константинополя — і продає... знають пан капітан, продає, як шкапу. Продає до такого закладу... знають пан капітан!.. А котрих там не продасть... в Галацу у нього був склад, відтам уже віз цілими партіями... Отже, котрих там не продав, то віз до Смирни, до Александрії або висилав ще дальше, до Бомбея, до Ріо-Жанейро і бог зна ще куди.

— Але ж се страшенна історія! — скрикнув зачудований капітан.— Сьому навіть вірити не хочеться!

— Ага, ага! — підхопив Гірші, потакуючи, кивав головою.— Не хочеться вірити, а проте, воно чистісінька правда. Знають пан капітан, ми також спочатку не хотіли вірити. Вже два роки тому назад писали по газетах, що в Константинополі і по інших турецьких містах відбувають-

ся зовсім явні торги на дівчата і що якісь агенти звозять там потаємно велику силу наших галицьких дівчат. Знають пан капітан, як то газетярі пишуть... може, там в тім і є якесь зерно правди, але коли його газетяр дістане в свої руки, то зараз таку купу набреше, набаламутить, нароздуває, що сю крихітку правди навіть її рідний батько не міг би пізнати. А поліція читає се і думає собі: якби се була правда, то був би хтось покривджений, хтось би упімпився, ускаржився, ну, то в такім разі ми могли б узятися слідити сю справу. Але так, знають пан капітан, wo kein Kläger, da ist auch kein Richter[1]. Газети собі пишуть, а ми мовчимо. Потім і газети перестали писати, знайшли собі щось нового до писання, а ми нічого.

В сінях каменниці було холодно, провівало. Ревізор Гірш, очевидно, почуваючи собі за велику честь, що капітан так зацікавився сею справою і слухає його так уважно, попустив поводи своїй балакливості і, раз у раз жестикулюючи, підморгуючи, перериваючи та перехапуючи, малював широко цілий хід і стан сеї дивовижної історії. Дівчата тим часом стояли на тротуарі перед брамою і почали вже нетерпеливитися, не знаючи, що мають чинити, і дожидаючи, очевидно, що їм скаже ревізор.

— Знаєте що, пане Гірш, — перебив капітан безконечний потік його балакання,— дуже мене зацікавила отся історія. Пригадую собі, що перед кількома роками тут справді жила одна вдова по військовім,— не тямлю вже, чи то був капітан, чи полковник. Може, я буду міг допомогти вам відшукати її.

— А я би за се пану капітанові був дуже, дуже вдячний! — мовив ревізор.— Бо знають пан капітан чому? Се не проста справа. Се навіть дуже делікатна справа, не те що проста крадіж або навіть убійство. А як ще тота пані капітанова має яких знайомих військових або як трафиш не на тоту, що треба, то... знають пан капітан, такий бідний ревізор від поліції — то дрібна комаха. Роздавити її нетрудно, коли хто має плечі.

— Ну, значить, подвійна причина, щоби братися до діла осторожно. Я тут у військових кругах досить знайомий і, може, буду міг дати вам деякі інформації, та хотів би поперед усього знати, як стоїть ся справа. Я б вас запросив до себе, та у мене там жінка, дитина недужа...

---

[1] Де нема позивника, там нема й судді *(нім.)*. — *Ред.*

— О, ні, ні! — поспішно скрикнув ревізор.— Зовсім не хочу робити панству ніякого клопоту.

— Може би, ліпше було зробити ось як? Відішліть ви сих панночок... де вони живуть?

— В готелі, у Геккера.

— Значить, нехай ідуть до готелю. А коли винайдемо сю злочинницю, тоді покличете їх, щоби станули їй до очей. Добре?

— Думаю, що так буде найліпше! — мовив ревізор, рад, що раптом здобув союзника в такій знатній фігурі, як капітан, і при тім дивуючися, що сей незнайомий йому капітан так якось гаряче бере собі до серця сю справу і ні відси ні відти накидається йому зі своєю підмогою. І, обертаючися до дівчат, мовив зовсім відмінним, острим і розказуючим тоном:

— Прошу йти до готелю і ждати на мене. Я там швидко надійду.

Дівчата пішли, розмовляючи голосно між собою, сміючися і частенько озираючися поза себе.

— А ми,— мовив капітан по їх відході до ревізора,— може би вступили де-небудь тут близько до реставрації? Ви вже по обіді?

— О, ні! Де там при нашій службі думати так швидко про обід!

— Добре. Я також троха приголоднів. З'їмо разом обід і побалакаємо.

Ревізор чимраз більше почав набирати підозріння, та не давав нічого пізнати по собі, тим більше, що, крім сподіваних інформацій, йому всміхалася надія на добрий обід в товаристві капітана. Вступили до Варшавського готелю. Капітан зажадав окремої комнати, замовив обід і бутельку вина і, сідаючи при столі обік Гірша, що, трохи заклопотаний, сидів тільки на половині крісла, промовив якнайсвобіднішим тоном:

— А, я забув вам представитися, пане Гірш! Я капітан Ангарович. Перед кількома днями я вернув з Боснії. Здається, що ви з якимсь підозрінням поглядали на мене, коли я обіцяв вам свою підмогу при відшуканні тої злочинниці...

— Але ж, пане капітане! — скрикнув Гірш мов ужалений, схапуючися з крісла.— Відки ж би я міг...

— Сидіть, сидіть! — мовив капітан, беручи його за рам'я і втискаючи на крісло.— Не маєте чого так дуже

відпрацюється. Адже ж се ваше ремесло — підозрівати, догадуватися різних таємних зв'язків. Не думаю брати вам за зле вашого підозріння, зовсім ні. Але попереду усього їжмо!—додав, коли кельнер принїс росіл і поналивав тарелі.

На кілька мінут перервалася розмова. Чути було тільки брязкання ложок о тарілки і хлюпання плину. Ревізор їв завзято, добросовісно, бажаючи замаскувати своє внутрішнє заклопотання в тім незвичайнім положенні.

— Я вам усе витолкую,— мовив капітан, випорожнивши свою тарілку.— Є тут справді деякий зв'язок, є щось таке, що мене спонукає доложити всіх сил, щоби відшукати сю женщину. Але докінчіть же насамперед своє оповідання!

На лихо, ревізор був уже тепер далеко не такий говіркий, як упереді.

— Моє оповідання? — запитав з видом здивування.— Що я пану капітанові маю більше оповідати?

— Ну, про ту... женщину. Як вона називається?

— Е, якби-то ми се знали! — скрикнув ревізор.— Уже би вона була в наших руках. Ті дурні кози або зовсім не питали, як вона називається,— капітанова та й капітанова! — або хоч котра й знала, то забула.

— А відки ж знають, де вона жила?

— Декотрі — власне, ті, що приходили сюди зо мною — пригадали собі, що по приїзді до Львова капітанова водила їх на хвилю до свого помешкання на Пекарській. Тілько й усього знали, навіть нумеру дому не тямили, аж треба було водити їх на місце, щоби пізнали каменицю.

— Ну, а були у тої капітанової діти?

— Здається, що ні. Бодай ні одна з них нічого про них не згадувала.

Капітан віддихнув трохи легше.

— Ну, і багато ж дівчат звербувала вона таким способом?

— А хто ж се може знати? Бувала по всіх місточках, а де не була сама, там була її товаришка. Досі вернуло їх із Турції сімнадцять, але говорять, що там їх лишилося далеко більше. Котру купив багатий турок і запер у себе у гаремі, ся пропала навіки. А і з таких домів... знають пан капітан... дуже тяжко їм видобутися. Ті, що вернули, мусили переборювати величезні трудності. Аж наша амбасада мусила вмішатися в те, щоби тим нещасним жертвам уможливити поворот до рідного краю.

— Але ж се страшенне! — промовив капітан немов сам до себе.— Вирвані з-посеред рідні, з круга знайомих, з рідного краю, кинені в бездонне болото зіпсуття, засуджені на вічну неволю, на забуття, на передчасну смерть або сто разів гіршу від неї нужду на чужині!.. Адже ж від самої думки про таке положення можна одуріти. І та бестія, не жінка, брала за се гроші!

— Амбасада розслідила сю справу, наскільки могла,— говорив далі Гірш.— Турки платили за гарні, молоді і невинні дівчата навіть по сто і по двісті дукатів. За інші менше, як до згоди.

— Ну, але того, хто їх продавав, того агента...

— О, сього вже маємо! — гордо перебив ревізор.— О, се хитрий лис!

— Певно, жид?

— Ну, розуміється! — якось нерадо проціднв Гірш.— Такий інтерес тілько жидом може стояти. Я певнісінький, що без нього ані ота капітанова, ані її товаришка не була би й подумала про сей гешефт, що він їх наклонив до нього і платив їм тілько малу частину того, що сам заробляв. Се вже розуміється само собою. Ну, та тепер йому урветься. Перед кількома днями на наше телеграфічне жадання його арештовано в Будапешті. Від будапештенської поліції є донесення, що при нім знайдено багато паперів, рахунків, квитів і цілий довгий спис його помічників і помічниць. То, пане, буде для нас робота! То будуть лови по цілім краю!

Капітан аж стрепенувся з обридження, побачивши на лиці сього чоловіка проблиск якоїсь звірячої радості, радості вовка, що бачить стовплене в огорожі стадо овець і знає, що може рвати, і душити, і гризти їх, і ні одна з них не здужає ані втекти, ані супротивлятися йому.

— Розумію вашу радість, пане Гірш,— промовив по хвилі,— та проте мені здається, що було би більше чого радуватися, якби ви, панове, перед тим були троха чуткіші і не дали собі з-перед носа вивезти і потопити в безвістях стілько невинних жертв.

— Чи то моє діло? — цілком розсудливо запитав Гірш, беручися до принесеної печені.— Пане капітане, чи то я тут маю щось до розказу? Ми, ревізори, комісари, є як ті пси: покажуть нам звіра, спустять з припону — наш обов'язок зловити його. А решта не до нас належить, а до тих, що кермують ловами. У нас і без того багато роботи — ой, так багато роботи, стілько біганини, що чоловік ледво

дихає. От і вчора вечір! Чи увірять, пан капітан, що тут, у самім Львові, в середині міста, через кілька літ діялося щось дуже подібне до тих історій з торговлею дівчатами? І ніхто не знав про се!

— А се що таке? — запитав капітан.

— Жила тут коло домініканів така собі пані Юлія Шаблінська, називала себе вдовою, а властиво була так собі, розвідка. Ще молода жінка, порядна, завсігди з шиком одягнена, образована, бувала в товариствах. Від кількох літ за урядовою концесією удержувала приватний пансіон для дівчат, що покінчили виділову школу. Мала їх приготовувати до матури чи до якихсь там екзаменів. І подумайте собі, пане, перед кількома днями довідується поліція, що сей пансіон є, властиво, дім *найстрашнішого* зопсуття. Там допускали тілько аристократію, багачів, вищих офіцерів, але що там діялося, в тім замкненім товаристві, се переходить усяку людську фантазію.

Кожде слово сього оповідання було неначе ніж, застромлений у серце капітана і обернений у кровавій рані. Облитий холодним потом, ледве дихаючи, мов на тортурах, він ледве міг удержатися на кріслі і блідими устами ледве видушив:

— Ну?

— Я тілько так, для приміру говорю! — лепотів дальше Гірш, упоравши печеню, принесену для обох, і попиваючи вино, котре, очевидно, чимраз більше розв'язувало йому язика.— Адже ж годі навіть подумати, щоби ні один із панів, належних до нашої вищої власті, не знав про се. Самі там ходили! По місті голосно вишіптують назви дуже грубих риб, що були там постійними гістьми. А проте все було тихо. Аж коли кілька дівчат із сього пансіону небезпечно розхорувалося, а кілька померло в шпиталі, коли з різних боків почали роздаватися різкі голоси обурення, поліція мусила рушитися. Вчора арештували ми сю паню і цілий її пансіон. Пане, кілько там зразу було крику, і обурення, і омлівання, і комедії! Ай-ай! А всіляких паперів, квитів, листів скілько забрано! Там-то буде можна повичитувати гарні історії! Ба, але сього не пустять на світ. Вже там є такі, що подбають о те, щоби тілько те вийшло на денне світло, що їм буде догідне.

— Боже, боже! — шептав капітан, почуваючи, що щось страшенне стискає його горло, здавлює груди. Гірш приняв се за заохоту до дальшого балакання і, випивши

півбутельки вина, торочив дальше, тепер уже зовсім свобідним, інколи просто докторальним тоном.

— А нащо я се говорю, пане капітане? На те, щоби вам вияснити політику. Бо се не політика — коли дерево цвіте, взяти і позбивати цвіт або потім позбивати зелені зав'язочки плодів. Але вичекати, аж грушечки достигнуть, а потім потрясти деревину і бачити, як усі вони спадають уже готові, гарні, соковиті,— отсе радість! Отсе заслуга! А у нас, прошу пана капітана, інакше навіть не можна. Адже злочинець, доки не сповнить злочину, не є й злочинцем. Що ж би то мені було за те, якби я зловив того агента, наприклад, в хвилі, коли він їхав з дівчиною зі Станіславова до Черновець?

— Урятували б дівчину! — мовив капітан.

— Е, дівчину! Що дівчина! Дівчині одна дорога! — цинічно сміючися, відрізав Гірш.— Я б її сьогодні відібрав від одного агента, а вона би завтра і без нього пустилася на пси. І се ще питання, чи я б урятував її від нього. Він би мені сказав, що наняв її до служби, дівчина потвердила б, і який же я маю спосіб доказати йому, що се неправда? Ще би мене самого оскаржив, а досить двох-трьох таких припадків, і бідний ревізор буде позбавлений кусника хліба. Тепер — се вже інша справа! Тепер ми маємо в руках сліди, свідоцтва, зізнання, листи, тепер ідемо напевняка, знаємо, чого шукати і кого тягти. Тепер я можу піти і зробити, наприклад, у пана капітана домову ревізію і пан не сміє мені сього заборонити.

Капітан схопився, немов опарений окропом.

— У мене? Чи ви сказилися? У мене?

— Ха, ха, ха, ха! — реготався Гірш напівп'яним, напівзлорадним реготом.— Як пан перелякалися! Ха, ха, ха! Не бійтеся, паночку, я тілько на жарт так сказав, на той приклад, zum Beispiel[1].

Капітан помаленьку, смакуючи краплину за краплиною, пив вино зі своєї чарки, щоби показатися супокійним і замаскувати смертельну блідність, що — чув се виразно — розливалася по всім його лиці. Гірш своїми малими блискучими оченятами вдивлявся в нього, і напівп'яно-добродушний, а напівхитрий усміх грав на його лиці, розширюючи його грубі м'ясисті губи і виказуючи за ними білі крепкі зуби, немов готові рвати і шарпати живе м'ясо.

---

[1] Наприклад *(нім.)*. — *Ред.*

— То пан капітан цілих п'ять літ служили в Боснії? — запитав він нараз.

— Так є.

— Пригадую собі троха пана капітана ще з давніших часів, ще яко поручника. Я був тоді кельнером у кав'ярні на Вірменській вулиці, знають пан капітан?

— Якось собі не пригадую,— відповів капітан, подаючи вид, немовто він дуже пильно шукає в своїй пам'яті тої кав'ярні і того кельнера.

— О, так! Пан Ангарович! Пам'ятаю дуже добре! Всі офіцери говорили про пана... про панову жінку, що так молода, гарна, що так пана любить...

— Пане Гірш! — скрикнув уражений капітан.— Прошу вас, сховайте ті спомини для себе!

— Ах, який же бо пан капітан! — підхопив Гірш, не виходячи зі свойого щасливого настрою.— Адже ж я не сказав нічого злого. Крий мене господи! Я тілько дивуюся, як пан капітан міг так довгий час видержати в Боснії без жінки.

— Ну, що ж, служба, обов'язок,— знехотя буркнув капітан.

— О так, знаю, що пан капітан завсігди пильнує свойого обов'язку. Але за таку жертву повинні би пану капітанові дати золотий хрест заслуги. Га, га, га! Се не кождий потрафить! Лишити молоду жінку через п'ять літ солом'яною вдовою...

Се остатнє слово, висказане без ніякого глибшого наміру, раптом мигнуло в Гіршевій голові, як електрична іскра, і освітило такі ряди вражінь, показало такі зв'язки між фактами, які він уперед, щоправда, неясно підозрівав, та котрі тепер його поліційний ум побачив ясно, як на долоні. Він мовчав кілька хвилин, комбінуючи в душі все, що досі чув і бачив. Чим довше думав, тим більшою радістю прояснювалося його лице. Кидався на кріслі, робив наглі а прудкі рухи, немов нараз уся шкіра почала його свербіти, і ціла його фігура виявляла таку радісну переміну, що капітан придивлявся йому з зачудуванням і обридженням.

— А вам що такого, пане Гірш? — запитав нарешті.

— Ах, нічого! Се тілько так. Се у мене часом так буває,— радісно відповів Гірш, а рівночасно, моргаючи з комічно-таємним видом, давав до пізнання, що ховає в душі якийсь секрет і мусить робити над собою найбільші

зусилля, щоби з ним не зрадитися. Та нараз, прихилюючи своє лице, в тій хвилі подібне до лиця грецького сатира, близько до капітанового обличчя і довірливо моргаючи очима, він запитав майже шепотом:

— А прошу пана капітана, чи пан капітан справді живе там, у тій каменици на Пекарській?

— Ну, так,— мовив капітан, мимоволі відхиляючи голову.

— А на котрім поверсі?

— На першім.

— І пані капітанова також там жила тоді, як пана капітана не було?

— Там.

— І дитина у пана капітана справді хора?

— Не знаю. Коли я виходив з дому, була справді троха нездорова. Та може, вже їй ліпше.

Якесь неприємне почуття обридження перед собою самим пройшло по капітановій душі, коли виголошував сю брехню. Та він почував, що відразу не може випутатися і що сей проклятий напівп'яний жид з покірного і заклопотаного жидка починає переходити в роль небезпечного противника, перед котрим треба матися на осторозі.

Гірш усміхався напівдобродушно, напівзлобно тим властивим жидівським усміхом, що так уміє допекти до дна душі, гірше, ніж найрізкіша зневага.

— О, певно, вже виздоровіла. Зовсім виздоровіла і пішла до школи. Ге, ге, ге!

Капітан аж зубами заскреготав і щосили стиснув у долонях поруччя крісла, насилу вдержуючи себе самого, щоби не кинутися на сього огидника і не розчерепити йому голови.

— Пане Гірш! — гаркнув якось, задихавшися від здавлюваної злості.

— Нічого, нічого!..— успокоював його Гірш.— Адже ж я нічого злого... Адже ж я розумію! О, все, все розумію.

— Що таке розумієте?

— Се вже моє діло. Ну, але пан капітан обіцяли мені щось сказати і не сказали.

— Що таке?

— Як то що таке? Пан капітан мали мені сказати, для чого так інтересуються тою брудною справою... тою торговлею дівчатами?

Капітанові похололо коло серця. Чув, що Гірш помаленьку, та певною рукою вбиває йому ніж у груди. В його голові мішалося.

— Ах, се би довго оповідати...

— Пощо довго? Пощо довго? — по-своєму всміхаючися, цідив Гірш, не перестаючи ані на хвилю скоса позирати на капітана.— Знають пан капітан, я се пану капітанові коротко скажу.

І Гірш положив руку на капітанових плечах, а в протягу дальшої бесіди почав навіть протекціонально клепати його по плечі. На горе, зміст того балакання був такий, що капітан уже не міг встати, вхопити крісло або виломити ногу від стола і одним замахом зробити кінець Гіршевим усміхам, балаканням і всім його планам.

— Я знаю, пан капітан є добрий чоловік, службовий чоловік, гоноровий чоловік. Одним словом — благородний чоловік. Пан капітан для мене був дуже людяний і чемний, не погордував моїм товариством. Я для того пану капітанові хочу щось сказати.

І, нахиляючися зовсім аж до капітанового вуха, мовив:

— Нехай пан капітан зараз ідуть додому! Нехай пан капітан добре перешукають усі шухлядки, шафки, коробки і комодки пані капітанової. І нехай пан капітан повибирають усі папери, листи, білети візитові — але то все чисто! Хіба метрики і урядові свідоцтва нехай лишаться. А тамте все нехай пан капітан завинуть у стару газету, занесуть до кухні і кинуть у огонь. Але то зараз!

Капітан сидів мов оголомшений.

— Що се значить? Чого ви хочете? — запитав мов крізь сон.

Гірш не переставав плескати його по плечі.

— Ну, адже ж пан капітан — мудрий чоловік! Що пану довго говорити! Адже ж пан знають, я є ревізор поліції і вмію трошка думати. А тут пречінь не треба великої мудрості, щоби зміркувати, що ота вдова капітанова, що займалася вербуванням дівчат,— се не хто інший, як тільки ваша жінка. А хто знає, чи та пані Шаблінська, що ми її вчора арештували, не була також і з нею в спілці? Се дуже можливе, а комісари, що перебирають папери тої пані, мусили се вже й без мене віднайти. Нехай же пан капітан квапиться! Я йду тепер на поліцію, і коли ще там без мене нічого не викрито, то вже я постараюся — з чемності для пана капітана се зроблю, бо пан капітан, певно, в тій

цілій поганій історії зовсім не винний,— що ревізія прийде до панства хіба аж десь надвечір або, може, аж завтра рано. Так значить — кланяюсь панові капітанові!

І, не чекаючи капітанової відповіді, Гірш ухопив капелюх і щодуху вибіг з комнати.

Капітан кільканадцять мінут сидів, як скаменілий, без думок, без вражінь. Відчував глухо, що тепер усе скінчилося, що нема вже куди далі, що ціль і інтерес життя знищені, що перед ним роззявлена бездонна, нічим не заповнена порожнеча. Відчував, що те, про що навіть не осмілився б подумати — величезна, нічим не змита віковічна ганьба впала на нього і роздавлює його на шматочки своїм тягарем. Дізнавав такого почуття, немовби був зерном, що в шалених обертасах крутиться в гирлі жорнового каменя і нараз попадає під той камінь і моментально розприскується на тисячі частинок, на порошок, на муку, а кожда з тих частинок одну малесеньку хвилину почуває ще безмірний біль, справлений насильним вирванням її з її природного зв'язку.

Та нараз прокинувся зі свойого остовпіння. Його опанувала безумна тривога. Одно-однісіньке слово держало в своїх пазурах цілу його істоту, шарпало її, кидало його в дрож і в гарячку.

— Поліція!

Задзвонив, заплатив і кинувся бігти додому. Мав тільки кількадесят кроків, та проте йому здавалося, що власне в тих кількох мінутах може там без нього статися щось нечувано страшне. Може прийти поліція, застати цілі купи обридливих паперів,— се було тепер для нього верхом усякої страховини. Які будуть наслідки сього факту — про се не думав. Сама хвиля, коли поліція входитиме до його помешкання, що ще вчора було для нього земним раєм, сама ціль того приходу видавалась йому тепер пеклом, мукою, якої не може знести ніяка людська сила. Треба відповідно приготовитися на сю хвилю! Треба зробити, що буде можна!

І, добуваючи остатніх сил, капітан вбіг по сходах на перший поверх, швидко отворив двері і ввійшов до передпокою, а не заставши там нікого, так само швидко, зовсім з таким самим нервовим поспіхом, як в день свойого повороту з Боснії, відчинив другі двері і ввійшов до салону.

XII

В салоні застав Анелю. Стояла при столику, оперта о нього лівою рукою, з очима, вліпленими в двері. Обоє зирнули одно по одному, і рівночасно мимовільний окрик зачудування вирвався з уст обоїх. Не пізнали одно одного. Обом показалося, що від учорашнього пополудня, від хвилі, коли бачилися востаннє, минули десятки літ, що отсе стоять насупроти себе не живі люди, а якісь мари, що тільки слабо нагадують давноминувші, гарні і щасливі часи.

Гляділи одно на одно мовчки, мов закляті. Кожде крутилося в колісці своїх власних думок і спостережень, кожде мучилося своїм власним стражданням, не почуваючи потреби ділитися ним з другим.

«Чи се та сама Анеля,— думав капітан,— котру я вчора лишив у цвіті здоров'я і свіжості, живу, енергічну, з блискучими очима? Чи се та сама зламана, зів'яла і немов з хреста знята жінка, що її бачу перед собою? Лице її постаріло о десять літ, на висках зарисувалися морщини, волос стратив свій полиск, очі зробилися скляні! Чи чари якісь учора і позавчора застелювали мої очі і не давали мені бачити тої руїни, чи справді одна ніч, одна доба могла довершити такої великої переміни? Але що ж могло бути сьому причиною?»

«Він зовсім посивів! — з переляком думала Анеля.— Його лице пожовкло, очі запалися глибоко, повіки червоні. Очевидно, не спав усю ніч. Очевидно, знає все. Очевидно, все пропало. Ну, для мене нема вже ніякої несподіванки, але він, бідний! Скілько ж він мусив перетерпіти!»

Капітан усе ще стояв неначе вкопаний при дверях салону, не можучи відважитися підійти ближче до жінки. Вона також не могла рушитися з місця. Вкінці капітан видобув із кишені квит, одержаний в канцелярії генеральної коменди на своє подання о відставку, і, розвинувши його, мовчки наблизився до стола і положив його перед Анелею. Вона уважно зирнула на ту зім'яту чвертку паперу, а потім, усміхнувшися сумовито, кивнула головою.

Капітан мовчки зняв плащ і кинув його на софу, відперезав шаблю, а потім, вийшовши до передпокою, вніс відтам свою тяжку подорожню валізу, що її досі не розпако-

вував. Поклавши її на помості близько кахлевої печі, прикляк коло неї, знайшов у кишені ключик і почав звільна відпинати ремені і відмикати замки.

Анеля мовчки, мов зачарована, без руху придивлялася його роботі. Відчинивши валізу, капітан нараз пригадав собі щось і, не встаючи з помосту, в клячущій поставі і похилений лицем над валізою, обернув голову і промовив до жінки рівнодушним голосом:

— А маєш там які папери?

— Які? — запитала Анеля ледве чутно.

— Ану, які-небудь листи від твоїх агентів, квити, рахунки, загалом усе, що могло б тебе компрометувати.

— Не маю нічого.

— Пригадай собі добре! — мовив капітан, не підносячи голосу.— А як маєш що-небудь таке, то спали. В кождій хвилі можемо тут мати поліційну ревізію.

— Не маю ніяких таких паперів,— відповіла Анеля так само рівнодушно, немовби давно була приготована на таку пригоду.

Бачачи, що він починає шукати чогось у своїй валізі і не думає тягти дальше розмови, вона сіла на кріслі, сберн ена до нього лицем, і пильно слідила за кождим його рухом.

Пошукавши кілька мінут у валізі, капітан видобув із неї невеличкий, гарний, в слонову кість оправлений револьвер, почесний дарунок від товаришів, дарований йому на від'їзнім із Боснії. На ручці виднівся виритий напис: «*Zum Andenken*»[1]. *Дуло було майстерно цизельоване, по*крите багатим орнаментом в стилі босняцьких людових виробів. Капітан поклав сю гарну забавку *на помості, а* потім, пошукавши ще хвилю в бокових торбинках валізи, видобув із неї пачечку патронів, дібраних до сього револьвера. Знайшовши те, чого йому було треба, капітан, не кваплячися, поскладав знов у валізі все в давнім порядку, замкнув її, позапинав ременями і виніс до передпокою. Вернувши назад, узяв револьвер і патрони, поклав на столі, а потім, обертаючися до Анелі, з виразом холодної рівнодушності а навіть ненависті промовив:

— А тепер прошу тебе, вийди відсіля!

Анеля, що тільки тепер зрозуміла його постанову, не рушаючися з місця, запитала:

---

[1] На спомин *(нім.)*. — *Ред.*

— Що хочеш робити?

— Що се тебе обходить? Іди до дітей!

— А може, мене се також обходить? — відмовила Анеля лагідним, несмілим голосом.

— Не має що тебе обходити! — понуро відмовив капітан, розкроюючи цинову оболочку пачки і виймаючи патрони.

— Адже я твоя жінка! — ще несміліше мовила Анеля.— Значить, маю право знати...

— Не маєш права, нікчемнице! — верескнув нараз капітан, кидаючися до неї з кулаками.— Не маєш ніякого права, ти, відьмо, що підкопала і знищила моє життя, мою честь, усю будущину моїх дітей! Іди геть відси! Іди геть і не спокушуй мене!

Плюнув і відвернувся від неї. Тремтів увесь. Наглий вибух болю і розпуки розвіяв увесь його удаваний спокій, розсадив ту ледову шкаралущу, якою хотів обціпити своє серце, щоби не затремтіло перед сповненням остатнього рішучого вчинку. Впав на крісло, відвернений від неї плечима, і закрив лице руками. Сльози бризнули з його очей. Важке ридання затрясло цілим його тілом.

Анеля тим часом тихо, як мара, встала з крісла, взяла револьвер і патрони і на пальцях вийшла до сусідньої комнати. Капітан усе ще сидів у тій самій поставі, коли почув наближення дрібних кроків, коли м'які ніжні дитячі рученята з обох боків ухопили його руки, а прекрасні невинні дитинячі личка, перехиляючися, силкувалися зазирнути йому в очі. Капітан зірвався з крісла і з виразом найвищої ненависті обернувся до Анелі, що стояла на своїм давнім місці.

— Жінко! Сатано! Будь сто разів проклята за те, що в остатніх хвилях життя ти не ощадила мені ще й сього болю! О, ти мудра, хитроумна! Щоб ані один нерв не лишився не розшарпаний, ані один мускул не перепалений пекельним огнем! Старим майстрам тортури до тебе б іти на науку. Нехай тобі бог сього ніколи не простить, так, як я тобі не прощу в остатній годині!

Анеля мовчала, стояла, як кам'яна статуя. Тільки Цеся, чуючи такі страшні слова, котрих значіння не розуміла, і бачачи батька в такім страшнім розворушенні, відступила від нього і прибігла до матері і, тулячися до неї, почала голосно плакати. Михась стояв зачудуваний, усе ще держачи батька за руку.

— Татку! Що ти говориш? Пощо нас лякаєш? — промовив він, заступаючи йому дорогу і шарпаючи його за руку.

Капітан глянув на сю маленьку людину, і безмірна тоска обгорнула його душу. Вхопивши Михася в свої обійми, підняв його і, обливаючися слізьми, почав обсипати поцілуями його голову, лице і шию.

— Діти мої! Бідні мої діти! — простогнав він.— Що то буде з вами! Що... буде... з вами, коли мене не стане?

— Чи знов хочеш нас покинути? — запитав Михась.

В тій хвилі Анеля кинулася до мужевих ніг. Припавши на коліна і похилившися лицем до землі, обхопила його ноги раменами і з глибини своєї розпуки скрикнула:

— Антосю!

Голос її роздався мов із якоїсь великої глибини, видався капітанові чимось таким чужим, таким далеким...

Коли Анеля числила на те, що, розм'ягчивши його душу видом дітей, зможе тим легше штурмом вдертися в його серце і перебороти його ненависть, то грубо помилилася. Капітан супроти неї лишився непорушений.

— Іди геть! — мовив коротко.— Не роби комедії.

Анеля не вставала.

— Антосю! Заклинаю тебе на любов тих дітей, що їх хочеш осиротити, вислухай мене! Знаю, що я заслужила на острий засуд і що не мину того засуду. Але ж я не хочу упевнювати себе. Хочу тілько, щоби ти мене зрозумів. Адже ж ти любив мене, Антосю!

— О так! — гірко промовив капітан.— І, вірячи тій моїй гарячій, сліпій любові, ти зрадила мене!

— Ні. Кленуся богом, своєю душею, невинними душами отсих дітей! Я була тобі вірна! Навіть одним помислом я не зрадила тебе!

— Хто тобі повірить! Адже ж ти окружила мене з усіх боків тенетами брехні! Адже ж ти грала передо мною комедію, удавала радість, криючи пекло на дні свойого сумління!

Анеля все ще стояла на колінах, бліда, з лицем, піднятим до капітана, держачи його за ноги. Капітан пустив Михася на землю і трохи лагіднішим голосом промовив:

— Ну, встань і говори, що маєш говорити! Діти, ідіть до свойого покою!

Анеля помалу встала. Діти стояли в нерішучості, вкінці Михась, обертаючися до батька, мовив:

— А не будеш бити маму?

— Ні, сину! — поважно відповів капітан.

Діти вийшли. Анеля слідила за ними довгим, нам'ятним позирком, повним безграничної любові і невисказаної туги. Бачилось, що бажала навіки вбити собі в тямку, затвердити в своїй душі кожду найдрібнішу рисочку, кождий рух, кождий погляд, кожде слово тих двох маленьких істот. Коли щезли в сусіднім покою, коли двері зачинилися за ними, аж тоді розсіявся лід, що, бачилось, досі обдавав її, зломалася сила її духу і, заливаючися гіркими слізьми, безвладна і майже знетямлена, вона упала на крісло.

Капітан сидів на своїм кріслі, холодний, недвижний і понурий, мов чорна хмара, не почував у своїм серці ані милосердя, ані співчуття для тої жінки, що таким безприкладним способом зруйнувала щастя своє власне і його, кинула нестерту пляму на невинні голови сих дітей, ганьбою покрила їх ім'я. На дні його серця, мов гадюка, заворушилася думка:

«Коли б ти була вмерла, заким мала зробити се все! Я був би оплакував тебе як ідеал жінки і матері! Але тепер навіть умерти тобі запізно».

Анеля перестала плакати, обтерла сльози і обернула очі до мужа. Її лице не являло вже тепер того ледуватого виразу остовпіння і німого болю, ані тої покірності, що такою поганою плямою падала на нього перед хвилею. Якийсь дивний огонь починав помалу розгорятися в її очах і випалювати рум'янці на її так нагло і передчасно зів'ялих щоках.

— Так ти погорджуєш мною? Проклинаєш мене? — запитала звільна, цідячи слово за словом.

Капітан тільки глухо застогнав замість відповіді.

— Ти хотів покинути мене і дітей без слова прощання?

— Щоб я був ніколи і не бачив тебе!

— Значить, ти ніколи не любив мене?

Капітан стрепенувся і кинувся на кріслі. Шалена злість знов почала ворушитися в його серці.

— Нікчемнице! Мовчи! Не згадуй мені про ту любов, котрої ти не гідна, котра нині сталася для мене джерелом безконечного страждання! — крикнув він.

— Так ти задля страждань одного дня, кількох годин проклинаєш цілі літа щастя, ціле пасмо жертв, які я принесла для тебе?

— Що значать усі ті жертви супроти сеї страшенної рани, яку ти завдала мені, відбираючи мені честь, пошану у людей, відбираючи мені охоту до життя, саму можність людського існування? Адже ж бачиш, що тепер усе для мене скінчене?

Анеля випростувалася і з погордою поглянула на нього.

— Одно тілько бачу, що ти трус! тростина, що хитається з вітром! Се бачу, а більше нічого. Що для тебе скінчене? Що офіцери не хочуть приймати тебе до касину? Плюнь на них і не ходи там! Що військова служба буде для тебе неможливою? Плюнь на неї і виступи. Що побут у Львові буде для тебе занадто прикрий? Плюнь на Львів і осядь десь на селі в горах!

— Але ганьба! Свідомість ганьби, що тяжить на тобі, на мені, на наших дітях! Ся страшенна свідомість, котру мушу завсігди носити з собою, мов гадюку, завішену при грудях! Чи й се нічого?

— О мій любий фарисею! Яке ж то нараз делікатне сумління збудилося в тобі! Страшенна, нечувана ганьба! А в чім же лежить ся ганьба? В тім, що моя жінка була в тихій спілці з жінкою, що удержувала підозренний дім, що вербувала дівчата, призначені для таких самих домів. О страхіття! О встид! А скажи мені лишень, ти, благородна і незаплямлена душе, кілько разів за своїх кавалерських або некавалерських часів подавав ти практично помічну руку такому ганебному промислові, давав більш або менше щедрий заробіток таким жінкам? А ті твої благородні приятелі, що так люто обурюються на мій ганебний промисл,— чи не для того се чинять, що самі аж надто часто підлягали його покусам, аж надто багато грошей видавали на його піднесення? О нікчемні, підлі, брехливі! Адже ж із тих, що вчора веліли ув'язнити Юлію, що швидко й моє ім'я з чортівською радістю вивісять на шибениці ганьби і видадуть на наругу цілому світу,— адже ж із них майже кождий давно знав, що діялося у Юлії, а декотрі були там щоденними гістьми! Ні, я замало сказала! Декотрі були прямо ініціаторами сього підприємства, заслонювали його своїми плечима, своєю родовою або урядовою повагою! А тепер, коли годі вже його дальше заслонювати,— о так! тепер ціле пекло ганьби і публічного осуду нехай паде на голови тих жінок, що... О, як я погорджую вами! Як я ненавиджу вас, ви, фарисеї, ви, брехуни і лицеміри! Вчинок навіть найогидніший, найбільша підлота

не є для вас нічим. Вас лякає тільки осуд юрби, привид одвічальності. Добре схована підлота перестає бути підлотою, утаєний злочин є тілько доказом відваги і зручності!

Замовкла, бо духу їй не стало в грудях. Тряслася, як у лихорадці. Капітан вдивлявся в неї зачудуваним, майже божевільним поглядом; йому здавалося, що її постать перед його очима росте, розростається, перемінюється на привид якоїсь грізної фурії з лицем таким страшним, що один її позирк може вбити чоловіка. Він зовсім не надіявся такого обороту розмови, чув себе оголомшеним, пригнобленим, бо в душі мусив тим словам признати багато правди.

Анеля присунула своє крісло ближче до капітанового, сіла якраз насупроти нього і, дивлячись йому в очі, заговорила зовсім зміненим, м'яким, жалібним голосом:

— А ти, Антосю!.. І ти осуджуєш мене, проклинаєш, ненавидиш! Ти перший кидаєш на мене каменем погорди. Ти, кого я так горячо, так вірно любила, для кого я не завагувалася посвятити все, все на світі! Адже ж для тебе я покинула дідуся і його маєток, пішла з тобою на вбожество, на недостаток, до якого вперед не була звикла. Любов побудувала мені золотий міст на тій дорозі. Ані на хвилю я не пожалувала свойого кроку. Ані один докір не вийшов із моїх уст. Спокійно зносила я те, чого була би злякалася моя душа, коли б я була давніше могла собі се уявити. Я бачила, що ти відчуваєш моє положення, що турбуєшся, що силкуєшся вчинити так, щоби мені нічого не бракувало, та не знаходиш способу. Прийшли діти, і наш стан значно погіршився. Потаємно писала я кілька листів до старого Гуртера, укорюючися перед ним, унижуючись, навіть упідлюючись і благаючи його о поміч. Безсердечний, засліплений старець звертав мені мої листи нерозпечатані. Покликано тебе до Боснії. Я лишилася тут сама з дітьми, на половині пенсії. Чи можеш уявити собі моє положення? В кількох листах я натякала тобі на нього, та, бачачи з твоїх листів, що ті натяки гризуть твою душу і затроюють спокій, а мені не приносять ніякої помочі, я постановила собі мовчати, писати тобі тілько про веселі річі, а сама собі радити. Я почала шукати лекції. Чи думаєш, що з твоїх приятелів, із тих панів військових, що тепер так ярко палають святим огнем обурення на мою ганьбу, хоч один зголосився, хоч один забажав бодай у

чім-небудь допомогти мені? Ах, ні! Один зголосився, один предложив мені свою поміч! Се був барон Рейхлінген. Але ціною його помочі мало бути те, про що сама думка наповнює мене огидою і обридженням. Я відіпхнула його, та він не хотів відчепитися, волочився за мною, говорив мені виразно, що бажає самою своєю присутністю і невідступністю скомпрометувати мене в очах світу, а потім... потім мав надію, що, оклеветана і засуджена загальною опінією ще перед сповненням проступка, кінець кінців, упаду там, де він хотів мене мати. Що мала я чинити? Не хотячи викликати скандалу, як потопаючий бритви, я вхопилася того способу, який піддала мені Юлія. Я подала вид, буцімто склонююся до його бажань, запросила його, щоби бував у мене, та рівночасно я запрошувала завсігди кілька резолютних панночок з Юльциного пансіону. Держачися здалека, як хазяйка дому, я лишила його в їх руках. Результат перевершив мої сподівання. Зіпсований до шпіку костей, барон швидко засмакував у їх товаристві ліпше, як у моїм. Пив, сипав грішми, одурював себе і силувався одурювати нас усіх. Я приймала його гроші і дарунки, знаючи, що, коли їх не прийму, він кине їх у перші-ліпші, може, зовсім не такі потрібні руки. Я бачила, що він руйнував себе, та який же інтерес мала я здержувати його на тій похилій площі? І чи ж могла я се вчинити? Остаточно Юлія взяла його в свої руки, і при його помочі її пансіон зробився тим, чим був до вчора. Спроваджував їй інших людей, лакомих розкоші, що шукали нагоди, щоби викидати гроші. А коли вкінці барон вичерпав свої фонди і впав так низько, що компрометував цілий офіцерський загал, постаралися, щоб його перенесено до Боснії. Кінець його знаєш!.. Такий був початок моїх злочинів і моєї ганьби. Знаю, що й тут я не без вини, та знаю також, що були й інші винуваті, та настілько зручніші, що вміли заховати все шито-крито, сховати кінці, користати зі злого та не нести за нього ніякої одвічальності.

Капітан сидів, похиливши голову в важкій задумі. Жінчине оповідання зробило на нього пригнобляюче вражіння. Не збуджувало співчуття, не загріло серця, обурювало його навіть, розкриваючи ту брутальність, котрої якийсь запас лежить на дні душі кождого чоловіка, та з котрою кождий більш або менше старанно криється навіть перед самим собою, а для її замаскування люди повинаходили багато приличних та делікатних слів. Безоглядне, спокійне

розкриття тих низьких вчинків і мотивів в устах його жінки було для нього чимсь дивовижним, несподіваним, боліло його, як свіжозавдавані рани. Та проте він вдумувався в її положення, починав розуміти її і тим самим — починав судити її не так дуже остро.

— А про сю другу історію з дівчатами що маю тобі сказати? — провадила дальше свою річ Анеля.— Раз утративши пошану для людей, навчившися іграти їх чуттями і віруваннями і вважати їх тільки матеріалом для визискання, я пішла дальше тою дорогою. Чи тисячі не роблять так само, тільки в іншій формі? Знаєш, я придивлялася не раз, як ось там у трафіці бідні жінки, зарібниці і жебрачки ставлять на лотерею. Рікою пливе те бідарство до трафіки, а кожда з них не раз через цілий тиждень уриває собі по крейцару на хлібі, уриває дітям на солі або на картоплі, щоби тільки могти в четвер відложити того «шістака» і поставити його на лотерею. «Може, дасть матінка божа!»— шепче, і хреститься, і молиться тисячу разів. Адже ж держава обіцює їй за її шістачка сотки, тисячі гульденів, маєток, добробут, запевнений достаток для цілої родини, кінець нужди і непевності, одним словом — рай на землі! А що з того виходить? Тиждень за тижнем, рік за роком пливе оте бідарство до трафіки, як ріка, пливуть шістачки до кас державних і творять мільйони, а сума нужди, ошуканих надій, ущипнених бідним дітям шматків хліба, полін дерева і кришок солі не тільки не меншає, але росте, росте до величезних розмірів. І що ж іншого робила й я, обіцюючи тим дівчатам добру службу і легку роботу?

Капітан стрепенувся при тім супротиставленні.

— Жінко! — скрикнув він.— Сам сатана говорить твоїми устами! Застановися!

— Видко, мій любий, що ти не застановлявся! — спокійно мовила Анеля.— Я мала досить часу, щоб обдумати се все. А втім, чи ж то я перша, одинока в тій торговлі? Ведеться вона то явно, то тихцем від соток літ, і наша шляхта частенько вела її до спілки з жидами. Не віднині йдуть наші дівчата на торги до Константинополя, Смирни та Александрії, а тепер повно їх і в Індії, і в Єгипті, і в Турції, і в Бразілії. І знаєш, коли подумаю, в яких обставинах, в якій нужді, в якім занедбанні і пониженні жила тут не одна з них, то мені здається, що небагато тратять, а може, не одна багато й зискує, ідучи там. Чи думаєш, що перед усіми я мусила брехати, говорити, що їх потребую

до служби? Десятки були таких, котрі прямо говорили мені: «А хоч би ви, пані, продали нас навіть у турецьку неволю, то будемо вас благословити, щоби тілько видобутися геть відси. Адже ж тут не лишається нам ніщо інше, як тілько з моста в воду або на шлях ганьби, та й то навіть сей шлях не охоронить нас від нужди, голоду та неволі!»

Урвала. Якийсь неспокій пробіг по її лиці. Кілька хвилин надслухувала. В коридорі чути було стук мужеських кроків. Надближувалися до дверей передпокою, але потім знов віддалилися горі сходами. Анеля вийшла і замкнула двері передпокою, а потім знов сіла насупроти мужа.

— Та що там я буду довго говорити про те, що сталося і не може відстатися? — мовила свобідно, майже весело.— Щось інше я хотіла тобі сказати. Подай мені руку. Так! І другу! Ну, бачиш. Адже ж знаю, що мусимо розстатися, може, навіть надовго. Будь мужем! Пам'ятай, що у тебе є діти! Я... не можу... їх більше...

Тут голос її дрогнув, уста перекривилися судорожно і сльози знов бризнули з її очей. Та вона пересилувала своє зворушення і, не обтираючи сліз, усе ще держачи мужеві руки в своїх долонях, говорила поспішно:

— Пам'ятай про дітей, Антосю!.. Я виховала їх, як уміла, і думаю, що не лихо. А дурниць ніяких з тим револьвером і так далі не роби! Не маєш права! Розумієш се? А про мене... коли часом... спогадаєш...

... Надсильне, довго здержуване хлипання перервало її мову. Сльози з очей поллялися потоком. Мов перелякана дитина, тулячися до мужевих грудей, вона шептала уриваним голосом:

— Антосю! Антосю! Коли б ти знав!.. Ти назвав мене... нікчемницею... без серця... без сумління... Твоя правда, та не зовсім, бог мені свідком, що не зовсім! Я здавлювала своє сумління, се правда, та не позбулась його. Поглянь на мене! Адже ж я бачила, що, вступивши до покою, ти перелякався мойого виду. Скілько я перетерпіла відучора!.. Не тілько за тебе... не тілько за наших дітей... але і за тих! Адже ж я відчуваю їх долю, їх упадок, їх сором!.. О, вір мені, радо віддала б я своє тіло на найстрашніші муки, віддала би свою кров і своє життя, щоби віддати їм те, що стратили через мене!

Капітан слухав тих слів, уриваних, поспішних, що дихали раз пристрастю, ніжною любов'ю, то знов розпукою і щирим жалем. Понура хмара висіла на його чолі.

Жаль рвав його серце. Пізнав у тих словах давню Анелю, свою Анелю, котру недавно ще любив так горячо. Та рівночасно якась невмолима, незрима рука відпихала його від неї, якийсь таємний голос шептав йому в душі:

— Запізно! Запізно! Все пропало!

В тій хвилі брязнула клямка в передпокої, а в слідуючій хвилі хтось торгнув за дзвінок. Анеля стрепенулася і відскочила від мужа. Сльози тремтіли ще у неї на віях.

— Га! Йдуть уже! — шепнула.

— Хто?

— Поліція. Чую, що се вони.

— Ні, не бійся! Не прийдуть так скоро. Ревізор Гірш обіцяв мені...

— Гірш? О, коли він замішався до сеї справи, то се певно вони. Ну, бувай здоров! Пам'ятай про дітей, Антосю! А при поліцайниках... знаєш... держися нейтрально, спокійно! Решту здай на мене!

І, обнявши його правою рукою за шию, витиснула на його устах довгий, довгий поцілуй.

Дзвінок забрязкав ще раз, з подвійною силою.

— Ну, йди, йди і відчини їм,— мовила Анеля,— бо дріт урвуть! Іди!

Капітан машинально встав і вийшов до передпокою. Відсунувши замковий ретязь, відчинив двері. Перед дверима побачив комісара поліції в мундирі і при шпаді, обік нього Гірша і ще одного ревізора, а за ними звісних йому вже з видження дівчат. Комісар салютував перед капітаном, входячи до передпокою. Решта компанії ввійшла також.

— Перепрошаю пана капітана, —мовив чемно комісар,— але ми маємо тут залагодити маленьку урядову справу.

— Прошу, чим можу служити? — запитав капітан.

— Чи тут живе пані...— Вийняв записну книжечку і пошукавши в ній, мовив далі, — Анеля Ангаровичева?

— Так. Се моя жінка.

— А можемо бачити її?

— В якій цілі, коли вільно запитати?

— В цілі сконфронтування її з отсими панночками, а евентуально в цілі переслухання.

— Що ж діяти! — мовив капітан.— Коли пан комісар має такий наказ...

— О так, так! Маю виразнісінький. Прошу переконатися! — мовив скавпливо комісар, показуючи капітанові поручення з підписом директора поліції.

— В такім разі прошу! — мовив капітан, відчиняючи двері до салону.

В тій хвилі в покої, суміжнім з салоном, роздався легенький стук, немовби чимсь острим ударено о дубовий стіл. Мимовільний окрик вирвався з капітанових грудей. Він знав сей стук, і ціле значіння його недавньої розмови з Анелею стануло перед ним ясне, в своїй страшній доносності. Не звертаючи більше уваги на своїх ненависних гостей, він напруго кинувся до того покою. Комісар і всі новоприбувші побігли за ним.

Нічого так дуже страшного не побачили. На софі в куті покою сиділа супокійно пані Анеля. Та не встала, коли до покою ввійшли гості. Її голова, злегка похилена набік, спочивала на подушці софи, оббитої репсовою матерією кольору бордо. Можна б подумати, що дрімала, якби не широко отворені, скляної подоби очі і напівотворені уста, на котрих, бачилось, тільки що завмер окрик тривоги або розпуки.

Капітан кинувся до неї. Підняв її голову і тільки тепер побачив, що в правім виску знаходився невеличкий отвір, з котрого плила кров, помішана з білявою, густою матерією. Револьвер лежав на софі, прикритий фалдою її сукні. Не було ані найменшого сумніву, що Анеля аж до остатньої хвилини заховала повну ясність ума і певність руки. Вистріл був влучний і в одній секунді зробив кінець її стражданням і покусам. Капітан довго вдивлювався в те лице, спокійне тепер та пооране нестертими слідами перебутої відучора внутрішньої боротьби. Чуття облегшення, що в першій хвилині блисло в його душі, зараз же затьмилося якимсь несказанно гірким докором і почуттям встиду. «Вона відважилася на се! Відважилась, на що я не відважився!» Ті слова блиснули у нього в голові. Та, на диво, жалю в його душі не було, а тільки якесь тупе почуття болю і безмірної втоми. Насилу перемагаючи те почуття, він мов сам не свій обернувся до остовпілого комісара і промовив рівним тихим голосом:

— Пане комісаре, се моя жінка!

Комісар стояв мов у воду опущений.

— Пане капітане,— мовив по хвилі,—безмірно мені прикро, що наш прихід стався причиною сеї страшної

катастрофи, але се не моя вина. Очевидна річ, що супроти такого факту наше урядування скінчене.

— Перепрошаю пана комісара,— скрикнув Гірш, висуваючися наперед.— Адже ж маємо тут сих панночок. Сконстатування головного факту, о котрий нам ходить, ще й тепер може бути доконане.

Капітан зирнув на Гірша поглядом, повним дикої ненависті. Був би розшарпав сю погану ящірку, що навіть в тій хвилі, супроти маєстату смерті, не зуміла бути нічим більше, як тільки поліцайником.

— Ну, так, се правда,— мовив комісар, трохи нерадо і ображений Гіршевою увагою, хоча мусив признати її справедливою.— Дівчата,— обізвався до панночок, що в нім переляку придивлялися тій сцені,— підійдіть ближче і придивіться тій пані!

Дівчата підійшли ближче до Анелі. Капітан підняв на них очі з виразом розпучливого благання.

— Скажіть тепер, чи се та сама пані, що вас вербувала до служби?

— Ні! — відповіли дівчата в один голос.

Гірш аж підскочив, аж почервонів зі злості.

— Се неправда! — скрикнув.— Се не може бути!

— Пане Гірш! — строго упімнув його комісар.— Маєте мовчати! Прошу мені ще раз рішучо сказати,— мовив далі, обертаючися до дівчат,— чи отся пані вербувала вас до служби, чи не ся?

— Ні, не ся! — рішучо відповіли дівчата.

Комісар поклонився капітанові.

— Пане капітане, мій обов'язок сповнений. Супроти рішучого зізнання сих дівчат усяке підозріння супроти вашої жінки упадає. Ніяких паперів, ані зізнань, котрі би прямо обтяжували її, ми не маємо, а за отсі наші відвідини вся одвічальність паде на Гірша. Я не чую себе управненим робити в вашім домі ревізію. В те, що сталося в вашім домі в хвилі нашого приходу, ми також не маємо права ближче входити. Моє поважання.

Капітан стиснув подану йому руку і вклонився на відхіднім панночкам. Якими ж благородними, майже святими видались йому в тій хвилі ті упавші, його жінкою так страшно покривджені дівчата, що в тій тяжкій для нього мінуті знайшли в своїх серцях настільки людськості, і самовідречення, і прощення, щоб одноголосно, рішучо висказати се однісіньке, а в своїх наслідках таке

важне слівце «ні!» Се одно слівце погодило його з людською природою, з життям, додало йому нового духу, нової надії. А коли ті нещасні, покривджені і втоптані в болото могли простити його жінці, то яке ж право мав він розставатися з нею з гірким ненависним почуттям? І, обливаючися ясними слізьми, він кинувся на коліна перед трупом Анелі, цілував, і обливав слізьми її холодні, костеніючі руки...

*

Сенсаційний процес проти Штернберга, Юлії і їх спільників відбувся геть пізніше. Назви Анелі ані раз не згадано в тім процесі, і її самовбійство лишилося тайною для всіх посторонніх. По виясненні, а радше загребанні тої нещасної справи капітанові явилася можність узяти назад своє подання о димісію з військової служби. Склонив його до сього головно Редліх, що по кількамісячній недузі виздоровів з рани, завданої йому в поєдинку, і перейшов жити до Ангаровича. Рана зробила його нездатним до військової служби, і він обняв на себе обов'язки гувернера Ангаровичевих дітей. І старий Гуртер, вийшовши зі шпиталю і оплакавши смерть Анелі, поселився у капітана і благословить його ім'я та пильнує його дітей, як ока в голові. Капітан швидко авансував. Діти оплакують іще свою маму, шанують її пам'ять, як святощі, а капітан, слухаючи їх жалібних спогадів про неї, тільки сльози ковтає та шепче:

— Бідна ваша мама! Бідна ваша мама! Покинула вас, не натішившися вами!

На Анелиній могилі нема ні хреста, ні плити з написом, тільки високий кипарис, огороджений залізними штахетами, знімається вгору рівно, мов свічка, в своїй густій вічній зелені — вірний образ замкненої в собі енергії і незламної рішучості.

Відень, у падолисті 1892 р.

ОСНОВИ СУСПІЛЬНОСТІ

ПОВІСТЬ ІЗ СУЧАСНОГО ЖИТТЯ

ЧАСТЬ ПЕРША

I

Пані Олімпії Торській мусило щось страшне приснитися. Вона напруго кинулася в ліжку, затрепала ногами, мов підстрелений птах, розмахнула руками, мов потопаючий, і, вдарившися одною рукою о дерев'яну побічницю ліжка, закричала крізь сон:

— Рятуйте! Рятуйте!

В тій хвилі збудилася і прожогом сіла на ліжку. Широко розкриті очі блудили в пітьмі, що панувала у її покої. В грудях живо трепалося серце. Дихала швидко і важко, по цілому тілі пробігала дрож. Рука судорожно стискала ріг нічного столика, що стояв зараз обік ліжка. Сонна ще, ледве розбуркана думка не могла відразу похопитися і, мов птиця під градовою хмарою, металася і билася між якоюсь темною тривогою і невиразною ще певністю, що все пережите перед хвилею був сон, а не ява.

— Господи, переміни і заступи! Во ім'я отця, і сина, і святого духа, амінь! — прошептала вона, хрестячись усе ще тремтячою рукою.— Як я перелякалася! Як страшно, господи! А то тілько сон був! Та який сон! Що й досі трясуся. Тьфу, щезай, маро!

І вона ще раз перехрестилася і почала шептати молитву. Та молитва не вспокоювала її. Широко витріщеними очима вона силувалася просвердлити пітьму, найти вікно, визирнути на світ, де, певно, вже мусило світати. Та вікно— одиноке вікно в її спальні — було завішено килимком і не пропускало ані промінчика світла. Пані Олімпія перервала молитву на півслові і проворкотіла гнівно:

— Ах, оп'ять отой килимок! Господи, додай мені терпливості з отсею поганню!

І вона здушеним ще, півсонним голосом силувалася крикнути:

— Параско! Параско!

Та голос завмирав у її горлі. Чи то тому, що спала горілиць зо звішеною вниз головою, чи під впливом сонної змори кров її бухала ще сильно до голови і захапувала дух у груді, а се ще збільшувало її глуху тривогу.

— Ні, не можу! Не добуджуся її! — в розпуці прошептала пані.— Он як сопе! Нелюди! Замучать вони мене своїм непослухом!

І, гнівно зціпивши зуби, пані Олімпія добру хвилю сиділа на ліжку, обома руками стискаючи з боків свої груди, щоби прискорити дихання, і прислухуючися рівномірному здоровому сапанню Параски. Ота Параска — то була молода вісімнадцятилітня служниця, покоївка пані Олімпії. Від двох місяців, відколи у пані почалися припадки сонної змори і приливу крові до мізку, Параска мусила спати разом з нею в її спальні. Пані в таких припадках почувала страшенну тривогу, кричала і кидалась, і тільки присутність другої людини могла її вспокоїти. Та Парасці, занятій увесь день роботою в покоях та в кухні, дуже не до вподоби була ота нічна сторожа коло вередливої пані. Вона й сама боялася її сонних криків і воліла б була супокійно спати в кухні або в гардеробі. А до того пані звикла була будитися дуже вчасно і в таких разах, звісно, першу розбуркувала Параску. Так ось вона взялася на спосіб. Щовечора, коли пані засне, вона завішувала вікно килимком і щільно затикала з боків шматами, щоби ранішнє проміння не продиралося до спальні, міркуючи, що в такому разі пані хоч коли-не-коли проспить довше, значиться, і їй можна буде довше поспати. І даремно пані Олімпія гнівалася і сварила на неї. Параска з упором, властивим тупій та лінивій натурі, не покидала свого звичаю і тим доводила паню до розпуки, тим більше, що гробова пітьма в спальні в разі її припадків іще збільшувала її тривогу.

— Параско! — не то кричить, не то шепотить пані.— Встань! Відслони вікно!

Та Параска і не думає встати. Вона спить на землі, на сіннику, без подушки, поклавши тільки якесь шмаття під голову та накрившися грубою веретою. Рівномірно роздається її здорове сапання; видно, що сон її твердий та спокійний і що можна б її й на поле винести, а вона б не

збудилася. Отой твердий здоровий сон дівчини почав звільна вспокоювати й паню Олімпію. Вона зовсім прийшла до себе і знов лягла на ліжко та накрилася ковдрою, хоч у спальні було тепло, аж душно. Та зо сну вона зовсім вибилася. Уява, збентежена сонною зморою, почала насувати їй на ум усіляке страхіття. Спершу в її голові мигнула думка: ану ж який злодіяка закрався до сіней, повзе до її спальні. Та ні! Що він у неї візьме? Правда, двері від спальні не зовсім щільно замикаються, в сінешніх також замок попсований. Та се пусте! Параска, лежачи тут же перед дверми спальні, притискає їх, мов здорова колода: коли б хто хтів ніччю ввійти до спальні, то конче мусив би збудити Параску.

Прогнавши думку про злодійський напад, пані Олімпія обернула свою увагу на інші тони, що доносилися до неї знадвору. Під церквою вартівник закричав «Осторожне з огнем!». Чути навіть, як опісля закашлявся і почупкав чобітьми, йдучи довкола церкви, щоб опісля знов лягти на соломі під дзвінницею. В курнику запіяв когут, а за ним обізвалися й другі геть там у селі. В саді і в старій липовій алеї, що поза садом тяглася аж до річки, лящали соловії; один із них прилетів навіть під вікно спальні і, засівши в густім жасминовім корчі, виводив дзвінко, мов приговорював людською мовою:

— Патиком, патиком, патиком! Там тріс! Там тріс! Туррр! Схаменись! Схаменись!

Пані Олімпії мов мурашки поза спиною забігали. Пташина не переставала лящати, дразнила її. Чим більше вона зосереджувала свій слух на тім, щоб розібрати, як саме щебече соловій, тим виразніше причувались їй оті дивоглядні слова. І вони знов навіяли на неї те чуття холодної тривоги, яке лишилося було по її сні. І разом з тим їй живо став перед очима й сон, усі ті огидливі картини, що від двох місяців не переставали її мучити, мов гадюки висисаючи живу кров із її серця.

Їй снилось, що вона була молоденькою дівчиною. Цвітуча, мов рожа, в рожевім убранні, вона рожево глядить на світ. Усе їй усміхається, усе її пестить, усе любується нею. І сонце, і цвіти, і повітря, і люди. Молодіж липне до неї, паничі з найчільніших родин у краю роєм крутяться довкола неї. Молодечі лиця, то круглі, то подовгасті, облиті здоровим рум'янцем то сентиментальною блідістю, з чорнявими пещеними вусиками і без них, з очима то огнис-

то блискучими, то немов ув'ядаючими від гарячого чуття, хмарою носяться довкола неї, мов лиця ангеликів довкола Сікстинської мадонни. І не диво! Вона молода, вродлива дочка графа Лісовицького, властивця обширних маєтностей і великих капіталів,— значить, хоч не одиначка, то все-таки одна з перших великопанських партій у краю. І вона знає се і ходить гордо, холодно, насмішливо серед тої хмари лиць, під градом палких, закоханих поглядів, серед шепоту подиву та здавлюваного бажання. Їй люба ота душна атмосфера подиву, завісті та бажання, але її не тягне ані до одного з тих лиць, ані до одної з тих гнучких та елеґантних фігур у фраках, циліндрах і глянсованих рукавичках.

Сонна змора тягне її з блискучого та запахущого світу салонів, балів та компліментів у невеличку, чистеньку й тепленьку кімнатку в обширних офіцинах, що від двора її батька вибігли геть-геть у сад, немов сховалися під розлогими липами. Там живе учитель її братів, молодий студент філософії, Нестор Деревацький. Що тягне її туди, до його покою, до світлички, в котрій він для графських синів та дочок устроїв імпровізовану школу, обвішану мапами і рисунками, з таблицею до писання, з м'якими кріслами, в ряд уставленими перед масивним дубовим столом замість шкільної лави? Що тягне туди панну Олімпію, котрої едукація вже скінчена і котра не має обов'язку так, як її молодші брати і сестри, нудитися над книжкою та скриптурами?

Вона й сама не знає, що її туди тягне. Нестор, молодий чоловік літ 28, не то що некрасивий, а так собі, непоганий та й нічим особливим не визначується. Поверха судячи, ані не рівняти його до тих молодих елегантів, що окружають панну Олімпію. Тільки в устах його, в мові сидять могучі чари. Пані Олімпія ще й нині тямить, що зразу довгий час вона не звертала ніякої уваги на домашнього вчителя. Хоч він щодень обідав при спільнім столі з усею графською сім'єю, вона ніколи не вимовила до нього й слова; він був мов малесенька мушка, котрій вільно літати серед проміння її світла та котрої вона недобачала. Аж раз брати затягли її на лекцію пана Нестора. Вона слухала зразу рівнодушно, потім чимраз цікавіше, розговорилася по лекції з Нестором і відкрила в його словах якусь дивну мелодійність. Відтоді почала частіше ходити на лекції, заявивши матері, що яко старша хоче пильнувати, щоб молодші

брати і сестри вчилися пильно і слухали вчителя. Та їх не треба було пильнувати, і панна Олімпія пильнувала зовсім чого іншого!

Як се сталося, що вони полюбилися з Нестором? Хто перший сказав слово, хто і яким способом виявив чуття, що запалило серця обоїх молодих людей? Пані Олімпія і досі сього не тямить і тоді не тямила. Тямить тільки, що цілі два місяці ходила мов сама не своя, мов потопувши з головою в якімось рожевім тумані. Се були найкращі дні її життя. Чом вони минули? А коли вже мусили минути, то чом хоч трохи довше не тривали?

Найменший братик Стасьо підслухав її любовне воркування з Нестором і розповів його матері, а мати передала батькові. Ані мати, ані батько не мовили Олімпії ані слова, не сказали нічого й учителеві, тільки, коли Олімпія на другий день прийшла до знайомої офіцини, застала двері замкнені, а офіцину порожньою. Старий садівник Яків сказав їй, що пана Нестора нині досвіта спакували, сквитували, посадили на бричку і відвезли на дворець залізної дороги. Пані Олімпія тямить і досі ті гіркі сердечні сльози, що проливала, сховавшися в густі корчі парку по вислуханні сеї вісті. Але і вона, так само як її родичі, ані словечка не сказала нікому про свою любов, ані одною сльозиною, ані одним спомином не виявила її перед ніким із домашніх. Німо і глухо поховала своє чуття на дні серця, залила слізьми і присипала пилом забуття. Була ще молоденькою дівчиною, та все-таки знала, що графській доньці іменно так треба зробити, коли їй трафилося таке нещастя полюбити плебея.

Сонна змора тягне її кудись від тих картин, кудись, де холодно, темно, вогко. Немов вона входить у якийсь безконечно довгий коридор, погано освічений і давно-давно не провітрюваний. Сперте повітря каменем налягає на її груди. Дрож проходить по тілі, а її рука стискає щось таке холодне, слизьке та огидливе... Ох, та се рука її судженого, графа Торського, що товаришував ще з її батьком за його молодих часів, а розтративши по європейських столицях та ігорних місцях силу, молодість, здоров'я і маєток, вернув до краю, щоб рятувати останки надшарпаної фортуни. Побачивши її, молоду, вродливу і посажну панночку, дочку свого приятеля, він зараз поміркував, що з усіх можливих фінансових спекуляцій ся буде, мабуть, чи не найліпша і зараз же приступив до діла...

Сонна змора все далі і далі, все глибше і глибше тягне паню Олімпію по дебрях її холодного та непривітного аристократичного життя. Ось вона графиня Торська. З батьківського дому вибирається з мужем у подорож пошлюбну до Італії. Та обоє доїздять тільки до Монако, і тут муж її програє більшу половину її посагу. Мов важкі дощові хмари, висять над душею пані Олімпії спогади її медових місяців, прожитих з графом. Сцени, сльози, розпука... Вони вертають домів, граф грозить, що продасть остатнє село, яке йому лишилося з його родових маєтків,— оці самі Торки, в котрих суджено було пані Олімпії прожити решту віку. І хто знає, чи не був би й виконав своєї погрози, бо до Монако тягло його далеко дужче, ніж до молодої та вродливої жінки, що побіч його спальні, в пишнім будуарі, обвішанім коврами й дзеркалами та наповненім пахощами, проплакувала дні й ночі. Та вийшло не так, як графові думалося. Після одної дуже бурливої сцени зі своїми вірителями він впав у таку лютість, що дістав удару апоплексії. Йому поразило руки й ноги, так що не міг рушитися з місця, не міг ложки до рота піднести. І з гулящого джентльмена, картяра, п'яниці та вівера разом зробилася безпомічна дитина, котру треба було одягати, годувати, возити на возику, класти на ліжко і знов піднімати а котра за все те відплачувалася тільки цинічними жартами, лайкою та прокляттями.

Сонна змора без милосердя затоплює паню Олімпію в те страшенне ледяне море, в ту безодню муки, гризоти, пониження і сердечного горя, що вона перейшла від того часу. Для неї почалося життя, о якім їй перед сим і в сні не снилося, і в казках не чулося. Хорий граф тиранив її без милосердя, ламав систематично всі її вподобання і привички, її волю і її душу. Той полутруп, безсильний і безпомічний, власне через свою слабість зробився її найлютішим катом. І коли б хоч іскорку співчуття, хоч крапелиночку любові, признання і тепла мав він для неї! Ні, тільки цинічні жарти, наруги і шпигання, від котрих уся кров у ній ледом стиналася. І чим покірніше вона гнулася, чим пильніше служила йому, тим гіршим, капризнішим робився той сорокап'ятилітній старець, і в очах його на її вид блискали зловіщі іскри ненависті. За що він ненавидів її? Що вона йому злого зробила? Вона ніколи не питала його об тім. Її серце замклося до нього ще від часу побуту в Монако і не відімклося вже ніколи.

А тим часом здоров'я графа значно поправилось. Правда, поражені руки й ноги ніколи вже не прийшли до здоров'я, та зате жолудок поздоровшав. Безпомічність змусила графа до правильного життя, до дієти. Він не міг тепер пити ані грати в карти, мусив їсти те, що йому давали і коли давали, і се вийшло йому на добре. Почув апетит, наїдався всмак, спав спокійно і твердо, як ніколи перед тим, на щоках його почав виступати рум'янець, навіть передчасно вилисіла голова зачала вкриватися новим пухом. Граф відмолодів. Про смерть і не думав і дякував богу, що не дав йому продати Торок. Був се будь-що-будь гарний маєточок, зложений з двох фільварків, що обіймали поверх тисячу моргів вірного поля і сіножаті, а надто дві тисячі моргів старого соснового лісу. За тих кілька літ, що граф лежав хорий, не їздив нікуди, не програвав і не гайнував, маєток під управою совісного управителя очистився від довгів і давав такий дохід, що граф міг жити по-панськи і ще й відкладати дещо про чорну годину. Признати треба, що велика в тім була заслуга графині. Вона доглядала господарства, контролювала управителя і других офіціалістів, укладала весь господарський бюджет і гроші держала в своїх руках. В тій роботі находила хоч вчасти осолоду після тих мук, які день у день приносило їй спільне життя з графом.

Сонна змора мов кліщами здавлює серце пані Олімпії, приводячи їй на пам'ять цинічні та безсердечні насміхи та наруги графа.

— Скучно вам, графине, зо мною, калікою, панькатись, правда?

— Скучно, — каже вона, дивлячись у інший бік.

— Ви б богу помолилися, щоб мене чимскорше забрав із сього світу.

— Молюсь.

— Добре робите. Я б менше мучився,— додає він з їдким насміхом,— а ви б замуж вийшли, правда? Ну, скажіть по щирості, маєте вже на думці кавалера, за котрого б ви вийшли?

— Маю! — говорить вона, затискаючи зуби, з запеклою злобою в серці.

— Се дуже гарно! — іронічно цідить граф.— Тілько ось що лихо! Не дуже, мабуть, ваша молитва щира, бо я чуюся здоровішим. Може б, вам, графине, діточок хотілося?

Сльози бризками бризкають з її очей, але вона зціплює зуби і не дає по собі пізнати тої пекельної муки, яку їй завдає її зашлюблений мучитель. Мовчить, відвернувшися, а граф далі торочить:

— Отаке малесеньке, рожевеньке, гарненьке дитятко— чудо, що за люба розривка була б для вас! Трепалось би, сміялось би, далі й лазити б почало. А, графине, чого ж ви мовчите? Правду я говорю?

— Правду.

— То-то й є. Та що ж біда моя, графине, я слабий! Я немічний каліка, не можу сповнити свого обов'язку. Терпіть, графине, чень бог і над вами змилуєсь!

Пані Олімпія дуже добре розуміла криваву наругу над собою в тих словах. Служниці, що мусили день і ніч пильнувати графа і ночувати при нім, одна за одною приводили дітей, котрі й ховались при дворі як байстрята. Графиня добре знала, чиї се діти, гляділа на них з ненавистю, та все-таки не прогонювала їх зо двора, немов почувала якусь дивну пільгу глядіти день у день на ті докази невірності свого мужа, поштуркувати їх, обходитися з ними, з графською кров'ю, як зо щенятами та сміттям і знати, що й на будуще жде їх життя щенят та роль сміття в суспільності. Куди, куди поділася рожева запахуща атмосфера невинності, серед якої жила вона при батькові!

Сонна змора, мов невмолимий кат, шарпає і рве її далі, ще глибше в безодню, в непролазну пітьму, і гниль, і чад.

— Милосердя! — просить вона.— Чи не досить мені сього пекла? Чи не досить я перетерпіла?

«Ні,— говорить твердий невмолимий голос.— Ще в твоїм серці один закуток цілий, непераненний, чистий, незаплюгавлений! Покажи його сюди! Давай до моїх рук!»

І знов нові картини. В хвилі, коли горе її доходило до краю, коли їй здавалося, що ось-ось одуріє, явилося щось мов полегша, мов проблиск надії, мов ясна поляна серед темної пущі. Явився він, Нестор, про котрого вона не чувала й не цікавилася чути від часу, як бачила його в імпровізованій домашній школі у свого батька перед двадцятьма літами. Дивна іронія долі! Він явився їй таким, яким вона ніколи не надіялася його побачити. Його поява і притягала, і відтручувала її, збуджувала рівночасно пошану і обридження. Він явився попом, але попом здичілим, дивакom та відлюдком, що довгі літа жив у горах, здалека від усякого цивілізованого товариства, від духовних інтересів.

Мов жива стає ще тепер перед нею його постать, згорблена та похилена, придавлена передчасною старістю. Його очі колись такі палкі, такі ясні і блискучі, з котрих так і говорив світлий ум, так і ясніла щирість та доброта, тепер погасли, запалися глибоко і бігали в ямках, мов сполохані. Чари його бесіди щезли без сліду: на першім візиті у дворі він раз у раз путався в словах, гикався, уривав на половині речення, так що граф по його виході з звичайним своїм цинізмом сказав:

— То якийсь ідіот. Сьому треба дати презенту!

А пречінь він при всім тім був священиком. Його духовний стан домагався від неї пошани, і вона була вихована в занадто побожних традиціях, щоб відмовити йому тої пощани. Та се не все. Швидко вона з уст самого о. Нестора розвідала історію його життя — не так, може, розвідала, як доміркувалася її з його уривaних та безладних оповідань. І ся історія ще більше зблизила її до нього. Адже ж се через неї дійшов він до того стану! Вона, хоч і несамовільно, була причиною його зруйнованого життя, розбитих надій. О, пані Олімпія тепер добре вміла відчути ту важку та сумовиту історію бідного здичілого попа!

Полюбивши її і стративши всяку надію позискати її руку, Нестор покинув філософію, вступив до семінарії і висвятився в целібаті. Саме тоді почув, що вона вийшла замуж. Власті духовні полюбили його; був спосібний, покірливий, працьовитий. Йому всміхалася висока кар'єра єрархічна, та серце його боліло, не давало йому забути втраченого щастя. Швидко дізнався про сумну долю своєї улюбленої, про слабість графа, хоч, звісно, і думкою здумати не міг собі всеї тої безодні горя, яка придавлювала її душу. Він любив її щиро, і кожда звістка про неї, зла чи добра, ранила його душу, на довгі дні відбирала йому спокій, робила його неспссібним до праці, до думання. І він постановив собі перебороти себе. Пішов на катехиту до народних шкіл в однім невеличкім та глухім місточку, щоб бути далеко від неї, не чути про неї. Та спокій і тут не був тривкий. То через газети, то через усяких приїжджих людей він хоч вряди-годи чував про неї. А чим рідше доходили вісті, тим важкішим тягарем падали на душу о. Нестора, тим довше мучили його. І він забажав ще далі втекти від світу, здичіти зовсім. Попросився на парафію до одного з найглухіших гірських закутків. Десять літ прожив там безвихідно, без газет, без переписки з ким-небудь, заня-

тий обов'язками свого стану та важкою боротьбою за шматок хліба. Парафія була маленька, вбога, з народу прихід був дуже мізерний, треба було занятися господарством, тяжкою мужицькою працею. О. Нестор пірнув з головою в те море буденних клопотів та заходів: орав і сіяв, плекав худобу, гонив воли на продаж, збирав сіно, торгував вівсом і бриндзою, заводив у горах нові роди картоплі, був і рільником, і садівником, і пасічником. Та все-таки серце його не могло вспокоїтись. Рана була надто глибока, і хоч загоїлася зверху, то полишила по собі важку меланхолію, огірчення і вічне невдоволення. О. Нестор ніколи не переставав відчувати того, що він змарнований чоловік, що з нього не те могло бути. Він сповнював свої обов'язки, робив навіть більше, та все якось механічно, сердито; видно було, що всі його поступки йшли не з любові, а з погорди до людей. І не диво, що хоч він не кривдив своїх парафіян, та вони все-таки не любили його, немов жахалися того холоду, що сидів у його серці і віяв від нього довкола.

По кількох літах побуту в тім гірськім гнізді о. Нестор сильно змінився. Постарів, згорбився, зробився зовсім непривітний і неговіркий. Зверхній його вигляд був занедбаний, одежа вбога і дуже часто нечищена. В селі говорили, що він скупий, ба й його власні слуги жалувалися, що кормить їх погано. Йому вдалося кілька разів дуже корисно продати випасені воли. Більші суми грошей, що найшлися в його руках, почали звільна розпалювати його жадобу. Серце, що не находило людей, до котрих би могло прив'язатися, почало помаленьку прив'язуватися до грошей. О. Нестор зразу і не спостерігся. Йому здавалося, що він не вибігає з границь господарської ощадності, коли тим часом душа його чимраз глибше всисалася в нову страсть до складання і громадження грошей, а ум його, колись так ясний і бистрий, почав дрібніти і затіснюватися під впливом тої нещасної страсті.

Спам'ятався о. Нестор аж тоді, коли було запізно, коли запримітив, що його нова страсть пожерла його старі спомини і старі терпіння. Пристрастившися до збирання грошей, він забув про Олімпію, а хоч інколи й згадував про неї, то вже не так, як уперед. Вона являлася йому мов якась далека бліда тінь, котра нічого вже не ворушила в його душі. І от коли по довгих літах, переглядаючи «Єпархіальні відомості», побачив, що опорожнена парафія Торки, де

жила його давніша улюблена, в серці його не обізвався ніякий голос, а тільки в умі почали метатися цифри більщих доходів: число моргів грунту парафіяльного, багатший народ, близькість значного відпустового місця. Він подався на ту парафію і одержав її.

В пані Олімпії ще й тепер мороз переходить по тілі, коли нагадає свою першу стрічу зі своїм давнім коханням. Вона тоді була ще релігійна, і попівська ряса сама по собі збуджувала в ній чуття пошани. Але сей дикар, сей немова, що на кождім слові гикався, путався, що й одного речення не вмів сказати до ладу, що говорив тільки про збіжжя, картоплю та худобу,— невже се той самий Нестор, що колись разом з нею літав у рожевий світ ідеалу? Правда, вона аж надто добре знала, які страшні зміни поробило з нею вороже життя, та все-таки їй бажалось би, щоб хоч він явився перед нею сильний, ясний та повний співчуття. Їй так хотілося, так треба було опертися о когось, хоч хвилечку свобідно відітхнути, хоч на момент забути про те пекло, в котрім плили її дні й ночі. А ся нещасна руїна в попівській рясі збуджувала радше почуття жалю, а то й відрази, ніж те почуття, якого їй було треба. Та ні! З сеї руїни все-таки блиснув огонь. Не ясний полумінь, що світить, і гріє, і променистими хвилями ширить довкола себе вдоволення, супокій, щастя. Блиснуло понуре миготіння жевріючого під попелом вугля, що пече і пожари розводить, що прогризає і нівечить усе, до чого доторкнеться. І до неї доторкнулося те вугля, розранило останній, неткнутий досі куточок її серця.

Вона рідко видала о. Нестора, котрий занятий був своїм господарством і своєю парафією. Та раз якось, ідучи зо двора на фільварок, зустріла його на леваді, що зеленою скатертю простиралася між двірською липовою алеєю і супротилежним узгір'ям, на котрім находився фільварок, а обік нього також попівське поле. Зустрілися, о. Нестор поклонився графині низенько і якийсь час ішов мовчки, немов заляканий сусідством графині. Вона сама розпочала розмову, спершу про господарство. Розпитувала о. Нестора, як йому подобається нова парафія, як жилось йому в горах. Він помалу оживився. Набуте в горах здичіння трохи вже відпало від нього. Нараз графиня закинула розмову на ту тему, котрої, видимо, найбільше боявся о. Нестор.

— А ви тямите, отче, свій побут в Горилісах?

Він заметушився. Палиця випала з його руки, і він швидко схилився, щоби підняти її. Графиня зупинилася і пильно, на вид спокійно, вдивлялася в нього.

— Ясне... ве... ве... вельможна графиня...— пролепотів він, блукаючи очима, щоб не зустрітися з її поглядом.

— Ви вже, мабуть, навіть забули, як мене по ім'ю зовуть! — сказала вона зовсім спокійно і ніби жартовливо.

О. Нестор разом перестав метушитися і витріщив на неї свої чорні колись, тепер значно вже вицвівші очі. І разом у його зачерствілому серці отворилася давня, здавалось, зовсім загоєна і мохом поросла рана. І він заговорив, зразу з трудом, путаючись та гикаючись, але чим далі, тим плавніше і сміліше.

— Ясне... ве... ве... вельможна графине! Зволите жа... жартувати! Насміхатися наді мною! І не по правді! Я не забув те... те, що пам'ятаю. Та пощо се? Думаєте, я мало терпів? Адже через вас... усе покинув! Надію щастя родинного... І кар'єру... І людське товариство... І книжки... Все, все! В горах загрібся, між бойками, між волами та вівцями. Щоб вас забути. Щоб про вас не чути. А то, знаєте, кожда найдрібніша звістка про вас, усяка дрібниця бентежила мене до дна душі... на тортури мене розпинала. Що я перетерпів! А ви... ви ще сміятися зволите!

І сей дикун, ся руїна, сей немова, сей передчасно постарілий целебс заплакав. Заридав, мов дитина, і почав утирати сльози рукавом своєї ряси.

В голові пані Олімпії все мішається після сеї хвилі. Жаль і надія, обридження і розкіш, гризота і радість — усе валить клубами на її душу, безладно, могучо. Вона кидається на ліжку і махає руками, мов прогонюючи дальші думки. Не хоче згадувати, навіть в уяві не хоче ще раз перемірювати крок за кроком сей страшний безконечник, що довів її до її теперішнього стану. Всі ті потрясаючі сцени, що промайнули над її головою від того часу... сповідь з власного життя перед о. Нестором... їх пізніші розмови і зносини... вродження сина... смерть мужа... пожар двора... і ті важкі літа, що потяглися далі, і ті гадюки, що підповзають тепер до її серця,— усе те разом збирається довкола неї в одну збиту масу, мов шкіряний міх, в котрому її зав'язано і в котрому вона душиться, душиться, кидається і кричить, добуваючи остатніх сил, в передсмертній тривозі, в безтямній розпуці:

— Рятуйте! Рятуйте!

Два місяці вже оті сни, оті спомини, оті думи мучать її, і мука та за ті два місяці не то що не вменшилася, але щораз побільшується. Чим се скінчиться? Пані Олімпія іноді всерйоз лякається, щоб не одуріла. Вдень їй здається, що ходить здорова, а скоро вночі голова до подушки, зараз у крові починає грати гарячка, в мізку ворушаться дивні страшні мислі. І дармо вона силується прогонювати їх! Вони, мов налазливі оси, все крутяться довкола неї, все бринять, і жужжать, і свердлують серце своїм жужжанням.

«Чи се бог покусу на мене насилає? — міркує пані Олімпія.— Чи, може, злий дух до душі підступає? Господи, зглянься надо мною!»

Вона молиться з широко отвореними очима. Боїться зажмурити очі в пітьмі, бо знає, що скоро їх затулить, то зараз стануть перед нею огидні прокляті картини, від котрих кров леденіє, а слова молитви завмирають на устах. Вкінці з геройським усиллям вона встає з ліжка, мацаючи підходить до вікна і відкриває килимок, котрим воно заслонене.

— Ах, слава тобі, боже! — вирнвається з її уст.— Уже світає! От-от уже сонечко покажеться!

І вона підходить до Параски, що, простерта горілиць, скотившися з сінника, спить на голій долівці, і, торкнувши її босою ногою в голову, кричить:

— Параско! Ну, Параско! Пора вставати! Чуєш мене? Параско!

II

— І пощо ти, бестіє, раз у раз оте вікно на ніч заслонюєш? Чи я тобі не казала, що не можу спати при заслоненім вікні? — лаяла пані Олімпія Параску, що, раптом збуджена зо сну, схопилася на рівні ноги та кулаками протирала очі.

— Та біґме ж то, що се не я! — бубоніла Параска, не рушаючися з місця.— Се, певно, Гадина. Він тут щось порядкував вечором у покою.

— Гадина, Гадина! — гнівно відмовила пані.— Тобі щоб тілько на кого-небудь скинути! А я певнісінька, що се ти зробила.

— Ні, скари ж то мя, господи, що ні! — божилася Параска.

— І не божися надурно, ти, погане насіння! — крикнула пані.— Знаю я тебе так само, як і того твого Гадину. Обоє ви добрі гадюки! Ну, та чого стоїш? Іди буди других! Адже, певно, всі сплять, хоч уже сонце он як високо!

— Та нині, прошу ясної пані, неділя.

— О так, вам аби неділя! То що, в неділю їсти не треба? Бігай збуди Гадину, нехай зараз біжить до пахтаря по молоко і сметанку. Не бійся, той, певно, давно встав і корови подоїв. Може, вже й до Львова поїхав.

— Як поїхав, то молоко й сметанку для ясної пані лишив у пивниці,— вспокоювала Параска, очевидно, мало що собі роблячи з грізного голосу пані Олімпії і все ще позіваючи та чухаючи розпатлані, давно не чесані коси.

— А потому збуди Гапку і кажи їй, щоб зараз розпалювала під кухнею. Старий Деменюк, певно, вже й без тебе встав. Ну, ти ще стоїш? Та махай, тумане!

Параска врешті рушила з місця, та коли пані відвернулася від неї, вона підняла обі руки до лиця і, закривши вказуючі пальці, немов ріжки, приложила їх до чола, а перекрививши лице, зробила огидливу гримасу в сторону пані, помахала головою і прожогом кинулася бігти зі спальні. Та в темних сінях мало що не впала, спіткнувшися о стару масницю, котрою були підперті сінешні двері.

— Тьфу! Пек тобі! — крикнула в сінях Параска, та так голосно, щоб пані могла чути.— І все якась мара ставить оту масницю підо двері, бодай їй руки покривило!

І Параска люто копнула масницю ногою, так що посудина з лускотом покотилася геть у сіни. Параска добре знала, що не хто, а тільки сама пані поставила масницю під двері, та хотіла хоч тим невинним способом помститися на пані за перерваний сон і ранішню лайку.

А пані Олімпія тим часом узялася до свого туалету. Вона вмилася і, причесавши перед дзеркалом сиве та буйне ще волосся, наділа свою звичайну чорну сукню, котру носила вже пару літ. Давно вже перестала вона строїтися — раз, що по смерті мужа відносини маєткові геть-геть попсувалися, а по-друге — не було й для кого. Сім'я її не то відцуралася, а так якось мовчки забула, з сусідами ще за життя графа вони не жили, тож і гості не бували в Торках майже ніколи. Убравшися, графиня, виходячи, накинула

поверх сукні таку ж чорну мантильку, бо літній росистий ранок був холодний.

Виходячи зі своєї спальні, що була заразом її канцелярією і уборною, пані Олімпія озирнулася довкола з якоюсь турботою, мов з острахом. Вона не довіряла нікому з тих людей, що її окружали, знала, що всі її ненавидять, що ніхто її не любить і добра їй не бажає, і жила між ними, мов у лісі між дикими звірами. Ніколи від страшної катастрофи, що була причиною смерті її мужа і пожару двора, вона не мала спокою. Все переслідувала її тривожна думка: ану ж ті люди, ті дикі звірі, кинуться на неї, розірвуть її! Вона зразу думала лагідним сбходженням піддобрити їх, але швидко з переляком побачила, що лагідне обходження тільки осмілює, роззухвалює їх, а зовсім не привертає їх серця до неї. І вона знов вернула до свого давнього способу: держати «ті бестії» здалека від себе, на кождім кроці давати їм почути свою погсрду. От тим-то й жила вона в вічнім острасі. Уб'ють, обрабують,— такі картини раз у раз вертілися в її уяві. Виходячи, вона озирнула свою спальню по старій привичці, хоч і знала, що рабівник, коли б в її неприсутності сюди дістався, не найшов би майже нічого такого, що би йому оплатилося забрати. Правда, горіхова шафа для убрання, магоневий викладаний столик для туалетових приборів і комода з білизною свідчили про колишню заможність. Та в шафі висіли якісь старі, давно відложені сукні, в шухлядці столика лежало хіба пару старих і повизублюваних гребінців та слоїк помади до волосся, а в комоді також невеликі були скарби. На стінах висіли два чи три старі портрети, а в кутику коло ліжка пані Олімпії стояла невеличка дубова, залізними штабами окована і міцно замкнена скринька — каса пані Олімпії. Та тільки біда, що каса та звичайно дуже бувала вбога, а нині була майже зовсім порожня, коли не числити жмені мідяних монет, що були розсипані по дні. Та проте пані Олімпія не любила нікого допускати до своєї спальні, особливо вдень, і, виходячи, замикала віконниці зсередини, а двері на колодку знадвору.

Зо спальні пані Олімпії виходилося в вузькі і темні сіни; світло до них падало тільки крізь мале подовгасте віконце над дверима. Колись в тім віконці були шиби з грубого матового скла, але вони давно були повибивані, так що пополудні сонце світило прямо в сіни, але ранкем у сінях було досить темно. З противного боку до тих сіней

притикав «салон»— обширна кімната, прибрана сяк-так по-панськи, та звичайно замкнена. Її відчиняли тільки для «гостей»: приїде часом у село комісар, або лікар, або навіть пан староста, чемність велить заїхати у двір, і от пані Олімпія, хоч в душі клене нахабників, все-таки, рада-не-рада, відчиняє «салон», провітрює і отоплює його і приймає гостей. В остатніх часах син її трохи частіше заставляв її відчиняти салон. Гуляючи часто у Львові, він привозив інколи з собою своїх молодих товаришів і знайомих — трохи мішане, та зато голосне і веселе товариство. Тоді салон графині наповнявся шумом молодих голосів, сміхом і жартами, димом сигар і атмосферою різних парфум, котрих уживали ті «добре вихованї» молоді люди — бо, звісно, тільки з такими й товаришував молодий граф Адась Торський. До пізньої ночі пили чай, грали в карти або велися широкі розмови. Пані Олімпія була одинока женщина в тім товаристві, та все-таки чулася в своїм елементі, чулася між рівними собі, віддихала душею після того ненастанного пригноблення, в котрім плило її життя. Правда, спосіб життя сина був для неї джерелом незліченних прикростів і турбот, та в молодій веселій компанії вона забувала про все і вдячна була синові за ту розривку.

Ось і нині вона надіється тих гостей. Адась учора сам приїжджав із фільварку ще вранці. Вчора по обіді він поїхав до Львова, а сьогодні к обідові має вернути з компанією. Пообідають на фільварку, де Адась оце перший рік трібував сам завідувати господарством і провадити адміністрацію, а після обіду зайдуть на чайок до двора. Та пані Олімпії бажалося подати гостям замість голого чайку — каву, і ось вона замовила у жида, що орендував двірське поле враз з худобою і торгував молоком у Львові, достаточну порцію сметанки. Знаючи добре, що ані на Параску, ані на Гадину не можна було спуститися, вона, убравшися якмога швидше і замкнувши свою спальню, вийшла з сіней на подвір'я, щоб самій усього доглянути.

— Ах, як же тут чудесно! — мимоволі вирвалося з її уст, і вона глибоко відітхнула, захапуючи в груди якмога більше повітря. Чисте свіже повітря насичене було пахощами липового цвіту та жасмину, що здоровими кущами обплітав і вкривав сумовиті руїни — згарища панського мурованого двора. Вийшовши з сіней і заперши двері за собою, пані Олімпія поперед усього звернула очі на ті згарища. По старій звичці, без сумніву. П'ятнадцять літ від

смерті мужа оті згарища його двора стояли перед її очима — понурі та непривітні, як її згадки про графа Торського, та при тім невідступні, незнищимі. Якоюсь магічною силою тягли вони до себе її очі. Не було на світі місця, котре б вона так горячо, завзято ненавиділа, як оті згарища. Адже ж тут безсердечний тиран мучив і катував її довгі-довгі літа! Тут убито її молодість, потоптано її красу, скалічено її душу, затроєно серце і думки. А прецінь пані Олімпія не могла перейти через подвір'я, через вулицю, через сад, через алею, щоб з кождого місця не озирнутися на ті згарища. І з кождого місця вони дивно якось вражали її серце, будили холодну дрож у всіх суставах, мов німа, таємна і страшна погроза. По смерті графа люди в Торках довго розповідали, що небіжчик граф ходить по згарищах, немов шукає чогось, голосно стогне і ридає. Графиня не вірила тому, гнівалася, коли хто передавав їй сі оповідання, та проте смертельно боялася ніччю вийти на подвір'я і поглянути на згарища. Чи мала ж би се бути правда? Чи мав би її мучитель ще й по смерті не давати їй спокою? Не раз і не десять збиралася пані Олімпія усунути ті згарища. Раз уже навіть робітники були наняті. Та все якась несподівана пригода не давала виконати сей замір. То жнива наглі випали, то буря робітників розігнала, а потім град збіжжя витовк, і гроші, відложені на випрятання згарищ, ішли на іншу ціль. Немов якась фатальність висіла над ними, змушувала паню Олімпію жити під ненастанним вражінням сеї ненависної руїни.

«Та вже тепер, коли мій план удасться, то, певно, поперед усього сі згарища кажу вивезти і плац очистити»,— мигнула думка в голові пані Олімпії. Вона перехрестилася і відвернула взір в противний бік, на подвір'я і малі офіцини — низенький і довгий будиночок, що ограничував подвір'я насупротив тої офіцини, в котрій була її спальня і салон, і одним кінцем вганявся в сад. В тій самій лінії, що «велика офіцина», але віддільно від неї стояла обширна стайня, а далі мурована возівня. Будинки ті з двох боків обграничували обширне подвір'я, перерізане півперек високим дощаним парканом, що на схід сонця притикав до угла возівні, а к заходові добігав до малої офіцини. Та що та офіцина була довша і вбігала ще в сад — очевидно, пізніше добудованим помешканням, зложеним з двох невеличких покоїв,— то паркан на які три кроки перед тою офіциною уривався, припираючи до штахет, котрі обко-

Титульна сторінка повісті І. Франка «Для домашнього огнища» (Львів, 1897)

Основи суспільности.

(Повість із сучасного житя)

Часть перша.

I.

Пані Олімпії Торській мусіло щось страшне приснити ся. Вона напруго кинула ся в ліжку, затрепала ногами мов підстрілений птах, розпахнула руками мов потопаючий, і вдаривши ся одною рукою о деревину побічницю ліжка, закричала крізь сон:

— Ратуйте! Ратуйте!

В тій хвили збудила ся і прожогом сіла на ліжку. Широко розкриті очи блудили в пітьмі, що панувала у єї покою. В грудях живо трепало ся серце. Дихала швидко і важко, по цілому тілі пробігала дрож. Рука судорожно стискала ріг нічного столика, що стояв зараз обік ліжка. Сонна ще, ледво розбуркана думка не могла від разу похопити ся і мов птиця під градовою хмарою метала ся і била ся між якоюсь темною трівогою а невиразною ще певністю, що все пережите перед хвилею був сон, а не ява.

— Господи перечіни і заступи! Во імя Отца і Сина і святого Духа, амінь! — прошептала вона, хрестячись усе ще трептячою рукою. — Як я перелякала ся! Як страшно, Господи! А то тілько сон був! Та який сон! Ще й доси трясу ся. Тьфу, щезай каро!

І вона ще раз перехрестила ся і почала шептати молитву. Та молитва не успокоювала єї. Широко витріщеними очима вона силувала ся просверлити пітьму, найти вікно, визирнути на світ, де певно вже мусіло свитати. Та вікно — одиноке вікно в єї спальни — було завішене калинкою і не пропускало ані проміннчика світла. Пані Олімпія перервала молитву на пів слові і проворкотіла гнівно:

Перша сторінка повісті І. Франка «Основи суспільності» в журналі «Житє і слово»

лювали маленький цвітовий городчик перед вікнами офіцини.

Пані Олімпія йшла подвір'ям, пильно озираючись на всі боки. В малій офіцині поміщалась служба: локай Танаско Гадина, кухарка Гапка і старий Юрко Деменюк, колись гуменний, а тепер, коли графиня хазяйства не вела і поле здавала жидові в оренду, пасічник та загальний доглядчик. Тут була й кухня, і покій для пахтяра, що орендував і поле графині. Решта господарських будинків стояла оддалік за гостинцем.

В кухні вже палилося. Дим рівним синювато-рожевим струмочком плив із комина прямо вгору, немов силкувався вибігти понад вершки розлогих вікових лип, що, немов величезні темно-зелені голови, бовваніли поза невисоким дахом офіцини. Та коли б не той дим, можна б було подумати, що все оте обійстя, окружене старезними липами, немов відгороджене від світу, не має в собі ані живої душі. Ніде не було чути ані голосу, тільки соловії лящали між гілками липи. Пахтяр давно вже подоїв корів і поїхав з молоком до Львова, його пастух погнав корів на пасовисько, Деменюк ще досвіта пішов кудись, а молодіж заспала трохи довше, дякуючи святій неділі, хоча, звісно, і в будні вона тут не дуже потіла над роботою. Та все-таки пані Олімпії немилою була ся тиша в білий день, і вона почала пильніше прислухуватися і приглядатися, що робить її служба. Вона тихо, звільна перейшла півперек подвір'я, колись гладко утоптаного, тепер заростого травою, і наблизилася до вікон кухні, щоби заглянути досередини. Вона йшла близько стіни, крадучись звільна та роблячи вид, немов і не думає ні про що. Служба добре знала сей її поганий звичай.

— Zacznijcie, wargi wasze, chwalić pannę świętą![1] — роздався нараз в кухні побожний спів Гапки. Була се старкувата вже дівка, що виховалася при дворі та, не вийшовши замуж, так і лишилася тут. Колись вона була веселої вдачі, гуляла і з паничами, і з парубками, відсиділа пару літ у криміналі за страчення дитини, та, вернувши відтам, як одинокий здобуток тюремної цивілізації винесла непоборимий нахил до побожності і до проклять. В її голові спокійно жили поруч себе Христос і Беліал: множество набожних пісень та молитов, котрі шептала раз у раз або

[1] Зачинайте, уста ваші, славити святу діву *(польськ.)*. — *Ред.*

співала якимось скрипливим, розбитим голосом, і ще, може, більше множество найпоганіших проклять, котрими сипала направо і наліво, як чорна хмара градом. Пані Олімпія аж стрепенулася, почувши той голос.

— Ну, розспівалася! — буркнула вона.— Та вже нехай співає! Ліпше, коли співає, ніж коли б мала клясти. Хоч то, здається,— мигнуло їй в думці, і усміх перебіг по лиці,— що пан-біг так само не слухає її побожного співу, як і єї проклять.

Не доходячи до вікон кухні, пані завернула знов набік, перейшла через подвір'я і пішла заглянути до стайні, котрої двері були отворені. З нутра темної стайні доходив до неї якийсь шелест, помішаний з шептами і здавлюваним сміхом. Пані стишилася, притулилася до стіни близько дверей і слухала.

— Ну, та ходи, дурна Параско! Чого тобі боятися? — шептав Гадина.

— Не хочу, дай мені спокій! — відмовляла Параска.

— Але ходи! Присяйбогу, що тебе не одурю! Восени поберемося.

— Знаю я таких, як ти. Поберемося, то тоді піду, а тепер зась тобі!

— Але не бійся! Ходи!

Гадина, очевидно, силою трібував спонукати Параску, та вона була сильніша від нього і попхнула його так, що він мало за двері не вискочив.

— От дурна! І говори з нею!—маркітно мовив Гадина.

— І не говори! — відмовила якось неохітно Параска, шелестячи соломою.

— А хочеш замуж за мене йти, правда?

— Овва! Таке мені велике добро. Не візьмеш ти, то другий візьме.

— Але за другим не буде тобі так, як за мною.

— Говори! Не виділа я твоїх статків. Хіба буду тобі помагати з голоду здихати.

— Дурна, дурна! — шептав Гадина, нахиляючися до неї.— Я вже нині маю стілько, що міг би грунтець і хату купити, а сими днями буду мати ще більше.

— Може, цілі Торки купиш? — жартувала Параска.

— Торки не Торки, але буду мати стілько, що буде до смерті і для нас, і для дітей наших.

— Та що ти плетеш, навіжений? — голосно промовила Параска.— Відки ти тілько гроші дістанеш?

— Відки дістану, то дістану. То моя річ.

— Ну, скажи, най і я знаю.

— Е, в тебе язик довгий.

— Присяйбогу, що нікому не скажу.

— Та не присягайся! Пощо тобі се знати? А втім, хто знає, може, й нічого з того не буде. Ліпше зачекаємо.

— Та скажи, скажи, Танасочку! — підлещувалась Параска.— Скажи, то піду з тобою.

— Підеш? — живо скрикнув Гадина.

— Їй-богу, піду.

— Зараз?

— Ну, ні! Але потому. Нині вечір.

— Е, дуриш. Як підеш, то тоді й скажу.

— Та ні, скажи зараз. А то не піду ані нині, ані завтра, ані ніколи. І знати тебе не захочу.

— Ну, так слухай же. У нашого ксьондза...

— У котрого?

— Та у старого, того, що тут у сфіцині живе. У нього є гроші. Великі гроші.

— Е, в шпаркасі!

— Те, що в шпаркасі, то осібно. Але й є готові. Він їх усе переховує, щодень у інше місце. Купочку тут, купочку там. Я його давно вже підстерігаю, та осторожний упир! А найбільше пес на перешкоді. Все, скоро я троха наближуся, пес почує і сполошить старого. Але одну купочку я таки вже цапнув.

— А багато?

— Параско! Параско! — роздався в тій хвилі з кухні голос Гапки.— А щоб за тебе бог забув і всі святі, як ти про роботу пам'ятаєш! Параско!

— Ой лишенько! — скрикнула Параска.— Вже Чума ripить. Післала мене по дрова, а я тут з тобою забалакалася. Пусти!

— Та побудь іще хвилечку! — просив Гадина.

— Нема часу. А то ще стара упириця прийде та наробить крику.

І Параска прожогом вибігла зо стайні і майже лицем в лице наткнулася на паню Олімпію.

— Ой господи! — скрикнула вона і задеревіла на місці.

— Ти що тут робиш? — строго запитала її пані.— З ким тут розмови ведеш?

— Та ні з ким,— брехала Параска, почувши в стайні легкий шелест і знаючи добре, що Гадина одним скоком

був уже на поді, а другим крізь діру в даху вискочив у сад.— Мене Гапка післала за дровами.

— Та тут у тебе дрова?

— Та я хотіла набрати троха соломи на підпал.

— Ну, але скажи, з ким ти говорила?

— Та скари ж то мя, господи, що ні з ким.

— Ах ти, прокляте насіння! — сердилася пані.—І в живі очі мені смієш брехати! Адже ж я сама чула! Гей ти, Гадино! — крикнула вона досередини стайні.— Де ти там? Ану, покажися сюди!

— Та де тут ясна пані якогось Гадину бачили? — говорила Параска, зовсім уже осмілившися і думаючи, що пані прийшла тільки на крик Гапки.— Прошу поглянути до стайні, чи там є яка жива душа!

Пані ввійшла до стайні і почала роззиратися за Гадиною, а Параска тим часом, рада, що таким дешевим коштом позбулася її, побігла до дривітні, що була обік возівні, швидко набрала наруччя дров і побігла до кухні, ще заким пані вийшла зо стайні.

Пані чогось уся дрижала. Підслухана розмова неначе сахнула на неї чимось таким поганим та огидливим, що й не повинно було виявлятися під оцим чудовим темно-синім погідним небом, серед пахощів лип та співу соловіїв. Не бачачи Гадини в стайні, вона мов у нетямі почала шелестіти соломою в жолобах, заглядати в засіки та попід жолоби, шукаючи, чи він там десь не сховався. Далі зупинилася.

«І пощо, властиво, я його шукаю? — міркувала вона.— Чого мені від нього треба? Що я йому скажу і що їй можу сказати? Погань, гниль, огида! В них вони почались, в них родились, в них живуть, в них і пропадуть. Чи я маю їх виймати з тої калюжі? Навертати з тої дороги, що так відповідає їх натурі? О, ні, чорт з ними! Нехай ідуть, нехай бредуть! Адже ж обоє вони — його діти, мого мучителя, мого тирана! Адже ж обоє вони, заким іще на світ прийшли, вже були наругою для мене, вже помагали рвати мою душу, нівечити мою честь, мое добре ім'я! Нехай ідуть тою дорогою огиди і ганьби! Я їх певно спиняти не буду».

І вона взяла з жолоба стебло соломи і звільна перекусувала його зубами, випльовуючи відкушені шматочки. Думка її тим часом перескочила на інше.

«Але злодюга отсей Гадина! Чи бач, уже зачав підстерігати попа. Ну, той коли зачав, то свого не покине. Та що

се значиться, що він обіцював їй сими днями мати ще більше грошей? Невже він мав би?.. Треба буде остерегти старого. Або ще краще... що то поможе його остерігати? Краще хіба самій його пильнувати. Може б, Адась... Та ну! Чорт з ними з усіма! Побачимо!»

І пані махнула рукою, немов прогонювала якусь уперту влазливу муху, і швидким ходом вийшла зо стайні, в котрій півсумерк і тепле повітря, повне випарів худоби, що тут недавно ще стояла, навівали на неї важкі неприємні думки.

Вона пішла тепер до кухні, щоб ураз із Гапкою уложити план нинішньої гостини. Ще на подвір'ї до неї крізь створені вікна кухні доносився голос Гапки — сим разєм уже зовсім не побожний спів, хоч бог і всі святі споминались і тут доволі часто.

— А дав би бог милосердний, щоб вас тут усіх грєми вибили! Щоб вас холера витерла та викришила до лаби! І як іще земля свята носить вас на собі, не розпадеся під вашими ногами та не проглине вас?

— Але ж, Гапко! — чути було голос Параски.— Чого ти мене чіпаєшся? Що я тобі зробила?

— Та мовчи, огиднице! — кричала Гапка.— Хіба я не бачила, як ти, замість до дривітні, та просто шмигнула до стайні? О, не бійся, знаю я тебе! Я добре бачила, що він там був, що ти до нього біжиш.

— Та який він? Хрестися та мов оченаш! — відбріхувалася Параска.

— Я тобі вичитаю оченаш, не бійся! — торохтіла Гапка.— Ей, дівко! Коли вже встиду в лиці не маєш, то повинна би-сь хоч бога боятися! Адже се твій брат! Адже ви обоє з одної гіллі ягоди! І як же ти можеш собі з ним заходити? Адже тебе грім божий заб'є! Земля під тобою розступиться!

— Та скари ж то мя, господи, коли я з ним що-небудь!..— божилася Параска.— І чого ти мене чіпаєшся?

— А нехай тебе, рибонько, той чіпаєся, що в смолі кипить! Я до неї говорю як до доброї, а вона мені ось як відповідає. Та пропадай ти від мене в озеро! Роби собі що хочеш! Про мене, й вішайся, то нічого тобі не скажу!

— А щоб тобі вже раз засклепило та занімило оту хавку, то, певно, ліпше б було! — буркнула злісно Параска, луснула якоюсь бляшаною посудиною, котру, мабуть, мила, і вибігла з кухні. Та в дверях зустріла паню Олімпію.

Не бажаючи, очевидно, бути тепер з нею, вхопила коновки і побігла по воду, воркочучи по дорозі: «Чума проклята!» Чумою в дворі і в цілім селі прозивали Гапку.

Гапка й собі бурчала щось під носом, коли пані ввійшла до кухні.

— І чого ти, Гапко, так розкричалася? — запитала пані Олімпія, сідаючи на лавці близ печі.— Нині свята неділя, цілий світ радується, а ти вже кричиш і кленеш на ціле подвір'я.

— Але бо то, прошу ясної пані, невитримана година з тою поганню! Я не знаю, чи є де в світі поганіші люди, як тут у нас зібралися.

— Ну, та й що з того?— спокійно відмовила пані.— Чи гадаєш, що криком та прокляттями їх направиш? От волі-ла би-сь богу помолитися за їх душі, щоб їм бог дав отямитися та покинути злі дороги.

— Та хіба я не молюся? — скрикнула Гапка, не розуміючи панінoї іронії...— Адже ж молюся й за них, бог би їх тяжко побив! Але сумління мені каже, що не варті вони моєї молитви. Що чортове має бути, того вже ніяка молитва з пекла не відкупить.

— Ну, ну, Гапко,— сказала пані, встаючи,— покиньмо про се говорити. А ось ліпше поміркуймо про нинішній підвечірок.

— Та я вже дещо троха міркувала. Не знаю тільки, що ясна пані на се скажуть. Я думаю, що можна би курячу потравку з рижем.

— Якби були курята! — перебила пані.

— Та я післала Гадину в село. Чень десь напитає.

— Ну, а потому?

— Потому гербата, а до неї треба сухариків напечи.

— А маєш масло?

— Масло є, хоч і не дуже свіже. На стіл його давати не можна, а до печива ввійде. Тільки клопіт, що цукру нема.

— Ну, цукру ми у жида дістанемо.

— Наборг не дасть,— завважила Гапка.

— То заплатимо. На тілько грошей у мене є. Ну, добре! Нехай і так буде! Тілько добре мені справляйся!

— А багато панів буде?

— Не знаю. Може, зо п'ять.

— Ну, се би ще нічого. Але якби з десять, то могло б невистарчити ані муки, ані рижу.

— Е, ні, Адась знає, що у мене достатки не такі, щоб можна купи гостей приймати. Ну, а нам на обід що буде?

— Та я хотіла зладити картопляну зупу...

— Ксьондз її не любить! — замітила пані.

— Е, буду я дивитися, що ксьондз любить, а що ні! — гнівно буркнула Гапка.—Не вхопить його, як і картопляної попоїсть. А на друге пиріжки з сиром.

— А з м'яса нічого?

— Та відки у нас м'ясо візьметься? Як будуть курята, а гості дещо лишать, то буде для ясної пані на вечерю.

— Та мені про себе байдуже,— відказала пані Олімпія.— Я й картопляної зупи попоїм. А от ксьондз...

— І що так ясна пані тим ксьондзом турбуються! — промовила Гапка.— Що він ясної пані сват чи брат?

— Ну, Гапко, не можна так казати. Десять літ живе в мене, платить мені за ціле удержання, то негарно б було, якби почав жалуватися, що його голодом моримо.

— Платить ясній пані! — аж скрикнула Гапка, опершися варишкою о ріг кухонної печі.— Той скнира платить пані! І що він платить? Певно, з десять ринських на місяць за хату, страву, прання і всю прислугу!

— Не десять, а двадцять і п'ять, Гапко. Та не в тім річ! Що платить, то платить, а коли я згодилася, то треба свого слова держатися.

— Двадцять і п'ять ринських! Ха, ха, ха! — реготалася Гапка.— Адже за такі гроші йому й бараболяної зупи забагато! А ясна пані пхають в нього, що тілько можуть. Рано молоко, потім каву, потім обід, потім підвечірок, потім гербату на вечерю! Ні, я на таке не годжуся! Адже сей старий скупиндра може і по сто ринських місячно платити і, певно, не збідніе.

— Ні, Гапко,— уговкувала її пані.— Дай спокій! Ти сього не розуміеш! А на обід конче треба для отця Нестора щось з м'яса прилагодити. Хоч курятко одно йому всмаж.

— Йому всмаж! А ясній пані ні?

— Та вже всмаж, кому хочеш! А кава готова?

— Готова.

— Ну, то давай сюди. Я сама наллю. А не знаеш, отець Нестор встав уже?

— Не знаю! — сердито буркнула Гапка, котра дуже не любила о. Нестора і вічно дивувалася, чого се пані так про нього турбується. Правда, вона знала потроха історію, яка скоїлася між панею і о. Нестором. Але то колись було,

а що було, се, по думці Гапки, пропало і не повинно мати ніякого впливу на те, що є. Так бодай вона дивилася на свою власну непринадну минувшину і такою міркою мірила й усіх других.

Пані тим часом узялася наливати каву. Вона ніколи не повіряла сього Гапці. Особливо для о. Нестора вона старалася прилагодити каву так, як він любив. Вона старанно зібрала весь кожушок зі сметанки і положила в його філіжанку, влила також чільну сметанку і небагато чорної кави, а й цукру поклала далеко більше, ніж собі. Наливши дві філіжанки, решту лишила Гапці.

— А булку маємо? — запитала пані.

— Та ще окрайчик. Небагато.

І Гапка виняла з шафки невеличкий шматок булки домашнього печива.

— Ну, добре. Для о. Нестора буде й сього. А я й з хлібом вип'ю,— сказала пані і, поставивши каву, призначену для «ксьондза», на кухню, щоб ще трохи пригрілася, сама сіла оп'ять на лавці, вкроїла собі шматок хліба і звільна почала пити каву, не перестаючи при тім розмовляти з Гапкою. Гапка тим часом з квасним видом загляну́ла до горщиків, у котрих були зостанки чорної кави і сметанки, і, вилivши їх у один горщик, долила праженого молока, кинула невеличкий шматок цукру і також поставила на кухню, а сама сіла на порозі і почала оббирати картоплю.

— А ти ж, Гапко, чому не снідаєш? — мовила пані, ледве-ледве жвякаючи зостанками зубів черствий хліб, розмочений у каві.

— Та я маю час! — відповіла Гапка.— Я не привикла так рано.

Пані Олімпія добре знала, що Гапка бреше, що вона не для себе злагодила отсю каву, а для старого Деменюка. Той старий мовчазливий дід, той строгий мораліст, котрий раз у раз колов Гапці очі її власною грішною молодістю, котрий спокійно, мов крізь сон, говорив їй такі речі, яких би вона не була ні від кого знесла і котрі не раз доводили її аж до сліз, був усе-таки слабою точкою в вигаслім Гапчинім серці. Гапка воліла сама недоїсти, недопити і недоспати, щоб тільки старому Деменюкові достарчити якнайбільше вигоди. Пані знала се добре, і їй захотілось пошпигати трохи Гапку в те слабе місце.

— А де твій Деменюк? — з усміхом запитала вона.

— Мій? Чому мій? — живо відмовила Гапка.

— Ну, та певно, що твій! Хіба я не знаю, що ти для нього отсю каву лишаєш, а сама її пити не будеш?

Гапка аж поблідла на лиці. Картопля випала їй з руки, і вона, не рушаючися з місця, підвела звільна очі на паню з виразом такої злоби, що в пані Олімпії аж мороз пішов поза плечима.

— А ясній пані хіба кривда? — процідила вона.

— Та бог з тобою, Гапко! — вспокоювала її пані.— Хіба я тобі що кажу? Глядиш на мене так, мов з'їсти мене хочеш.

— А що ж ясна пані мене попрікають Деменюком?

— Та я не попрікаю. Тілько так, до слова прийшлось. А видиш, ти мене попрікнула о. Нестором, а я тобі нічого не мовила. Адже у нас обох подібне діло. Обі старих дідів доглядаємо.

— Що ви, пані! — з якимось переляком скрикнула Гапка, забувши навіть про звичайну титулятуру.— Хіба можна Деменюка порівнювати з тим ксьондзом?

— А чому ж би не можна?

— Гріх вам, ясна пані, і думати про таке. Деменюк — святий чоловік! Без крихти злоби. Чиста душа. Якби не він, то я певна, що весь отсей двір, усе село давно б запалися, в озеро б заклекотіли. Із-за нього нас пан-біг усіх на світі держить. А отой піп — прости господи гріха!.. Ні, що я буду говорити! Ясна пані ліпше знають, який він!

— Нічого злого про нього не знаю,— спокійно відмовила пані.

— Так? Ну, то... Та що ж, не моє діло говорити на нього. Як собі ясна пані знають.

Пані Олімпія тим часом скінчила снідання. Вона встала і, не говорячи більше нічого, поставила на тацю два імбрички, один зо сметанкою, а другий з чорною кавою, поклала кілька шматочків цукру на бляшану тарілочку, пригріту булку і пішла з тим усім до о. Нестора. Йдучи, вона думала про свої відносини до Гапки. Отся непринадна жінка, з віспуватим лицем, з вічними молитвами та прокляттями на устах, з заплямленою минувшиною, була все-таки одинока людина в її найближчім окруженні, з котрою вона могла говорити щиро, як жінка з жінкою, без тої злоби, що ворушилась у її серці на саму згадку про Параску, про Гадину, про пахтяра, про пастуха і інших

її знайомих. Навіть старий Деменюк, хоч, по думці Гапки, святий чоловік, видавався пані Олімпії далеко не таким святим. А головно пані чула, що старий не любить її, вважає її злою і грішною, і для того не могла відноситися до нього прямо й одверто. Та відки прийшла до того Гапка, що пані могла отак розмовляти, могла якось по-людськи, хоч і без особливої симпатії, відноситися до неї? Пані Олімпія і сама собі того не вміла вияснити.

«І що, властиво, отся Гапка? — думала вона, йдучи подвір'ям та ступаючи звільна і обережно з тацею.— І погана вона, і криклива та сварлива за трьох, а все-таки щось мене до неї тягне. Не думаю, щоб мені щиро служила. В тім пункті всі вони однакові, втопили б мене в ложці води. Ну, та в дрібницях я випробувала її — чесна. Не краде, бо не має для кого. Ну, та й пройшла неабияку школу. Бідна жінка! Якраз тридцять літ буде, як прийшла сюди молоденькою гарною дівчиною. Яка була гарна, весела, співуча, жартовлива! І ось що з нею зробила двірська служба. За сих 30 літ тілько раз відси віддалювалася — тоді, коли шандарі повели її скованну до Львова, до криміналу. Відбувши кару, знов сюди вернула. Граф тоді вже був небіжчик. Упала мені до ніг... «Не відгонюйте мене, пані! — сказала крізь сльози.— Прийміть, дайте роботу, а то піду і втоплюся. Адже мені нема більше ніде світу, нема місця. До свого села вертати, до родичів, після того, що зо мною було,— краще вмерти. Тут я стратила свою молодість, свою добру славу, тут і жити, і вмирати буду!»

Пані Олімпія добре тямила сю сцену. Гапка не кидалась, не кричала, не докоряла ані їй, ані пам'яті небіжчика графа, тільки стояла близ порога і тихо плакала. Пані приняла її — і не пожалувала того. В тюрмі Гапка хоч стратила свою красу, перебувши тяжку віспу, та зате навчилася куховарства. Правда, там вона набрала також деяких негарних звичок, в тім числі й тих: голосно співати набожних пісень, іноді до пізньої ночі, і не менше голосно проклинати та лаятись. Лексикон прокльонів і лайок вона винесла пребагатий і, мабуть, ненастанно ще збагачувала його власною фантазією. Через оці звички проча служба дуже не любила Гапку і не називала її інакше, як тільки Чумою. Та пані інстинктово чула, що Гапка — одна з усеї двірні відноситься до неї без ненависті а навіть зі співчуттям, що розуміє її важке положення, і хоч бурчить та клене, все-таки по-своєму дбає про неї і про її

інтереси. І се були ті таємні нитки, що сполучували тих двох жінок, так далеких від себе і суспільним становищем, і традицією, і життям, і характерами.

І Гапка по відході пані, оббираючи картоплю, також принялась по-своєму філософувати.

«І мара її зрозуміє, оту нашу графиню! Чи добра вона, чи лиха? По правді говорить чи бреше? Ніяк не зміркую. Здається, говорить часом як людина, а збоку глянеш — відьма якась. Адже ж я бачу, як вона ненавидить усіх! Навіть отого свого синочка коханого. Кажуть, що вовчиця таку має натуру, що іноді леститися буде, а в іншу пору кидається на чоловіка чи навіть на вовка і гризе та рве зубами. А до отсеї поганої руїни, до того скупиндряги-попа, то так припадає, як до рідного батька. І чого вона від нього надіється? Чи думає, що він свої гроші лишить їй і її марнотратникові-синові? О, сли так думає, то пуста її думка! Я міркую, що старий радше попалить свої банкноти та книжки шпаркасові, а їй не лишить нічого. І що вона мені бреше, що він їй платить за хату і страву, коли я добре знаю, що вже два роки вона держить його зовсім задурно. Господи! От іще люди бувають. Такий багатий чоловік, що міг би собі жити, як найстарший дідич, а він волить ось тут валятися, як якийсь старець, у нужденній комірчині, без ніякої вигоди, на ласці отсеї зруйнованої графині та її сина. Ні. Прости господи гріха, але таким людям не можна не клясти, щоб їх тяжке безголов'я вкрило!»

Сі побожні бажання та міркування, котрі вона розводила голосно, з жаром, немов розмовляючи з кимось і переконуючи якусь дуже забиту голову, перервала поява досить оригінальної фігури. Се був мужик около 35 літ, низького росту, худий та обшарпаний, з виразними слідами алкоголізму на набрезклім лиці, в невеличких, неприродно блискучих очах, котрими він раз у раз неспокійно водив сюди й туди. Він був у сорочці брудній та дірявій, хоч сьогодні була неділя. Поверх сорочки мав такий же брудний лейбик, а на голові старий солом'яний капелюх з поламаними та пообторганими крисами. Босими ногами він ішов так тихо, як кіт, так що Гапка й не чула, коли він надійшов, і аж стрепенулася, коли його тінь раптом перед нею впала на землю.

— Агій! — скрикнула Гапка, раптом підводячи очі.— Чи се ти, проклятий Цвяше! Тьфу, пропадь до тристенного! А ти по яку зламану голову сюди приходиш?

— Ого! По зламану голову! — глупо всміхаючись, ціди́в Цвях.— А хто знає, може, я тут більше право маю, як ти.

— У болоті, в синім озері, певно, більше право маєш, ти, ледаре, ти, котюго! — сварилася Гапка, не покидаючи своєї роботи, та при тім раз у раз пильно позираючи на Цвяха, котрий, як говориться, мав не́руш у руках — любив потягнути все, що лежало без догляду. Гапчина сварка йому зовсім не дошкуляла. Він сів на лавці, все однаково всміхаючись, і водив довкола своїми котячими очима.

— Ге, ге, ге! В болоті! Ой, брешеш, Гапко! Тут моє право! Тут моя вітцівщина! Адже ж признай сама, чи я не правдивіший дідич отсього двору, ніж той слинявий панич, той попович, що тепер, не знати з якої рації, називає себе графом Торським? Такий він граф Торський, як я твій чоловік, Гапко! Га? Чи не правду я кажу?

В Цвяхових очах при сих словах на хвилю блисла дика злоба і завзята ненависть. Та проблиск сей швидко щез і він знов почав по-давньому всміхатися.

— Та йди к нечистому з твоєю правдою! — крикнула Гапка.— Ото Соломона знайшов, щоб йому правду розсудив! Іди свого вітчища поганого про се питай!

— Еге, вітчища! Коли-бо йому доїхали кінця! Не бійся, він би мене не був так на жебри пустив, як собаку вигнав, як отся проклята відьма! Але я ще її запопаду в свої руки! Я ще їй дам себе знати!

І Цвях схопився з лавки і почав неспокійно не то ходити, не то кидатися по кухні, мов та сполохана птиця, що перхає в різні боки. Гапка також устала.

— І якої дідьчої матері ти сюди приходиш, ти, відміно людська, га?

— Бо так мені хочеться! — гнівно буркнув Цвях.

— А коли тобі хочеться, то йди до неї правдатися, а не до мене.

— До неї? Нібито до мачухи? О, ні, не хочу. Боюсь її! Вона відьма! Вона всю кров з мене виссе.

— Не мала б чим лакомитися, та твоєю кров'ю! Там, певно, більша половина тої поганої парухи.

— Ге, ге, ге! — всміявся Цвях.— Я її видів здалека, як від тебе йшла, несла каву свому давньому любасові! А, покарав їх бог обоє, але ще їх тяжче покарає за мою кривду! Іде і щось собі під носом воркоче. Певно, міркує, кому

б сеї ночі кров виссати з серця. Адже ти знаєш, Гапко, що вона чужою кров'ю живе.

— Та йди геть, поганий язиче! — накинулася на нього Гапка.— Ще пані прийде та почує, що ти тут говориш...

— А ти, собача душа, боїшся й слухати правди! Ні, не піду, не вступлюся, хіба даш отих кільканадцять бульбів.

І Цвях, зупинившися раптом коло шаплика з картоплями, почав швидко обома жменями хапати картоплі і ховати їх поза обі пазухи.

— Ого! Я так і знала, що ти пасеш тими поганими очима, щоби що потягнути. Геть від картоплі, погана паро, геть!

І вона кинулася на Цвяха і почала видирати йому картоплю з рук і з-за пазухи.

— Але ж, Гапко, Гапцуню! Бійся бога! У мене жінка й діти... нині неділя... плачуть... нема що раз в рот вложити...

— Бо ти все пропив, собако!

— Бігме ж то, нема що раз укусити! — лебедів Цвях, шарпаючися з Гапкою і не пускаючи нахапаних картопель.— А у вас пречінь багато є!..

— Щоб тобі так багато віку було! — кричала Гапка, та все-таки згадка про голодну жінку і дітей Цвяхових зворушили трохи її серце, і вона попустила трохи його руки. Користаючи з сього, Цвях хопив іще кілька бараболь, а відтак прожогом кинувся до дверей.

— Бувай здорова ти, упирице,— крикнув до Гапки,— ти, худа собако, ти, копчене поліно, ти, вороняче горло! Дав би тобі бог ласку, щоб тебе на завтра осліпив, оглушив і онімив, мені на радість!

— А, ти, погана душе! — крикнула Гапка, вхопила поліно і кинулася за Цвяхом. Та сей, вискочивши з сіней, хильцем перебіг подвір'я, влетів до супротилежної стайні і за хвилю вишмигнув з неї тою самою дорогою, котрою недавно втікав Гадина перед панею Олімпією.

— А щоб тебе грім божий побив та поразив, щоб ти на місці мазею розіллявся! — кляла Гапка.— От іще чоловік! Потвора! І на яку кару господь бог таку худобу на землі держить? Ой, неспасенна душа того батька та й тої матері, що його такого виховали!

Гапка добре знала, що Цвях був нешлюбна дитина і що всі говорили, буцімто покійний граф Торський, у котрого служила його мати, мав його вродження на своїм сумлін-

ні. Вона знала, що се була й правда, а коли б не вірила людській поговірці, то ненависть графині до Цвяха і його матері була б її в тім упевнила. Та проте й сама вона не любила Цвяха, а особливо ненавиділа його за погане обходження з жінкою — доброю та тихою людиною.

«Господи! — міркувала вона, пораючися в кухні,— і десь то бог милосердний підведе першу-ліпшу жінку під таке пекло, під таку страшну кару, щоби жити з отаким чоловіком! Йой! Таже коли подумаю собі про долю тої бідної Марти, жінки отсього поганця, то моя власна щербата доля видаєсь мені раєм! Ось і нині! Неділя свята, людям радість, відпочивок, а у неї з дрібними дітьми нема що раз ук усити! Йой! Таже я би сікла, вішала, залізом пекла такого чоловіка! А він, певно, нахапавши в мене бараболі, побіг з нею до коршми, не додому!»

Гапка, очевидно, добре знала Цвяхову натуру, бо й справді він, сміючись дурнувато та півголосом балакаючи сам до себе — все про ту «погану відьму» та «упирицю»,— підтюпцем біг до коршми, щоб за нахапану у Гапки бараболю вижебрати у жида хоч чарку горілки. Правда, і в його уяві мигнув образ жінки — помарнілої, сумної та голодної, ситої хіба побоями та слізьми, образ двоїх дітей, що вже кілька день хіба тим жили, що їм з милосердя давали сусіди, в його серці ворухнувся порив — вернутися і занести їм хоч оці картоплі на обід. Але в його здемораліэованій душі добрий порив не міг удержатися довше, як вода на решеті. Він махнув рукою і засміявся.

— Нехай їх чорти беруть, про мене! Буду я ще ними турбуватися! Нехай ідуть так само на роздобутки, як я! А не хочуть, то най здихають! Я про них дбати не буду!

І вспокоївши таким способом своє сумління, він потяг до коршми.

А Гапка, вилявши на Цвяхову голову повний верховатий ківш проклять і постановивши собі в душі відвідати по обіді Цвяхову жінку та занести їй і дітям деякі недоїдки з обіду, впала в дуже покутний настрій і, пораючись коло печі, затягла якимось гробово плаксивим голосом стару аскетичну пісню:

Przed oczy twoje, panie,
Winy nasze składamy,
A karanie,
Które za nie odbieramy,
Wyrównywamy.

Kiedy nas karzesz,
Prosimy cię, adyś się zmiłował,
A gdy się zmiłujesz,
Pobudzamy cię znowu
Abyś nam nie folgował[1].

III

Вийшовши з кухні, пані Олімпія звільна і обережно, з тацею в руках пішла до нової офіцини, того невеличкого прибудівку, що врізувався в сад своїми білими стінами. А йдучи, вона пильно озирала все довкола, так пильно, немовби хотіла і найменшу дрібницю заховати в пам'яті.

Нова офіцина — се був невеличкий партеровий будиночок, мурований і критий гонтами, притулений безпосередньо до тої часті офіцини, в котрій містилася кухня. В тім будиночку були дві половини, розділені невеличкими сіньми; в кождій половині був один обширніший покій з двома вікнами в сад і одна кухня з одним вікном на подвір'я. Одна половина тепер стояла порожня; тільки раз або два рази до року в ній пробував хто-небудь. У другій половині жив о. Нестор, і на сю власне половину, висунену геть у сад, обернена була вся увага пані Олімпії. Ось поблискує до сонця вікно, що освітлює кухню. Воно заслонене зеленою патичковою сторою і заперте. Та рама недобре пристає,— видко, долішня защіпка відірвана. Паркан, що відділює подвір'я від саду, не доходить до офіцини, так що перед вікном о. Нестора міститься ще малесенький огородець, обведений не дуже високими штахетами. В огородці колись саджено квітки, та від кількох літ ніхто до нього не доторкається. Грядки поросли буйною травою, попід штахетами розсілися широколисті лопухи і махають своїми гачковатими, сріблясто-рожевими головками повище штахет. Попід стіну поросла буйна хопта: полин, ластів'яче зілля та чорнобиль пнуться одно поверх другого, зазирають у вікно кухні та пишаються до сонця своїми рясними листочками. Тільки в самім куті городця одинокий могучий соняшник вистрілив високо понад усю оту

[1] Перед твої очі, господи, складаємо наші провини і приймаємо належну за них кару. Як нас караєш, ми просимо, щоб ти над нами змилувався, а як змилуєшся, ми знов штовхаємо тебе до того, щоб не потурав нам (*польськ.*). — *Ред.*

квітчасту та запахущу юрбу і, треплючи своїми широкими листочками в ранішнім вітрі, спровола силується накручувати свою тверду шию з величезним на ній цвітом туди, куди пливе сонце по безхмарім небі.

Двері до сіней нової офіцини були відчинені. Пані Олімпія знала добре, що о. Нестор щовечора, йдучи спати, сам зачиняє двері за собою на замок. Замок сей, новий, французький, сам о. Нестор купив пару літ тому назад у Львові і ключ від нього носив усе при собі. Коли двері відчинені, значить, певно, Деменюк уже збудив о. Нестора або хтонебудь другий прийшов до нього. Пані Олімпія на хвилину зупинилася в сінях, щоб послухати, чи і хто розмовляє з о. Нестором, а тим часом очі її окинули так само пильно і старанно нутро сіней, як пильно і старанно вона перед тим оглянула зверхній вид сеї офіцини. В сінях було пусто, тільки в однім куті стояла лавочка, котру часом увечір о. Нестор казав виносити в сад, коли хотів посидіти та подихати запахущим вечірнім холодком. Двері від другої, порожньої половини були замкнені; в них і досі стирчав ключ після того, як перед тижнем провітрювали покій. Пані Олімпія без довшої застанови машинально витягла ключ із дверей і сховала його до кишені. В покої о. Нестора було тихо; тільки по хвилі пані почула плюскотання води — знак, що о. Нестор при помочі Деменюка вмивався. Не стукаючи до дверей, пані ввійшла досередини.

— Добрий день вам, отче! — сказала голосно, знаючи, що о. Нестор трохи недочуває. О. Нестор власне вмився і стояв з лицем, закритим рушником. Тремтячими руками він силувався утертися, та не міг сього зробити, поки Деменюк, поставивши набік коновку, не підійшов до нього і не обтер йому лице, голову і руки.

Всякому, хто б перший раз побачив невеличку, згорблену, поморщену та тремтячу фігуру о. Нестора, мимоволі насунулось би порівняння зі старим, зверху прив'ялим, а всередині хробачливим грибом. Так і здавалося, що ота жовта поморщена шкура тільки й держить кості без крихітки м'яса та крові, що оця велика сива голова з обголеним лицем і з густим ще, сивим волоссям наверха ось-ось злетить з толуба,— так неміцно держалась вона на довгій худій шиї. Худі, аж страшні, руки з довгими кістлявими пальцями, широкі колись, а тепер запалі груди, вихудлі ноги, обуті без панчіх у якісь старі та протоптані пантофлі, доповнювали образ о. Нестора. Він мав на собі тільки

чорну камізельку поверх сорочки і такі ж штани; старенька реверенда, старанно вичищена Деменюком, висіла на кілочку коло дверей, що вели до покою.

— О, о, о! — прошамкав о. Нестор своїм беззубим ротом.— Ве... ве... вельможна пані самі!.. Та де ж таки... А я старий... не прогнівайтесь... адже бачите!..

І він, увесь тремтячи, почав кидатися то в сей, то в той бік, неясно почуваючи, що щось тут треба було зробити, та не знаючи, що власне.

— Але ж нічого, паночте, нічого! — вспокоювала його пані Олімпія. Та він не вспокоївся, метнувся к вікну і мало не перевернув мидницю з мильною водою, котрою тільки що вмивався, опісля рушив у противний бік, де стояла велика шафа від убрання, та й там нічого не здобувши, почав без цілі лапати руками, мурмочучи щось таке незрозуміле не то сам до себе, не то до пані, що все ще стояла насеред кухні з тацею в руках.

Аж старий Деменюк вибавив о. Нестора з клопоту. Спокійно, не кваплячись, він ізняв з кілочка реверенду і, придержуючи неспокійного о. Нестора, надів її на нього. Аж тоді й о. Нестор успокоївся, немовби отся реверенда була для нього сталевим панциром, за котрим він чувся зовсім безпечним, а без котрого грозила йому нехибна загибель.

— Дуже... дуже перепрошаю, що пані добродійка так мене застають!..

— Але ж нічого не шкодить! — з усміхом повторила пані Олімпія.

— А... а... а... пані добродійка тут стоять та й стоять! Ото з мене роззява! Прошу ближче!

І о. Нестор трохи певнішим ходом поступив до дверей, що вели до його покою, відчинив їх і попросив паню Олімпію, щоб увійшла досередини.

— Я зараз! Я за... зараз буду на услуги пані добродійки! — промовив він, лишаючись ще на хвилю в кухні, щоб переговорити з Деменюком, що тим часом, підтягнувши стору і відчинивши вікно, вилляв прямо в огородець з мидниці воду і витирав мидницю якимось старим полотенцем.

— Так як кажете, Юрку? — гомонів о. Нестор.— Єгомость ваш, теперішній парох, не їхав учора нікуди?

— Ні, прошу єгомостя.

— Значить, сьогодні сам буде правити?

— Авжеж що сам.

— Ну, то й добре! А то він учора, знаєте... прислав до мене. «Я,— каже,— поїду до свояків,— не знаю, де там у нього які свояки,— то ви, отче Нестор, відправте за мене службу». Ну, я обіцяв — не для нього, а для божого слова. Але сьогодні чуюся таким якимось ослабленим... не знаю, як би я відправив ту святу службу.

— То, може, єгомость до утрені стануть?

— А так, так... до утрені піду. Зараз, тілько поснідаю. І так вона у вас не зараз ще зачнеться.

— Та вже би пора починати.

— Ну, то йдіть скажіть паламареві, нехай дзвонить, а я зараз... я не забавлю вийти.

Деменюк, уклонившися, пішов геть, а о. Нестор подався до свого покою. Пані Олімпія вже накрила столик, поставила на нім каву і булку, покраяну на тонкі рівні скибки, а сама стояла при вікні і тонула поглядом у темній зелені саду.

— Ах, пані добродійка... самі трудилися!..—лепотів о. Нестор, мечучись то сюди, то туди по покою, немов силувався прибрати, усунути той нелад, який панував у кождім куточку. Та ніщо йому не удавалось, і вкінці, махнувши рукою, він сів при столику.

Пані Олімпія весь той час стояла обернена до нього плечима, дивлячись у сад. Вона хотіла показатись йому спокійною і рівнодушною, щоб тим і його вспокоїти. Аж коли він сів, вона звільна обернулася і промовила тоном, повним якоїсь материнської ласки:

— Але ж, панотченьку! Не робіть собі ніяких церемоній! Знаєте, що у нас усе попросту, по-домашньому. Ви мені не подивуєтесь, що сама вам несу снідання,— так якось випало... Ну, і я вам також не подивуюся. Що вже нам, старим, церемонитися! — додала з усміхом і махнула рукою.

— Але де ж таки!.. Щоб вельможна пані самі!..— не переставав бентежитися о. Нестор.— Чи не було слуги ніякої?

— Ну, отче, покиньте вже се! Прошу, беріться до кави, а то зовсім застине!

І поки о. Нестор тремтячими руками мішав каву, ламав булку та мочив її в каві, щоб опісля могти, не кусаючи, проковтнути її, пані присунула собі крісло, сіла насупроти нього і балакала тим самим супокійним добродушним тоном.

— Адже ж нині неділя,— доброго апетиту, паночтче! Надворі чудесно. Радість якась розлита скрізь у природі. От я й подумала, що треба б і вам, старому пустинникові, справити хоч невеличку радість. А тим часом здається, що мій прихід наробив вам більше клопоту.

— Але ж, ясна пані! — скрикнув о. Нестор.— Як же ж можете так думати? Їй-богу, я з радості... з утіхи... що ви...

З тої радості він упустив намочену булку на обрус а, лапаючи її, мало не перевернув чашку з кавою. Пані Олімпія допомогла йому дійти до ладу і, запросивши його, щоб снідав зовсім без женади, говорила далі:

— Се, властиво, я повинна б робити завсігди. Адже ви у нас не якийсь постоялець, а гість у домі. Навіть трохи більше — не правда, паночтче?

І вона окинула о. Нестора лукаво всміхнутим поглядом, та коли сей знов зачав метушитися, вона жестом руки вспокоїла його.

— Я не хотіла вам сказати нічого прикрого. Мій боже, чи я ж маю право робити вам якісь докори та неприємності? Ви сто раз борше мали б право робити їх мені.

— І пощо? — поквапно перебив її о. Нестор.— Адже ж я хилюсь... хилюсь уже...

Він урвав, щоб не згадати про гріб, смерть і тим подібні речі, котрих на ділі боявся якимось диким забобонним страхом, і тільки по хвилі, зітхнувши, додав:

— Я молюсь... молюсь за себе, і за вас, і за всіх... за всіх...

— Свята душа ви, паночтче! — говорила далі пані Олімпія з таким виразом, котрий аж надто ясно говорив, що її думки далекі були від усяких святих тем.— Ох, як горячо й я іноді молюсь! — додала, завертаючи набожно очі і зітхаючи з глибини легких.— Одна тілько молитва й скріпляє мене. Якби не вона, здається, іноді б руку на себе саму наложила.

— А най бог боронить! — скрикнув о. Нестор.— Що се вельможна пані говорять! Хіба можна про таке думати?

— Видно, що можна, коли думається. І навіть мимоволі на ум іде. Адже ж знаю, що се гріх! Так що ж, коли горе моє! Горе, мов повінь, окружає мене з усіх боків, грозиться залити з головою.

— Але яке ж се горе? — запитав, трохи нахмурившись, о. Нестор, докінчуючи пити каву. Він потроху вже й догадувався, куди гне ясна пані зі своєю розмовою, і, видимо, не рад був такому поворотові. Та пані Олімпія не вважала на той вираз неохоти, що пробіг по лицю о. Нестора.

— Хіба вам не звісне моє горе? Все воно одно, та все більшає. Адже ж знаєте? — додала, понижуючи голос.— Адась знов програв півтори тисячі в карти!

— Півтори тисячі! — скрикнув о. Нестор з таким виразом, мовби силувався своєю фантазією змірити і оцінити велич тої суми.

— Сцени мені робить... Замість що я мала б йому...— крізь сльози говорила пані Олімпія.— Як не заплачу, каже, до тижня, то в касині мене узнають за інфаміса, виключать...

— Се й давно б слід! І добре було б для нього! — воркотів о. Нестор.—І чого доброго він учиться в тім касині? Господи! Я б усе те касино розігнав! Адже се гніздо розпусти, содома якась! А вони, засліплені, вважають його основою свого шляхетського гонору.

— Так-то, паночтче, так! — спокійніше мовила пані Олімпія.— Та все-таки нам, старим, не слід свої міркування накидувати молодежі. Молодіж мусить вишумітися. Молодіж потребує вражінь, емоцій...

— Добре, добре! Тільки ті вражіння і емоції не мусять бути такі дорогі та коштовні. Адже ж півтори тисячі за один вечір! А кілько то часу, і сили, і праці треба, щоб їх зібрати!

— Ой, правда, правда! — говорила пані.— Хіба ж я йому сього не говорю? Та що то поможе? Він не забув іще своїх віденських часів. А в додатку компанію собі підібрав...

— То-то й є! То-то й є! — підхопив о. Нестор.— Як то німці кажуть: Bö...böse Gesellschaften verderben gute Sitten[1]. А тут, на біду, Адасеві обичаї ніколи не були надто добрі. Не було що так дуже й псувати.

— Ні, паночтче! Сього не говоріть! Се несправедливо. У Адася золоте серце, благородна душа. Я се знаю ліпше, ніж хто-небудь другий. З нього може вийти і, дасть біг, вийде ще дуже гарний чоловік.

— Дай боже! Дай боже! — півголосом промовив о. Нестор.

---

[1] Погані товариства псують добрі звичаї (*нім.*). — *Ред.*

— І компанія його непогана. Противно, по доборі тої компанії, власне, найліпше можна пізнати його характер, його вироблений смак і дистинкцію. Обивательські діти, з дуже добрих домів, образовані, добре виховані. Правдива приємність з ними говорити.

— Тільки неприємність платити! —сердито буркнув о. Нестор.

Пані Олімпія довгим поглядом окинула його, поглядом, у котрім виразно малювалася погорда аристократичної натури до плебея і його плебейської логіки, котра всякі духові і товариські приємності і користі міряє і цінує на ціну грошей. Та вона перемогла себе, щоб не підпустити шпильки о. Несторові, і лагідним, трохи жалібним тоном говорила далі:

— Платити б ще нічого. Товариство, в котрім Адась обертається, вимагає того, щоб не дуже дорожити грішми. Впрочім, для Адасевої кар'єри се може бути дуже корисне... дуже корисне. Є навіть надія... Коли б тілько якийсь час іще нам продержатися.

О. Нестор сидів як на шпильках. Розмова на сю тему йому дуже не подобалась, ворушила в його душі щось недобре, неприязне. Під впливом того внутрішнього зворушення він оживився, випрямився. Голос його став певніший, рухи живі і різкі, в запалих старечих очах заблисли дві іскорки. Він знав уже з досвіду, чим скінчиться вся ота прелюдія. За час його десятилітнього побуту в дворі не раз уже йому доводилось її слухати. То Адась, то пані Олімпія вигравали її перед ним і завсігди кінчили покликом до його каси. Тільки той, хто знав усю безодню його скупості, а також правдивий характер його відносин до обоїх панства Торських, міг би зміркувати, яку тяжку і безвихідну внутрішню боротьбу мусив переходити сей нещасний старець, на яку тортуру розпинали його оті просьби. Та досі жадання панства Торських були скромні, хоч і йшли звільна та постійно все вгору. Сто гульденів, двісті, п'ятсот, ну, тисячу (на висилку Адася до Відня до шляхетського інституту Theresianum) — се все були жертви або дрібні, або усправедливлені такою потребою, котру й тісноумний о. Нестор при деякім напруженні міг зрозуміти. Але тепер, очевидно, діло закроєне було на ширший розмір. Вже сама вступна вість про програні Адасем півтори тисячі казала сього догадуватись, а кінцеві слова пані Олімпії про те, що треба б їм (при такій Адасевій госпо-

дарці) ще якийсь час продержатися, відслонювали перед його уявою широкий і дуже непринадний горизонт.

«Не дам нічого! Не дам ані цента!»— шибнуло в його голові, і він міцно зціпив свої беззубі вилиці, щоб тим закріпити свою постанову.

— Кажете, пані,— процідив нарешті, коли пані Олімпія зробила артистичну паузу і гляділа на нього меланхолійно солодкими очима,— що є якась надія? А що ж то за надія, коли вільно спитати?

— Ах, то делікатне діло! — горячо промовила пані Олімпія.— Секретне діло, котрого я не повинна б розголошувати. Ну, та вам, як старому приятелеві...— і вона, добре обчислюючи ефект кождого свого слова, через стіл простягла свою руку, не зовсім іще позбавлену красоти і еластичності, і м'яко стиснула нею костомахи, обтягнені поморщеним жовтим пергаментом, що становили руку о. Нестора.— Ви знаєте, який у мене Адась красавець, який приємний у товаристві, як уміє подобатись жінкам. Ох, я то давно говорила, що не наука, не знання, не служба, а красота і товариські таланти будуть основою його щастя. І, подумайте собі, одна молода княжна — фамілії не можу вам сказати — смертельно влюбилася в нього. Вродлива, як ангел, а маюча... Ну, про те нема що й говорити. Досить сказати, перша партія на ввесь край.

— Ну, то дуже гарно! Дай боже щасливо!

— Певно, певно, що гарно; я з усього серця бажаю Адасеві поводження в тім ділі. Та все-таки власне се діло робить мені величезний клопіт.

— А то чому?

— Бачите, в нашім стані такі діла не уладжуються так шасть-прасть. Тут з обох боків ідуть довгі пертрактації, переговори, іноді навіть формальні шпіонування. Тут усе обдумується, важиться, обчислюється. І характери, і склонності та вподобання обоїх молодих, і їх життя, ступінь освіти та вся минувшина аналізуються з обох боків на фамілійних радах скрупулятно, і життя родичів, близьких свояків, і вся, так сказати, генеалогія підпадає під острy критику. Ну, та з тим усім я спокійна. Наш рід хоч не княжий, та все-таки ні стародавністю, ні традицією, ні блиском заслуг тамтому не уступить, а минувшина і прикмети Адася також не бояться критики.

Злобні іскорки живіше замиготіли в очах о. Нестора.

Пані Олімпія, чуючи їх погляд на своїм лиці, схилила очі і сильніше стисла руку о. Нестора.

— Ну, ні,— додала вона, відповідаючи немов на якийсь невисказаний ним закид,— про се не думайте! Так глибоко критика не буде входити. Та інша річ мене тривожить — фінансовий бік справи. Правда, тут критика другої сторони не мусить бути така остра, та все-таки... Прийдеться приймати і віддавати візити,— вже се одно, знаєте, що значить при теперішнім стані нашого маєтку. Кілько тут треба вложити, щоб привести до відповідного порядку помешкання, будинки, туалет, стіл і все, чого треба. Та бо на тім не досить. Треба показати, що Адась господарює, що вміє дбати о маєток, уміє адмініструвати своїм і чужим добром. Він власне почав на фільварку будувати гуральню...

— Чув я, чув про сю його фантазію! — буркнув о. Нестор.

— Чому ж се фантазія? Адже гуральня — одинокий промисл, котрий приносить честь шляхтичеві і дає певний дохід.

— Нехай і так! Але як же се він розпочинає будувати гуральню, не маючи в кишені грошей, а тут іще програє в додатку півтори тисячі? Хіба фантасти або безумі так роблять.

— Зовсім ні, паночтво! Зрозумійте його ситуацію! Між товариством, в котрім він тепер обертається, є також брат його будущої богданки. Той брат грає в карти, закликає Адася — ну, годі ж хлопцеві відмовити, і Адась програє. Той самий брат буває іноді у Адася на фільварку в гостині — і нині, мабуть, буде — і знаючи, що Адась має думку про його сестру, пильно придивляється господарству і прислухується до господарських планів Адася. Що ж природнішого, як висунути на перший план збудування гуральні? Бачите тепер, що одно і друге стоїть в зв'язку, входить в план нашої — скажу так — кампанії. Коли б тілько продержатись з честю якийсь час, довести план до діла!

— Ну, так затягніть позичку!

— Не можна, паночтво! Що вже там кажіть — маєтність наша невеличка, а вся вартість її, вся слава нашої економії перед постороннїми власне в тім лежить: гіпотека чиста! Се так, якби хто панночці сказав найкращий комплімент. Я вже що інше думала — продати ліс, хоча він також немала примана і окраса нашої маєтності. Та тепер продавати його — то значить кинути його зовсім у болото, по-

збутися його запівдармо. Тепер у дров'яній торговлі застій, ціни доброї нема, значить, продаючи його тепер, ми зараз би скомпрометували себе ще гірше, ніж затягаючи позичку. Всякий би казав: «Ого, мусило їх дуже притиснути, коли аж до такого нерозумного інтересу взялися». Може, взимі шанси поправляться, тоді, очевидно, я ліс продам і буду в стані очиститися від усіх зобов'язань...

Пані не договорила і оп'ять меланхолійно благаючим поглядом зависла на лиці о. Нестора. Та той мов не розумів, про що річ ішла. Він звільна шелевів губами, мов шепчучи щось без голосу. Голова його похилилася наперед, перегнулася трохи набік, немов він силувався ловити ухом якусь далеку таємну вість. В тій хвилі в повітрі загудів голос великого дзвона церковного, а зараз за ним заплакали й два менші дзвони:

— Бам-билю, бам-билю, бам-билю! бам! бам!

— А! Дзвонять на утреню! — сказав радісно о. Нестор і встав з крісла.— Даруйте, ясна пані, я мушу йти.

— Ну, а наше діло? — з виразом розчарування процідила пані Олімпія.

— Наше? То є, властиво, ваше діло! — сказав поспішно о. Нестор.— Що ж, щастибі, щастибі на все добре! Я не хочу несправедливо судити про Адася і бажаю йому всього доброго.

— О, я знаю се, знаю! — з уданим жаром промовила пані Олімпія.— Я знаю, що ви бажаєте йому добра і не відмовите своєї помочі, коли ходить о те, щоб те добро осягнути.

— Помочі? — з переляком видивився на неї о. Нестор.— Чим же я можу йому допомогти? Я старий чоловік. Коло панночок зроду-віку не вмів заскакувати...

— Ах, жартуєте, паночтче! — весело скрикнула пані Олімпія, вставши також з місця і збираючи зі стола посуду і накриття.— Ну, та се діло важне. Ми ще про нього поговоримо, правда? Адже ж я думаю, що наша довголітня знайомість, наша приязнь дає мені право говорити з вами по щирості! Ну, ну, так до побачення! Ах, а ще одно, трохи не забула! Сьогодні оті молоді люди, що я про них згадувала, Адасеві товариші, будуть у мене в гостині. Хочете, щоб я й вас запросила, щоб ви побачили, послухали їх?

— Мене? — оп'ять з переляком скрикнув о. Нестор.— А мене чого між молодих паничів? Що я для них за компанія? Ні, ні, дякую красненько!

— Ну, як думаєте. А були б побачили брата тої панночки, про котру я згадувала.

— Брата! А що мене той брат обходить? Ні вже! Я волю посидіти у себе спокійно або пройтися по саду!

— Воля ваша! До побачення, паночке!

І пані, забравши посуду і накриття, вийшла від о. Нестора. А той мовчки, та ненастанно порушуючи губами, почав збиратися до церкви.

IV

О. Нестор правив утреню дуже помалу. В речах обряду і богослуження він був педант. Кожду молитву читав чи співав звільна, виразно, не кваплячись і не ковтаючи слів, і того самого вимагав від дяків. Парох місцевий, наслідник о. Нестора, о. Крайник, молодий ще і дуже живого успособлення чоловік, прийшовши до церкви в півутрені, дуже нетерпився в закристії. Він був натще, і його ждала довга служба божа з проповіддю і акафістом, а о. Нестор по утрені буде вільний. О. Крайник не дуже прихильно відносився до о. Нестора, хоча в очі йому чинився дуже покірним та послушним через те, що о. Нестор жив у дворі і, як мовиться, «мав плечі» у коляторки. Правда, о. Крайник досі не потребував протекції о. Нестора і духом чув, що в разі потреби о. Нестор не дуже б квапився йому допомогти, та все-таки він волів заховувати хоч про око людське приязні відносини до свого попередника, знаючи, що той бодай коли-не-коли виручить його в церкві, а хто знає, може, коли *допоможе* і де в чім іншім.

Уже була майже восьма година, коли о. Нестор ледве-не-ледво дочитав утреню. О. Крайник, не чекаючи, поки він усе скінчить, убрався в фелон і став у царських вратах до мирування; ся функція несла певний, хоч і невеличкий, дохід, і тут парох не давав другому виручуватися. Крім того, у о. Нестора дуже вже тряслися руки, щоб він міг братися за се утяжливе діло. Він і так, утомлений цілогодинною стоянкою при вівтарі, вийшовши в закристію, як був у фелоні і єпітрахілі, так і сів на м'якім, шкурою оббитім кріслі і довгу хвилю кашляв та важко віддихав, поки Деменюк, повертаючи та нахиляючи його, як автомата, знімав з нього богослужебні ризи.

— Га, га, старість не радість! — воркотів о. Нестор, важко хитаючи головою.— Не служать ноги... ані груди...

ні! А проте слово боже... святе officium...[1] ні, ніколи не згоджуся на те, щоб отак питлювати, як ті наші молоді.

Сей докір, хоч загально сказаний, відносився, без сумніву, і до о. Крайника, котрий, по скінченім мируванні ставши на службу божу, ще заким о. Нестор добре видихався, добіг до Євангелії. О. Нестор, сидячи в кріслі, раз у раз хитав головою, немов дрімав, від часу до часу своїм старечим голосом підтягав ураз із дяками святі співи, та все уривав, коли дяки починали занадто швидко дробо́тіти, і оп'ять критично хитав головою.

Проповідь о. Крайник звичайно говорив не по Євангелію, а аж по закінченні служби, перед акафістом, і для того о. Нестор не дуже довго й ждати мусив на кінець властивого набоженства. Коли дяки відспівали «Буди ім'я господнє», він при помочі Деменюка встав, поправив на собі реверенду, перехрестився тричі і, взявши старий солом'яний бриль, прямо з закристії боковими дверми вийшов із церкви.

На цвинтарі було чимало народу, чоловіків і жінок з дітьми. Відповідно до старого, хоч і не дуже побожного звичаю більша часть вірних на час казання і акафісту виходила з церкви провітритись, дихнути свіжим повітрям, погрітися на сонічку та погуторити. Одні стояли громадками коло дзвініці, другі ходили поміж могилки, відчитуючи написи на дерев'яних хрестах та споминаючи небіжчиків, а найбільша часть сиділа здовж церковної стіни на відсонні, балакаючи про косовицю, про погоду або судячи сусід та сусідок.

Коли о. Нестор був іще парохом у Торках, він не раз остро виступав проти сього звичаю, казав перед казанням замикати двері церкви, щоб люди мусили слухати його наук. Тоді його поява на цвинтарі серед сих груп, святочно поприбираних та занятих сумирними, хоч зовсім не побожними розмовами, справила б була велику тривогу та замішанину. Але тепер вони вже не боялися о. Нестора. Новий парох, провадячи свое officium більше по-ремісницьки, байдужими очима глядів на сей народний звичай, а о. Нестор не вважав потрібним мішатися в його педагогічний метод і наганяти людей до церкви. От тим-то його поява на цвинтарі не справила ніякої тривоги. Противно, старі й

[1] Обов'язок, служба *(лат.)*. — *Ред.*

малі почали підходити до нього, кланяючись чемно, і цілували його по руках.

О. Нестор, очевидно, рад був тим ознакам пошани, які показували йому селяни. Його пам'ять послабла вже: він тямив і знав по імені тільки старших своїх парафіян; молодших не міг пізнавати. Та проте він ласкаво всміхався до них, гладив їх по головах, запитував, чиї вони і як живеться їх родичам, а зі старшими радо вдавався в довші розмови. Треба додати, що й Деменюк, котрий не відступав його за весь той час, багато допомагав його пам'яті, нагадуючи йому імена і важніші події з життя кождого з тих людей, що підходили до нього.

Отак проводжений, о. Нестор вийшов за фіртку церковної огорожі. Случайно чи ні, досить, що він попав не в ту фіртку, що вела до двора, а в ту, що виходила на гостинець, при котрім по обох боках, потопаючи в густій зелені верб, лип та овочевих садків, розкинулось чимале село Торки. Зараз по другім боці гостинця, насупротив церкви, стояла «плебанія»— новий просторий будинок під гонтами, з двома коминами на дасі, з ганком до гостинця і з квітником перед ганком. Ся плебанія збудована була вже за о. Крайника, розуміється, коштом громади, котра дуже бідкалася, поносячи тягар конкуренції, та з жалем згадувала о. Нестора, що більш як 30 літ прожив у старій плебанії, критій соломою та попідпираній з усіх боків дрюками. Але о. Крайник був молодий чоловік, з новою освітою і більшими вимогами, мав жінку і дітей, приймав гостей і ждав женихів для дочок, значить, не міг жити в старій, майже хлопській хаті.

О. Нестор, хоча сам задля старості і немочі зрікся парафії, все-таки по слабості людській рад був тому невдоволенню громади з нового пароха; часті нарікання громадян на тягарі конкуренції приймав з єзуїтською покорою, перекривлюючи голову набік та говорячи ув одно:

— Га, то трудна рада! Зато маєте молодого священика з їмостею, паничами і панночками! Ви думали, що все вам ваш старий піп буде! Ні, любі мої, треба й до молодих навикати!

Громада думала, що о. Нестор, бачачи неспроможність людей і великі кошти на будову нової плебанії, причиниться й від себе чим-небудь до покриття тих коштів. Всі тямили, що коли ще за його урядування будовано нову церков, він із власної кишені дав 3000 гульденів на будову, а потому

ще 2000 на малюнки та закуплення різних церковних сосудів. Та сим разом громада перечислилася, бо о. Нестор не дав нічого. «Дім божий,— то зовсім інша річ,— мовив він до депутації, котра від громади прийшла була до нього,— але плебанія!.. Я жив у старій халабуді, а й тепер, як бачите, живу не краще... А хочете новому парохові палату будувати — га, воля ваша. Але я до сього не буду належати. Ще, може, скажете мені для його їмосці фортеп'яни справляти...»

Дивна натура людська! Хоча о. Нестор чув добре, що целібат звихнув ціле його життя, випхнув його зі звичайної людської колії, зробив відлюдком, приглушив його духові спосібності, то все-таки він не любив, не поважав жонатих попів, нерадо бував у них, а в новій плебанії, в домі о. Крайника, таки зовсім ніколи не був. Навіть у часі візитації митрополита він не дав склонитися, щоби переступити поріг нової плебанії. Щось немов відпихало його від неї, немов якимось противним, чужим для нього духом віяло від того ганку, обвитого густим диким виноградом, від тих широких та ясних вікон з білими гачкованими фіранками та з вазониками цвітів на варцабах, від того квітника з пахучими бальзамінами, левконіями та цілими грядками резеди та високих мальв і георгіній. Відтам доносилися часто молоді свіжі голоси дітей о. Крайника: сріблистий сміх панночок, здоровий, металічний регіт паничів-студентів, гармонійні акорди фортеп'яна — бризки і хвилі того спокійного та багатого змінами, шумом родинного попівського життя, котре повинно б було випасти і йому на долю, та котре відібрала йому якась лиха чи добра доля. Не можна сказати, щоб о. Нестор, старий, згорблений та близький могили, завидував своєму молодшому наслідникові того родинного життя, щоб жалував своїх самотніх літ. Його серце давно вже зів'яло, його чуття надто були притуплені, щоб почувати зависть із-за таких речей.

Як одинокий відгук того неприхильного чуття являлася у нього якась їдка насмішка, коли проходив поуз нову плебанію, якесь критичне хитання головою і вперта нехіть переступити поріг сього заказаного обійстя.

— Таке-то! — проворкотів він і сим разом, проходячи гостинцем, не то сам до себе, не то до Деменюка.— Татуньо там у церкві слово боже править, а донечка он якої веселої на фортоплясах витинає. Еманципантка! Не бійся, до церкви не піде. Там саме хлопство!..

Деменюк нічого не відповів на сі слова. Вирісши змалку при церкві і при священиках, він привик шанувати кождого з них і не любив, коли якій духовній особі чимнебудь докоряли. А до духовних осіб він зачислював не тільки самих попів, але й їх рідню.

Аж коли минули плебанію і о. Нестор зовсім успокоївся, Деменюк порівнявся з ним зовсім і, цілуючи його в руку, сказав несміло:

— Я би отця духовного о щось просив.

— Ви, Юрку? — здивувався о. Нестор.— А то що такого?

— Та я не знаю... Може, то єгомостеві не в лад буде...

— А боже мій! Юрку! Говоріть-бо попросту!

— Та знають єгомость... Моя Маланка... ота, що в коваля служить...

— То ніби ваша дочка?

— Та так, так, дочка! Одиначка моя. Господи, тілько й усеї моєї рідні.

— Ну, і що ж з нею?

— Та недобре, прошу єгомостя. Дуже недобре.

— Захорувала?

— Е, ні, борони боже! Хоч, правду кажучи, якби захорувала, то, може б, мені не було тілько гризоти.

— Ну, а що ж? Пустилася на злу дорогу?

— Свят, свят, свят! А що то єгомость говорять! — аж зупинився з переляку Деменюк.— Хіба я на те свою дитину годував, і кохав, і в страсі божім виховував, щоб вона на злу дорогу пішла? Адже ж єгомость знають її!

— А знаю, знаю! Чесна дівчина, щира, роботяща...

— Е, що тото! Я її батько! Не хочу хвалитися, бо то не моя заслуга, а божа ласка. Але скажу по правді: то золото — не дівчина. Послушна, працьовита, порядок любить, мене, старого, шанує, для господаря, як рідна дитина... Ні, на свою Маланку я ніколи не пожалуюся.

— Ну, так яка ж вам з нею гризота, Юрку?

— Така, прошу єгомостя, гризота, що цур їй та пек! Але почекайте, ще одно маю вам про неї сказати, нібито про мою Маланку... Знаєте, єгомость, що, крім доброго серця і здорових роботящих рук, дав їй господь і красоту. Не знаю, чи на щастя, чи на горе. Бо в біднім стані красота для дівчини рідко коли добро... Та чень то господь милосердний якось оберне. Бачите, сподобав собі її ковалів син, того-таки коваля, у котрого вона на службі.

— Максим, Максим ковалів, ага, ага, пригадую собі його.

— Той сам, прошу єгомостя. Гарний парубок, добрий, щирий і маючого батька син. Сподобав дівчину і батькові своєму та й мені оповівся. Що ж, я хіба господу богу подякувати можу за таке добро — кращого зятя і придумати не міг би. Та й коваль не від того. Чесний чоловік, знаємося від молодих літ, за маєтком він не гонить, дитину мою пізнав добре і полюбив. Бачите, панотче, все так і складається, щоб до доброго кінця дійти.

— Та дай вам боже, Юрку! Дай боже вам і вашій дитині всього доброго. Хоч то з тим ковалем...

— Лиш одно лихо, прошу єгомостя,— перебив його Деменюк.

— А то яке?

— Та не знаю, як і сказати. Бачите, наш панич, пан Адась... Не знаю, що йому сталося, досить, що від якогось часу не дає Маланці спокою. Чи в полі, чи в саду, чи в лісі, чи на пасовищі — де тільки вона покажеся, так, щоб не при людях, зараз він коло неї і вродиться. І баламутить мені дитину, прошу єгомостя,— от біда! Наговорює їй, щоб не йшла за Максима, щоб ішла до нього в службу, що він її зробить панею, візьме з собою до Львова, ожениться з нею і всякі такі дурниці. Дівчина вже і просилася у нього, і втікала, і всяко відповідала йому, а він усе своє товче. Якби то простий парубок або який чужий, то вона б собі дала з ним раду. А то ж нашої дідички син, я у його матері служу, то бідна дитина боїться надто остро з ним обійтися, щоб, буває, і мені, і їй чим-небудь не пошкодив. Бо що йому? Хіба тяжко нам, бідним, досолити?

О. Нестор похнюпився і посумнів, слухаючи тої мови. Видно було, що вона дуже немило вразила його.

— Так чого ж ви хочете від мене? — спитав він нарешті.

— Або я знаю, чого й хотіти! — безрадно сказав Деменюк.— Я до єгомостя, як до рідного батька...

— Е, що там батька! — якось сукристо буркнув о. Нестор, котрого ся історія, очевидно, шкребла по серці.— Нехай дівчина пильнується,— що ж тут більше можна порадити?

— То-то й клопіт мій,— журливо говорив Деменюк.— Досі я хоч знав про підходи панича, та не боявся нічого. А тепер боюсь. Від кількох день щось сталося дівчині. Ходить як сама не своя. Раз весела, аж немов іскри від неї

скачуть, то знов потім сумна, що й слова від неї не видобудеш. І годі зміркувати, що вона думає, чого хоче і що з нею діється.

— То злий знак! То дуже злий знак,— сказав о. Нестор.

— Власне, власне! І я так думаю,— підхопив Деменюк.— І для того я хотів просити — тілько най єгомость не гніваються за мою сміліст! — чи не схотіли би єгомость самі з нею переговорити?

— Сам?

— Ну, ні! Разом зо мною. Але, може би, єгомость ліпше промовили їй до серця, може би, вона сказала, що з нею сталося.

— Гм... Се можна... Поговоримо.

— О, велике спасибі єгомостеві! — сказав Деменюк, цілуючи кістляву руку о. Нестора.— Я знаю, вона єгомостя поважає і любить, як рідна дитина, і нічого перед єгомостем не утаїть. Отсе вже зараз будемо проти ковалевої хати, то я викличу її в садок та й поговоримо.

Лице Деменюка прояснилося, згорблена стать випростувалася при тих словах. Він мимоволі прискорював хід і випереджував о. Нестора, та по хвилі, похопившися, зупинявся серед дороги і дожидав старенького священика, щоб опісля ще раз і ще раз повторити те саме. О. Нестор ішов мовчки, тільки раз у раз шевелив губами, немов нечутно розмовляв з кимось незримим.

Отак ідучи, вони по недовгім часі дійшли на кінець села. Остатня хата була ковалева. Вона стояла наліво від гостинця, обведена високим дощаним парканом з широкою брамою і містком до гостинця, мов якась фортеція, що сторожко глядить у безмежні поля, котрі зі сходу і полудня притикали тут до села. Тільки к півночі понад невеличкою болотянистою річкою Торівкою тяглися довгою крутою змією головаті верби серед лугових сіножатів, а далі, за сіножатями, піднімалось узгір'я, на котрім у вінку тополь стояв фільварок, де господарював панич Адась, а за фільварком, обмежуючи зовсім видокруг з того боку, дрімав могучий панський ліс.

Зараз насупротив хати-фортеції, направо від гостинця, без огорожі, тільки обкопана невеличким ровом, стояла зброївня села — кузня. Невеличка, гонтою побита, з навислим передом, спертим на чотирьох стовпах, вона в робучий день усе була отворена, вічно лунала веселим гомо-

ном людей, іржанням коней, стуком молотів та різким металічним дзвенькотом ковала. Тут раз у раз, від ранку до пізньої ночі, сопів важкий міх, прискав огонь у горнилі, скакали зиндри з-під могучих ударів молотами, скрипіло залізо, гризене пильниками, оберталося точило під дашком, кружляла чарка горілки між веселою робучою компаніею, ішли розмови, жарти, оповідання, чергуючись з палкою енергічною працею. Се справді була зброївня села. Тут виковувались усі оті лемеші, зубці до борон, серпи, коси та заступи, що опісля як піонери людської культури мали йти в широкі простори піль, риючи, дроблячи, валячи лавою та підгризаючи буйну ростинність людям на пожиток. Тут кувались вози, тачки та теліжки, підковувались коні та людська обув, щоб тим легше могли поборювати трудності, які сама земля, самі оті простори кладуть чоловікові при переході з місця на місце. Та й дерева, ліси, каміння, річка і вітер — ніщо не було безпечне перед отим гніздом голосної, шумної, загарливої праці. Тут виковувано сокири і топори, що, виострені на точилі, блискали смертельною погрозою до того лісу, що ген там далеко на узгір'ї дрімав, мов темна хмара, тужливо шумлячи, немов сумуючи заздалегідь над своєю загибеллю, котрої насіння виковувала оця невеличка сільська кузня. Відси йшли в світ пили, свердли та долота, зладжені і виострені на те, щоб різати, лупати, вертіти та довбати зрубані трупи лісових велетнів, немов розжовувати їх залізними зубами людям на пожиток. Відси вийшли ті знаряди, що он там геть-геть унизу, за фільварком, де річка Торівка широким півокругом опоясує узгір'я, поклали поперек неї могучу греблю, зробили чималий став, побудували млин та запрягли оту саму річку, як другого сліпого Самсона, щоб задармо обертала його колеса. І вітрові грозилася кузня, бо з неї, а не відки, виходили знаряди, що на дальших сугорбах узгір'я, схованих за краєм видокруга, поставили цілий ряд здорових вітряків. Одним словом — оцей невеличкий будинок, спертий на чотирьох стовпах, як баба-яга на костилях, був великою і могучою силою, котрої впливи йшли широко і далеко навкруги, ширше і дальше, ніж західний вітер міг донести відгомін стуку молотів та дзвенькіт ковадла, що в ній розлягалися.

А душею тої зброївні, тої могучої та плодотворної сили, осередком веселої та працьовитої компанії, що тут день у день збиралася, був сам коваль торський Іван Гердер.

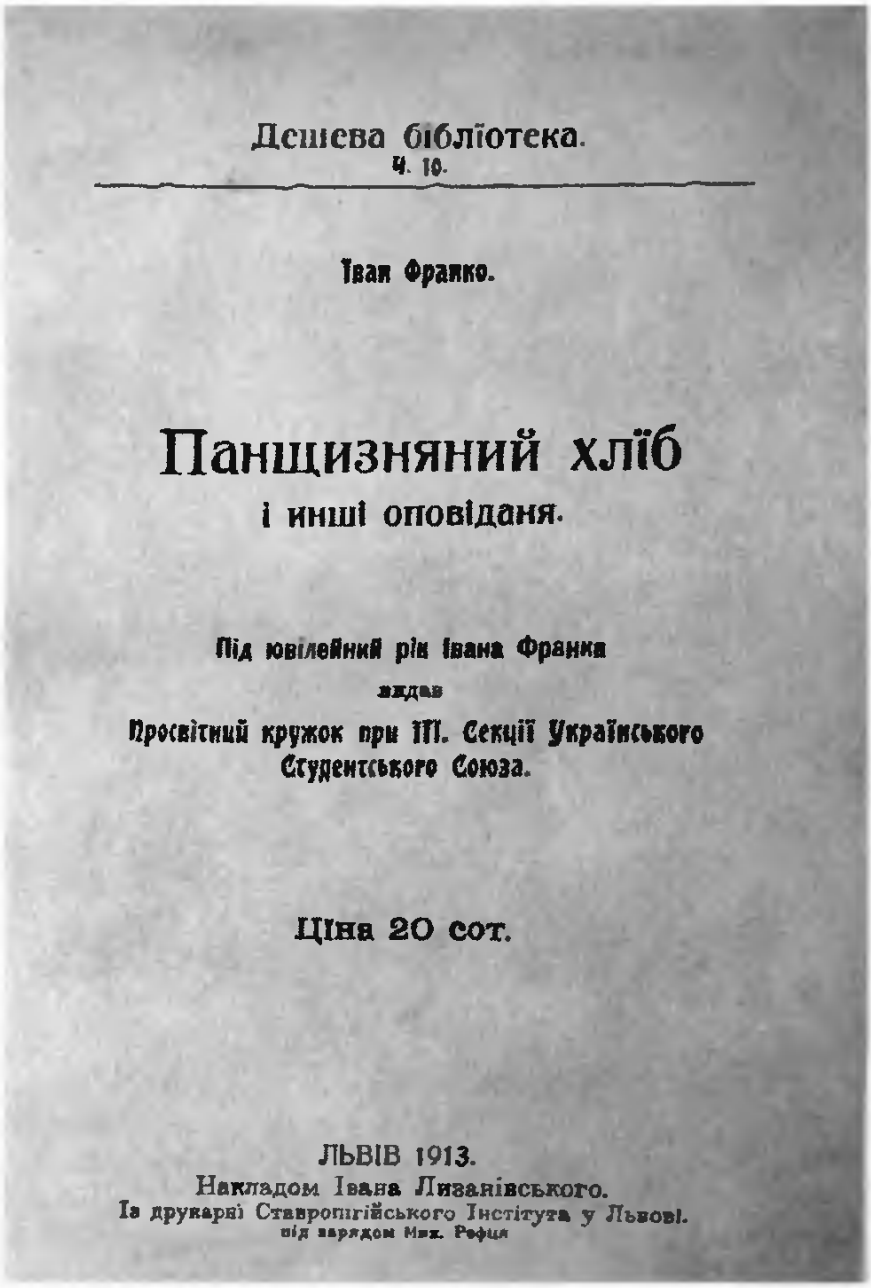

Титульна сторінка збірки оповідань І. Франка «Панщизняний хліб» і інші оповідання» (Львів, 1913)

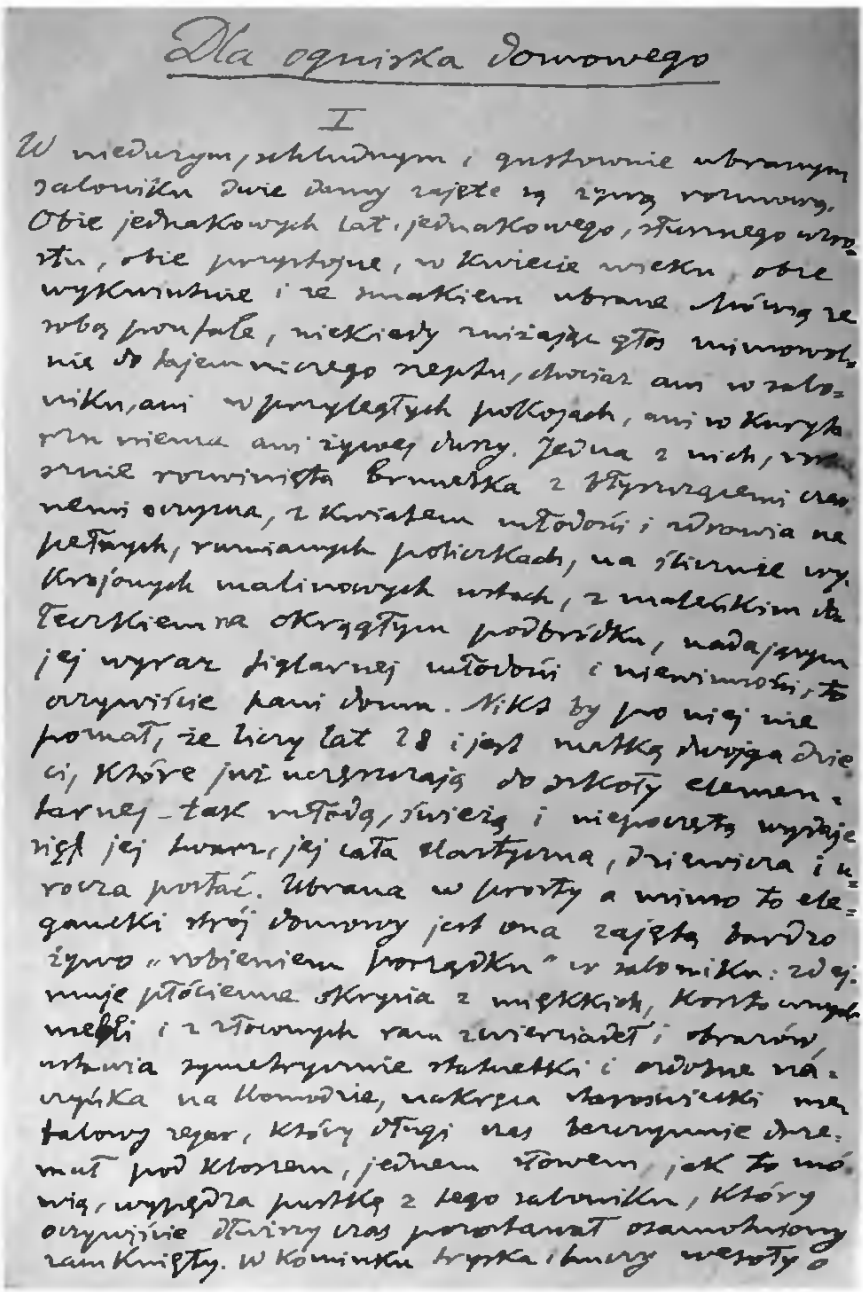

Dla ogniska domowego

I

W niedużym, schludnym i gustownie ubranym
saloniku dwie damy zajęte są żywą rozmową.
Obie jednakowych lat, jednakowego, słusznego wzro-
stu, obie przystojne, w kwiecie wieku, obie
wykwintnie i ze smakiem ubrane. Mówią ze
sobą poufale, niekiedy zniżając głos mimowol-
nie do tajemniczego szeptu, chociaż ani w salo-
niku, ani w przyległych pokojach, ani w kuryta-
rzu niema ani żywej duszy. Jedna z nich, rozkosz-
nie rozwinięta brunetka z błyszczącemi czar-
nemi oczyma, z kwiatem młodości i zdrowia na
pełnych, rumianych policzkach, na ślicznie wy-
krojonych malinowych ustach, z maleńkim da-
łeczkiem na okrągłym podbródku, nadającym
jej wyraz figlarnej młodości i niewinności, to
oczywiście pani domu. Nikt by po niej nie
poznał, że liczy lat 28 i jest matką dwojga dzie-
ci, które już uczęszczają do szkoły elemen-
tarnej – tak młodą, świeżą i niepoczętą wydaje
się jej twarz, jej cała elastyczna, dziewicza i u-
rocza postać. Ubrana w prosty a mimo to ele-
gancki strój domowy jest ona zajętą bardzo
żywo „robieniem porządku" w saloniku: zdej-
muje płócienne okrycia z miękkich, kosztownych
mebli i z złoconych ram zwierciadeł i obrazów,
ustawia symetrycznie statuetki i ozdobne na-
czyńka na komodzie, nakręca staroświecki me-
talowy zegar, który długi czas bezczynnie drze-
mał pod kloszem, jednem słowem, jak to mó-
wią, wypędza pustkę z tego saloniku, który
oczywiście dłuższy czas pozostawał osamotniony
zamknięty. W kominku tryska i huczy wesoły o

Перша сторінка автографа повісті І. Франка «Dla ogniska domowego»

Чудна мішанина, що вдаряла кождого в його назві, в тім сполученні руського ім'я з прізвищем знаменитого німецького писателя, проявлялася в цілій вдачі, походженні і поглядах торського коваля. Його прадід був чистокровний німець, коваль, спроваджений з Саксонії ще дідом покійного графа Торського зараз в перших роках австрійського панування. Вже син того старого Гердера оженився з русинкою, дочкою одного заможного торського господаря, а наш Іван, хоч тямив про своє німецьке походження, вважав себе русином. Ще дід його покинув двір і осів у селі між господарями, хоч і не робив панщини; от *тим-то* й Іван Гердер почував себе зовсім мужиком, солідарним з рештою мужиків, і разом з ними стояв не то осторінь, не то в тихім ворогованні супроти двора. Була се приземкувата, коренаста та крепка постать. Густе довге волосся на голові, колись огнисторуде, почало вже сивіти, а великі довгі вуси, що закручувались аж за вуха, були білі, як сметана. Та проте Іван Гердер не мав іще й шістдесяти літ, а його голос, колір лиця, бистрота рухів виявляли в нім чоловіка незломної енергії, смілого та повного життєвої сили. Зі своєю великою круглою головою, здоровими зубами та міцними вилицями, з широкими плечима і мохнатими, звичайно при роботі аж по лікті позасукуваними та окоптілими руками — він подобав трохи на тих залізних баранів, котрими в старину штурмовано мури. Тій зверхній подобі, типово німецькій та з деякими не менше типовими рисами українця, відповідала й вдача Івана Гердера. Здавалось, що вагання, нерішучість, слабість волі та розчарування були зовсім недоступні для його вдачі. Невтомимий робітник, він був притім і солідний, незвичайно совісний робітник. Всякі противності не то що не знеохочували його, а ще й підбивали до боротьби та до праці. Натура наскрізь войовнича, він, проте, був добрим сусідом, веселим товаришем, любив жартувати та сміятися, і його кузня завдячувала власне тому його талантові своє оживлення і многолюдність. Люди йшли до Гердерової кузні мов по свячену воду: щоб віддихнути якоюсь свіжішою духовою атмосферою, покріпитись, розвести душу. Коваль бував замолоду далеко по світі, був чоловік письменний, знав незлічиму силу вигадок та оповідань і вмів оповідати їх з таким виразом, з такою особистою закраскою, вмів до кождої нагоди підібрати відповідну повість, з кождої повісті розвести такі думки та виводи, що люди слухали його без голосу, тільки

цілим лицем ясніючи, цілою душею всміхаючись та радіючи, хоч і самі не знали чого. Їх душі, вбогі та прибиті щоденним горем, та темнотою, та деморалізацією, чули в тім чоловіці живу течію власної думки, сильного характеру і живої своєрідної поезії, котрим усяка жива душа мусить спочувати та радуватися, як молода ростина ясному та теплому сонцю весняному.

О. Нестор добре знав коваля Гердера ще з часів його молодості, та не любив його. Зачерствілій, хорій душі старого панотця було не до поезії здорових, хлопських натур. Він бачив у Гердері тільки одно — вільнодумця та єретика, та й то ще впертого, непоправного і войовничо настроєного, а затим подвійно небезпечного! І справді, найлюбішим полем думок, міркувань та мрій коваля Гердера, а притім полем, на котрім з усею силою проявлялася його войовнича натура, було поле релігії, церковщини, відносин попівства до народу. Хоча шкільна його освіта була дуже маленька, то все-таки він власною працею, читанням книжок і розмовами з різними людьми дійшов до таких думок, що геть-геть вибігали поза ті тісні рамці, в яких у нас немовби приписано, немовби богом самим установлено обертатися мужицькому розумові. Він виробив собі певний критицизм — спокійний, невизиваючий, та при тім і не трусливий та не уступчивий. Зі своїми єретичими поглядами він не ховався ані перед мужиками в кузні чи на ярмарку, ані перед самими попами. Правда, він так само критично відносився й до інших верстов та установ суспільних, загалом до всіх тих, котрих називав дармоїдами. І коли отак не раз у кузні, гримаючи могучим молотом о розпалене залізо, подразнений оповіданнями людей про різнородні кривди та утиски, коваль Гердер почне було зразу злегка, лагідно, напівіронічно, а дедалі з щораз більшим жаром та запалом перебирати різні болячки мужицького життя, різні недомагання мужицької думки, то голос його при тім стається міцний та дзвінкий, як наострена сталь, роздається чутко по́через стук молотів, стогнання міха, прискання іскор і скрип пильників і такими ж яркими, прискаючими іскрами западає в людські душі. Слухаєш його інколи в отій напівтемній кузні, що мала тільки одні двері, а ні одного вікна, і в уяві твоїй мимохіть встає картина широчезної дикої цілини, покритої буйною хоптою, лопушшям та кропивою. А по тій цілині якась таємна незрима рука веде плуг —нехитрий, звичайний хлопський

плуг з добре насталеним блискучим лемешем і з таким же переднім залізом, що, немов півмісяць, одним острим рогом впивається в землю. І йде той плуг звільна, важко та рівно і невпинно, скрипить інколи в твердому грунті, хрустить лемешем о камінці та недогнилі пеньки, але йде все далі і далі, підриває коріння хопти, ломить цілину, вивертає за собою товсту рівну скибу. З Гердерової кузні йшли такі плуги, клалися такі скиби не тільки по оних справжніх непереглядних чорноземних полях довкола, але також по запущеній, занедбаній цілині народної думки, народного духу.

— Знаєте що, Юрку? — обізвався о. Нестор, зупинившися перед воротьми ковалевої фортеції, і, знявши капелюх з голови, краткованою хусткою почав обтирати піт, що густими краплями повиступав на його лиці, карку і величезній лисині, котрою світилося все його тім'я.— Ніяково мені йти на обійстя сего єретика. Недавно я ганьбив його і заказав йому, що доки не поправиться, то я й слова до нього промовити не хочу, а, ввійшовши на його подвір'я, я міг би його здибати, а тоді вже, звісно, прийшлось би говорити. Так чи не ліпше б ось що зробити? Я ось тут зажду, на вулиці, а ви підіть та й викличте свою Маланку.

— Та ні, прошу єгомостя,— відмовив Деменюк.— Коваль ще у церкві, я його бачив. А по церкві він, певно, піде до ради громадської. Прошу, най уже єгомость ідуть! Зайдемо в садок, там є лавка, то можуть єгомость сісти. А я Маланку зараз покличу.

— Дуже б мені не хотілося... Ну, та вже нехай... Бо ти знаєш, який се чоловік, отой коваль. І як таких людей земля свята носить!..— воркотів о. Нестор, дуже нерадо вступаючи в ковалеве обійстя.

— Та що ж, прошу єгомостя! Видкося, на щось і їх пан біг потребує, коли їх держить на світі та й ще дає їм силу, веселість, здоровля, маєток та й ще от таких дітей, як Максим.

— А... Максим... Максим ковалів... Се справді добра дитина, славний хлопець. Але не ковалева се заслуга, ні! І не думай, щоб усе отсе бог йому давав за його заслугу. Ні, се тілько на пробу йому... чи отямиться, чи скрушіє перед богом. До часу се все, Юрку, до часу! А мине час... не хочу пророкувати, але чую се... хто доживе, той побачить... Не може то бути, щоб бог не покарав такого грішника.

— Правду сказавши, прошу єгомостя, коваль дуже добрий і чесний чоловік,— несміло промовив Деменюк.

— Добрий і чесний! — скрикнув о. Нестор.— І ти се мовиш, Юрку? Як може бути добрим і чесним, хто в бога не вірує?

— І в бога він вірить, і молиться, се я добре знаю,— знов трібував сперечатися Деменюк, провадячи попід руку о. Нестора вузькою стежкою в садку, протоптаною серед високої трави, до лавки, що стояла під величезною розлогою грушею.

— Ні, ні! Не вірить він в бога!—змагався о. Нестор.— Бо якби вірив, то би слухав того, що бог приказує. А молиться тілько з гордощів, як той фарисей у Євангелії, щоб люди бачили.

Деменюк не змагався далі, але, посадивши о. Нестора на лавці в холодку, пішов до хати, щоб викликати Маланку. О. Нестор сидів, похиливши голову, руками опертий на паличці і без голосу шевелячи устами, немов в душі торочив і далі своє нарікання на ковалеву безбожність. Погляд його недвижно спочивав на одній луком зігнутій стебелинці, по котрій звільна та невпинно повзла товста зеленувата гусільниця, бажаючи добратися до сочистих листочків її цвітової корони, щоб її обгризти лакомими зубами.

«От так і по нас повзе та надвигається, що кому суджено!»— мигнуло в голові о. Нестора, і якась дрож пройшла по його тілі. Може, се було від холоду, що стояв у саду, від тої вогкості, насиченої запахом трав і цвітів, що клубилася в тіні вікових дерев; але о. Несторові зробилося моторошно. Душу його, зворушену розмовою про коваля, оця невинна гусільниця збентежила ще дужче. Він витріщив широко очі і вдивлявся. Гусільниця, мов під лупою, росла в його очах, робилася здоровенною та могучою, заслонювала і садок, і хату, і все своїм товстючим зеленкуватим тілом, грозила зажерти не пару листочків марного цвітка, але всі думи, всі помисли, всі бажання о. Нестора.

— От так повзе та надвигається, що кому суджено! — шептав він, тремтячи всім тілом, обнятий якоюсь спертою атмосферою мрій та привидів, з котрої силувавсь отрястися та прокинутись, але не міг.

Нараз стрепенувся. Тут же над його вухом роздався дзвінкий, різкий дівочий голос, пронеслися слова:

— Чого єгомость від мене хочуть?

Се була Маланка. Бистро підійшовши до затопленого в мріях о. Нестора, вона стала прямо перед ним, висока, стрункa, у верхній половині облита ясним сонцем, а ногами потопаючи в тіні. Лице її, червоне, як калина, горіло здоровим рум'янцем, чорні очі палали якимось палким огнем, а рожеві губи, розняті при виголошуванні тих слів, просвічували до сонця, мов рубіни, коли о. Нестор, підвівши голову, поглянув на неї знизу вгору. Гарна була в отій білій сорочці, вишиваній на рукавах та на ковнірі, з отим червоним дешевеньким намистом на шиї, з отими важкими темно-каштановими косами, покладеними вінком довкола тім'я. Якоюсь свіжістю, здоровою та молодою силою пашіла вся її постать. О. Нестор мовчки дивився на неї, якусь хвилю не можучи отямитись, що йому з нею говорити і від чого починати.

— А... а... то ти, Маланко? Ото яка ти виросла... висока та гарна. Давненько я бачив тебе...

Маланка підійшла ближче і поцілувала о. Нестора в руку.

— Тато казали мені, що єгомость мають мені щось сказати? — промовила вона так само дзвінко і швидко і немов крихіточку сердито, як і попереду.

— Еге, так! Маю, маю... Але де ж твій тато? Де він подівся?

— Я дала їм троха пообідати,— мовила Маланка.— Бо там у вас, між великими панами, про нього, бідного, ніхто не дбає, чи їв він, чи ні.

— Ну, Маланко, сього не може ніхто казати. Твій тато ніколи мені не жалувався на те, щоб йому замало їсти давали.

— Чого ще єгомость захотіли! Щоб мій тато та жалувався! Адже ж він швидше з голоду згине, ніж би мав словом пожалуватися. Але його треба знати! Я знаю, що він голоден, по нім бачу, а проте ледво присилувала його, щоб дещо перекусив. Але говоріть, єгомость, чого вам треба від мене! Швидко мої господарі з церкви поприходять, то я не буду мати коли з вами балакати.

— Та то... я не від себе... то, властиво...— почав о. Нестор, видимо неприготований на таке пряме і різке питання.

— Щось вам, певне, тато говорили на мене! — перервала йому Маланка.

— Твій тато! На тебе! Маланко, бійся бога! Що ти говориш? Хіба ти не знаєш, що твій тато мало не молиться *до тебе, так тебе любить?*

— Е, любить, любить! — з нехіттю промовила дівчина.— А проте мучить мене своїми підозріннями та науками. Спокою мені не дає з тим вашим паничем. Раз щось я отак случайно сказала йому, що панич лазить за мною та навприкрюєся мені — се ще навесні було — і відтоді тато, коли тілько здиблються зо мною, все тілько про панича мене розпитують, так немовби силоміць хотіли мене попхнути йому на шию.

— Бійся бога, Маланко! Як можеш ти таке говорити? — з переляком скрикнув о. Нестор.

— Я вже колись-то сказала їм: таточку, як забагато солі в борщ кидати, то пересолиться. Не мучте ви мене з тим паничем, бо, бігме, більше вам ані словечка нічого не скажу.

— Отож-то бачиш, дитино моя,— сказав лагідно о. Нестор.— Се власне стривожило твого тата. Він так тебе любить, так тобі бажає добра, так турбується та побивається, щоб ти була щаслива. А коли ти йому таке сказала, то що він мусив подумати собі про тебе? Мусив подумати: «Ов, тут щось погано, коли моя Маланка не хоче мені нічого сказати!»

— Але що ж я маю йому казати, коли панич давно про мене й гадки не має і не дивиться в той бік, де я є?

— Що? Гадки не має? Не дивиться? — аж скрикнув о. Нестор, а в його зачудуванні чути було й примішку нетаєної радості.— А не брешеш ти, Маланко?

— Ні, єгомость, не брешу! Чого маю брехати? — щиро відповіла Маланка, дивлячись о. Несторові прямо в очі.

— В такім разі... Ну, але чому ж ти се не сказала татові, щоб він так не гризся?

— Як не казала? Сто раз, не раз казала: таточку, та буде вже вам з тим паничем! Зачіпав мене, а тепер, коли я йому раз-другий відповіла, дав мені спокій. Коли-бо мої тато такі, прости господи гріха, як той кліщ. Як уп'ється в одно місце, то вже там довбає і шемрає, доки його силою не візьмеш. Усе собі мусять щось такого найти, щоб мали чим гризтися. І що ж я тому винна? Що на те пораджу? Така вже їх натура.

— Ну, та коли ти правду мовиш, коли панич справді тепер тобі не докучає...

— Але божуся вам, єгомость, що не докучає! — скрикнула Маланка, вся спалахнувши, мов найчервоніша рожа.

— Ну, то слава тобі господи! То й добре. Я вже заспокою твого тата.

— Зробіть се, єгомостику, зробіть! Нехай він не турбується мною. Я вже не дитина, одурити себе не дам, а куди мене моє серце тягне, туди піду, хоч би там не знати що!— додала рішучо і, ще раз поцілувавши його в руку, бігцем скочила до хати.— Ось уже мої господарі йдуть! — додала біжучи.— Бувайте здорові, єгомость!

Ще тільки мигнула на перелазі її червона спідниця та вишитий рукав — і вона щезла, а тільки дзвінкий сріблистий сміх залунав на ввесь садок, сміх такий голосний, аж наче спазматичний, що о. Нестор аж стрепенувся та озирнувся довкола. Той Маланчин сміх дуже щось йому не подобався.

— Чи се вона з мене сміється? Глузує, що одурила старого? — проворкотів він.— Ей, небого? Щоб тілько ти сама себе не одурила!

І він, невдоволений кінцем своєї розмови, піднявся з місця, щоб іти геть із сього садка, не дожидаючись повороту Деменюка, та вже побачив його коваль Гердер, що разом з жінкою і сином власне вертали з церкви. Коваль зуздрів його ще від брами тим всевидющим господарським оком, котре відразу пізнає, де котрий камінчик, де котре полінце не так лежить, як уперед лежало. Хвилю він не то що не міг пізнати о. Нестора, а не хотів вірити, щоб се був він. Перша жінка промовила до нього напошепки:

— Йой, чоловіче! А се що таке? Чогось старий єгомость у нас у саду сидить!

— Ну, так що ж! Сидить, то нехай сидить! Злого чень нічого не робить.

— А се що його до нас привело?

— Зараз будемо знати.

І вони всі троє звернули до фіртки, ввійшли до садка і стежкою попрямували до о. Нестора, котрий, змішаний трохи сею стрічею і бачачи себе безпомічним без Деменюка, постоявши трохи, знов сів на лавці.

— Слава Ісусу Христу! — повітав Гердер о. Нестора, здалека знімаючи шапку.

— Слава навіки,— відповів о. Нестор.

Жінка ковалева і Максим підійшли ближче і поцілували панотця в руку. Коваль не чинив сього, тільки, всміхаючися, говорив звільна:

— Бачимо і очам своїм не віримо. Що за рідкі гості на нашім обійсті!

— Перепрошаю, що так самовільно... Та, властиво, я не сам, а з Деменюком... Тут мене просив з його дочкою поговорити...

— З Маланкою?

— А так. Знаєте, старий Деменюк дуже її любить, трясеться над нею. Ну, а там щось панич...

— Е, що там панич! — з виразом легковаження промовив коваль і махнув рукою.— Доки Маланка у мене і доки сама чесна, то не має чого боятися, хоч би й сто паничів до неї підходило.

— Ну, таточку, хіба ж так можна говорити? — вмішався Максим у розмову.— Доки Маланка чесна! Ви ж самі дуже добре знаєте, що вона чесна і на ніяку підмову не піде.

— Що було, то ми знаємо, о кілько знаємо,— строгим тоном сказав Гердер.— А що може бути, сього при жіноцькім роді, синочку, ніхто знати ані зміркувати не може.

— Ти все своє, Іване! — з несмілим докором вмішалася жінка.— Нібито вже жіноцький рід якийсь не людський, а пташиний, що перхає в різні боки, так що й не зміркуєш.

— Та певно, що перхає! І бог зна куди залетить, коли її в клітці не тримати. Та про Маланку, панотче, можете бути певні. У нас їй нічого злого не станеться.

— Та я вже говорив з нею,— сказав о. Нестор.— Вона також впевнювала мене, що її тато дармо турбується, що панич їй зовсім не докучає.

— Я з ним колись-то переговорив пару слів по-приятельськи,— сказав Максим.— Адже ми оба разом до школи ходили, знаємося. То він мені дав слово честі, що нічого злого против Маланки не задумує.

— Я також колись-то говорив з ним розумне слово,— сказав коваль.— Вже що я там йому сказав, то нехай поміж нами й лишиться, але я думаю, що він Маланці дасть спокій.

— Ну, коли так, то можу бути безпечний,— сказав о. Нестор.— А то, признатись вам, я по розмові з Маланкою не дуже був спокійний. Щось у ній самій змінилося. Якась така зробилася різка, недоступна, все так виглядає, мовби з чимось таїлася.

— Ні, ні, панотче, можете бути спокійні! — сказав коваль.

— То добре. То дуже добре! Спасибі вам! —промовив о. Нестор, простягаючи йому руку і встаючи з місця. Коваль не взяв простягнутої руки панотця, але, всміхаючись, сказав до нього:

— Та сидіть іще, паночтче! Куди вам спішитися?

— Треба йти! Засидівся. Де тілько той Деменюк так довго бариться!

— А де ж він?

— Та там у вас у хаті. Певно, з дочкою балакає.

— Ідіть до хати, жінко, та й ти, Максиме! — сказав Гердер.— Як Деменюк переговорить, що має сказати Маланці, то нехай виходить сюди!

Жінка і Максим пішли до хати, а коваль став перед о. Нестором, котрий оп'ять сів на лавці.

— Не гнівайтеся, паночтче,— сказав коваль,— що я не взяв вашої руки, котру ви подавали. Я чоловік одвертий і не хочу ні з чим критися. Я не розумію вас добре. Недавно ви ганьбили мене як єретика, невірного і проклятого, а тепер подаєте мені руку. То я не хотів дотиком своєї руки споганити вашу святість.

В остатніх словах Гердера хіба глухий недочувся б гіркого насміху. О. Нестор жалібно похитав головою.

— Ой, грішите ви, ковалю, тяжко грішите!

— Га, може бути, — сказав коваль.— Ви від того знавець, вам се ліпше видно, ніж мені, бо моє сумління спокійне.

— Спокійне? Не вірю сьому, ковалю! Як може бути спокійне сумлінє у чоловіка, що в бога не вірить, з усього святого сміється?

— Ей, єгомость, єгомость,— якимось немов благаючим а немов докірливим голосом промовив коваль,— як ви се можете отак спокійно говорити: не вірить в бога? Хто се вам сказав? Відки се знаєте? По чім так судите?

— По вашим ділам суджу, ковалю!

— То дуже кепська міра для такої річі,— спокійно відповів коваль.— Я видів колись, як у Львові вішали душогуба, що четверо людей забив. О, як він побожно хрестився і сповідався! Як плакав, цілуючи хрест! Той, певно, вірив в бога.

— Хто знає, може, він і швидше найде у бога відпуст своїх гріхів, ніж такі, що вперто обстають при своїй невірі, у котрих бог за кару заглушив навіть голос сумління! — грізно простуючись, промовив о. Нестор.

— Ну, єгомость, даруйте, але я мушу вам сказати, що й тут ви помилилися. Голос сумління у мене не заглушений. Коли часом трафиться — знаєте, чоловік усе чоловіком — чи то сказати щось не по правді, чи посваритися з ким, чи скривдити кого, то сумління мучить мене, спати мені не дає, поки того чоловіка не перепрошу, злого не направлю. Чи то значить, що сумління у мене заглушене? Але коли хтось встає і каже: «Мене слухайте! Я орудую словом божим, я маю власть в'язати і розв'язувати», а я бачу, що він такий же чоловік, як і я, що він звичайно навіть не знає, що в'яже і що розв'язує, то як я можу йому вірити, свою душу, своє сумління в його руки віддавати?

— Але ж він не від себе, а з божої волі се робить, а бог знає, що має в'язати, а що розв'язувати.

— То певне, що знає! — підхопив коваль.— І без попа знає. Так само я й без попа до бога трафлю.

— От і бачите! От і бачите! Які ви єретицькі слова говорите! Якби бог був хотів, щоб так було, як ви кажете, то був би не встановлював апостолів і учеників...

— Еге ж, еге! І попів, і деканів, і каноніків, і суфраганів, і митратів, і епископів, і кардиналів, і пап, що хрест святий на пантофлях носять,— усе се сам бог власною особою повстановлював! Усе се своєю властю наділив! І виразно сказав: «Відтепер можете мене не знати і не слухати, а тільки отсих свячених та миром мазаних знайте та слухайте! Вони для вас нехай будуть і церквою, і релігією, і богом!»

— Хуліш, ковалю, бога ображуєш, от таке говорячи!— ледве промовив о. Нестор.— Ну, де ж се видано так говорити? Гріх тобі! Гріх смертельний!

— А вже чи гріх, чи два, але треба правду сказати! Ну, скажіть мені, чи не так у світі діється? Кілько-то з вас, посвячених осіб, має справді бога в серці? Почисліть їх на пальцях! А кілько е таких, що під довгою рясою носять захланність та гордощі?

— Не суди других! Не суди, ковалю, щоб сам під суд не попав!

— Про се я спокійний,— відповів коваль.— Що бог зо мною схоче зробити, те й зробить, щоб тілько я своє діло добре робив. А ви, не бійсь, мене судите і кленете, не пізнавши ані мого серця, ані моєї віри, а самі ховаєтеся за евангельські слова: «не судите, да не судимі будете». Добре, не судіть і ви! Та яка тоді буде ваша наука? Та й яка

вона була досі? Кілько літ ви навчали, і катехізували, і ганьбили, і наклонювали людей на все добро, а нині що в селі? Пройдіться, загляньте під оті стріхи, що там найдете? Що біда, розпука, се ще нічого. Наш чоловік до біди привик. Але яке п'янство, яке злодійство, які свари та лайки, в громаді яка неправда та кривда,— чи ви маєте о тім поняття? Чи ви то чуєте,— здається, у вас сумління не заглушене? — що відповідь за всю оту погань, що так і кишить довкола вашого двора, спадає на вас?

— На мене? — з правдивим перестрахом зойкнув о. Нестор, мов важким обухом прибитий словами Гердера.

— Так, на вас, отче, і на подібних вам! Як же ви вчите людей?

— Адже й Христос говорив, що деяке сім'я мусить падати на камінь.

— Але Христос казав, що варт робітник своєї плати. А якої ж плати варт буде робітник, що все зерно розсіяв по камінню?

— Робимо, що можемо...

— Скажіть виразно, що нічого не можете зробити. А я вам скажу, чому не можете.

— Цікаво знати.

— Не дуже вам цікаво буде,— з досадою промовив коваль.— Нема в вас того, що чуда творить, що дає життя, нема любові! Ваша мова, як кимвал, що бренькає, а ваша наука, як мідь, що гуркотить. Шуму багато, а добра нема.

О. Нестор чимраз більше подавався вниз при тих словах, немов ослабав, в'янув і горбився. Вони були мов острий ніж, що шпигонув його в серце. Перший раз сей єретик отак розговорився з ним, і перший раз він почув, що хтось безпощадно, різко загнув палець під його серце, заворушив у нім такі фібри, що, бачилось, зовсім уже були завмерли і заглухли. І справді, чим же було його звиш 30-літнє святе officium? Хоч він і не міг спіймати себе на невірстві та на єресях, то що ж з того? Хто зна, чи се не для того тільки, що ніколи о справах віри не думав глибше? Хоч він совісно читав служби божі, утрені і акафісти, не пропускаючи в них ані одного слова, хоч совісно говорив проповіді, держав катехізації і поучав людей при всякій нагоді, то все-таки — він з безмірною гіркістю чув се в тій хвилі — робив се з обов'язку, як урядник з обов'язку укладає позви та декрети в справах, що його зовсім не обходять. Ані в діла віри, ані в діла моралі, ані в справу освіти народу він не

вносив того огню, того всепожираючого запалу, котрий дає правдива любов до ідеалу, до тих бідних, темних, труждающихся і обремененних, що не раз, ідучи до церкви, чекають почути справді сердечне слово потіхи та відради, а потім, заким дійде до півслужби, винаходять собі народний звичай і на час проповіді виходять із церкви, щоб провітритись, погрітися на сонечку та побалакати з сусідами про ту ж саму свою нужду та гризоту, котру надармо раді б були розсіяти в церкві.

— Та й що то говорити? — мовив далі Гердер, хвилю помовчавши і нахиляючися до о. Нестора.— От і ви, єгомость... Бог мене покарай, коли я хочу вас осудити, але правда правдою лишиться. Ну, скажіть по правді, о що ви на парафії більше дбали: чи о душі своїх парафіян, чи о те, щоб якнайбільше грошей придбати, щоб у пані графині ласки не стратити?

— Ковалю! Досить тої розмови! — болючо, мов з-під ножа, скрикнув о. Нестор.

— Хіба ж то я вам новину кажу? Хіба ваше сумління тисячу разів на добу не говорить вам того самого? Правда, громада шанує вас за те, що ви менше дерли від свого попередника і від свого наслідника, але чи ж се заслуга? Громада шанує вас, що ви влегшили їй тягаря, давши 5000 ринських на церков, але чи ж ви думаєте тим бога підкупити? Відплатити свій гріх, тяжкий гріх, той, що ви стілько літ занедбали робити те, до чого були зобов'язані, занедбали любити своє духове стадо? Без любові ніяка робота, ніяка жертва нічого не варта. А коли є любов, то всяка робота, всяка жертва зовсім інакше виглядає, ніж коли вона є пустою формою.

Гердер був нині ще натще. В таку пору голос його робився різкий, слова летіли швидко і попадали в ціль, мов дрібний шріт. Тоді він не знав ніяких зглядів, говорив що думав і що чув, не дивлячись, як се кому сподобається. І тепер він виливав з душі те, що в ній давно вже було накипіло, зовсім не зважаючи, яке се враження робить на о. Нестора.

— Ей, ковалю! Іване! Чи ти не боїшся бога? — роздався нараз за його плечима лагідний докірливий голос.— І як ти можеш таке говорити? Ади!

Се був Деменюк, котрий, почувши в саду розмову о. Нестора з ковалем, наблизився помалу і мимоволі підслухав остатню промову Гердера. Зимний жах проняв старого цер-

ковника, і він ледве осмілився поглянути на о. Нестора. Той сидів на лавці зовсім згорблений, похнюплений, немов прибитий. Капелюх і палиця давно випали йому з рук, у котрих тепер він судорожно м'яв кратковану перкалеву хустку від носа. Уста його раз у раз порушувалися, зморшки на лиці і під очима зробилися якісь глибші, попідбігали синцями, а зі старечих очей котилися гіркі, грубі сльози і, пробігши по крутих заломах зморшків, падали на коліна. З грудей його від часу до часу роздавалося важке, мов дитяче, хлипання, перериване сухим кашлем.

— Єгомость? Господи боже мій! — скрикнув Деменюк, кидаючися до о. Нестора.— Що вам такого? Ви щось недужі? А я, дурний, там забалакався!..

— Нічого, нічого, Юрку,— ледве чутно прошептав о. Нестор, хусткою поспішно обтираючи сльози з лиця.— Слухайте, ковалю! Подайте мені руку! — додав він, силуючись устати з лавки.

Гердер був трохи змішаний тим несподіваним вибухом чуття у старого панотця. Він ніколи ще не видав його таким і навіть здумати собі не міг, щоб се було можливим. Та проте, бачачи тривогу Деменюка, він і сам було трохи перепудився і почав уже докоряти собі, що надто остро обійшовся зі старим, що не змовчав дечого. От тим-то він урадувався, почувши, що панотець на нього не сердиться. Він живо подав йому руку і промовив лагідно:

— Нехай єгомость не сердяться за мої слова! Може, я й недобре міркую, але що міркую, того не люблю скривати.

— Добре, добре, ковалю! — ледве дишучи, промовляв о. Нестор.— Бог тобі за се заплатить... Я не серджусь... я вдячний тобі... хоч серце... серце в мене болить, коли чую... яка вдяка... за мої...

Голос його трясся і уривався щохвилі. Деменюк узяв його під руку і випровадив із саду.

— Бувайте здорові, ковалю! — сказав Деменюк.— Та перепрашаємо...

— Нема за що! — відмовив коваль, дивлячись за відходячими.— То я би повинен...

— Ні, ні, ні! Я тобі вдячний! Я тобі!..— силувався голосніше скрикнути о. Нестор, та не докінчив, закашлявся.

Коваль важко зітхнув услід за ним, запер браму своєї фортеції і повільним кроком пішов до хати, де вже жінка і син давно ждали на нього з обідом.

— Отче Нестор! Отче Нестор! — закликала пані Олімпія, стоячи в порозі свого помешкання. О. Нестор, що власне з улиці попри руїну панського двора входив на подвір'я, стрепенувся і, не кажучи нічого, підійшов до неї.

— А я тут уже турбуюся. Обідати пора, а вас нема.

— Та... та... так... троха в селі був, між людьми.

— Та що, може, ввійдете до мене, то пообідаємо разом. У мене нині троха приспішено,— бачите, гостей надіюся на підвечірок.

— Та куди мені... разом з вельможною панею! — почав було о. Нестор, та пані Олімпія зупинила його енергічним жестом, узяла під руку і попровадила до своєї їдальні, толкуючи йому, що так буде ліпше, що тут не потребує стіснятися, що Параска йому услужить ліпше, ніж Деменюк, що, впрочім, сьогодні у них обід короткий.

Пані, бачилось, була в добрім успособленні, говорила, оповідала, навіть жартувала,— очевидно, їй бажалось ввести й о. Нестора в таке саме успособлення. Та він мовчав понуро, їкаючись і путаючись за кождим разом, коли йому прийшлось сказати яке слово. Вкінці пані Олімпія зауважила се.

— Та-бо я також! — сказала вона жартовливо, сідаючи коло нього, коли вже пообідали і зі стола поспрятувано.— Говорю вам се й те, що вас, може, й зовсім не обходить, а навіть не звертаю уваги на те, що ви якісь сумні та немов прибиті. Ну, паноче, скажіть, що вам таке?

— *Мені! Але ж я... хіба ж я...* Та мені, богу дякувати, нічого!

— Ні, не говоріть! По вас видно, що щось там є. Гризоту якусь маєте.

— Е, гризоту! — неохітно мовив о. Нестор, махнувши рукою.— Чи то о гризоту так тяжко? Чи то вона у нас, старих, така рідкість? Не стоїть і говорити!..

— Все-таки скажіть! — налягала пані Олімпія, рада, що найшла тему розмови, котра, очевидно, порушувала о. Нестора.

— Що ж, вельможна пані, — сказав о. Нестор, нараз випростовуючись і приймаючи певніший, майже врочистий тон.— Одна в мене гризота: смерть моя близька. Чую се, а нині, відправляючи святе officium, почув се так ясно, так виразно, немовби якийсь голос із-за плеча шепнув мені.

Що ж, божа воля. Та от інша річ підійшла. Розмовляв я тут із одним чоловіком і дійшов до того, що я дуже недбало сповнював свій обов'язок, що на моїй душі буде багато несповненого, занедбаного. От що мене гризе.

— Ну, паночтче,— почала якось нерішуче пані Олімпія, котра не надіялася такого обороту розмови,— се вже ви занадто. Хіба ж ви не навчали, не... не сповняли того?..

— Сповняв! Що я сповняв? І як я сповняв? — з болем скрикнув о. Нестор.— Якби тут були поставили машину, ав... автомата, то той би був так само сповняв... Відчитав би службу божу, відбув усякі обряди, виголосив проповідь по книжці. Хіба ж се можна назвати сповненням духовного обов'язку? А тим часом народ у селі темний, зопсуття страшенне, нужда, ворогування...

— Ей, паночтче! І перед вами були священики, і обік вас є, а всі оті сумні речі всюди є між народом і ніхто собі із-за них не робить гризоти!

— Погубили сумління! — у важкій задумі сказав о. Нестор.— Еге! Бачу се добре! І в мене його не було, довгі літа не було. Аж отсе тепер, перед смертю, бог мені його вертає... на мою муку, та, може, й на добро. Адже ж мій обов'язок зовсім не такої роботи вимагав, як я робив!

— Один чоловік, отче Нестор, аби й що робив, усе-таки всеї біди та темноти з села не вижене.

— Але треба було хоч зачати. Треба було... Знаєте, пані, що мене найгірше мучить? Адже я навмисно, штучно погасив у своїм серці любов до людей, до всього на світі! Через вас погасив, через дурну дитячу примху!

— А, дякую за комплімент! — з меланхолійним усміхом сказала пані Олімпія.— Значить, я була для вас дурною примхою!

— Звісно, що так! Авжеж! Я, простий попович, без роду, без становища, і міг думати, що ви, графська дочка, полюбите мене, будете моєю! Ну, хіба ж се не божевілля? А коли мені не вдалося, то я, замість наложити руку на своє життя, замість повіситися або втопитися, наложив руку на своє серце, відрізав себе від людей, від світу, від усякого живого діла! А що з того вийшло? Ворог людського роду, сатана, ні на що так пильно не чатує, як на такі, власне, душі. Коли в моїй погасло те оживляюче полум'я, він підсунув порохно, що світить, гниючи, підсунув мамону, до котрої прив'язалася моя темна душа. А закинувши

мені сей аркан на шию, він вів мене ним чимраз далі в дебрі гріхів і огиди.

— Але ж, паноче! Що ви говорите? — скрикнула пані Олімпія, котрій сей оборот розмови і сей тон о. Нестора були зовсім не до ладу. — Ви, мабуть, хорі! Ви в гарячці!..

— Ой, хорий, хорий! — говорив о. Нестор.— Не тілом, тіло здорове. Але душа моя болить до глибини, тремтить, мов лист зів'ялий перед бурею. Чи ви, пані, ніколи не мали того чуття, що смерть зближається і може застати вас по саму шию в болоті гріхів? А може, ви не вірите в будуще життя, в суд і кару?

— Ах, отче! Покиньте сю розмову, прошу вас! Вона вас бентежить, може зашкодити вашому здоров'ю!

— Що там моє здоров'я! — прикро якось відповів о. Нестор.— Пізно тепер дбати про здоров'я, коли смерть за плечима. Але для душі моєї... для душі ся розмова може бути корисна... Чую, що вона уздоровлює мене. Адже ж подумайте самі, до чого довів мене нечистий! Тут, у селі, душі, віддані мені в опіку, пропадають, гинуть, бажають хоч промінчика світла, умирають без того промінчика, без іскри любові і милосердя — чи ви розумієте, що се значить? А я об однім тілько дбаю, щоб гроші складати! Книжечки щадничі, імперіали, дукати, купони, льоси, курси... боже мій! Адже ж усе життя моє було ними заповнене! Адже ж їх підсунув мені ворог темний замість жінки, дітей, приятелів, праці і любові! А скажіть! І як же мені тепер умирати? Яким лицем стати перед судом страшного, справедливого судії?

— Отче, отче! — сказала пані Олімпія, добираючи найсердечнішого тону.— Не клевечіть на себе! Адже ж ви знаєте, на дні душі своєї знаєте, і я знаю, і бог знає, що се все неправда, що ви сказали! Адже ж ви любили! І ви не зійдете з сього світу безпотомно!

Вона простягла йому свою руку, гляділа ніжно, подавньому в його лице. Та він увесь затремтів, мускули його лиця і уст задрóгали судорожно, а в очах видно було перестрах.

— Ах, пані! — ледве дишучи, шептав він, заходячися кашлем.— Покиньте се! Ради бога, покиньте! Не воруште тих згадок! Адже ж вони вбивають мене! Адже ж се мій найтяжчий упадок! Ви, може, не розумієте навіть усеї його глибини!..

— Упадок, до котрого веде любов, ніколи не може бути таким страшним гріхом перед лицем бога, котрий пречінь єсть бог любви! — врочисто, але якось холодно проголосила пані.

— Не хуліть, пані! Не ображуйте бога! — поспішно промовив о. Нестор, махаючи руками.— Адже не знаєте... Адже се чужоложство... Адже тут... боже, боже! Не дай мені вмерти, поки не спокутую хоч тисячної часті сього гріха! Поки не оплáчу його, кров'ю своєю не окуплю його! Адже тут, пані, було щось ще страшніше, ще поганіше чужоложства!

— Ех, отче! — промовила пані Олімпія, нараз змінюючи тон, промовила холодно, різко, цинічно.— Що се вам знов у голову прийшло? Чого ви граєте передо мною комедію? Я її добре розумію, і вона не робить на мене ніякого враження. Всі оті викрики, охання, балакання про страшний гріх, друге, десяте,— все се дурниці. Лишіть се для пансіонерок і для акторів. Нам, старим, зовсім не випадає грати комедію. Застарі вже ми. Можемо говорити ясно, і виразно, і холодно, розумно. Адже знаєте добре, що Адась — ваш син і що ваш перший обов'язок — дбати про нього, запевнити його будущину. Чи гріх, чи два, що воно так сталося, се вже лишімо на божу волю, але я думаю, що обов'язок чесного чоловіка тут ясний і ніякими оханнями від нього викрутитися не можна.

Вона говорила се гризливо, трохи з притиском, та без пафосу. Та проте видно було по її лиці, що для сеї розмови зібрала всю силу свого духу, всю свою енергію. Як грач на одну карту, так вона поставила все на сю смілу пробу. Вона досі ніколи ще не трібувала говорити з о. Нестором таким тоном, але, бачачи тверду, неподатливу, майже тупу його натуру, добре чула, що колись треба буде й так із ним заговорити. Нагода трафилася швидше, ніж їй того бажалося, та дарма. Пані Олімпія бистро слідила, яке враження зроблять її слова на старого священика. Сама не знаючи, коли і як се сталося, вона встала зі свого місця і в випростуваній, напруженій, майже грізній поставі наблизилася до нього, в поставі вовчиці, що, певна своєї сили, наближується до ягняти, щоб його без боротьби пожерти.

О. Нестор весь закаменів. Як сидів у фотелі під вікном, прислоненим рулетою, згорблений, опертий ліктями о поруччя фотелю, так і закляк, задеревів. Навіть руки його, наставлені наперед, мов для оборони, з розпростертими

пальцями, перестали тремтіти і виглядали мов дерев'яні. Дух у нім заперло. Широко витріщені очі вперті були з виразом смертельної тривоги в лице пані Олімпії. В тій жінці, що досі все являлася перед ним дамою, м'якою, ніжною, вищою істотою, він уперве тепер почув існування звіра, хижої бестії, що дрімає на дні душі кождого чоловіка, іноді ворушачися зовсім явно, а іноді ховаючися так глибоко, так старанно, що хочеться вірити, що її там і зовсім нема. О. Нестор досі не завважав ніколи присутності того звіра в натурі пані Олімпії; тим більший був його перестрах в тій хвилі, коли побачив себе з ним око в око. Він чув, що є супротив неї безсильний, безпомічний, що від її ласки, від її доброї волі залежить пустити його живого або тут же розшарпати. Її спокійні рівні слова не обманювали його; холодний блиск її очей, тверді мускули, що, напружившися по обох її щоках, бігали по них, то наближаючися до кінців уст, то відскакуючи від них, зціплені уста і ті рішучі кроки показували, що зовсім не добра воля панує в душі тої жінки.

Довгу хвилю стояла мертва тиша в покої. Ті двоє людей стояли одно насупротив другого недвижні, непевні, з почуттям страху і ненависті в душах, не зводячи з себе очей, не сміючи навіть поворухнутися. Нараз відітхнули обоє. Хвиля напруження пройшла. Дикий звір в душі пані Олімпії сховався, руки о. Нестора оп'ять затремтіли, і уста судорожно скривилися, мов до плачу. Ледве дишучи зі зворушення, він промовив:

— *Бог з вами, пані! Що... що се ви?*

— Нічого! — якось неохітно буркнула пані і сіла. Якесь гірке розчарування, незвісно відки і для чого, почало заливати її душу.

— Кажете: обов'язок чесного чоловіка! Не викрутишся!.. Хіба ж я не сповняв сього обов'язку? Чи я викручувався від нього?

— Е, що ви сповняли! Тих кілька тисяч, що дали на Адасів побут у Відні.

— Кілька тисяч! Хіба ж се мало? Хіба тисячі по дорозі пішки ходять?

— При таких грошах, як ви маєте, се нічого не значить.

— При таких грошах! Та які ж там у мене гроші! — з перестрахом скрикнув о. Нестор, для котрого тема про кількість його грошей була, може, ще страшнішою від теми про смерть і страшний суд.

— Ну, ну! Зо мною не потребуєте в піжмурки гратися! Я знаю добре, які ви гроші маєте, і кажу вам ясно і виразно, що вважаю ті гроші, всі, кілько їх є, за власність вашого і мойого сина.

Пані Олімпія сказала ті слова з крайнім напруженням, понуривши голову вниз, глухим голосом, мов не хотіла ані чути, ані бачити враження, яке вони зроблять на о. Нестора. Се була її остатня карта в тій смілій грі. Відкриваючи її, вона знала, що тут або пан, або пропав, що повороту для неї вже нема. І для того, висказавши їх, сама тепер мов задеревіла в німій ожиданці того, що скаже о. Нестор.

— Ніколи сього не буде! — вирвалось майже мимоволі з уст о. Нестора не внаслідок застанови, а немов голосна луна всього того чуття, яке він віддавна мав до Адася.

Пані Олімпія ще глибше похилила голову, немов і ждала такої відповіді, і ледве чутним голосом запитала:

— Чому?

— Тому... тому, що я не хочу і не дам!

— То не рація.

— Бог би мене подвійно покарав! Раз, за те, що ті гроші... адже се ціна моєї душі, мого життя! Адже се кров! Кров тисячів бідних людей, піт людський, котрий я нагромадив і котрий упаде на мою душу. Ні, не хочу сього! Звірну їм се, зверну все до остатнього гроша!

— Що се ви плетете? Кому звернете? — з погордою і затаєною лютістю говорила пані Олімпія, знов звільна випростовуючись. Та о. Нестор мов і не чув її.

— А по-друге, тому, що ваш Адась...

— Ваш, ваш! — скрикнула пані Олімпія.

— Що ваш Адась зовсім не такий чоловік, щоб я міг зі спокійним сумлінням віддати в його руки ті гроші.

— Так кому ж ви їх віддасте?

— Я вже знаю кому! О, не бійтеся! Я вже знаю!

— Нікому їх не дасте! — твердо і різко замітила пані Олімпія.— Не маєте права! Вашому синові грозить банкротство, позбавлення всього маєтку, а ви з якимись фантастичними думками носитесь.

— О, мої гроші не вийдуть йому на добро! — злорадно скрикнув о. Нестор.

— Нехай вас про се голова не болить! — відрізала пані Олімпія. Звір у її нутрі почав знов ворушитися і гарчати.

— Позвольте, пані... ви тепер троха теє... троха роздразнені... чи невиспані... чи що. Може б, ми ліпше відложили сю розмову на інший час?

І о. Нестор, говорячи се, піднявся з фотелю і почав очима шукати свого капелюха і палиці, щоб вийти з сього покою, котрого притемнений простір і сперте, душне та гаряче повітря давили його, запирали йому віддих у груді, наповнювали його душу ще більшою тривогою. Та в тій хвилі на подвір'ї почувся туркіт легкого візка і голосний стук кінських копит. Пані Олімпія поспішно виглянула крізь вікно, відхиляючи ролету, і радісно скрикнула:

— Ах, Адась!

А потім, обертаючися до о. Нестора, строгим, розказуючим тоном сказала:

— Ні, заждіть! Мусите розмовитися з Адасем! Що против нього маєте, скажіть йому в очі, а справу треба виявнити. Нехай хлопак дармо не надіється, коли нема чого.

— Але ж я... Та хіба я!..— почав було ремонструвати о. Нестор, котрому сподівана стріча з Адасем була дуже немилою. Але пані Олімпія майже силою посадила його назад у фотель, шепнувши рішучо і енергічно:

— Не робіть комедії!

А відтак, ідучи до дверей і простираючи руки, скрикнула другий раз:

— Ах, Адась! Ну, що ж? Ти сам?

VI

— Добрий день мамі! — сказав Адась, поспішно входячи до покою.— Ах, і отець Нестор тут! Добрий день, добрий день!

І Адась подав руку о. Несторові, що, недвижний, блідий і немов остовпілий, сидів *на кріслі. Та Адась навіть* не дивився на нього, а привітавшися з ним, зараз, панським звичаєм, обернувся до нього плечима і почав розмовляти з матір'ю.

— Знає мама? Вчора в касині грали ми до третьої. Я виграв 50 гульденів, ну, розуміється, пустив їх зараз уночі з товаришами. Чудесна компанія була: Едзьо, і Долько, і Тадзьо, потому прийшли ще Фонсьо і Мілько. Чудесно провели ми ніч. Сьогодні всі п'ять будуть у мене на обіді, а потім у мами на гербаті.

— Як же ж се ти сам без них їдеш? Адже ж уже пора обідати,— промовила пані Олімпія, котрої лице роз'яснилося на вид сина і котра відразу, бачилось, усею душею ввійшла в круг його інтересів.

— Вони їдуть. Тілько я випередив їх, щоб могти на хвильку вступити до мами. Може, тут у мами з запасами не тее... То я там дещо накупив, зараз знесуть.

— Добрий мій! — півголосом сказала пані Олімпія, обіймаючи його голову і цілуючи його в чоло.

— Ну, що там! — сказав Адась, злегка відсторонюючи маму.— Нема про що й говорити. А як же ж тут мама жиє?

— Нічого, якось дихаємо. От ми тут власне з о. Нестором дещо про тебе балакали.

— Про мене? — здивувався Адась і, обернувшися на одній нозі, поглянув згори вниз на о. Нестора, що, видимо, затремтів, почувши, як названо його ім'я.— Що ж ви таке про мене балакали?

— Про твою будущину, синку. Адже ж ти знаєш, що о. Нестор — твій батько.

— Що мама дурниці говорить! — фукнув Адась.

— Ні, синку, не дурниці! Я вже давніше призналась тобі до сього гріха і тепер признаюсь при нім самім. Спитай його, коли хочеш. Гнівайся на мене за се чи не гнівайся, а що сталося, те вже не відстанеться. Та представ собі, о. Нестор чується близьким смерті, а не хоче сповнити свого остатнього обов'язку зглядом тебе.

— А то якого?

— Не хоче тобі записати свого маєтку.

— Ну, отче, се дуже негарно з вашого боку. Коли я ваш син, то кому ж ближчому ви можете лишити свій маєток? І кому потрібнішому?

І Адась став перед о. Нестором, прибравши комічно поважний вид. Його невеличка фігурка з рідким уже, на дві половини розділеним і гладко прилизаним волоссям, невеличкими блідо-рудими вусиками, одягнена в модний гарнітур, з рубіновою шпилькою в краватці, виглядала мов з воску виліплена кукла. В сірих очах видно було втому, пересит життям і цинізм. На гладкому низькому чолі ніяка поважніша думка не лишила сліду, а на устах грав легкодушний усміх. Слова матері о тім, що о. Нестор є його батьком, не зробили на нього ніякого враження. Він підозрівав, що його мати грає сю комедію з тупоумним

старцем в тій цілі, щоб склонити його до уложення заповіту на його користь, і для того взявся по-своєму піддержувати її роль.

— Ах, отче, якби ви знали, як я потребую грошей, багато грошей! — говорив він патетично.—Адже ж гляньте на мене! Я молодий, гарний, жити хочеться, гуляти хочеться... Коли йду вулицею, всі дівчата до мене всміхаються. Щастя, розкіш і радість з кождого вікна манять мене до себе. Музика, вино, карти, товариство... ну, чого ви так скривились? Певно, ви, яко старий целебс, того не розумієте. А все-таки не бійтесь! І ви в молодших літах потрафили дещо! Вже коли ви з моєю мамою дійшли до ладу...

О. Нестор не видержав. Ся цинічна бесіда молодого панича збентежила його душу, відкликнулась в ній усею силою обурення, на яке тільки він був спосібний. Зірвався зі свого місця, випрямився перед Адасем, вищий від нього о цілу голову, і, хоч увесь тремтів, мов тростина на вітрі, крикнув, задихаючись:

— Мовчи, молокососе! Не смій так говорити про те, чого не розумієш! Не смій жартувати з матері і... і...

Та тут не стало в нього сили. Нерви взяли своє. Він оп'ять упав на крісло, похилив голову і, закриваючи лице долонями, захлипав, як дитина.

Адась стояв на місці. Цинічний усміх не щез з його лиця при тім вибуху о. Нестора, першім вибуху, який від давніх-давніх літ з ним притрафився.

— Ого-го! — мовив він насмішливо.—Шановний татко аж тепер пригадав собі, що має дитину, і хоче зо мною обходитися як з дитиною. Смію пригадати шановному татові, що я вже давно повнолітній.

— Не клич мене татком! — сказав о. Нестор, перемігши трохи свій пароксизм.

— Чому ні? Коли се так, як мама мовить, то не маєте чого встидатися. Хіба я поганий син?

— Будь ти собі й найкращий, але я тебе не хочу знати!

— Е, так то зле не буде! — мовив Адась.— А втім, як ваша воля. Поки живете, можете мене не знати, я о те не стою. Але при смерті раз тілько про мене згадайте, тоді, як будете робити свій заповіт.

— Ну, певно, що згадаю,— буркнув о. Нестор.

— І напишіть там пару слів.

— Певно, що напишу.

— Ну, а що напишете?

— Вже потому прочитаєш.

— Ні, я хочу тепер знати.

— А коли хочеш, так слухай. Із свого капіталу я зроблю фундацію для бідних. Для різних категорій: для хлопів, зруйнованих лихвою, для переступників, випущених із криміналу і позбавлених зарібку, для невлічимих хорих. Весь свій капітал на се оберну і додам у заповіті: «А коли б мій син, Адам Торський, або його потомки опинилися в котрій-небудь категорії тих бідняків, то перед усіми іншими мають мати першенство до запомоги».

— Щоб ви самі ще зійшли на неї, дорогий таточку! — скрикнув Адась.— Я надіюсь, що вам рука всхне, заким зможете написати такий заповіт.

— Як не зможу написати, то подиктую.

— Швидше заніміємо.

— Вже я найду спосіб, щоб зробити те, що хочу. Але одно скажу тобі і твоїй матері: на спадок по мні не остріть собі зуби! Ніколи його не побачите!

— Побачимо, як воно буде! — промовила пані Олімпія, що весь час тої розмови між Адасем і о. Нестором сиділа при вікні, обернена до них плечима, а тепер знов обернулася лицем до о. Нестора.

Хвилю тривала понура мовчанка. Навіть Адась почув, що ціла та розмова була якась огидна, і перестав усміхатися. Шкаралуща чемної подоби, в котру ті троє людей досі старанно заховували свої властиві чуття, тепер, не знати для чого, раптом розскочилась, обпала і щезла і таєна досі ненависть, зажерливість та цинічна жадоба уживання чужим коштом виступила наверх. Серце о. Нестора ще щільніше замкнулося перед тими людьми, а заразом перший раз тепер в глибині його душі заворушилося те чуття, яке проймає подорожнього, що, вандруючи пустою лісовою стежкою, нараз попаде в середину вовчої тічки.

Та він потроху злякався й себе самого. Адже ж ті жорстокі брутальні тони, що вирвалися з його грудей при наляганнях пані і її сина, чи ж вони не були відгомоном його прив'язання до тих марних грошей, до тої непожиточної для нього мамони а ненависті до живих людей, близьких йому, зв'язаних з ним— нехай що тільки гріховними зв'язками? Тепер, після сеї розмови, зв'язки ті порвані, дальше супокійне життя його в сьому домі неможливе — се він ясно бачив і знов почував холодну тривогу дитини, котра серед ночі найдеться сама в густім лісі. Куди тепер поді-

тися? До кого удатися? Кому повірити себе і той нещасний свій капітал, що чим далі, тим більше із скарбу ставався для нього тягарем, небезпекою? О. Нестор був так збентежений і зворушений до глибини душі, що не був в силі розміркувати над сими питаннями. Він почував тільки страх, небезпеку і непевність тут, де тепер находився, і другий раз, тремтячи і хапаючись, мов перелякана безпомічна дитина, встав з крісла і почав збиратися до відходу. Сим разом ані пані Олімпія, ані Адась не зупиняли його, не промовили до нього ані слова. Він вийшов, не прощаючись і не кланяючись, і потюпав до свого покою, де зараз щільно замкнувся, немов боячись, щоб зараз же за ним, в білий день, не прибігла сюди якась погоня.

А пані Олімпія і Адась ще хвилю мовчали. Вкінці Адась з плаксивим видом обернувся до матері.

— Що ж тут, властиво, сталося? Чого він так розгнівався?

— Не розумію, — холодно відповіла пані.— Щось сталося старому. Прийшов і почав говорити о своїй близькій смерті, о своїх гріхах, о покуті. Чортзна-що за дурниці! А мені зовсім не до того було. Розлютив мене натяком на те, що хоче записати свій маєток на якусь фундацію. Я почала йому як розумному чоловікові вияснювати, що його обов'язок є записати все тобі, а він — ні та й ні!

— І чого ж він так ненавидить мене?

— Хто його зміркує? Я думаю, що він не так тебе ненавидить, як гроші свої любить і боїться, що ти їх швидко розпустиш. Кілько разів я тобі говорила, Адасику, щоб ти при нім не надто показував свою панську натуру, удавав скромного, трудящого та дбаючого господаря.

— Ех, буду я перед старим ідіотом маскуватися та комедію грати! — скрикнув з огидливим жестом Адась.

— Ну, ось і бачиш, що з того вийшло. Тепер я вже й не знаю, що далі буде.

— А я не боюсь,— весело сказав Адась.— Коли він так любить свої гроші, то, певно, і до смерті не схоче розстатися з ними, не напише заповіту, і вони...

Тут урвав. Як колишній правник, він знав, що гроші ті ні в якім разі не стануть легально його власністю, тим більше, що перед судом годі йому буде покликатися на свое синівство, в котре і сам він не вірив.

— Ну, що вони? — запитала пані.

— Та що по закону перейдуть на скарб державний, а хіба невеличка часть піде на громаду.

— Е, се ще хто його знає, як буде! — промовила таємно пані, здвигаючи плечима.— Коли б тілько він справді не зробив заповіту без мого відома.

— Або коли б не схотів від мами геть випровадитися! — додав Адась.— Я щось так міркую, що він мами боїться дуже.

— Ні, про се не бійся! Вже я не буду дурна. Вміла його досі держати при собі, зумію вдержати й тепер. Чень то вже недовго буде. Та чорт з ним! Тобі пора їхати додому. Адже твої товариші леда хвиля тут будуть.

— Правда ваша! Пора їхати. Щоб чорт узяв дурного попа! Попсував мені весь гумор! Тьфу! Як він на мене визвірився! Точнісінько, мовби небіжчик із труни піднявся! Так до побачення з мамою!

— До побачення! — сказала пані Олімпія.—А прибувайте швидко, не дайте мені довго чекати!

Адась вийшов з маминого покою і, свищучи якусь мелодію, підхоплену в кафешантані, сів на свою повозку і поїхав.

А за хвилю по його виїзді з тих самих сіней тихесенько виповз Гадина, що там сидів у порожній бочці від капусти і підслухав усю розмову пані з о. Нестором і з сином. Виповзши на подвір'я, він нараз випростувався і, свищучи якусь пісню, пішов просто попід панині вікна, немов тільки що вернув відкись із села. Пані побачила його.

— І куди ти, погане насіння, волочишся? — скрикнула вона крізь вікно.

— В церкві був,— рівнодушно і спокійно відповів Гадина і йшов далі.

— Стій! Зачекай! — скрикнула пані, вихиляючись.— У церкві? Хіба тепер із церкви вертають?

— Троха по селу походив, поміж парубками.

— По селу? І чого тобі в селі потрібно?

— Адже ж нині в дворі роботи нема, то чень можна троха з людьми поговорити! — буркнув Гадина.

— Ах ти, огиднику! — лютилася пані.— З людьми поговорити! І які там люди схочуть говорити з такою худобиною? Ти, певно, в коршмі сидів!

— А що то пані мені гроші дали, щоби я мав з чим у коршмі сидіти? — з'їдливо відрубав Гадина, блиснувши

на неї своїми чорними, як два углі, очима, аж пані Олімпія поблідла з лютості.

— О, не бійся! — скрикнула вона.— Знаю я, відки ти гроші береш?

— Відки? — понуро, але твердо огризнувся Гадина.

— І ще й питаєш! Небоже! Пам'ятай собі, що ти ще кримінал навідиш! Чуєш?

— Може, й навіджу, та чень дасть бог, що не сам.

— А се що має значити? Говори! — скрикнула пані.

— Нехай пані так голосно не кричать, бо я також дещо знаю!

— Що? Що? Що? — аж завищала пані Олімпія.— Що ти знаєш? Ну, скажи, що знаєш?

— Е, з вельможною панею багато би говорити,— грубо відповів Гадина, добре знаючи, що цвігнув її по болючому.—А я от голоден, а там, певно, вже без мене пообідали.

І, обернувшися плечима до пані, він пішов до кухні, де челядь справді вже вся сиділа при обіді, не думаючи чекати на нього. Гапка привітала його рясною лайкою, та він сього не слухав, але, вхопивши ложку, їв, що міг захопити. Тільки підігнавши трохи за другими, він відсапнув і озирнувся по товаристві. Тут був і старий Деменюк, і пастух від корів з підпасичем, і садівник зі своїм хлопцем, і Параска. Всі були, очевидно, голодні, бо не розмовляли нічого, тільки їли мовчки, сьорбаючи з великої миски яблучну зупу, на котру садівник дав яблук-падальниць, і закусуючи її чорним хлібом. Аж коли зупа скінчилася і Гапка принесла величезний баняк картоплі, а за нею Параска миску квасного молока, язики трохи розв'язалися.

— Що там таке сталося, Танаску? — запитав Деменюк, обертаючися до Гадини.— Чого се пані так на тебе розкричалася?

— Видно, що мене дуже любить,— сміючись сказав Гадина, *вишкробуючи ложкою миску* від зупи.

— Ну, але ти її, видно, ще ліпше любиш,— доповів садівник.— Ми вже тілько слухали: ти їй слово, а вона тобі десять, ти щораз тихіше, а вона щораз голосніше.

— Ну, так! Я все з процентом плачу,— не без гордості сказав Гадина, забираючися до картоплі. Картопля була в лушпинні, її треба було теребити, і се розгнівало його.

— Гапонько, матінко! — промовив він сердечно, обертаючися до Гапки.

— А що тобі, небоже? — відповіла та також лагідно, впадаючи в його тон.

— Дай тобі боже, щоб з тебе так ті ангели з ріжками по смерті шкуру лупили, як ми тепер оту святу бульбицю мусимо при обіді лупити!

Загальний регіт був відповіддю на се побожне бажання.

— Ах ти, чортівське плем'я! — скрикнула Гапка.— Та за що ж ти мене так тяженько кленеш?

— Тяженько? Я хотів якнайделікатніше. А то за те, що нам отаку бульбицю в мундурі подаєш.

— Непотребе ти! — напустилася на нього Гапка, замахуючись здоровенною варишкою.— Адже як тебе заїду по гамалику, то світа божого не побачиш! Ти думаєш, що я не маю іншої роботи, як для тебе бульбу шкробати? А сам ти що нині весь ранок робив? Чому не прийшов та не пошкробав? А шкробало би тебе попід серце та по печінках, ти, худобо погана! А дивіть на нього!

Ледво-не-ледво вдалося Деменюкові втишити Гапку хоч настільки, що вона тільки потихо в закутці бурчала та вичитувала Гадині безконечні паремеї. А Гадина ані вухом не вів у той бік. Він сміявся, жартував з пані Олімпії, моргав до Параски, штуркав підпасича, трохи тумануватого хлопчика, оповідав про те, як Цвяха били під коршмою, і загалом був у дуже веселім настрої духу. А коли скінчився обід, він, виходячи, вщипнув Параску в рам'я і моргнув на неї значущо, а вийшовши на подвір'я, скрутився сюди-туди і, коли всі розійшлися, він шмигнув до возівні. За хвилю, крадучись, прийшла туди й Параска.

— Ну, що чувати? — шепнула вона.

— Чудесно, чудесно! — шептав радісно Гадина.

— Ну, що таке, говори!

— Знаєш, я підслухав розмову старої відьми з попом! Скажу тобі — чудо! Посварилися на забій!

— Ну! Що ти мовиш?

— Аж мені самому страшно було. Так і думалось, що вона кинеся на нього і задусить його на місці.

— Та за що?

— Не знаю вже, з чого їм пішло, бо початку розмови я не дослухав добре, але то знаю, що стара налягала на попа, щоби записав усі гроші на панича. «То ваш син»,— каже. А він ні та й ні! Потому панич приїхав, знов удвох почали на нього налягати, аж старий розлютився і так крик-

нув на панича, що я й не думав, щоб він так потрафив кричати.

— Ну, і на чім же стало? — зацікавлена, питала Параска.

— Затявся старий. Усе одно товче: «Не запишу, бог би мене покарав. Хлопам роздам».

— О, о, о! Хлопам? Яким хлопам?

— Або я знаю! Потому казав, що на бідних запише, а паничеві ні та й ні.

— Ну, а стара що?

— А стара, як та ворона, все своє: «Отже ж, не запишеш нікому, тілько нам! Отже, наші будуть ті гроші!»

— Що ти мовиш? — скрикнула Параска, б'ючися об поли руками.

— Що чуеш.

— Що ж вона гадає з ним робити?

— Або я знаю. Та видно, що щось вони гадають, бо потому ще добру хвилю самі без попа розмовляли тихіше, так що я не міг чути.

— Ой, то щось може вийти погане! — зо страхом сказала Параска.

— Певна річ. Ота стара відьма до всього спосібна. Та вже я буду її добре пильнувати.

— Пильнуй, пильнуй, може, з того щось доброго і для нас вийде! — сказала Параска і незначно, мов миш діркою, вишмигнула з возівні. Гадина тільки що простяг руку, щоб її обняти, та її вже не було.

— Параско! — кликнув він стиха вслід за нею, та вона вже була далеко. Маркітний сам на себе і на неї, Гадина хвильку постояв, подумав, а далі поліз на підрю і, прогорнувши собі в сіні вигідне леговище, ляг спати.

Тим часом Адась, виїхавши від матері, погнав долі селом туди, куди недовго перед тим вертав о. Нестор по розмові з ковалем Гердером. Розмова з о. Нестором ще трохи млоїла його, мов оскомина на зубах, та швидко інші думки прогнали те прикре враження. Була се плитка, легкомисна і наскрізь змислова натура, у котрої фізичні імпульси переважали над духовими, чуття перемагали думку. Дбати про далеке будуще, укладати якісь хитрі плани — не було його ділом: він ловив момент, не дбаючи про те, щоб той момент сплодить і до якого кінця доведе. Життя було для нього тільки сумою змислових розкошів, тож полювання на ті розкоші було цілим змістом його змагань і заходів.

Порівнявшися з обійстям коваля Гердера, він почав їхати помаліше і просто брами три рази голосно луснув батогом. На подвір'ї загавкали пси, але з людей ніхто не обізвався, ніхто не виглянув на те лускання. Трохи маркітний, Адась поїхав дальше. Перед ним розкрилося широке безбережне поле, і його очі побігли по тім полю, мов бистрі шуліки, шукаючи за добичею. Он там серед високого жита що се таке мріє-похитується, червоне та повне? Чи то маківка така здорова? Ні, мабуть! Воно повзе, рушається межею, пробирається наперед до дороги. Адась повеселішав, радісно луснув батогом і вдарив по конях, котрі, чуючи запах знайомих піль і близькість стайні, форкаючи, помчалися стрілою. Ось уже близько та червона маківка. Видно виразно, що се не маківка, а дівоча голова, заквітчана та прибрана червоними та зеленими лентами. З-під тих квіток і лент роздається дзвінкий дівочий голос, ллється пісня, тужлива та притім якась кокетливо оживлена коломийка:

Била мене моя мати в четвер по вечері,
Щоби я ся не дивила в очі паничеві.
Ой бий мене, моя мати, хоч на смерть мя убий,
А я вийду на вулицю: «Паничу мій любий!»

Адась зупинив повозку супротив тої межі, по котрій ішла дівчина, і скрикнув радісно:

— Се ти, Маланко?

— Ні,— відгукнула Маланка і раптом потонула з головою у високім житі. Добру хвилю її не було видно, тільки чути було шелест жита, видно було, як воно розхилялося і хиталося там, де вона пробігла. Нараз Маланка, вся червона, як квітка, в білій сорочці і в червоній спідниці, вибігла з-поміж збіжжя, легко, мов серна, перескочила через рів придорожній і так же легко вискочила на повозку. Адась сидів наперед і сам поганяв кіньми, і Маланка обхопила його ззаду руками за шию і покривала його лице, чоло, очі і волосся безумними, палкими поцілунками.

— Ну, досить того, досить! — промовив Адась, держачи в одній руці віжки, а в другій батіг і не можучи собі дати ради.

— Любий мій! Дорогий! Гарний! Квітко моя! Раю мій!— шептала Маланка, не перестаючи його цілувати.— Я так і знала, що ти сам їхатимеш, надіялась тебе!

— Їдь зо мною на фільварок! — мовив Адась, обнімаючи її одною рукою і цілуючи її гарячі малинові уста.

— Добре! — промовила радісно дівчина, але зараз посумніла і додала: — Але хіба тілько на коротку хвильку.

— Чому? Адже нині неділя.

— Все одно, роботи багато.

— Е, плюнь на роботу! Дадуть собі ради і без тебе.

— Ні, любий мій! Я слуга. А до того ще — знаєш? Вони пильнують мене. Батько заказав остро, щоб я з тобою не видалася, а сьогодні приводив навіть старого єгомостя, щоб мене упоминав.

— Ого! — скрикнув Адась.

— Ну, та я пустила йому туману в очі, сказала, що про тебе й не думаю ані ти про мене. Та проте коваль і його син готові зараз похопитись, куди я пішла, хоч я випросилась на часинку до Гапки, тої, що в дворі.

— Не бійся, не похопляться!

Вони їхали ще якийсь час гостинцем, а потім звернули на польову дорогу, що вела до фільварку. На полі не було ані живої душі, тільки дозріваючі збіжжя шуміли і хвилювались у легкім вітрі та де-де пасмуга конюшини наповнювала повітря медовим запахом.

— Ну, годі! — скрикнула нараз Маланка і легко, ледве чутно зіскочила з повозки.— Далі я не поїду. Тут уже близько фільварок. Міг би мене хто побачити з тобою.

— Що? Ти хочеш геть іти? Покинути мене? — сумно, м'яко промовив Адась.

— Завтра побачимось.

— Ні! Слухай, Маласю! Іди отсею межею, ввійди в сад, там є діра в плоті, там тебе ніхто не побачить, а садом доберись до альтанки і там зажди на мене. Я тілько хвилечку, тілько коні наміщу і слугам розпоряджу, що мають робити. А потім вибіжу до тебе і проведу тебе до свого покою.

— Е, не хочу! Боюсь.

— Не бійся, моє серденько! Чого тобі боятись? Я так зроблю, що ніхто тебе не побачить. Пообідаємо разом, а потім підеш собі додому.

Надія — провести спокійно кілька хвиль разом з улюбленим паничем, обідати з ним, наговоритися з ним досита — була дуже понадлива для Маланки, і по короткім ваганні вона пристала. Не кажучи й слова більше, вона шмигнула в збіжжя і щезла в ньому, а панич, весело підсвистуючи, поїхав до фільварку.

VII

О. Нестор увесь трясся, мов у лихорадці.

«Так ось воно як! Ось що сидить на дні тої чемності та прихильності, тої старанності о моє здоров'я, тої безкорисної услужливості! Спекуляція на мій маєток! Цинізм! Безвстидна грубість! Боже, боже!»

Тремтяча рука довго не могла попасти з ключем у дірку, щоб відімкнути двері від покою, а відімкнувши двері, він добру ще хвилю мучився, поки витягнув ключ, устромив його з нутрішнього боку і на два спусти замкнув двері зсередини.

— Не чуюся тут безпечним! — мурмотів він, обзираючи, чи щільно позамикані вікна.— Не чуюся... ані на хвилю... Ану ж їм задовго стане чекати! Ану ж вони... Господи, рятуй мене!..

Хороблива уява, зворушена недавно перебутою сценою, бентежила всю його душу, паралізувала всі зостанки його енергії. Він дивився і не видів, пригадував і не тямив, метався то сюди, то туди, хапався за одно, друге й десяте, ані в чому не міг найти ладу, ні з чим не вмів дати собі ради. Бачив добре, що вікна не замикаються щільно, що в них бракує скоблів, що в однім збита шибка і одчинити його знадвору нема ніякої трудності; бачив се виразно в тій хвилі, як не раз уже перед тим,— тепер бачив се навіть докладніше, чув живіше всю небезпеку сеї обставини та, постоявши хвилю з витріщеними очима перед вікном, метнувся безтямно в другий бік, бо щось іншого звернула йому на ум збентежена уява.

— Адже ж все наверха, по шухлядах, по кишенях! — скрикнув він і, ледве передвигаючи ногами, дихаючи приспішено і нерівно, побіг до свого покою і почав судорожно відмикати шафи, висувати шухляди, виймати різні старі реверенди, штани, камізельки, кваплячись, шукаючи чогось і зараз же кидаючи все безладно на купу. Нараз знов зупинився. Крізь вікно, обернене до полудневого заходу, кидало сонце до його покою ясний сніп світла. Йому здавалося, що крізь се вікно хтось заглядає до його покою, цікаво слідить за всім, що він робить, їдовито підсміюється з його безпомічного поспіху, з його безсильного шарпання. Він побіг до вікна, виглянув надвір — нікогісінько. Відійшов від вікна та тут же пригадав собі, що лишив його отворене.

— Боже мій, боже мій! — простогнав він, чуючи, що не може опанувати своєї тривоги і свого зворушення. А власне тепер йому треба би якнайбільше спокою і сили, щоб роздумати, розміркувати, що і як дальше почати з собою! Адже кожда хвиля опізнення грозить небезпекою. Він і так досі хто знає як глибоко залетів у западню через свою необережність, через недбальство,— ні, через сліпу віру в доброту і чесність тої жінки. Хто знає, які вона вже сіті на нього розставила! Хто знає, чи не навмисне, з обрахуванням вона вибухла сьогодні, визвірилась на нього з отсею звірячою фізіономією, щоби поразити його, спаралізувати його силу і спокій, зробити його безпомічним і безрадним у хвилі найбільшої небезпеки!

— Боже, боже! — стогнав о. Нестор, мало не плачучи і силкуючись, аж до болі в мізку силкуючись зібрати всі влади свого духу, спрягти в порядні ряди свої думки, запанувати над нервами, привернути рівновагу між постановами і вчинками. Він сів при отворенім вікні і почав вдивлятися в зелень дерев і синяву безхмарого неба. Свіже, тепле, запахуще повітря і вид широких, рівних, барвистих і спокійних площ трохи відсвіжили його нерви, навіяли на нього вспокоєння. Він почав дихати рівніше, повільніше; дрож уступила, і в голові почало прояснюватись.

— Ні, я ще не труп! — промурмотів він.— Я ще вам не anima vilis[1], на котрій би ви могли робити свої досвіди! Я ще з вами поборюся! Може, то й ліпше, що ви так несподівано, так цинічно і безвстидно виявили свій апетит на моє добро! Злий демон, котрому ви служите, зробив собі з вас жарт — огидний жарт! Ви думали, що я відразу впаду, подамся, і візьмете мене в руки, і зробите зо мною, що схочете! Аж ні! Ні! ні, ні, ні! Я отямився! Ви шпигонули мене, а я прокинувся з тяжкого сну! Того мені й треба було! Спасибі, спасибі! Тепер я вже не сплю, тепер я добре чую і бачу, де я і що зо мною робиться! Тепер я не дамся! Не дамся! Виведу вас у поле! Зажартую собі з вас іще гірше, ніж ви собі з мене жартували!

І, збираючи докупи всі свої сили, з певним острахом він стрібував встати. Боявся власної немічності, але врадувався дуже, коли побачив, що немічність та минула, що се перед хвилею був тільки наглий хвилевий напад, а не початок тяжчої хороби. Він чув себе легким і хоч повер-

[1] Піддослідна істота *(лат.)*. — *Ред.*

хово спокійним. Чув, що може думати і виконувати свої думки. Мов блискавки, мигали в його голові різні плани, дикі, фантастичні, але за кождим услід бігла холодна розвага, ловила його на лету, розщипувала, мов пострілену птицю, і кидала вніveч. А за дикими і фантастичними планами, що були немов остатні ракети уступаючого зворушення і тривоги, пішли звільна поважніші, практичніші думки.

— Фундацію! Фундацію зроблю! Нехай хоч бідні люди мене добрим словом споминають! — Оті слова повторяв він, немов хотів витвердити їх напам'ять, цвяхом вбити в свою душу. І вже укладав собі, як він поїде до Львова, відшукає знайомого нотаріуса, спише заповіт. На душі його почало робитися легше, легше, свобідніше при самій думці, що його капітал не пропаде марно, не піде в руки неробів, котрі швидко зуміють промити йому очі. Але се вдоволення знов почало бліднути, розвіватися парою, а з темного хаосу вражінь виринали нові погрози. Поки то ще до Львова! Оце вже два роки, як він не був у Львові! Та й чи легко-то йому, старому, туди вибратися! Як і на кого лишити помешкання! Адже ж остатня його подорож пам'ятна йому — ой, і дуже пам'ятна тим, що його тоді обікрали. О. Нестор, звичаєм скупарів та загребигрошів, до тої міри опанований був страстю громадження, збирання та складання, що ніколи не міг дійти до того, щоб вести порядний спис своїх доходів і страт, щоб мати ясне виображення о тім, кілько він мав маєтку. Незлічиму силу разів він постановлював собі завтра зробити докладний рахунок, та все якийсь забобонний страх зупиняв його при виконуванні сього діла. Він ніколи не вийшов понад уложення списку номерів книжечок щадничих та цінних паперів; готових грошей: червінців, талярів і інших монет, що були у нього поскладані в різних купках та в різних криївках, він так ніколи й не міг дорахуватися до ладу. От тим-то і вийшло, що коли під час його остатньої подорожі до Львова до його помешкання закрався злодій, о. Нестор тільки по розбитім вікні та зламанім замку в шафі доміркувався, що чиясь чужа рука господарювала в його хаті. Що і кілько забрав йому з хати сей непрошений гість, він докладно не міг дочислитися. Тільки по довшім слідженні і порівнюванні він переконався, що забрано йому шість книжечок щадничих вартості 6000 гульденів — а що понад се, то хіба бог один знає. О. Нестор нікому не признавався про

розмір своєї шкоди, тільки одній пані Олімпії розповів про все, просячи, щоб не розголошувала сього і заховала діло в секреті.

— Книжечки щадничі злодієві не придадуться ні на що,— говорив він.— У мене є нумери, і я ще нині телеграфічно завідомлю касу, що такі книжечки у мене вкрадено, — значить, вона їх нікому не виплатить, а коли хто зголоситься за їх виплатою, той сам себе віддасть у руки поліції. А що крім того вкрадено, се вже...— і о. Нестор махнув рукою, немов хотів сказати: бог з ним, з тим злодієм!

— Щось там дрібних грошей забрав,— додав о. Нестор,— здається, небагато, бо що там він у мене багато найде! Ну, та ще годинник срібний — старе клепало! Не варто задля того й крику підіймати. А вже найсмішніше те, що в додатку взяв чоботи, і то не старі, а нові! Га, га, га! Якби він знав!..

О. Нестор не доповів. Йому ніяково було признатися, що в старих, дірявих та заплісніліх чоботах він якраз тоді мав зложених пару тисяч самими дукатами, коли тим часом нові стояли порожнісінькі.

Пані Олімпія справді заховала в секреті оповідання о. Нестора про сю крадіж, та справа вийшла потроху наверх без її вини. Власне ті нові чоботи видали злодія.

Одного дня, коли о. Нестор нічогісінько не надіявся, застукано до дверей його покою, а коли він отворив, побачив жандарма, котрий держав закованого в ланцюжки Цвяха. За жандармом стояв війт з присяжним, а за ними ціла юрба народу. Присяжний мав у руках украдені у о. Нестора чоботи, котрі Цвях хотів було продати в місточку жидові та котрі видали його тим, що в нутрішній части халяв вистебнуване було зеленою ниткою ім'я і прізвище о. Нестора. Цвях, який неписьменний, не надіявся зради, але жид зараз пізнав, в чім діло, і віддав його в руки жандарма.

О. Нестор ще й досі без холодної дрожі не може спімнути про ті сцени, що тоді відбулися в його помешканні. Йому прийшлося при всіх людях признатися, що його обікрадено, подати номери щадничих книжечок, суму готівки (не знаючи її докладно, він подав якнайменшу, кількасот гульденів) і опис годинника. Він дрижав увесь час переслухання, вився і путався далеко гірше від злодія, котрий ув одно божився, що, крім чобіт, не вкрав нічогісінько. І справді, докладна ревізія в помешканні Цвяха не виказала ніякого сліду крадежі, та проте його оповідання про

сам факт тої крадежі було дуже фантастичне та неподібне до правди. Коли б вірити Цвяхові, то до крадежі сих нещасних чобіт він прийшов зовсім случайно і навіть невинно. Правда, він признав, що ніччю лазив попід вікна о. Нестора, і не міг вияснити, чого там шукав. А лазячи попід вікна, він нараз почув стук у покої. Скрикнув — і в тій хвилі якась фігура вискочила через отворене вікно, а побачивши його в траві, шпурнула на нього чобітьми так, що мало йому зап'ятками ока не вибила. І Цвях з плачем показував величезний синяк під оком. Та всі, хто чув се його оповідання, замість співчуття над такою його пригодою, тільки реготалися, а війт аж поклепав його по плечах і сказав:

— Ей, Цвяше, Цвяше. Та вже як берешся брехати, то хоч би щось дрібочку розумнішого видумав!

Цвях дістав від жандарма, що дістав «до признання», та не признався ні до чого. Його завели до Львова, посадили до криміналу і засудили за сю крадіж на півтора року в'язниці. Він відсидів своє і вернув назад у село, та о. Несторові від сього ані раз не було легше. Щадничі книжечки пропали, як камінь у воді, готових грошей також неслідно було у Цвяхових руках, тільки годинник віднайшла львівська поліція у одного золотника, котрий купив його яко старовину у одного жида, а той знов мав його купити у якогось проїжджого пана в Чернівцях. Тут нитка урвалася, і о. Нестор із цілої сеї пригоди, крім матеріальної страти, виніс іще й те пересвідчення, що здобув собі нового ворога — Цвяха, чоловіка, котрий не має що тратити і готов відважитись на всяке і найогидніше діло.

Від часу сеї пригоди, а особливо від часу повороту Цвяха з криміналу в село, о. Нестор позаводив різні осторожності, раз у раз видумував різні штуки, брався на різні способи, щоби перехитрити, ошукати та на хибну дорогу звести сподіваних злодіїв. Він ненастанно переховував гроші в інші місця, ніколи не держав прикупі більших сум, мав кілька списів своїх цінних паперів і держав кождий спис у іншім місці, і то звичайно там, де би його найменше можна надіятися, позаводив різні секрети при замках шаф та шухляд у комоді,— одним словом, провадив формальну, дуже сложну стратегію против фіктивному ворогові. Ся стратегія наповнювала його вбоге старече існування, удержувала його мозок і нерви в ненастаннім русі і напруженні, хоча й не хоронила його грошей інколи від проник-

ливих очей та хапчивих рук якого-небудь Гадини. Кілька разів трафлялося то Гадині, то декому іншому зі слуг підглянути криївки, де о. Нестор ховав гроші,— звичайно невеличкі квоти, кільканадцять або кількадесят гульденів. Звісно, сих грошей о. Нестор в такім разі не находив уже в криївці, та, крім моментальної прикрості, се не робило йому великої гризоти і він ніколи із-за тих грошей не робив крику, не збивав бучі, боячися зрадитись перед людьми, що має багато грошей, а не менше того боячись в разі відшукання злодія нажити собі в нім нового ворога. Тільки один Деменюк, пару разів найшовши случайно такі криївки з грішми в саду, мовчки відносив гроші о. Несторові, котрий так само мовчки, зо встидом приймав їх і переховував у інше, безпечніше місце.

Все се пригадував тепер о. Нестор то сидячи при вікні, то знов устаючи і укладаючи в голові смілий план, що має робити, щоб огородити себе від якоїсь гіршої пригоди, котра — він чув се цілою душею — грозила йому від тих людей, що його окружали. «Треба зробити все що можна! А поперед усього треба докладно обрахувати все що маю. Адже се вже тепер не мої гроші! Се фундаційні гроші, котрими я завідую, тож мушу знати, чим я завідую і кілько від мене мають право жадати!»

Тепер уже ніяка забобонна тривога не спиняла його від роблення обрахунку. Та проте осторожність конечна! О. Нестор замкнув вікно і заслонив його полотняною фіранкою, а опісля почав із шухляд комода, із шафи, з кишенів убрання, з-поміж різних шпаргалів, з-під печі, із середини печі і з різних можливих і неможливих криївок видобувати звитки паперів, пакети, мішечки, скрутлі та рулони. Все се він клав на купу, на стіл, поки вкінці, втомлений і спотілий від ходження та лаження, і сам не впав на фотель коло стола, важко дишучи та стираючи піт із чола. Відітхнувши, він почав звільна, осторожно розв'язувати пакети, розвивати рулони, складати осібно, по категоріях, книжки щадничі, осібно облігації, осібно льоси, осібно акції, осібно дукати, осібно всякі інші монети. Весь стіл був заставлений тими паперовими та металевими батеріями — вид, якого би не один банкір позавидів сьому скромному, опущеному, нужденно одягненому старому священикові.

Розставивши все в порядку, о. Нестор узяв аркуш паперу і почав списувати — старанно, виразно і по порядку — кожду категорію тих цінних речей. Ся праця забрала йому

доволі много часу; пройшли дві години, поки він списав усе і підвів суму всьому своїму маєткові. Почисливши все звільна, він прочитав остаточну цифру без голосу, тільки шевелячи безкровними тонкими губами. Прочитав і мов одеревів, не зводячи очей із паперу. Ще раз прочитав, а потім стрібував вимовити наголос ту цифру, немов очам своїм не вірив, щоб се могла бути правда.

— Дві... двісті п'ят... десят тисяч,— прошептав він півголосом і широко витріщені очі впер недвижно у пусту просторінь перед собою,— двісті п'ятдесят тисяч — чверть міліону! Ну, я ніколи не думав, щоб аж тілько того було! Ніколи не надіявся! Ніколи б був не повірив, якби мені се хтось інший сказав! А тим часом... так, не інакше! Рахунок зовсім вірний — цифри не брешуть! Он воно як! Он на що вони зуби острять!

І раптом знов тривожні думки, мов чорнохмари, поволоклися по горизонті його уяви.

«О, вона мусить догадуватись, мусить знати, кілько у мене грошей є! Може, не все знає, але догадується. Вже вона не даремно так довгі літа до мене прилещувалась, обсновувала мене незначно, мов павук тонкою павутиною, аж поки не зробила рабом, невольником, безпомічним і заразом такою пожаданою добичею! Боже, боже! Якими манівцями, якими крутими дорогами ти вів мене, в справедливім гніві своїм вів мене, поки не довів до пізнання мого впадку, мого нещастя!»

І він зажмурив очі, притаїв дух, весь углибився в своє нутро, у спомини, в минувше. Там десь глибоко в його мізку блисли, мов два огники, палкі очі графівни, панни Олімпії, зарисувалися її чудово гарні очерти лиця, губ, носа, запахли її золотисті кучері, котрих запах тоді так хапав його за душу. Та нині він здригнувся від тих споминок. Адже ж се був початок його нещастя! Се була та солодка отрута, котрої закоштувавши, він отруїв ціле своє життя. Від тої першої хвилі, коли оті блискучі очі зустрілися з його поглядом там, у графівській офіцині, перероблені на школу, ся женщина сталася прокляттям його життя, його фатальною звіздою, що причинила йому несказанну силу мук і терпіння, мов ржа залізо, згризла всі його молоді чуття і пориви, спаралізувала всі влади його душі, знівечила його спосібності, зв'язала його надії, вигризла, витравила все те, що чинило його правдивим чоловіком, заплюгавила його душу споминами грішних бажань і гріш-

них учинків — і все те, все те пощо? Для якої цілі? Зразу, певно, без цілі, тільки силою самого фаталізму, нерозривно зв'язаного з жіночою природою, а потім — ох, потім фаталізм став свідомим демонізмом! «Ся женщина — то мій злий дух, то демон-спокусник, що облесливими словами приведе чоловіка до упадку на те тілько, щоб насміятися над ним, втоптати його в болото, взяти його під ноги!»

О. Нестор усе ще сидів, опертий ліктями о стіл і затуливши долонями зажмурені очі. Він увесь тремтів, вдивляючися очима фантазії в ті несамовито блискучі очі графині Торської, котрі тепер ясніли перед ним, ненастанно, вперто свердлуючи його до дна душі так само, як свердлували його тоді, в фатальній хвилі його найтяжчого упадку.

«Демон! Демон! Демон! — вертіло в його голові.— Се не проста жінка, се справді відьма,— недаром люди по селі говорять про неї, що вона кров людську ссе! А хіба ж мою не виссала? Хіба мене не зн'ялила? Чи не готовиться з'їсти мене до решти! Господи, рятуй мене від злого духу! *Поможи мені ще вирватися з сеї западні*, щоб я міг хоч раз дихнути свобідно, про направу того, що я ухибив цілим своїм життям!»

І він знов схопився і з подвійною силою, з гарячковим поспіхом почав ховати свої гроші по різних кутках, у різні скритки. Ще не був готовий і до половини з сею роботою, коли, втім, голосне стукання до дверей його покою перервало тишу і збентежило його до решти. Він аж підскочив зо страху, бачачи багато куп паперів і грошей на столі, бачачи неможність поховати все те в одній хвилі, і не знав, що має діяти. Чи удати, що спить, і не відзиватися? Ану ж се хтось у злім намірі приходить, а не чуючи його голосу, осміліться і влізе досередини? Адже поки б він міг докликатися помочі, то могло б бути запізно! Він рішився обізватися, вхопив із шафи простирало і кинув його на стіл так, що воно накрило гроші, на простирало кинув подушку, потім стару реверенду.

«Скажу, що роблю трохи порядок у покої, а впрочім, не позволю ні до чого доторкатися... Не впущу сюди, запру двері до сього покою... Коли хто чого потребує, най ввійде до кухні і там скаже...»

Тим часом стукання до дверей роздалося другий і третій раз, поки вкінці о. Нестор, поховавши важніші сліди свого заняття в покої, не зважився вийти до кухні, запираючи за собою покоєві двері.

— Ну, хто там? Хто там? — озвався він, коли стукання знов роздалося твердо, хоч і не надто міцно.

— Та то я, паночтче!

— Що за я?

— Та я, Деменюк.

— А чого вам?

— Та може би єгомость отворили? Може, чого треба, то я би,..

О. Нестор тим часом успокоївся. Голос Деменюка, котрого зразу серед зворушення не пізнав, був для нього мов холодна вода в спрагу, Деменюка одного він не боявся, хоч і перед ним не видавався ніколи зі свого багатства.

— Та й стукаєте ж ви, Юрку! — з лагідним докором мовив о. Нестор, коли Деменюк увійшов до кухні і поклонився йому.— Я трошечки задрімав, нараз чую, мов гармати гримають. Я аж перелякався, гадав, чи не революція яка в селі.

— Та перепрашаю єгомостя,— з заклопотанням сказав Деменюк.— Я не хотів, бігме, не хотів! Тілько — знають єгомость мою натуру... Так мені тота дівчинисько з голови не сходить... І так мене щось сими днями за серце тисне, все мені здається, що якусь велику біду пошле бог на мене.

— Ну, Деменюку! Гріх вам таке говорити! — відповів о. Нестор, хоча сам не менше Деменюка вірив у прочуття, сни і віщі знаки.— Не слід нам, грішним, забігати наперед у божі присуди. Що бог пошле, то пошле, то мусимо витерпіти.

— Та я против того нічого й не мовлю, прошу єгомостя. Вже як прийдеся витерпіти, то що й казати, його свята воля. Але я сам не знаю, що маю думати про Маланку. Зовсім дівчина змінилася за сих остатніх кілька неділь.

— Та не бійтеся, Юрку! Се вам так здається, а з нею нічого не сталося.

— Ей, єгомость! Я її знаю! Не та вона, що донедавна була! Щось там у ній кипить.

— Ну, ну, Юрку! Причинюєте собі самі гризоти, і то надармо. Маланка мені як на сповіді говорила... Вона передо мною ніколи не брехала...

— А тепер не вірте! От зараз переконаємось! Я тепер власне від коваля йду. Щось мов замануло мене піти і ще раз поглянути на неї. Приходжу — кажуть, нема. Вибігла зараз по обіді, казала, що до старого єгомостя йде.

— До мене?

— Так і є. Каже: «Єгомость казали мені прийти, щось мають зо мною говорити». І пішла. То я власне для того прийшов і збудив єгомостя, щоби спитатися...

— Але ж вона в мене не була! Я її й на очі не бачив, як тілько там, у ковалевім огороді.

— От і бачите! От і бачите! Біда моя з дівчиною та й біда! — не то проговорив, не то простогнав Деменюк.

— Ну, ну, Юрку,— се ще не така страшна біда. Могла піти десь між посестри, погуляти, побалакати...

— Та я то розумію, прошу єгомостя! — поспішно перебив Деменюк.— Все се може бути! Але пощо вона бреше? Се мене тривожить. Адже ж знаєте, як вона в мене вихована. Ніколи не брехала. Чи зле, чи добре, вона все мені було скаже, а вже так забріхуватись, се ніколи не було її звичаєм. Та й тепер нема потреби. Адже коваль держить її як рідну дитину. Схоче погуляти чи між посестри піти, то він їй пречінь не боронить. Пощо брехати і ще й вас у брехню втягати?

О. Нестор потішав Деменюка як міг, хоча й видно було, що слова не плили йому *просто з серця, з живого пересвідчення.* Говорили уста, випускаючи звичайні утерті звороти, а думка тим часом шибнулась у інший бік, мов потопаючий, ухопилась за стебелину, що власне надплила по течії. І нараз він перемінився. Зі спокійного, напівсонного, охлялого він зробився оживлений, весь затремтів, почав поспішно кидатись і жестикулювати, живо, з поспіхом виговорюючи слова, що доторкались уже не Маланки, не Деменюка, але його власних гризот і клопотів.

— Та подумай, Юрку! Адже ж і я збрехав перед тобою! Аякже, прости господи гріха,— збрехав. Сказав, що ти розбудив мене зі сну, а то неправда. Куди мені до сну, Юрку! Горе мене притисло! Біда мені грозить, не приведи господи, яка біда!

— Що се таке єгомость видумують? — з лагідним докором спитав Деменюк, немов обертався до капризної і безпомічної дитини.— Яка біда?

— Ой, не видумую, Юрку, ні! Адже ж слухай, що мені нині сталося! Рано пані принесла мені сама каву. Я здивувався, але в серці у мене щось тьохнуло, немов шепнуло мені: стережись! І справді, сіла і почала розмову. Сюдине-туди закидає, мов кіт довкола сала заходить, аж нарешті виїхала з тим, що її коханому синкові треба грошей, та й то багато грошей.

— Та чути, що панич думає женитись, та й то дуже багато.

— То, то, то! І вона мені про ту женитьбу товкла. Та я тому не вірю, Юрку! А там — нехай собі жениться, але я грошей не захотів дати. Ось вона при обіді вже прямо виїхала, що я повинен усі свої гроші записати їй і її синові.

— Так і сказала се?

— Сказала? — скрикнув о. Нестор.— Ні, не сказала, а кричала, грозила, звіром диким на мене напалась, вона і її чесний синок. Так-таки й кажуть обоє: «Сей маєток належиться і мусить бути наш, хоч ви собі й що міркуйте!»

— Ну, по селі пані графиня давно голосить, що ви записали паничеві весь свій маєток.

— Чи так? Ну, то я їй покажу, що завчасно се голосить. Слухай, Юрку! Я задумав обернути свої гроші на фундацію, щоби проценти з них ішли на бідних людей.

— Та се добре, але хто того допильнує по вашій голові?

— Як то хто? Намісництво. Я передам гроші до урядової каси з таким записом.

— Га, господи помагай! Певно, що се була би пам'ятка...

— Тілько знаєш, Юрку? Я тут не чуюся безпечним. Ані на хвилю не можу тут обезпечитись. Адже ж вони обоє, очевидно — знаєш? — І о. Нестор нахилився ближче до Деменюка і шептав йому майже до уха:— очевидно, вони чигають на мою смерть.

— Пек, запек! Най господь боронить! Се би вже була остатня річ! — скрикнув Деменюк.

— Ні, Юрку! — шептав далі о. Нестор.— Боюсь, що не остатня! Боюсь, що вони готові піти ще далі. Знаєш, донині я був би ні за що в світі не повірив сьому. Але тепер, коли почув їх слова, побачив оті дикі виразй в їх очах, ту звірячу кровожадність, безвстидну рівнодушність на людське терпіння,— ой, Юрку! Не доведи боже більше бачити! Обридження бере до людської натури! То тепер я всього, всього можу надіятися від них.

— Господи боже! — скрикнув Деменюк і вдарився руками об поли, але по хвилі додав:— Ні, єгомость! Се не може бути. Се у вас слабість якась. Що вже як що можна закинути пані графині і паничеві, але щоб вони аж на щось подібного могли пуститися — ні! Сьому я ніколи не повірю! Се не може бути.

— Може чи не може, але я не чуюся тут безпечним. Я боюсь.

— Ну, чень вам удень нічого не станеся, а вночі, коли хочете, я можу ночувати коло вас, у кухні.

— Ні, ні, ні! — замахав руками о. Нестор, котрому при всім його страсі навіть до голови не прийшло допустити якогось постороннього чоловіка, навіть такого, як Деменюк, ночувати з ним разом у одній хаті. — Се ні на що! Се не поможе. Хіба ти можеш в разі що до чого дати мені захист?

— Ну, все-таки що два, то не один. Не всяке відважиться йти на двох, а на одного, та й ще такого, як ви, то зовсім інше діло.

— Ні, Юрку! Так воно не буде, так недобре! Ліпше я ось що! Знаєш, що я задумав?

— Ну, що таке?

О. Нестор знов прихилив уста близько уха Деменюка, і; хоч довкола не було ані живої душі і ніхто не міг їх чути, він шепнув ледве чутно з великим секретом:

— Утікати відси.

— Куди?

— Куди-будь. До першого-ліпшого хлопа, аби сю ніч переночувати. А завтра далі! Заберуся до Львова, а там я вже дам собі раду.

Деменюк недовірливо похитав головою.

— Нелегка буде справа! І у котрого хлопа ви можете чути себе безпечнішим, ніж тут? Хіба ви не знаєте наших людей?

— А у Гердера?

— Що, у Гердера? У коваля? — з зачудуванням скрикнув Деменюк. — Ви хотіли би перейти відси до Гердера?

— Ну, а якби так справді? Що думаєш, вигнав би мене з хати?

— Коваль? Гердер! А, боже борони! А ще якби дізнався, на яке діло ви думаєте обернути свої гроші! Та він би ваші руки і ноги цілував.

— Не було би так дуже й за що, бо преціньвін сам своєю нинішньою розмовою напхнув мене на сю думку. Так знаєш що, Юрку? Не тратьмо часу! Бігай до коваля і скажи йому, що я задумав. Запитай його, чи прийме мене до себе на день, на два? А може, злякається пані графині, бо вона йому, певно, за се не подякує.

— Щодо сього будьте спокійні. Коваль Гердер не стоїть ні о чию ласку і не боїться нічийого гніву. Се я можу вам сказати, навіть не питавши його.

— Ну, а коли так, то ще ліпше. Іди і розпитай його. А скоро він пристане і винайде для мене десь якийсь кутик у своїй хаті...

— Там у нього осібний покій найдеся, просторий, гарний, з осібним входом.

— Ще ліпше! Ще ліпше! Коли пристане, зараз роздобудь мені воза і коня, а нехай і пару коней, щоби завезли мої меблі і все моє добро на нову кватиру.

Деменюк, ще не можучи зовсім отямитися з диву, потюпав від о. Нестора. Він іще не вірив, щоб о. Нестор направду думав утікати зо двора, покидати паню Олімпію, не вірив, щоб його страх був оправданий і щоби графиня або її син справді могли мати якісь злі наміри. І він пішов, вагуючися, помалу, з таким виразом непевності, що всякий стрічний, поглянувши на нього, мимоволі мусив подумати: а сьому чоловікові що такого?

Пані Олімпія і без того була цікава, що почне о. Нестор. По його відході вона почала трохи каятися свого вибуху і пильно, мов каня, стерегла зі свого покою за всім, що діялось на подвір'ї, не зводила ока з дверей офіцини, що вели до помешкання о. Нестора. Вона бачила, як Деменюк підійшов до тих дверей, як стукав добру хвилю, поки йому отворено, і перетерпіла страшенні муки цікавості і непевності, поки врешті дождалася того, що Деменюк оп'ять вийшов на подвір'я. Вона згори догадувалася, що там була мова про неї, що там раджено над чимось таким, про що їй конче треба було знати. Вид Деменюка, його неспокійне лице і нетвердий хід допевнили її в тім, а заразом подали їй надію, що від сього чоловіка нетрудно буде дізнатися про все, коли тільки зручно взятися до діла. Вона знала добре чесну і прямодушну Деменюкову натуру і зміркувала відразу, що, б'ючи іменно в той бік, зможе найлегше дійти до цілі. Коли Деменюк переходив близ її вікон, вона відчинила кватирку і закликала його до себе. Деменюк зупинився, та не підходив близько, оп'ять завагувався, чи має йти до пані, чи ні.

— Ходіть, Деменюку,— ласкаво промовила пані,— маю вам дещо сказати.

— Та я би... Я зараз буду пані служити, тілько наперед мушу... тут маленьке діло для єгомостя...

— Та нічого, нічого! Я вас довго не задержу, то й діло ваше не втече. Ходіть, ходіть! Адже чень не боїтеся мене!

— Та що, ясневельможна пані!..— заклопотано промовив Деменюк і рад-не-рад пішов до покою пані Олімпії.

— Представте собі мою гризоту, Деменюку! — почала пані Олімпія з таким щиросердечним і стурбованим видом, немовби мати розповідала про недужу дитину.— Не знаю, що таке сталося з єгомостем. Чи захорував щось, чи що таке? Взяв собі до голови, що я на його маєток напосідаюся, що жадаю від нього, щоб мені й мойому синові все записав, і бог іще там знає, що він повидумував. А я — бог мені свідком, що ніколи й не думала про се! І не знаю навіть, чи там о. Нестор має які маєтки. Тілько всього й знаю, що тоді, як його обікрали, то мені жалувався. Ну, та ви самі знаєте, тих грошей не віднайдено, а чи у нього більше є, їй-богу, не знаю. І я би мала лакомитися на чуже добро? Господи! Та й чи я сього потребую? Адже, богу дякувати, у мене й свого досить, є при чім віку дожити. А хоч би бог і те мені відібрав, то у мене два брати князі, на великих добрах сидять, великі пани, то пречінь при котрім-небудь можу притулитися. А сестра також за великим паном замужем і так раз у раз мене просить, щоб я покидала Торки, здала все в оренду і йшла до неї жити. Та я не хочу. Я привикла жити скромно, попросту, та на своїм. Та не з такого я роду, щоб мала на чуже лакомитися! І скажіть мені тепер, Деменюку, що я маю робити, як маю говорити з єгомостем, щоби йому вибити з голови тоту нехіть до мене? Чи то йому хто наговорив на мене, чи йому що приснилося, чи так просто, старість,— та я, їй же богу, не дала йому ані найменшої підстави до таких думок. Адже самі знаєте, бо на вашім свідомі робиться, чи я його не доглядаю, не опікуюся ним, не шаную його як свого рідного? А він ось як мені платить! Ось якими підозріннями мені віддячується!..

Невдержимим потоком плили слова з уст пані Олімпії. Вона уложила собі наперед ту промову і добувала всіх своїх сил, щоб віддати, відіграти її по всім правилам акторської штуки, упередити всі заміти Деменюка, порушити всі його добрі чуття, зробити його зовсім безоружним. І справді, старий стояв при тих словах, мов під градом, не знаючи, що робити, не можучи здобутися на ніяку самостійну думку, і дав нестися сьому бурхливому потокові.

А коли при остатніх словах пані Олімпія, немовбито зворушена і збентежена до дна душі, піднесла хусточку до очей і почала буцімто обтирати сльози, то Деменюк був би присяг, що справді о. Нестор пересолив у своїй боязні, що скомпонував собі якусь небезпеку і дармо тільки мучиться тим витвором своєї власної хорої голови.

— Та нехай пані графиня не беруть собі того так дуже до серця,— промовив він, силуючись успокоїти її,—наші єгомость старенькі, вони мають свої різні дивацтва. Я думаю, що се у них не надовго.

— Та я не гніваюся ані не жалуюся,— промовила знов тоном сердечної прихильності пані Олімпія.—Господи! Мені про себе зовсім байдуже! Я тілько боюся, щоби самого о. Нестора ота боязнь не попхнула до якого нерозважного кроку. Адже ж знаєте самі, він, як дитина, безрадний, безпомічний, хто не хоче, той його обдурить, обікраде або й так у живі очі обдере. Ще поки у мене сидить, то так йому здається, що то все нічого. А він і сам не знає, кілько-то я натурбуюся та напильнуюся, щоби йому не сталося якої злої пригоди. От і тоді, коли його обікрали — та й бог знає, чи справді обікрали? Хіба він уміє сказати, кілько у нього чого є? Каже, що позабирали щадничі книжечки, а потім почав списувати, вишукувати зі своїх сховків, і показалося, що всі книжечки у нього. А кілько я мала неприємності, та клопотів, та тяганини!..

— Та я то й сам казав єгомостеві, що вони дармо собі самі страху додають,— почав звільна цідити Деменюк, зворушений оповіданням пані.— А вони ні та й ні! Ані слухати не хочуть.

— От то-то й є! Завізьме собі щось у голову...

— Вони все одно: «Боюсь я тої пані! Не можу тут обезпечитися».

— Бачите, бачите! Десять літ жиє безпечно, ніякої пригоди не дізнав, а тепер раптом не може обезпечитися! Чи ж то чоловік при здоровім розумі буде таке говорити?

— І мені також так здавалося, що вони щось нездоровіі. Ні з сього ні з того кажуть мені йти до коваля — знають пані, до Гердера, отам на кінці села — і просити його, щоб їх приняв до себе в комірне.

— От як! — скрикнула пані.— Так він задумав від мене втікати! Та й ще куди, до того єретика, до Гердера! Ну, панотченьку,— вже ви собі робіть що хочете і говоріть що знаєте, а я на се не позволю!

Пані промовила се таким твердим, рішучим голосом, далеким від тої жалібної та лагідної сердечності, якою говорила досі, що Деменюк аж стрепенувся. Тільки тепер він почув, що о. Нестор не зовсім такий дурний та хорий, лякаючися сеї женщини, і що вона під маскою добродушності та щирості справді криє якісь інші замисли. Та поки ще він розміркував, що йому далі робити, пані Олімпія майже силою випхала його за двері, замкнула свій покій і побігла прямо до помешкання о. Нестора. Деменюк стояв на подвір'ї мов остовпілий. Він чув, що провинився супроти панотця, зрадивши перед панею його намір вибратися від неї. Йому страшно прикро і встидно було того, що так себе дав провести пані Олімпії, та тепер він уже й зовсім не знав, що діяти. Чи йти до коваля і говорити йому те, що казав о. Нестор, чи зачекати, на чім скінчиться розмова з ним пані Олімпії. По добрій хвилі він рішився вкінці заждати і непевним кроком, вагуючись та озираючись, почав звільна наближатися оп'ять до помешкання о. Нестора. На подвір'ї не було нікого. Якась непереможна сила тягла Деменюка до дверей офіцини, що вели до покою о. Нестора, та, з другого боку, йому встидно було підслухувати, що там говориться.

А о. Нестор, відправивши Деменюка, вспокоєний трохи, взявся далі до своєї роботи — переховувати гроші. Вже був майже готовий із сею роботою, коли почув, що двері з сіней до його кухні відчиняються. Він перелякався і тільки тепер пригадав собі, що, виправляючи Деменюка, в поспіху забув замкнути двері на ключ. Запхавши в кишеню решту грошей і списи цінних паперів, він поспішив до дверей покою, щоб побачити, хто там увійшов; швидкі кроки, що перемірювали кухню, прямуючи до його дверей, збудили в нім якесь недобре прочуття. Та поки ще зміг отямитися, двері його покою отворилися зо скрипом і в них показалася постать пані Олімпії. Очі її блищали ще дужче, ніж звичайно, лице палало від швидкого ходу і внутрішнього зворушення, а на стиснених енергічних устах висіли громи.

— Панотче, панотче! — промовила вона, не вітаючись і не здороваючись.— Що се ви задумуєте?

— Га! Що се? То ви, пані? — лепотів переляканий о. Нестор, ухопившися за ручку крісла і стаючи так, щоб те крісло було між ним і панею.

— О, ви вже й не пізнаєте мене! — промовила пані

Олімпія, холодно всміхаючись, і, не ждучи на запрошення о. Нестора, сіла при столику і почала розглядатися по покою.

— Ну, що, вибираєтесь від мене? — випалила нараз.

О. Нестор увесь затремтів, його тонкі старечі губи поблідли мов полотно, в горлі дух йому заперло, і він не міг нічого відповісти.

— Слухайте, отче! — строго і рішучо говорила пані.— Не робіть дурниць! Не шукайте собі біди на здорову голову! Чи я на те десять літ доглядала вас, пантрувала, як малої дитини, як свого рідного, щоб ви тепер робили мені такий скандал? Та чи ви знаєте, що ваша втека від мене — так, втека, бо кождий скаже, що добровільно від мене до того єретика-коваля ви не перейшли — що ваша втека від мене заріже мене в людській опінії! Що се буде тяжкий удар для мене і для мого сина! Що се дасть злим язикам причин у до найрізніших байок і спліток! І невже я вам така ненависна та обридла, що ви воліете жити у першого-ліпшого хлопа, сказати попросту, десь під плотом, ніж у мене?

О. Нестор увесь тремтів при тих словах, скорчився, мов зів'ялий лист, і ледве міг держатися дрижачими руками за ручку крісла, щоб не впасти на землю. Пані Олімпія, бачачи його заклопотання, почала тепер лагідніше.

— Ні, паночте, се негарно з вашого боку! Се невдячність! Адже ж я на ваш маєток не напосідаюся! Не хочете записати його Адасеві — воля ваша. Я вас не силую. Але того скандалу мені не робіть! Я розумію, вам треба би більшого достатку, стараннішого призору, ніж тут маєте. Дуже жалую, що мої маєткові відносини не позволяють мені дати вам його. Але в такім разі вам не слід утікати від мене до хлопа, бо там і того не будете мати, що у мене. Коли хочете, то переберіться до Львова. Я вам сього не бороню. Противно, готова все зробити для вас, допоможу вам винайти помешкання, прислугу... Там будете мати все, чого вам треба. Я не хочу, щоб ви втікали, мов із розбійницької ями, з дому тої, котра вас... котру ви колись...

Пані Олімпія не докінчила. Її власні слова зворушили її глибоко. Вона заплакала і почала хусточкою втирати сльози з очей.

— Але ж, ясневе... ве... ве...— почав о. Нестор, гикаючись та ледве вимовляючи слова, але пані Олімпія різким жестом руки заставила його мовчати.

— Мовчіть! — скрикнула вона крізь сльози.— Ви недобрий чоловік! Невдячний чоловік! Для якоїсь примхи зранити глибоко жіноче серце, причинити болю і приниження женщині, котра вас... котра супроти вас... котра від вас сього не заслужила,— се у вас нічого! Ну, скажіть на милість, чи бачив хто таке? Втікати від мене! І куди? До Гердера! Що вам таке Гердер? Чим він вам близький? Чим заслужив собі на ваше довір'я? Ну, говоріть! Скажіть! Може би, й я від нього навчилася тої штуки.

О. Нестор почав, оп'ять путаючись та гикаючись, говорити щось, звинятися та перепрошати. Пані Олімпія хвилю слухала його лепотання, а потім знов перебила його мову.

— Ну, досить сього, отче Нестор! Досить! Подайте мені руку! Забудьмо про се! Я не така зла, як ви о мні думаєте. Але й ви мусите викинути з душі всякі упередження до мене! Ну, де ж се хто бачив, щоб так зо мною поступати, а?

О. Нестор якось знехотя, вагуючись, подав їй свою руку, котру вона м'яко стиснула і, не випускаючи зі своєї руки, говорила далі:

— Значить, між нами згода? Чи як? Зістаєтесь у мене, бодай доки вам не винайду теплого кутка у Львові... Ну, проясніть же чоло! Перестаньте хмуритись! Сядьте ось тут коло мене!

І пані Олімпія посадила його майже насилу на кріслі коло себе і знов узяла його руку в свою долоню.

— Господи, і отак подумати, що така доля чекала нас обоє! Га, отче? Якби нам хто був се пророкував тоді, коли ми — тямите — перший раз цілувались з вами там, у імпровізованій школі в сфіцині мого тата! Або тоді, коли я заховалась у корчах жасмину, а ви в задумі йшли доріжкою, а я вискочила і кинулась вам на рамена, і затулила очі, і перелякала вас, а потім мусила поцілуями знов приводити до притомності! Чи тямите се все? Правда, нині, згадуючи про ті золоті хвилі, здається, що се якісь повісті з «Тисячі і одної ночі», якісь відомості з іншого світу, яснішого, чистішого, кращого, ніж наш!

— І пощо... пощо ясна пані се згадують? — ледве прошептав о. Нестор, злегка видобувши від неї свою руку і закриваючи лице долонями.— Обоє ми грішили... Своєю любвою нарушили природні границі... І за те тяжку кару приняли...

— Ні, ні, ні! Не говоріть сього! — з жаром промовила пані Олімпія.— Не може се бути! Наша любов не була грішна. Бог не поклав жадних природних границь між людьми! Се ви яко священик найліпше повинні знати. Але я одно знаю: ви занадто в самоті жиєте. Вам треба троха більше розривок, товариства. Ні, отче, не відвертайтеся! Вже коли згода між нами, то мусите для мене се зробити. Я вас тут не лишу самого. Там до мене зараз прийде син з товариством на гербату. Ходіть! Розірветесь троха, відсвіжитесь видом молодих людей, побалакаємо!

О. Нестор хотів щось ремонструвати, але пані Олімпія не дала йому нічого говорити. Її злобний і понурий настрій перемінився в оживлену веселість. Вона помогла о. Несторові перебратися в нову реверенду і майже силоміць, не випускаючи його з рук, потягла його з собою, сама позамикавши його покої і сама поклавши йому ключі до кишені. А коли вийшли на подвір'я отак у парі, побачив їх Деменюк, що ждав коло дверей. Бачачи радісне лице пані Олімпії і о. Нестора в новій реверенді, він зрозумів, що про переносини нема й мови, і мовчки пішов у сад.

VIII

В салоні пані Олімпії говір, брязкіт вилок та ножів об тарілки, голосні вибухи сміху, то знов чути чиюсь голоснішу промову, переривану окликами одобрення або заперечення.

Товариство зібралося трохи численніше, ніж думав Адась. Крім Едзя Чапського, брата будущої Адасевої нареченої, та ще трьох молодих обивательчуків, з котрих один, пан Тадей Розвадинський, був товаришем Адася з віденського Терезіанум, другий, Альфонс Дзєржикрай, здобув власне у Відні докторат прав і готовився на політичну кар'єру, а третій, пан Еміль Доленга, не скінчивши гімназії, проживав у багатого батька і тільки періодично приїжджав до Львова, щоб подихати міським повітрям,— приїхав ще молодший брат Едзя, що власне скінчив рільничу школу в Дублянах, далі пан Калясантий, звісний у обивательських кругах тільки під сим іменем, котре в додатку навіть не було його власне, а мало характеризувати тільки його вірменське походження, мужчина статний, підсадкуватий, літ 35, добрий знавець коней і кінського спорту, котрий нараз почув охоту до писательства

і журналістики і оце вже від року помагав кермувати опінією в однім шляхетсько-демократичнім щоденнім письмі. До сеї чисто шляхетської компанії пристав доволі несподівано ще один плебей, та такий, звісно, котрого присутність ані крихти не женувала товариства. Се був один із ліпших львівських адвокатів, і хоча його родова назва Васонг дуже ясно говорила про його хлопське походження, то проте з постави і вигляду був він найповніший елегант і джентльмен, а з переконань чистої крові аристократ.

Пані Олімпія серед сього товариства чулася вповні щасливою і свобідною. Зразу її хазяйське серце трохи було защеміло на вид тих трьох фіакрів, котрими причвалали гості: вона боялася, чи вистане їй чим угостити їх як слід. Та се тривало тільки хвилю. Коротка розмова з Гапкою — і план кампанії був уложений. Тепер гостина кінчилася, і пані виділа, що її гості зовсім вдоволені. Той вид підніс іще, побільшив її радість, що плила з самого почуття близькості своїх людей, з почуття рівнорядної благородної компанії. А до того ж її материнське серце радувалося на вид Адася, котрий в тій компанії був зовсім свій чоловік, поводився з усіми як з рівними, а з деким навіть (напр., з Дублянчиком і д-ром Васонгом) як старший і вищий і у всіх, очевидно, мав пошану і щиру симпатію.

Тільки один о. Нестор серед сеї компанії сидів, як ворона між павами. Після першого представлення, при котрім усі гості за чергою подавали йому руку, дехто промовив до нього пару слів, а потім усі його покинули, він засів собі в куток софи і там не то дрімав, не то над чимось думав, зложивши руки на колінах і ненастанно без голосу шевелячи безкровними губами. Пані Олімпія кілька разів підходила до нього, сідала при нім, заговорювала то про се, то про те,— він відповідав їй чемно, але з місця не рушався, до компанії не мішався і в загальній розмові не приймав участі. «Що вже мені, старому!— мовив він, махаючи рукою.— Що я їм можу сказати такого, чого вони... тее-то... Прошу вельможної пані мною не турбуватися... Я вже собі... так собі... послухаю... дуже цікаво...»

Та пані Олімпії хотілося, мабуть, чогось більше. Вона по якімось часі підійшла до нього з Едзем Чапським, котрому, мабуть, наговорила дещо про о. Нестора, та сей молодий джентльмен, очевидно, не мав великої охоти входити в якусь глибшу знайомість зі старим, мовчазливим попом і, сказавши кілька банальних фраз про гарну

околицю і стародавній сад при торецькому дворі, polecił się, т. е. полетів до свого товариства.

Та проте присутність мовчазливого і ніби дрімаючого о. Нестора не псувала гармонії і доброго настрою товариства. Всі були в веселім настрої вже по приїзді, а випивши по чарочці лікеру, щоб сполоскати дорожну куряву (хоча сим разом, їдучи з Адасевого фільварку, де вже вперед пообідали, до двора, не дуже-то багато її й налипались), а потім по чашечці чорної кави, сиділи якийсь час у салоні при відчинених вікнах та віддихали. Надворі стояла жара. Була третя година, пора, коли навіть у саду нелегко найти добру тінь; в салоні, де продувало крізь розчинені вікна і двері, було холодніше. Розмова зразу була трохи лінива. Гості більше курили, дехто гойдався в кріслі, опершись ліктями о поруччя та пускаючи клуби диму. Тільки пані Олімпія шниряла сюди й туди, то щось наказуючи прислузі, то звертаючи на щось увагу Адася, то поправляючи щось на столику або заводячи якусь розмову з сим або тим із товариства. В товаристві всі були їй знайомі, крім молодого Дублянчика. Звісно, що коло Едзя і Дублянчика вона найбільше припадала як коло братів тої, з котрою й вона бажала бачити свого сина в парі не менше самого Адася. Як віртуоз, перебираючи, мов віднехотя, пальцями по клавішах, уміє видобути з них завсігди гармонійні звуки, так і вона, снуючись поміж гістьми, оживлюючи своїм рухом, своєю присутністю ціле товариство, вміла все-таки непостережено, завсігди в відповідній хвилі підходити до обох паничів Чапських, уміла кождому в делікатній і, здавалось, зовсім наївній, ненаміреній формі не то сказати, не то піддати таку думку, таке вображення про себе, про Адася, про їх вдачу, уподобання, стан маєтковий і т. д., які їй видавалися для її цілі відповідними і в їх очах найкориснішими. З молодим Дублянчиком вона почала було говорити про тутешні врожаї, та, покмітивши, що його далеко більше інтересує полювання, принялась розписувати йому багатство дичини в лісі її сина та розповідати про ловецькі пригоди свого покійного мужа. Старший Чапський був більше практичний. Він проявляв, по думці своїх родичів, правдивий геній фінансовий, кінчив якусь вищу школу торговельну у Відні і служив тепер при однім львівськім банку — не з потреби, а для вправи в банкових ділах, хоча, звісно, побирав за се добру плату. Він інтересувався всячиною: і економічним побутом селян та сусід-

ніх дідичів, і натуральним багатством землі, і домашніми промислами, і відносинами кредитовими. З ним розмовляти було для пані Олімпії доволі трудно, тож вона звичайно старалася переводити розмову з Едзем на інші теми, розпитуючи його зручно про їх фамілійні відносини. Панства Чапських вона колись знала, з його матір'ю була навіть у приязні, та довго літ не мала приємності з ними бачитись... «Нещастя родинні... довголітня слабість графа небіжчика... виховання сина... журба о ведення господарства, та й так проминули мої літа! — мовила вона зітхаючи.— Ах, як би я рада побачити ще раз вашу маму! Що за красавиця була! А яке серце золоте!»— додала сердечним голосом пані Олімпія.

Едзьо сказав, що мама його з Люсею в сих днях мають бути у Львові, то чому ж би й пані графиня не могла приїхати? Се ж зовсім недалеко і, певно, не зробить пані ніякої різниці в господарстві! Пані Олімпія приняла сю відомість з великою радістю і дала слово, що «певно-певнісінько приїде, щоб уцілувати дорогу Мільцю і її прекрасну донечку.— О, я чула, що донечка в маму вдалася, що всіх чарує своєю красотою, що проявляє незвичайні спосібності! Ні, вже хоч би там що, а я мушу поїхати, відновити так дорогу для мене знайомість!» Пан Едвард, хоч економіст і фінансист, був формально очарований тою сердечною щирістю і тою глибиною благородного чуття, яку проявила пані Олімпія.

Та звільна розмова в салоні ставалася живішою, голоснішою і загальнішою. Два найстарші і найповажніші з-поміж присутніх панів (звісно, не числячи д-ра Васонга, котрий в таких товариствах ніколи не виривався на чільну роль і сій скромності в значній часті завдячував свою популярність у аристократичних сферах) звели розмову на сю дорогу; довкола них громадилося звільна все більше цікавих, котрі інколи втручували й свої уваги, поки вкінці всі присутні в салоні не прилучилися до сього кружка. Розуміється, крім о. Нестора, на котрого тепер справді вже ніхто не звертав уваги і котрий спокійно сидів собі в своїм кутику, похитуючи головою та шевелячи губами і немов жуючи щось своїм беззубим ротом.

— Я завсігди стою на становищі народнім! — з пафосом та без пересадної гарячості голосив пан Калясантий, ходячи здовж по салоні попід руку з д-ром Альфонсом Дзєржикраєм.— Уважаю се за свій святий обов'язок стояти

на такім становищі. Поза становищем народним, на грунті космополітизму, нема для нас спасенія. Пропадемо, щезнемо безслідно!

— Се дуже гарно з вашого боку,— мовив д-р Альфонс,— і я думаю, що на тім пункті кождий мислячий чоловік з вами згодиться. Та все-таки те народне становище треба б троха докладніше пояснити. А то як же се? Адже й «Towarzystwo Demokratyczne» в р. 1846 голосило те саме, що стоїть на становищі народнім, а тайком організувало різню шляхти. Голословне кидання такого широкого терміна має в собі багато небезпечного, і се власне я вважаю хибою тої газети, при котрій ви працюєте.

— Смію запевнити пана доктора, що помиляєтесь. Я готов зараз завтра предложити вам скілько хочете нумерів газети і показати в них статті, де докладно вияснюється, як ми розуміємо народне становище.

— Не смію твердити, щоб такого вияснення в вашій газеті не було,— крий боже! Мусить бути, що се я такий недбалий читець, що не міг сього ніколи дочитатися,— не без іронії мовив д-р Альфонс.

— Я також мушу признатися до того самого гріха! — додав Едзьо Чапський. Се до живого діткнуло п. Калясантого, немовби хтось устромив йому за пазуху пучок кропиви,— так він кинувся і, тяжко сапаючи, сів охляп на м'якім кріслі.

— Ну, панове,— скрикнув він патетично,— се вже з вас якась сторонничість говорить. Для того, що моя часопись...— в патетичнім запалі він любив говорити «моя часопись», хоч не був її властителем ані редактором, а тільки звичайним співробітником і слухачі його добре знали о тім,— має демократичну вивіску...

— Скажіть радше: демократизм на вивісці! — шпигонув Едзьо.

— Вивішений демократизм,— додав Дублянчик.

— Прошу, панове! — поважно і з докором скрикнув п. Калясантий.— Я не дав вам причини до того, щоб ви жартували надо мною! Дуже прошу! Тут справа поважна. Для того, що моя часопись має демократичну вивіску, ви вважаєте себе в праві глядіти на неї крізь партійні окуляри, не розбираючи ближче, яка, властиво, суть її провідних ідей. Скажу одверто — се не є властива дорога! Се не по-обивательськи! Се навіть не патріотично, бо, виступаючи против такої газети, спиняється заразом хід тих ідей,

котрі вона хоче ширити і котрі також я, я, мої панове, як мене всі тут знаєте, цілковито приймаю за свої.

— Отсе, власне, інтересно! Власне, цікаво! — радісно скрикнув д-р Альфонс, сідаючи також на кріслі насупротив Калясантого.— Прецінь раз маємо перед собою чоловіка, котрий сміло і явно говорить, що поділяє вповні ідеї і тенденції газети,— значить, зможе і, певно, схоче й нас усіх познайомити з тими ідеями, втаємничити нас в них, коли просте читання тих друкованих слів і речень, котрими день у день заповнена ся газета, зовсім до сього не вистарчає.

— Пан доктор усе ще зволять іронізувати,— якось жалібно сказав п. Калясантий.— Я сим оружжям не воюю, на іронію іронією не буду відповідати. Приступлю прямо до річі. Страшить вас демократизм моєї газети...

— Але ж не страшить! *Чого нам його боятися?*

— Ну, антипатичний вам, мовлячи загально. Адже ж так? Але кілько ж то разів ми вияснювали, що сей демократизм в нашім розумінні від демагогізму далекий, як небо від землі! Ми демократи і думаємо, що при кінці XIX віку кождий розумний і чесний чоловік мусить бути демократом.

— Спасибі за комплімент! — сказав їдко д-р Альфонс, кланяючись Калясантому.— Значить, в такім разі я, що з гордістю називаю себе аристократом не тілько з уродження, але і з переконань, по-вашому, буду нерозумним і нечесним чоловіком.

— Тілько терпцю, докторе! Тілько терпцю! Тілько порозуміймося! Вислухайте мене, а тоді робіть свої уваги. Коли я згадав про демократизм, то я згори зазначив, що його не слід мішати з демагогізмом. Здається, непотрібно б і толкувати, а треба, бо в остатніх часах у нас аж надто часто мішають одно з другим. Адже ж недавно ще в Варшаві появилась була людова «демократична» газета, котра як свій основний постулат до суспільності ставила «podporządkowanie wszelkich interesów interesom chłopskim»[1]. Се значить — шляхта, міщани, патріотизм, література, наука — все набік! Хлоп іде! На престіл з хлопом! «Я не вмію ні читати, ні писати, а мене хотять на польського круля обібрати!» Тямите сю казку? Отсе звалося у нас демок-

[1] Підпорядкування всіх справ селянським справам *(польськ.).— Ред.*

ратизмом, правдивим, патентованим демократизмом, а на ділі се прецінь ніщо інше, як брутальний, простісінький демагогізм, охлократія з усею її огидою, прибрана в метафізичну фразу.

— Ну, однако! Пан Калясантий остро виражається! — замітив Едзьо.

— Слухай, Кайцю,— промовив Тадзьо, котрий досі мовчки сидів і курив сигаро за сигаром та прислухувався в різні боки розговорам, поки вкінці остатній не прилучився до нашої купки,— бачу певний регрес у твоїх манерах. Пам'ятаєш, у віденськім Джокей-клубі ти інакше говорив, Ти був повний джентльмен. А тепер — fi donc! Впадаєш у пафос! Гарячишся! Аргументуєш! Ні, як бачу, газетярська компанія сплебеїзувала тебе, ось що!

— Друже мій,— відповів п. Калясантий,— твоя критика щира і з доброго серця пливе, але даруй, що я поки що не зверну на неї уваги. Звісно, чоловік жиє, то й мусить з різних печів хліб їсти. На все свій час. Був час на Джокей-клуб, на турф, на перегони і кінські касина,— тепер прийшов час на що інше. І у тебе те саме буде.

— О, Тадик уже й тепер за чим іншим озирається! — промовив пан Еміль.— Знаєте, він насерйо підготовує собі грунт для кандидування до сойму з курії більших посілостів у Н-ськім повіті! І вже має шанси.

— А, гратулюємо! гратулюємо! — роздалися оклики з усіх боків.

— Передчасно, други мої, передчасно! — з гумористичною повагою промовив Тадзьо.

— А знаєш, Тадик! Ідея! Адже між нами тут є аж чотири твої будущі виборці. А в цілім окрузі, здається, всіх виборців 24. Значить, маєш тут перед собою шосту часть свого виборчого округу. Ну, що? Скористай з нагоди! Скаптуй нас для своєї кандидатури! Спропагуй нас для своїх ідей! Виложи перед нами своє політичне credo! Адже кандидатську промову вже маєш готову і, бодай в головних зарисах, умієш її напам'ять.

— Справді, ідея! Славно! — озвалися голоси. Ну-ко, Тадик, вилізай з кандидатською промовою! Витовкмачуй своє profession de foi![1]

— Панове! Я не від того. Тільки застерігаюсь... Мілько не розуміє мене: я кандидатських промов не укладаю і не вчуся. Profession de foi — добре! Але коли foi, то foi. Віра, то віра. Коли вірите в те, в що я вірю, то вибирайте мене, а не вірите — воля ваша. Але аргументів від мене не жадайте. Віра не потребує аргументів. Най дурні та ограничені голови бавляться аргументами. Між розумними людьми вони непотрібні. Риштування непотрібне при готовій будівлі.

— Браво, Тадик, браво! Зачинаєш бути філософом! — скрикнув Адась.

— І то власне тоді, коли відкинув логіку! — злобно додав Калясантий.

— Моє profession de foi коротке і ясне: я шляхтич, рільник і поляк. Значить, політика моя мусить бути шляхетська, аграрійна і польська. Чи маю виясняти, що заключається в кождім із тих постулатів?

— Можеш не мучитися,— втрутив п. Калясантий.— Се ще в XVIII віці вияснили тарговичани.

— Тарговичани! — з сарказмом повторив Тадзьо.— То не джентльменський маневр, Кайцю! Назву сю окричали, кождий при сьому слові думає собі бог зна що злого, зраду, продажність, підлоту... А за тим шумом пустого слова тратиться властивий змисл річі. Чи тарговичани хотіли того самого, що я хочу, чи розуміли так само нашу справу, як я розумію, сього ані я не знаю, ані ти не знаєш, ані ніхто з нас не знає. А таким словом ти тілько полошиш уяву слухачів і не даєш їх розумові нічогісінько.

— Браво, Тадик! Бравіссімо! — загукали паничі.

— Але ж се безсумнівний парламентарний талант!

— Ов, Кайцю! Зрізав тебе!

— О, здрібніла наша нація! — промовив Едзьо крізь ніс, персифлюючи вірменський виговір.— Пан Калясантий-дід, як їхав чвіркою, то носом браму відчиняв, а пан Калясантий-внук дає собі ніс натягати на старі літа!

— Ах, Едзю! — трошки сердито промовив пан Калясантий.— Ти, певно, думаєш, що ти сказав щось дуже нового і дотепного.

— О, зовсім ні! Але й старі дотепи можуть не раз добре характеризувати наше молоде покоління.

— Годі вам, годі! — почулися голоси.— Дайте скінчити Тадзеві!

— Мені ніщо й кінчити! — мовив Тадзьо, сідаючи.— Коли говорю: шляхетська політика, то розумію се не так, щоб шляхта мала всю політику визискувати на свою користь. І овшім, най користають і інші стани, але під одним услів'ям: тілько через шляхту! Тілько з рук шляхти мусять вони приймати всякі добрі встанови, всякі пільги, всякі користі. Тілько від шляхти повинні виходити всякі внески в тім дусі. Коли нешляхтич поставить якийсь внесок, що йде до загального добра, шляхта повинна або вбити його в зароді, відкинути a limine[1], або адоптувати, підняти на своїх руках, пустити в світ під своєю фірмою. Всі верстви повинні привикнути до того, щоб уважати шляхту за свого опікуна, добродія, за одинокий політично дозрілий і сильний елемент, за одиноку силу, котра спосібна до дійсної, позитивної політичної роботи.

Знов роздалися брава, тим разом уже зовсім не іронічні і не жартовливі, а д-р Альфонс гаряче стиснув руку свого будущого товариша по політиці.

— Слухай, Тадзю! — сказав він.—Мій комплімент! Я досі не знав тебе.

— Надіюсь, що пізнаємось,— промовив Тадзьо, кланяючись і стискаючи його руку.— А коли я рільник і хочу вести політику аграрійну, то що се значить? Чи се значить, щоб у нас міст зовсім не було? Фабрик не було? Промислу не було? Противно! Розвій міст, і промислу, і фабрик пожаданий для нас, але не пожадана перевага тих елементів. Я рільник, значить, я консерватист в справах політичних і суспільних. А консерватист, се ще не значить безоглядний прихильник status quo[2]. Ні, тілько прихильник основ, основних принципів того ладу, в котрім шляхта є справді шляхтою, є чолом, є основою суспільності! Міста, промисл, фабрики — се супроти нас елементи революційні, а радше деструкційні, і для того ми мусимо держати їх кріпко в означених для них рамах, прикроювати їх розвій так, щоб він ішов рівнорядно з нашими інтересами, але не підкопував їх.

— А як гадаєш, друже,— запитав нараз Калясантий,— що буде трудніше: чи винайдення формули для такої політики, чи квадратура круга?

— Зовсім ні! Зовсім се не таке трудне завдання! — спо-

кими доктринами, якими теоріями, а йти за фактами, опиратися на фактах, вести політику реальну. Впрочім, що тут говорити? Власне таку, а не іншу політику диктує нам наша третя основна догма — польськість. Ми мусимо винайти формулу такої політики, бо інакше нам грозить загибель яко народові. Міста, промисл, фабрики — нехай і так, що в польських руках, а все-таки се сили космополітичні. Національність в них — то тілько зверхній полиск. Не містами, не фабриками, не конторами стоїть польськість, а шляхтою. В одній шляхті заховався і живе той дух польський — вольний, лицарський, тривкий і незнищимий, котрого не знищили ані розбори, ані повстання, ані теорії демагогів, ані переслідування. Той дух виплодив польську літературу, польську штуку, але найсильніше, найкраще він проявив себе в польській політиці XIX віку.

— Чудесно! Чудесно! — шептала пані Олімпія, котра, сидячи в фотелі під вікном, з великим вдоволенням слухала сеї промови.

— Ну, Тадик!— скрикнув Едзьо.— Маеш наші голоси. Іди, нехай тебе бог благословить!

— А я не можу зовсім згодитися на твої дедукції,— промовив пан Калясантий.

— Наша нація завсігди протестує! — оп'ять промовив крізь ніс Едзьо.

— А, розумію! Тадзьо перервав твою промову! Бідний Кайцьо! Ну, та се нічого не шкодить. Можеш тепер скінчити.

— А може, забув, що мав сказати?—промовив Мілько.

— Перепрошаю! Я ніколи нічого не забуваю. А що Тадзьо перервав мене, се навіть ліпше. Навіть ліпше для мене, бо буду міг яркіше висказати свої погляди.

— Чи також кандидуеш з ними? — перебив д-р Альфонс,

— Зовсім ні! Коли вияснюю свої погляди, то не для жадного інтересу, а для того, що їх маю! Що недармо жив на світі, а додумався до чогось, а се, мої панове, не кождий може про себе сказати.

— Очевидно, йому здається, що говорить до своїх товаришів редакційних! — злобно замітив Адась.—Поцтивий Кайцьо!

— Демократизм, мої панове,—докторальним тоном розпочав пан Калясантий,— се, по моїй думці, скріплення,

ублагороднення цілого народу. Так, демос — то не он той хлоп лишень, не робітник лишень, не водоносе лишень, не урядник лишень,— то весь загал, весь народ, крім хіба пануючої династії. А що у нас, поляків, пануючої династії своєї нема, то можна сміло сказати, що ми наскрізь демократична нація, що ми всі демократи.

— Welche Wendung durch Gottes Fügung![1]— здивувався наївно Дублянчик, але пан Калясантий, не перериваючи своїх виводів, тягнув далі:

— Що наш демос не є одностайна, безформна маса, рівно вимішене тісто, з котрого хто які хоче, такі коники може ліпити, се чей же розуміється само собою. За нами тисячолітня історія, і вона не пройшла для нас дармо. Ми не є демос примітивний, ми висококультурна нація з розгалуженими, зрізницьованими національними і суспільними елементами. Наш демократизм поступовий, а не регресивний! Він не домагається від нас, щоб ми знівечили всі здобутки нашого 1000-літнього розвою, стовкмачили в одну масу те, що зрізницювалося відповідно до різних функцій суспільно-політичних. Ні, наш демократизм не каже нам товкти в одній ступі і цвіт, і пень, і коріння нашого гарного національного дерева. Що цвіт — то цвіт, що пень — то пень, що корінь — то корінь. Демократизм каже нам обіймати все те з однаковою любвою, але без предилекцій, без ілюзій, що направимо будову дерева, коли обрубаємо з нього гілляки, потопчемо весь цвіт, обпалимо все листя.

— Якийсь ботанічний демократизм! — жартував Едзьо.

— То не ботаніка, пане Чапський, а тим менше — річ, придатна до жартів,— відрізав п. Калясантий.— Тут власне варто б подумати. Наш демократизм не перепиняє нам власне бачити управнення серед польського народу шляхти яко вельми важного, історично конечного і суспільно зовсім живучого чинника. Що більше, наш демократизм каже нам прямо бачити в шляхті найважніший, рішаючий чинник польського народного життя, основу польської суспільності. Бо, спитаюсь вас тілько, чим була би нині польська нація без шляхти? Хто знав би, хто тямив би про Польщу на світі, якби сини польської шляхти не зросили півкуль земної своєю кров'ю, не перебігли вдовж і вшир усіх країв Європи, не заповнили всіх кутів світу своїми

[1] Який поворот з божого розпорядку! *(нім.)* — *Ред.*

жалями, і скаргами, і піснями, і тугою, і надіями? Якби шляхта польська не рвалась раз у раз до відродження вітчини, не конспірувала, не дипломатизувала, не гибла в Сибіру та в казематах, не руйнувалася повстаннями і тисячними добровільними жертвами? Отсе наш демократизм, отсе правдивий, характерний польський демократизм!

— Дуже гарні слова, братику, дуже гарні! — промовив Тадзьо, плещучи Калясантого по плечі,— та тілько, будь ласкав, скажи нам, чи всі твої товариші-демократи почуваються до тих самих думок?

— Всі чи не всі, але є й такі.

— То-то, що не тілько не всі, але можна сказати, що більша часть їх зовсім інакше думає.

— Позволю собі сьому заперечити! — живо перебив п. Калясантий.— Власне в остатніх часах настав основний зворот в поглядах. Не тілько демократи, але навіть соціал-демократи — се насіння, наскрізь космополітичне і зразу вороже польському патріотизмові, тепер чимраз більше рішучо стають у ряди польських патріотів. А се, мої панове, колосальна побіда власне нашої ідеї, нашого розуміння демократизму. Бо, по моїй думці, се певне, що хто раз стане польським патріотом, той, думаючи логічно, не може бути ворогом польської шляхти, а коли тілько раз почне її толерувати, то швидко мусить дійти до того, що признає її чільне, кермуюче і основне становище в польськім народі.

Тут демократично-шляхетські виводи п. Калясантого були перервані появою Гапки і Гадини, котрі на обширних тацях несли чашки чаю, горнятка сметанки, цукор, булки, свіже масло і всякі прибори, потрібні для підвечірку. Не забуто й про ром та вино. Пані Олімпія зараз метнулась застелювати стіл і уставляти все в порядку. Гапка і Гадина прислугували їй. Впрочім, і самі гості без усяких церемоній і лишніх запросин самі приставляли собі крісла, сідали, де кому було до вподоби, брали собі, що кому смакувало. Се вже так віддавна тут було заведено: свобідне товариство, без примусу, без церемоній, немов зовсім кавалерське: хоча тут була й дама, то вона також любила сю свободу і сама чулася при ній свобідною.

Під час підвечірку розмова не то що не втихла, але стала загальнішою, живішою, більше гамірливою, хоч розприслася на кілька купок. Пані Олімпія взяла під свою опіку о. Нестора, сама подала йому склянку чаю з вином,

сама розкроїла булку, помазала її маслом, сама навіть принесла маленький,з горіхового дерева, столик, на котрім поставила все перед о. Нестором, і пильно услугувала йому під час підвечірку. При тім і сама підвечіркувала і вміла се робити так зручно, що її майже материнська опіка над о. Нестором не так дуже впадала в очі, тим більше, що весь час пані Олімпія вела полушептом якусь живу розмову з о. Нестором. Вона розпитувала його, як йому подобався Едзьо і його брат, а коли о. Нестор відповів їй ні те ні се, почала широко оповідати йому про їх матір, про їх дім, їх багатство, про красоту і посаг панночки, що мала зістати її невісткою, не забуваючи додати й того, що, по її думці, дім її і Адасів фільварок на обох паничів зробили добре враження. О. Нестор слухав усе те рівнодушно, хитав головою та голосно сьорбав чай із чашки; видно було, що думки його не слідять за ходом слів пані Олімпії, а тривожна хмара, що час від часу набігала на його чоло, свідчила, що його уява, мов ластівка довкола гнізда, кружить і літає довкола його покоїку, де він лишив незамкнене вікно від саду і непохованих дещо цінних паперів та готових грошей.

Пані Олімпія бачила се дуже добре, але їй байдуже було про турботи о. Нестора, їй хотілось мати його тут, між гістьми, і задля того вона готова була знести і його незручність та безпомічність, і його неввагу. План її був дуже простий і натуральний. Вона хотіла показати своїм гостям у своїм домі скромну та тиху ідилію, гармонійне життя матері з сином і з старим духовним, знавшим її мужа, потроху другом її дому. Дехто з гостей, особливо д-р Васонг, знав, впрочім, що пані графиня доволі діяльно опікується о. Нестором, помагає йому локувати його капітали і зводити рахунки; кілька таких справ, а особливо справа вкрадених і пропавших книжечок щадничих переходили через його руки, хоча, звісно, він не знав докладно суми маєтку о. Нестора і цінив його не більше, як на яких-небудь десять або п'ятнадцять тисяч. Знаючи добре маєткові відносини пані Олімпії і Адася, він підозрівав, що пані графиня тому панькається з тим «старим полуідіотом», що надіється чогось по його смерті, та, звісно, сі всі думки він ховав для себе, а коли молодий Дублянчик, замітивши таку делікатну дбалість пані о о. Нестора, завів про се розмову з д-ром Васонгом, той пустився перед ним гарячими словами величати щирість, доброту та великодушність

пані Олімпії, котра, мовляв, причинює собі труду і заходу з сим старцем, головно шануючи пам'ять свого мужа, котрий з о. Нестором був у великій приязні. А коли Дубляничик згадав про маєток о. Нестора, про котрий десь щось зачув, д-р Васонг з видом знавця сказав, що се міфологія, що маєток той зводиться до кількох тисяч гульденів — очевидна річ, що для пані графині, одної з заможніших обивательок в сьому повіті, сестри двох графів Лісовицьких, що числяться до перших магнатів у краї, з котрих один є від часу конституційної ери маршалком сусіднього повіту, послом до сойму і до ради державної і шамбеляном цісарським, а другий — ну, се звісний мільйонер гр. Станіслав Лісовицький, а сестра її є за паном Краснобродським, також багатим поміщиком,— значить, для пані графині сей мізерний капіталик бідного попа не може становити ніякої принади, ніякого мотиву до оказування йому такої доброти. Тільки вроджене благородство душі, вроджена ангельська доброта може піднестися до того ступня саможертви. «О, я знаю паню графиню досить давно і можу вам сказати, що се ідеальна женщина! Правдивий тип старопольської матрони. Погляньте лишень, як скромно, ощадно вона жие! Котра пані у нас, маючи такі засоби, як вона, згодилась би так жити? І для чого? Одиноко тілько з любови для сина, котрому хоче лишити батьківську фортуну повну, ненарушену, заховану в цілості як дорогий клейнод! О, пане, я маю найглибше поважання для сеї женщини!»

Молодий Дублянчик приймав усі ті слова радісно, віруючим серцем. Мати поручила йому виразно розглянути самому, розвідати ближче відносини Адася і його матері, а оповідання д-ра Васонга прямо зворушило його чутливе серце. Під впливом того оповідання він почав звільна перефарбовувати цілий образ, котрий утворив собі був про Торки з перших вражінь і деяких случайно зачутих оповідань, особливо їдкого на язик пана Калясантого. Все почало тепер перефарбовуватися на рожеве: з бідності, котрої не міг не завважити панич, виросший у достатку, ставала тепер умисна скромність і ощадність, з неладу — безпретензіональність, з комедії — щирість і невимушена сердечність. Навіть та погана руїна на місці правдивого двора, оті опалені купи румовища, порослі кропивою та бозом, що раз у раз, немов лице мерця, зазирали крізь вікна до салонику, видались йому тепер родовою шановною реліквією. Розставшися з д-ром Васонгом, він вийшов із

салону на подвір'я, а відтам у сад, щоби в тіні дерев подихати свіжим, запахущим повітрям. Переходячи попри стайню, в котрій нині рано пані підслухала була розмову Гадини з Параскою, він почув там також якийсь шелест у соломі і різкий, не то болючий, не то ласкавий крик Параски. Молодеча цікавість заставила його заглянути до стайні, та в тій хвилі очі його якось припадково обернулися до супротилежної офіцини, де находилося помешкання о. Нестора. Молодий панич, звісно, не знав сього і тим більше здивувався, коли побачив, що в сінях тої офіцини мигнула знайома йому фігура Адася і моментально сховалася за дверми, котрі швиденько замкнулися. Сей вид остудив його цікавість щодо дівочого викрику в стайні, і він звільна, нерішучо пішов у сад, голосно скрипнувши фірткою та брязнувши клямкою.

В салоні тим часом скінчилося пиття чаю, зі стола посприятувано, гості одні курили, другі переглядали альбоми або сиділи на кріслах та канапах. Розмова йшла свобідна, різнобарвна і легка, поки п. Калясантий з Тадзем і д-ром Альфонсом оп'ять не звели її на політичну тему.

— Все те дуже гарно, Кайцю, що ти нам говорив,— сказав Тадзьо, звільна цідячи слово по слові і пускаючи клуби диму з сигара,— якби не одна твоя хиба, дуже важна хиба!

— Яка? — скрикнув пан Калясантий.

— Доктринерство, любий мій, доктринерство. Пристрасть до пустих слів. Заслонювання практичних справ і відносин такими словами. Говориш: демократизм, а виявляєш погляди, против котрих і ми нічого не маємо. При чім же тут демократизм чи загалом який-небудь «изм»? Говориш: народне становище, а потім додаєш: поступ, XIX вік. Пощо тих фраз?

— Ну, Тадзю! Так дуже лишні вони не є,— промовив пан Калясантий.

— Не тілько лишні, але прямо шкідливі. Бо в них криється підхлібство для певних елементів, котрі супроти нас є прямо елементами перевороту. Бо йдучи з такими словами в табор людей, котрі в них вірять, ти прямо робиш сам себе якимсь Валленродом, а се значить деморалізуєш сам себе.

— Ну, сього вже занадто!

— А я вповні годжуся з Тадзем,— промовив Едзьо Чапський.— І я також хотів звернути твою увагу на деякі

суперечності в твоїх поглядах. Ти нам тут говориш про поступ XIX віку. Даруй, брате, але я мушу на той поступ дивитися дуже скептично.

— Ну, се можна, та все-таки треба признати...

— Нічого я не признаю! — різко мовив Едзьо.— Що маю признавати? Залізниці? Телеграфи? Машини? Коли мірилом поступу візьмемо те, що для чоловіка найвище, найцінніше — його особисте щастя і вдоволення, то я скажу, що XIXвік виявляє не поступ, а регрес. Ніколи різниці і противенства між сильними і слабими, багатими і бідними, ситими і голодними, освіченими і темними не були такі страшні та болючі. Головно: болючі. Ми зм'якли, збабіли, зробилися чуткими та нервовими, а наш вік з усіх боків валить на нас таке, що тілько дразнить наші нерви, заострює, а не гартує їх. І коли дехто скаже, що давніші віки не були щасливіші, то я йому скажу, що грубо помиляється. Може, в них не було того, що б ми тепер назвали щастям,— се так, се признаю. Та було щось інше: було наївне розуміння щастя і наївна, дітська віра в можність, близькість того щастя. А отсього-то іменно у нас нема. Ми виострили розум, як бритву, і поперед усього підрізали ним власну наївність і віру. Само поняття щастя ми покраяли, пошматкували, розаналізували хімічно так, що з нього нічого не лишилося. Ну, а тоді, звісно, прийшов розум і сказав: ніякого щастя нема і бути не може. Що чоловік його бажає? Е, се для дійсності не указ. Я можу бажати — сховати місяць до кишені, та що з того? От те бажання щастя, з одного боку, невигасле, але ще скріплене, вирафіноване, заострене, а з другого боку, ота абсолютна невіра в можність щастя — се й є той внутрішній розрив, котрим усі ми хоруємо. В першій половині сього віку Гейне сказав: «Der grosse Riss des Jahrhunderts ist durch mein Herz gegangen»[1]. Нині той розрив поглибився і захопив усі наші серця. Чи се знак поступу, знак поліпшення відносин? Ні, не можу сьому вірити!

— Тілько без пафосу, любчику, тілько без пафосу! — процідив звільна п. Тадей.— Чого ж гарячитися? Der grosse Riss des Jahrhunderts не перепиняє тобі добре їсти, добре травити, пенсію получати і любуватися всіми дарами божими.

---

[1] Великий розрив століття пройшов крізь моє серце (*нім.*). — *Ред.*

— Се все тілько зверхня маска щастя, але не щастя. Та й що то за щастя! І для такого щастя варто було людськості тисячі літ працювати, мучитись, кров лити і терпіти! Спасибі за ласку!

Едзьо зробив зрезигновану і згірдну міну. Потім оживився і почав оп'ять спокійніше.

— Або і наш мужик! Яке добро принесла йому славлена цивілізаційна праця XIX віку, лібералізм, знесення панщини, рівноправність, конституція і всі оті глупі новочасні видумки? Чи в суті діла він скористав що-небудь? Думаю, що ніхто з вас не заперечить мені, коли скажу, що не то що не скористав, але дійшов прямо на край руїни. Мужик є елемент консервативний — не з предилекції, не з темноти, але з конечності. Він мусить бути консервативним або перестане бути самим собою. Сього вимагає сама природа його заняття, його соціальної функції. І що ж? Навіть найзавзятіші ліберали і соціалісти бачать нині, що тілько в панщизнянім стані він властиво був тим, чим повинен бути. Вирвавши його з того стану, силою випхнувши його з батьківської опіки пана і пхнувши його в космополітичну товкітню конкуренції інтересів економічних і переворотових ідей, панове ліберали випхнули його з границь його природи. Виперли ріку з її натурального ложиська, а потому дивуються, що часть її заливає поля, друга часть напоює багна та мочари, третя підриває дороги, а нема кому гнати млинів та носити кораблів. Хотіли зробити мужика поступовим, цивілізованим, рівноправним і з жахом бачать тепер, що з нього робиться пролетарій або дрібний буржуа, лихвар або червоний революціонер, що він тратить основи релігійні з серця, тратить віру батьків, скидає батьківську одежу, цурається своєї мови, своїх пісень, обрядів та звичаїв і масами, мов сарана, кидається бігти за море, до Росії, в світ за очі. Але ж се прямісінькі наслідки ліберальної господарки, ліберальних ідей, і треба бути таким сліпорожденним та недогадливим, як панове ліберали і демократи всяких відтінків,— він з притиском підніс те слово «всяких»,— щоби сього не бачити.

Пан Калясантий почув шпильку.

— Так що ж, по-твойому? — запитав він.— Чого треба для нашого мужика? Чи маємо завернути його назад, у блаженну пристань панщини з усіми її добродійствами?

— От бачиш, що ти вже зовсім перейшов на газетярський розум, брате Кайцю! — мовив Едзьо.— Коли я не

можу засмакувати в лібералізмі, так, по-твойому, я вже панщини хочу. Се ще не логіка! Певно, воно б ліпше було для нашого мужика вернутись оп'ять під крила свого природного опікуна, а навіть з народного погляду ліпше б йому було не тратити своїх питомих старих прикмет для нових цивілізаційних набутків, не раз дуже сумнівної вартості. Та що з того! Я знаю, що колеса історії назад не вертаються, хоча рівночасно знаю й те, що вони не раз попадають у блудний безконечник і по довгім блуканні вертають назад на те місце, відки вперед вийшли. Отже, по моїй думці, і тепер вони котяться в такім блуднім безконечнику, а наша річ, річ мислячих людей, політиків і праводавців — направити те зле, що досі від самого 1848 року, а почасти ще й перед тим наробили нерозумні доктринери, а то й прямо ворожі нам елементи. Адже ж і без завертання панщини праводавець має тисячі способів, щоби привернути шляхті ту натуральну опіку над мужиком, яка їй з природи і з традиції історичної належиться!

— Ну, против сього я нічого не маю,— промовив пан Калясантий,— і думаю, що іменно се й є основна, провідна думка нашого автономічного праводавства, оскільки тісні рами того праводавства позволяють тій думці уявитися на ділі. І того будь певний, що власне ми, демократи народові, кождий крок на тій дорозі вітаємо і будемо вітати з найбільшою радістю і до його виконання завсігди готові помагати.

— Ну, признаюся, що оскілько мене тішить твоя заява, остілько смутить те, що між демократами досі мало я стрічав людей, котрі б хотіли не то що поділяти, але хоча ближче зрозуміти сю думку.

— Для мене се зовсім ясне,— промовив д-р Альфонс.— І не тілько ясне, а іменно потішаюче. Бо яка різниця між нашим демократом і консерватистом? Майже завсігди така, що консерватист — чоловік практичний, близький народу, репрезентант певних, ясно означених інтересів, а демократ — доктринер, ідеолог, Prinzipienreiter[1], у котрого замість знання діла є ідеї, нахапані з книжок, замість розваги — запал, замість інтересів загальних— широкі фрази. І то власне в них потішає мене, бо хто між ними є щирий і розумний, той, приставлений до практичної ро-

[1] Людина, яка непохитно додержується якихось принципів, аж до дріб'язкової суворості в цьому *(нім.)*.— *Ред.*

боти, швидше чи пізніше мусить вилічитися з демократичної фразеології і перейти до нас. Именно існування таких демократів і оті їх метаморфози — се в моїх очах найкращий доказ безпідставності у нас демократизму в європейськім значінні того слова.

— А конечності демократизму в тім значінні, як я його виложив,— тріумфально скрикнув п. Калясантий.

— Нехай тобі й так! — сміючись, згодився д-р Альфонс. Аристократ і демократ подали собі руки. Загальне браво роздалось на вид сеї згоди. Всі весело заговорили, заходили по салоні, бачачи такий щасливий кінець сього словесного турніру. Навіть скромний, а на дні душі скептичний д-р Васонг розігрівся і попросив о голос. Усі замовкли, більша часть зібраних обступила довкола бесідника.

— Я би й не забирав голос,— промовив він повагом,— бо до meritum[1] розбираної тут справи не маю що так нового додати. Але мене склонює до сього інша річ. Не тямлю вже, як се ми нині попали на сю політичну тему, та я дуже рад, що таку дразливу і важну тему обговорено тут так спокійно, обережно та зріло. І хто се говорив? Чи старці, посріблені сивизною, загартовані важкими досвідами життя? Ні, се молоді люди, репрезентанти світлої і благородної молодежі, що ще тілько лагодяться вступити на поле практичної діяльності. Без підхлібства, панове, без компліментів, але моє серце росте, коли слухаю ваших промов, вникаю в ваші думки. Не пережила свого віку, не скінчила своєї ролі та верства, котра має таку молодіж! І щасливий народ, котрого провід та молодіж з часом мусить обняти! Вірте мені, панове, мені, що стикаюся з різними верствами суспільними і з природи моєї професії мушу входити в найтайніші скритки і пружини їх ділання, їх змагань і інтересів! Вірте мені, коли вам скажу, що з-між усіх верстов нашої суспільності все-таки найбільшу суму чесноти, інтелігенції, спосібності, благородного і не раз піднеслого способу думання я находжу в нашій шляхті. Не ідеалізую її, бачу її хиби, та хто ж на світі без хиб? Але я порівнюю суму її добрих прикмет з сумою хиб і бачу на боці перших величезну перевагу. Порівнюю суму її добрих прикмет з сумою таких же прикмет у інших верствах, і бачу ще більшу перевагу. Тут сказано було слово, котре я з цілої душі

[1] Суті *(лат.)*. — *Ред.*

мушу повторити, піднести і скріпити, я, хлопський син: шляхта — то основа нашої суспільності, то її крепкий пень, пишна корона, запахущий цвіт і спілий плід. Без шляхти наша суспільність не існувала б, ми були б безсильною жертвою наїзду. Наші мужики і маломіщани — то тільки коріння, дуже потрібні і пожиточні часті ростини, але все ж таки такі, котрі тільки в глибині землі, в тиші і темноті можуть відповідно сповняти свою суспільну функцію. Що, крім шляхти, підноситься або силуєсь піднестися у нас понад стан мужицький,— се або та кора дерева, що криє собою його благородну серцевину і хоронить її перед ворожими впливами внішніх обставин, або попросту паразити. І нехай хто що хоче говорить про підкопання, руїну, упадок, дегенерацію шляхти, я, опираючись на живім досвіді, запевнюю вас: неправда се! Не може се бути! Хоч ворожі обставини, ворожі впливи новочасного лібералізму і капіталізму поробили декуди болючі щерби і виломи в тім нашім народнім клейноді, то душі його, суті його, його серцевини вони не рушили. Вона здорова і сильна і — надіймось! — швидко зможе залічити, вирівняти понесені шкоди. І головно: вона знає, повинна і мусить знати, всім естеством чути, що вона є основою всеї суспільності, що в її руках, на її плечах спочиває вся будущина польського народу, і се мусить їй додати сили, витривалості і відваги до праці.

Ся промова талановитого адвоката викликала правдивий ентузіазм серед зібраних. Пані Олімпія перша горячо стиснула його руку, прочі почали цілуватися з ним, хоча, звісно, не без певної протекційності, котрої д-р Васонг удавав, що не замічає.

Та нараз ся шумна радісна сцена була перервана досить несподіваним, хоч, здавалось, досить натуральним способом. О. Нестор, про котрого, бачилось, усі цілковито забули, почав якось нервово і тривожно оглядатися довкола себе, мацати руками, видавати якісь глухі носові звуки, далі встав і, шепчучи щось без голосу, поспішно направився до дверей.

— Куди ви, панотче? — ласкаво запитала пані Олімпія, підійшовши до нього і беручи його попід руку.

— Та... так собі... Прошу не безпокоїтись... Я тільки на хвилю...

І, добуваючи всіх сил, немов гнаний якоюсь внутрішньою силою, він вийшов із салону.

Всім гостям зробилося якось дуже ніяково. Їм було прикро за паню дому, а їй за гостей. Усі приняли сю виходку старого попа за знак простацтва, притупленого почуття делікатності і браку доброго виховання. Пані Олімпія оглянула гостей, очима благаючи дарувати старому немічному чоловікові сю неделікатність. По хвилевій мовчанці вона промовила, немов нав'язуючи до тої мовчазливої просьби:

— Бідний старий! Що вже діяти, треба від нього не одно знести. Але при тім золоте серце! Представте собі, панове: має невеличкий капіталець і думає зробити з нього фундацію для бідних. Я, звісно, піддержую в нім сю думку і надіюсь, що вона дійде до ладу. Не легка то річ. Знаєте, старий чоловік, а говорити з ним прямо о тім, щоби зробив тестамент, якось не випадає. Ну, та я не трачу надії.

— Отсе вам, панове, новий примір того, що я говорив,— мовив далі д-р Васонг.— Се вже тілько такий близький знайомий пані графині, як я, може вам сказати, кілько дійсної абнегації, материнської печаливості, і щирості, і справді обивательської далекоглядності живе під отсим дахом, уявляється в тім зворушуючім образі старого знемощілого пароха і обивательки, що, шануючи його приязнь до її покійного мужа, бере на себе труд — зовсім безкорисно заходити, доглядати і пильнувати його. І, прошу панів, сей образ, крім чисто людського значіння, має й іншу, політичну вагу. Адже сей старий, немічний, здитинілий руський піп — чи ж то не вірний образ того руського питання, котре такою важкою раною ятриться в нашім народнім тілі? Дитиняча розумом, капризна, без виховання, без манер Русь ота все-таки має добрі благородні задатки в душі; при добрій принуці, терпливості і систематичнім приводі вона може послужити для добра загалу. Та ось тут, панове, на примірі нашої шановної господині ви повинні вчитися, як треба підходити до розв'язки сього дразливого питання. Нехай собі русини капризуються, нехай кидаються, кричать про рівноправність, шумлять про свої мнимі кривди! Ми будьмо розумніші від них, думаймо за них, дбаймо за них, не випускаймо їх зі своєї опіки, не переставаймо робити їм добро, а певно...

Не докінчив. Двері від салону отворилися з лускотом, і в них показався о. Нестор — блідий як стіна, тремтячий, ледве живий зо страху. Він порушував ротом, махав руками,— видно, хотів кричати, хотів щось страшне виявити-

ти, та не міг видобути голосу з горла. Пані Олімпія, що весь час його неприсутності була неспокійна, то виходила до сіней, то заглядала в вікно, то щось шептала з Адасем, котрий власне задиханий прибіг відкись із саду, тепер прожогом кинулася до нього з піднятими руками, так немовби хотіла заткати йому рот в разі, якби хотів крикнути.

— Бійтеся бога, отче! — мовила вона з дійсною тривогою.— Вам що таке? Що сталося? Сідайте ось тут! Господи, ви зовсім як самі не свої! Нате напийтеся води!

О. Нестор нетерпливо замахав руками, та проте сів і напився води. Його тривога трохи немов охолола, і він не крикнув, а тільки промовив майже шептом до пані Олімпії, котра сіла при нім так, що заслонила його від гостей, котрі таким робом зовсім не могли чути їх розмови. По пані Олімпії видно було, що й вона не менше зворушена і стривожена від о. Нестора.

— Ах, пані, — стогнав о. Нестор.— Нещастя!. Я... десь... загубив...

— Що? Що ви загубили?

— Ключ! Ключ!

— Який ключ?

— Від мого помешкання.

— Ключ від вашого помешкання? Адже ж, ідучи сюда, ви замкнули помешкання і взяли ключ із собою?

— То-то й е! І мені так здавалося, і я сидів спокійний. Аж нараз перед хвилею мацаю до кишені: нема ключа. Щось мене мов пальцем ткнуло. Я пішов до свого помешкання....

— Але ж, отче! — перебила його пані Олімпія, що, вся смертельно бліда і холодна, слухала його шептаного оповідання.— Що ви видумуєте! А дивіть лишень, онде на софі ваш ключ лежить!

— Що? Мій ключ? — скрикнув о. Нестор.— Не може бути! Я ж перед виходом шукав його докладно!

Пані Олімпія замість відповіді витягла ключ із кутика софи, де він був запхався під подушку, певно, випавши о. Несторові з кишені під час сидження, і подала його переляканому о. Несторові. Той узяв його тремтячою рукою і довго дивився на нього, немов не вірячи власним очам.

— Не може бути! Не може бути!— шептав він.— Я ж добре шукав, а головно, я бачив...

Та пані Олімпія вже не дослухувалась, що він бачив. У салоні йшла метушня. Адась пригадав гостям, що пора

забиратися на фільварок, де їх ждуть з вечерею, і всі повставали і почали прощатися з господинею дому.

— А я, Адасику, дякую тобі за вечерю,— мовив д-р Васонг.— Не час мені гаятись. Діла! Мушу прямо відси поспішати до Львова.

— Га, не смію задержувати пана меценаса, знаючи, що у пана час дорогий,— з делікатною резигнацією мовив Адась.

— А може, ще дехто з панів схоче поїхати зо мною? — обернувся д-р Васонг з запитом до товариства. Оба брати Чапські зголосилися бути його товаришами.

— Отсе й чудесно! — мовив д-р Васонг.— Сядемо всі на одного фіакра.

— О, не маєте потреби тіснитися! — скрикнув Адась, котрий уперед уже надармо просив обох Чапських, щоби лишилися на вечерю, і котрого вони дуже перепросили, вимовляючися тим, що вже нині ніччю може приїхати їх мати і дуже б їй було прикро, якби їх не застала у Львові.— Можете, панове, взяти два фіакри. А котрі панове лишаються, з тих часть, може, схоче пішки полем проспацеруватися відси до фільварку. Се близенько, тепер уже холодніє, вітрець подихає від лісу — чудесно тепер у полі.

— О, ми всі йдемо! Всі йдемо! — закричали гості.

— А по вечері я відвезу всіх гостей своїх повозом до Львова,— додав Адась.

На тім і стало. Всі гості попрощалися і вийшли. Адась поцілував маму в руку і шепнув їй до уха пару уриваних слів, а потім прожогом побіг на подвір'я, щоби провадити гостей через подвір'я в сад, відки йшли стежка на луку, далі на польову дорогу, через місток, а опісля піднімалася доволі круто, звиваючися тонесенькою гадюкою поперек буйного пшеничного лану, поперек другого лану з картоплями до фільварку.

Д-р Васонг лишився в салоні остатній, крутився, немов забув або згубив щось, а очима пильнував паню Олімпію і навіть украдком давав їй якісь знаки.

— Панове Чапські,— сказав він до обох паничів, що ждали на нього в дверях салону,— прошу йти і сідати, я зараз виходжу. Я ще маю словечко...

Паничі, не дослухуючи, пішли до фіакрів, що стояли близько виїздової брами, і, не відпрягаючи коней, пасли їх по травниках. А д-р Васонг, лишившися з панею Олімпією сам у салоні, наблизився до неї і почав полушептом:

— Прошу вельможної пані, я хотів...

— Пст... перепрошаю! — шепнула пані і озирнулася, шукаючи когось очима. Очевидно, вона шукала о. Нестора, але його не було в салоні.

— Ах! — промовила вона якось нетерпливо, а потім, обертаючись до д-ра Васонга, говорила до нього:

— Ну, прошу пана меценаса, чим можу служити?

— Перепрошаю... Може, то неделікатно з мого боку... але я маю поручення, виразне поручення з виділу шляхетського касину представити вельможній пані справу пана графа Адама. Хоча він і повнолітній, та все-таки... виділ, уважаючи на його ім'я, на його знамениту сім'ю, не хотів поступати з ним відразу беззглядно... Знають вельможна пані, яка се неприємна історія...

Меценас м'явся на місці, та пані Олімпія слухала його досить нетерпливо, очевидно, думка її занята була чимось зовсім іншим.

— Не знаю, коханий меценасе, чи добре розумію вас, о що тут ходить? — сказала вона, усміхом маскуючи свою нетерпливість.

— Думаю, що пан Адам сказав пані графині о тім гоноровім довзі, о тих трьох тисячах гульденів, з котрими він залягає. Реченець умовленої сплати вже минув. Після регуляміну виділ повинен був уже вивісити його ім'я на чорній таблиці, але я, знаючи, як неприємно було би се пані графині і ще декому, просив а навіть формально поручився...

— Спасибі вам, пане меценасе, щире спасибі! — промовила пані, стискаючи руку д-ра Васонга.— Знаю вашу щирість і доброту. А щодо того довгу, будьте зовсім спокійні. Думаю, що Адась завтра сплатить його.

— Завтра? — здивувався д-р Васонг, котрий знав добре грошеві клопоти графині і Адася, що ще нині по дорозі, не знаючи о його делікатній місії, жалувався перед ним, що не має грошей на жнива.

— Так, завтра! — коротко і рішучо промовила графиня.— Adieu[1], коханий меценасе! Щасливої дороги!

«І відки се вони думають до завтра роздобути таку суму грошей? — міркував д-р Васонг, сідаючи на фіакра.— Бо щоби сей старий скупиндряга так для неї розщедрився, се трудно припустити. Ну, та побачимо, побачимо!»

---

[1] Прощайте *(франц.)*. — *Ред.*

Ще гості не зовсім щезли з виду, ще в саду чути було гомін відходячих, а при брамі ще лагодилися до їзди фіакри, коли пані Олімпія від д-ра Васонга прямо полетіла до офіцини, де жив о. Нестор. Вона відразу, як тільки відвернулася від остатнього гостя, зробилася немов зовсім не та. Щез її маєстатичний спокій, щезла свобода і веселість. Лице облила блідість, тонкі губи розхилилися і тремтіли нервово, по всім тілі пробігала якась холодна дрож. Страшенна нетерплячка гнала її, смертельна тривога, щоб сподівана буря не захопила ще відходячих гостей, щоби ся гарна гостина не скінчилася скандалом. Вона формально бігла до дверей офіцини. І мала щастя. Ще хвилина, і було б запізно. В сінях офіцини вона лицем до лиця зустрілася, мало що чолом об чоло не вдарилася з о. Нестором. Сей був зовсім мов безумний, пищав, кричав, ламав руки, стогнав із глибини душі.

— Боже мій! Отче Нестор! Що вам таке? Що сталося? — скрикнула пані Олімпія ніби нехотячи, а проте твердо і рішучо загороджуючи йому вихід на подвір'я.

— Пропав я! Пропав! — стогнав о. Нестор.— Обікрали мене!

— Та хто? Як? Коли? — вся тремтячи, допитувалась пані.

— Ах, пустіть мене! Нехай кричу гвалт! Нехай збігаються люди! Се не може бути! Кілька хвиль тому... В білий день... Адже ж се нечуване...

О. Нестор задихався, уривав слова, упадав під ваготою страшної новини так, що ледве держався на ногах.

Пані Олімпія, хоч сама, видимо, перелякана і до глибини душі збентежена сею новиною, взяла його за руки і лагідно впровадила оп'ять до його покою, посадила на канапі і сама сіла насупротив нього. Тільки тоді почала говорити — лагідно, стиха, розумно і спокійно, немов уколисуючи до сну переполошену нічним привидом дитину.

— Бійтеся бога, отче! Не робіть скандалу! В вашім власнім інтересі так ліпше буде. Розкажіть докладно, що сталося? Поміркуємо разом, що робити. Не бійтеся! Се ж не може бути, щоб так середу́дня в моїм домі...

— А от же видно, що може бути! — перебив їй о. Нестор.— І як се сталося, я й досі не розумію. Ще сидячи отам у вас, у салоні, я пригадав собі, що лишив вікно незамкнене. Приперте зсередини, та не защеплене. Щось мов пхнуло мене. Дай, думаю, піду та защеплю. Стереженого бог

стереже. Підходжу до помешкання — двері, оті, сінешні, защеплені зсередини. Господи, се що значить? Я глянув на вікно свого передпокою — заперте і зсередини заслонене фіранкою. А тямлю добре, що коли ми обоє виходили, то фіранка була відслонена. Я так і обімлів на ногах. Поспішаю щодуху у фіртку, та в сад, та довкола офіцини, щоб заглянути крізь отсе вікно, але з-за вугла чую стук у моїм покою, брязкіт замка. Я до вікна — воно також заперте зсередини і заслонене моєю реверендою. Щодуху вертаю назад, приходжу до дверей — заперті. Трібую їх — незамкнені. Входжу в сіни, до дверей свого покою — замкнені. Я до кишені, за ключем — нема ключа. Тоді я, мов одурілий, пішов до салону, а там ви дали мені ключ. Що про се думати, га? Чудо якесь чи пряме злодійство? І чиє?

— Отче коханий! Не спішіться посуджувати нікого!— говорила пані Олімпія, котра з дрожжю в тілі слухала сього оповідання.— Я нічогісінько не знаю, крім того, що по вашім приході побачила ключ на софі. Ну, але що ж далі?

— Діставши від вас ключ, я зараз поспішив сюди. На перший погляд усе було в порядку, замки цілі, все на своїм місці, тілько ось тут у шухляді грошей нема.

— А ви певно тут їх лишили?

— Тілько що перед приїздом гостей я перечислив їх і списав на карточці паперу. Хотів сховати, та ви прийшли і я лишив їх отут.

— І багато їх було?

— П'я... п'ять...

— П'ятдесят ринських?

— Е, де там! — скрикнув о. Нестор.— П'я... п'я...

Його уста немов не годні були вимовити суму.

— П'ять сот?

— Ні, п'ять тисяч! Ось глядіть! Ось картка! Картку лишив, цінні папери лишив, тілько готівку взяв.

— То ніхто інший не зробив, як тілько Цвях! — по короткім розмислі спокійно і рішучо промовила пані Олімпія.

— Цвях?

О. Нестор механічно повторив се ім'я, але рівночасно витріщився на паню своїми поблеклими очима.

— Певнісінько він! Гапка ще рано сказала мені, що він був тут ранісінько і нахвалявся перед нею, що з вами порахується.

— І чому ж мені па... пані сього не сказали?

— Я вас не хотіла страшити. Впрочім, я казала Гадині пильнувати за ним. Ну, та хто такого злодія упильнує? Певно, підглянув, що вікно в вашім покою незащеплене, та й скористав з нагоди.

— Але як же він міг замкнути сінешні двері зсередини?

— Ну, отче! Се вже мусила бути ілюзія. Двері були тілько защеплені, а вам здавалося, що вони замкнені зсередини: в перестраху ви не могли їх відразу отворити, а потому, певно, й не трібували вже.

О. Нестор оп'ять видивився на неї довгим, дитинячо безпомічним та довірливим поглядом. Здавалось, що він готов повірити словам пані Олімпії.

— Але вікно? Коли Цвях вліз ним досередини, то пощо б його замикав ізсередини?

— Ну, але тепер, як ви ввійшли, воно було замкнене зсередини чи ні?

— Не знаю. Прошу поглянути.

Пані Олімпія підійшла до вікна. Воно справді було заслонене якоюсь старою реверендою і защеплене зсередини, та пані Олімпія одним зручним рухом відімкнула його і отворила дополовини.

— От і бачите! — сказала вона.— Я так і знала! Воно тепер отворене. Все тут ясне. Злодій вліз вікном, замкнув його за собою і заслонив, щоб ніхто знадвору не бачив, що він робить усередині, а, упоравшись, виліз оп'ять тим вікном і, розуміється, не міг уже замкнути його за собою.

— Але що ж то брязкало замками і скрипіло ключами власне тоді, коли я стояв отут коло вікна?

— І се може бути ваш привид. Хіба що би злодій мав другий ключ. Та се трудно припустити. Ну, та в усякім разі слухайте моєї ради. Я вам раджу, як рідна сестра. Будьте тихо! Не робіть крику. Я тим часом дам знати до війта, до жандармів, і ще сеї ночі, сього вечора вони зненацька зроблять ревізію у Цвяха. Будьте певні, що завтра ваші гроші віднайдуться.

— Ах! Ве... ве... вельможна пані! Які ви ласкаві! Які ви добрі! Нехай вам бог за... заплатить за...

— Годі, годі! — скромно мовила пані Олімпія.— Тільки будьте спокійні! Я йду і зараз усе зроблю, що треба. П'ять тисяч — се сума! Се великі гроші. Вони не сміють пропасти. Ну, прощавайте, отче! Господи, як мені прикро, що вас у моїм домі таке нещастя спіткало!

І вона вийшла. Тут же при сінешніх дверях їй зустрівся Гадина, котрий не то підслухував у сінях їх розмову, не то щось там запрятував на подвір'ї просто дверей. Побачивши його, пані Олімпія окинула його таким лютим поглядом, немовби він зарізав її найлюбішу дитину, а потім, підхиляючи двері до покою о. Нестора і підносячи голос так, щоб і Гадина міг чути, вона кликнула:

— А замикайтеся добре, паночтче! Майтеся на бачності! Добраніч, добраніч!

IX

Вечоріло. Рожевий блиск залляв увесь захід неба. Довкола стояла тиша. В торецькім дворі по відході гостей було пусто, глухо, тихо, мов у гробі. Тінь від офіцини звільна заливала подвір'я. Десь-колись у вершках лип перекликалися ворони.

Пані Олімпія ходила по саду. Її душа була збентежена, і вона шукала найгустіших закутків, найтемнішого сутінку, щоб бути самою. Та неспокій доганяв її й там, не давав їй сидіти ані стояти на місці, гнав її далі. Садівник, сидячи в своїй солом'яній будці під розлогою яблунею і пихкаючи люльку, слідив її очима, як вона, мов мара, мигалась то тут, то там по гущавині, входила чогось між корчі малини, між молоді вишні, що своїми тонкими гілками били її по лиці та хапали за волосся, то знов, чогось немов пильно шукаючи, йшла між улії, що становили колись славну торецьку пасіку, а тепер стояли без пчіл, зазирала під острішки, засувала руку в затварі, водила очима довкола, немов не тямлячи, що робить і чого шукає,— перехрестився, сплюнув і шепнув сам до себе:

— Знов снується, як манія!

Він уже від якогось часу покмітив оте «снування» у пані і почував перед нею якийсь острах, тим більше, що пані кілька разів переходила попри нього, навіть оглядала його будку, та проте, здавалось, не замічала його зовсім або вважала якоюсь неживою колодою і ніколи не мовила до нього ані слова. Садівникові дивне було й те, що звичайно тільки вечорами нападало паню таке снування, а вдень, поза садом, вона була зовсім спокійна, тямуща і говірлива.

«Щось-то в тім мусить бути! — міркував собі садівник, водячи очима за панею, що в своїй чорній сукні, мов чорна хмара, без шуму та хрускоту тут і там мелькала поміж де-

ревами, то виринаючи, то пропадаючи в вечірнім сумерку.— Чи вона чогось шукає, чи то слабість яка у неї? Та якби шукала, то вже би раз найшла або би ще кому казала шукати. Ні, мабуть, се така планіта на неї заходить. Адже кажуть, що є такі люди... Як на нього така планіта зайде, то все покине, жінку й дітей забуде і йде в світ, сам не знає чого й куди. Але диво, що її завсігди в тім саду така планіта нападає. Певно, якась недобра душа наслала на неї».

Пані тим часом вийшла з густого молоднику. Вже роса падала. Її прунельові черевики, ті самі, що мала на собі при гостях, зовсім промокли. Долішній край сукні також був мокрий і бив її вогким та холодним по ногах, та вона мов і не тямила, і не чула сього. Раз у раз озираючись, нипаючи, надслухуючи, вона пішла в глиб саду, між старі дерева, туди, де сад, вихилюючися к півночі, розкидався по плоскогорі, злегка наклоненій до сіножаті. В вершках дерев почали соловії виводити свої трелі. З дупла старої липи крикнула сова. Легенький вітерець похитав гілками,— се було мов остатнє зітхання конаючого дня. Пані Олімпія стрепенулася і зупинилась на хвилю.

Про що вона думала? Коли б хто був став перед нею в тій хвилі і завдав їй таке питання, вона, певно, була б видивилась на нього зчудуваними очима та не найшла б відповіді. Вона ні про що не думала, хоча, проте, її мозок працював, її нерви не могли вспокоїтись. Мов у годиннику, в котрім попсується котвиця, пружина без перешкоди починає розвиватися, всередині йде шум, молотки починають прискорено бити, дзвоники дзвонять, колісця крутяться, ваги з шумом посуваються вниз, доки енергія механізму не вичерпається — от так було і в її душі в хвилях отих вечірніх самотніх прогулок по саду. Котвиця її волі, сильна і ціпка за дня, нараз робилася мов глиняна, тратила свою силу, пропадала зовсім, і в голові невдержимо починали шуміти та пересуватися без ладу, без зв'язку тисячні враження, думки, образи гарячкової уяви, привиди, виплоджені всіми гарячими та несповненими бажаннями, ошуканими надіями її життя. Вони плили бурливою пестрою течією, нічого по собі не лишаючи, крім болю голови і прискореного биття серця. Надаремно думка силувалася ловити на лету сей або той образ, придивитися йому, прослідити його зв'язок з іншими. Нові напливаючі хвилі того потоку швидко поривали з собою, затоплювали той один образ, на його місце насували десятки нових — сумних,

веселих, ненависних, рівнодушних, заповнювали ними весь кругозір, затіснювали всю атмосферу на те тільки, щоби в слідуючій хвилі оп'ять змінити все, затемнити старі а наперед висунути нові картини.

Була се дійсно якась слабість. Пані Олімпія зразу не звертала на неї уваги, тим більше, що симптоми її зразу були майже незначні. Але тепер напади сеї слабості за кождим разом були дужчі, довші. Вони заповідалися завсігди якоюсь таємною тривогою; в груді починало не ставати повітря, віддих робився частіший. В такім разі пані ні за що не могла видержати в покої, не могла всидіти ані встоятись на однім місці. Звичайно йшла в сад, і хоча сумерк та холод саду не вспокоював її, то все-таки тут вона якось найлегше, незамітно для нікого могла перебути напад своєї нервової немочі, ходячи, «снуючись», як мовляв садівник, не раз годину або й дві поміж деревами.

Ось вона на хвилину зупинилася на полянці. Знає, що довше хвилини не постоїть, що зараз мусить іти далі. Зирнула вверх; крізь густу сітку конарів і гілляк дерев видно шматок ярко-рожевого неба. Де-де прозирають зорі. Довга, рівна, тонка хмарка, мов гладко вичесане пасмо м'якого прядива, зависла якраз над її головою. Зирнула вниз: довкола понурою стіною стоять сумерки попід розлогими деревами, літають світляки, мов золоті іскорки. Та ні! Отут, у найтемнішім місці, роз'яснюється. Якесь бліде-бліде світло розливається. Се не світло, а висока жіноча постать, уся в білому, з розпущеним на плечах чорним волоссям, з замкненими очима, іде звільна, мірно, з простягнутою наперед правою рукою. В лівій руці держить свічку — ні, світлячка, що миготе тихим зеленкуватим світлом. Мертва тиша довкола. Чути мірне, голосне, сонне сапання постаті. А! Се Моджеевська в ролі леді Макбет! Ось вона присідає, збирає росу з трави, мие руки...

— Ще одна пляма! Ще ота одна пляма!

Пані Олімпія виразно, виразнісінько чує її сонний шепт. Отут десь близько, над ухом, а може, навіть внутрі власного уха. Вона не боїться, не дивується, знає, що се Моджеевська, котру вона бачила в тій ролі недавно на львівській сцені,— а що вона робить у торецькім саду, відки вона тут узялася, про се нема часу думати.

— Спати! Спати! Спати! — шепче висока постать, розпливаючись у небуття, та в тій же хвилі пані Олімпія, поступивши пару кроків, бачить перед собою спальню, вбоге

ліжко, мізерне стареньке покривало, з-під котрого виглядає сива стареча голова з розхиленими синюватими губами, навислим над верхньою безвусою губою носом і глибоко запалими очима. Се отець Нестор, — пані Олімпія знає се; їй ані раз не страшно, ані не дивно. Вона йде далі — образ щезає.

— Жаль мені його! Такий був у ені похожий на мого батька!

Хто се сказав? Де се сказано? Не час думати. Млин над річкою. Величезне колесо обертається звільна, без туркоту; вода паде, бризкає та розскакується мільйонами перел, але без найменшого шуму. Внизу під греблею широкий ставок — тихий, ясний, глибокий-глибокий. Дно видно, місяць і зорі видно в воді та поміж зорі лазять чорні раки, по місяцю б'є хвостом велика лінива риба. А над тою глибиною, на дощці, вбитій одним кінцем у греблю, сидить і гойдається якась людина: жінка... дівчина... русалка? Не час думати. Гойдається... ломить руки... рве коси на собі, знайоме якесь лице, та хто се? От-от пізнає, от-от, ще лиш раз глянути! Та ні, образ розпливається, блідне, щезає...

Ось чути шум кроків. Липовою алеєю йде звільна якась темна жіноча постать. Нараз зупинилася, стрепенулася, хреститься і починає непевним, та доволі різким голосом співати:

Gwiazdo morza, któraś pana
Mlekiem swoim karmiła,
Tyś śmierci szczep, który szczepił
Adam w raju, skruszyła![1]

Пані Олімпія стоїть недалеко неї, схована в пітьмі, затаївши в собі дух. Се Гапка — чи дійсна, чи привид? Не час думати. Постать шугнула і щезла в напрямі к дворові. Певно, з села вернула, була у Цвяха, у Гердера, у Малаїнки. І вже уява рисує пані Олімпії нові картини: Цвяха і його жінки, що плаче з дітьми без хліба, і його молодості, коли він був отут у дворі, ніби слуга, ніби вихованок, панський козачок, поки страшна катастрофа нараз не змінила всього. Ось перед панею стає виразно старий панський двір, обширна панська спальня, багате ліжко, а на нім у пишних

[1] Зоре морська, ти годувала господа своїм молоком, ти знищила дерево смерті, котре защепив у раї Адам (*польськ.*). — *Ред.*

подушках живий труп, безпомічний, як дитина, а злобний, як чорт,— її покійний муж, граф Торський. А при ліжку на стільчику оцей самий Цвях — та не оцей, а молодий жвавий хлопець з хитрими, злодійкуватими очима, в панській лівреї, подає панові якесь лікарство. Вона бачить і себе саму — отут у противнім куті, за котарою, на ліжку, чує своє сонне сапання, та чує, що не спить, що пильно ловить ухом кождий шелест, кождий шепт у комнаті, що душею бачить кождий рух Цвяха, кождий жест, кожду найменшу зміну в лиці свого мужа.

— Здається, вона спить уже! — шепче граф.

— Спить,— *повторяє* шептом Цвях.

— Ну, говори, що бачив?

— Цілувались.

— Хто починав?

— Вона.

— Що говорили?

— Змовлялися.

— На кого?

— На вас. Вона його натуркує. Як засне, каже, ти прийди до мене, обоє візьмемо по подушці, наляжемо на нього, за пару хвиль буде готов!

— Та... так і мовила? Буде готов?

— Тими самими словами! — з безвстидною відвагою бреше Цвях.

— Ну, що далі?

— Він не хотів. Пощо мені? Вона почала плакати. Ти мене не любиш! Він моє життя затроїв.

— Затроїв, казала?

— Так. А він каже: прости йому! Нехай має з богом рахунок. Зроби се задля нашого сина!

— Задля нашого, казав?

— Так! Задля нашого сина.

— А що ж далі?

— Вона знов про подушки. Не бійся нічого! Ніхто не буде знати! Скажемо, що удар був, шляк трафив.

— Хитро! — шепче граф.

— Він ні за що не хотів. Видасться — каже. І так йому недовго вже жити. Лікар казав.

— Лікар казав?

— Еге, каже: лікар казав. Я вмисно лікаря розпитував, казав, що леда сильніше зворушення — і може бути по нім.

— Он як! — шепче ледве чутно граф і кидається на ліжку. Потім тихо. Цвях ще щось шепче, потім нахиляється над ним і промовляє впівголоса:

— От тобі на! Справді, готовий! Я й не думав, щоби так швидко!

Її серце ще тепер, по стількох роках, стискає смертельна тривога при тих словах. Вона все чула, не спала; відразу зрозуміла, що тут сталося щось страшенне. Тривога відняла їй усю силу, всю застанову. Вона не знає, що робити: чи вставати, кинутись до мужа, кликати на поміч, чи лежати і ждати рана? Ждати? Спати — ні, лежати без сну всю ніч отут при трупі! Ні, се страшенно, вона сього не видержить! А зриватись, кричати — значить, зрадитись, що вона чула оту розмову, зрадитись перед Цвяхом! Та що се? Цвях щось порається коло вмерлого, бряжчить ключами, відмикає касу! Тривога кам'яною горою налягає на її груди! Вона силується встати, крикнути, вхопити за руки злодія, але не може ворухнутися. Та ось Цвях замкнув касу, поклав ключі мертвому під подушку і на пальцях вийшов з покою. Щастя, що світла не погасив. Але що се? Світло змагається. Дим душить. Тріщить, гуде полум'я. Боже! Пані зривається — ліжко її мужа все в огні. Серед диму і полум'я, мов у пекельнім гнізді, на пекельній постелі лежить його труп — спокійний, злобно всміхнутий, з устами, трохи розтуленими, немовби тільки що сказав:

— Он як!

Крик! Галас! Гармидер! Тупіт кроків, брязк вікон, зойк дзвонів, біганина, безпорадність. А огонь бухає та бухає! Вікнами й дверима виривається з комнати, до сіней, на горище, на дах! Пекельне гніздо розрослось, розширилось і вже не тріщить, не гуде, а реве, виє, під небо іскрами сипле, огняними язиками нічну пітьму лиже. Крик довкола, все село збіглося, рятують, гомонять, заважають. А серед усього того гомону, диму, реву, пекла, там, у самій середині, на його дні, в головнім гнізді пожару їй раз у раз ввижається отой труп, неткнутий полум'ям, спокійний, з розхиленими та злобно перекривленими устами. Він неживий — вона чує се, та проте його очі отворені, горять ярким пекельним блиском, горять безсмертною ненаситною злобою і вперті в неї, повертаються за нею. Куди вона рушиться, куди повернеться, все і всюди вона бачить їх перед собою, чує на собі їх пекучий блиск, чує в глибині душі їх сверд-

луючий позирк. Тими очима труп не перестає говорити до неї, гризти її, мучити її.

«Еге, так ось ви як, пані графине! Задусити мене збирались! Подушками, як Петра III! Се ви від Катерини II навчились, а? Забажали увільнитися від мене? О ні! Хотіли від живого увільнитися, так ось вам за се! Маєте трупа, маєте мерця, від котрого ніколи не увільнитеся! Котрого не скинете з себе, не відірвете від себе, не задусите, не отроїте, бо він в вас, у нутрі вашім, у душі вашій! Бажаю вам приємної забави з вашим товаришем і синком! Хе, хе, хе! Моя приємність буде — все і всюди дивитися на вас отими очима, котрі вас так чарують, графине,— правда? Котрі мають на вас невеличкий магічний вплив — хе, хе? Котрі трошка заострюють ваш апетит, розгрівають вашу кров — чи як ви кажете, вельможна пані графине, а?»

Чи се в тій хвилі хтось говорив? Чи з пітьми визирають ще й досі на неї оті страшенні очі, що давно-давно, довгі літа доводили її мало що не до божевілля? Пані Олімпія тільки тепер почула страшенний холод у всім тілі, почула приплив смертельної тривоги в серці і, затуливши лице руками, зверещала, як перелякана дитина, а потім мов безумна кинулася втікати. Сама не знаючи, як і куди, вона по кількох скоках вирвалася з темряви саду, вдарилась о штахети, а потім, допавши до фіртки, відчинила її і вискочила на чисте поле, вся тремтячи і важко дишучи, так само як тоді, коли ніччю, напівзомліла, вирвалася з пожару, що під собою похоронив трупа її чоловіка.

— Боже, се мама! — почула вона голос тут же обік себе.— А мамі що такого? Чого мама так скричала? Чи що страшне сталося?

Вона стояла німа, без тями, важко дишучи, безвладна, немов розбита. Тільки по хвилі озирнулася.

Перед нею стояв Адась, зачудуваними очима вдивляючися в матір. А коли побачив, що вона пізнала його, підійшов до неї і взяв її за руку.

— Мама зовсім перестудилася! У мами лихорадка! — промовив він з тінню докору в голосі.

— Нічого, синку, нічого! — шепнула пані Олімпія, тулячись до нього.— А у тебе що? Чому пішки приходиш? Ти задиханий? Ти біг сюди?

— Се пусте. Ходімо до покою, я все мамі скажу!

І звільна, тихо-тихо крадучись садом, обоє ввійшли в липову алею і по хвилі щезли в її пітьмі.

А над ними високо догорала на небі вечірня зоря. З річки доносився рехкіт жаб. Попід деревами шнуряли без шуму чорні лилики, а соловії, заховані десь у темноті, виводили невтомимо свої трелі.

X

Гадина добру годину лежав у стодолі на соломі. Хотів заснути, та не міг. Ждав на Параску, та вона не приходила. Почав було клясти її, та й перестав, бо чув, що йому не дуже й бажалося тепер її бачити. Щось мов мулило його в нутрі, якась порожнеча, котрої не знав, чим заповнити. Вийти б у село, до коршми, побалакати з парубками, пожартувати з дівками — та ні! Сама думка про товариство була йому тепер бридка та нелюба. Щось немов прив'язало його сьогодні до оцього подвір'я, чогось ждав, чогось надіявся, хоч сам не знав чого. Та проте не міг відійти відси. Лежачи в стодолі на соломі, він крізь шпару в стіні глядів на подвір'я, на супротилежну офіцину з кухнею, гостинним покоєм і помешканням о. Нестора. Думки його, мов ворони довкола вершка дуплавої липи, кружили та шибались ненастанно довкола того помешкання. Двірське лініве життя дало йому закоштувати приємностів, яких не дає життя простого селянина, розпалило в нім бажання багатства, але не дало ані вміння здобувати добро чесною працею, ані не виробило в нім настільки моральної сили, щоб він міг спротивитися покусам. Легким способом прийти до маєтку, покористуватися чужим, загарбати те, коло чого сам не трудився,— оце був його ідеал. Старий слабосилий о. Нестор, властитель величезного, по його понятям, маєтку, з котрого сам не вмів і не хотів користати,— се була така натуральна, така навіть легальна, по його поняттям, жертва для його апетиту, що не обскубти її, дати собі вирвати з рук комусь другому — було б глупотою, гріхом.

Та проте Гадина був не дуже сміливої вдачі. Природа і виховання зробили його радше дрібним кишеньковим злодієм, ніж розбишакою широкої руки. Урвати потаємно, підстерегти, закрастися, потягти,— на се він був майстер, але вище поза такі дрібно злодійські штуки його фантазія не всмілювалась вибігати. Йому вдалось кілька разів підстерегти о. Нестора, як той ковав по кілька або й

кількадесят гульденів де-небудь у дупло дерева, між вулії або в шпару під стріхою, і потягти ті гроші. Звісно, се не вдоволило його, а тільки заострило його апетит, розширило бажання, і тепер він від кількох день тішив себе фантастичною надією, що йому вдасться підглянути таку хвилю, коли о. Нестор вийде зі свого покою і забуде ключ у дверях. Вбігти бодай на хвилину до того заклятого покою при такій нагоді — здавалося йому верхом щастя. О. Нестор так пильно замикався, так дуже вистерігався впускати кого-небудь із прислуги до свого покою, що Гадина про те тільки й думав, як би то він, дістався там, обома руками загрібав гроші, котрі, бачилось йому, мусять там лежати зовсім наверха на столі, в шухлядах, трохи що не по підлозі. Двірська цивілізація встигла дотла здеморалізувати його серце, але зовсім не побільшила, не розширила його інтелігенції.

Вже вечір. У стодолі зовсім темно, та й подвір'я залите тінню дерев, слабо тільки освітлене догораючим блиском вечірнього неба. Тихо довкола. Гадині зовсім ніяково зробилося лежати самому в стодолі. Навіть боязко якось. Він поспішно вийшов на подвір'я. Щось тягло його нишпорити довкола помешкання о. Нестора, котре знадвору виглядало, як цілковита пустка. Ані звуку, ані голосу, ані сліду живої людини, тільки замкнені двері, позапирані і фіранками позаслонювані вікна манять до себе, як загадка, як нерозкрита тайна. Ступаючи на пальцях, хоч довкола було зовсім пусто, Гадина підійшов до фіртки, що вела до саду, і помаленьку відчинив її, дуже стараючись, щоби ані клямка не брязнула, ані дверці не скрипнули на старих заржавілих завісах.

Та входячи в сад, він майже лобом стукнувся з садівником, що вмів також так нечутно шниряти і так як коли б дожидав його за фірткою.

— Ай! — скрикнув Гадина, переляканий несподіваною появою садівника, та зараз отямився, пізнавши його.— То ви, садівнику?

— Та я.

— Що, може, є хто в саді?

— Ні, я так. Та от шукаю молотка. Ти не бачив його?

— Якого молотка?

— Та мого. Я тут мав свій молоток — треба то лату прибити, то що. Ще нині в полудне я мав його, лежав отут на улію. А тепер я похопився, за ним — нема.

— Я не бачив. Та ви тут весь день, то ви повинні би скорше бачити, хто тут був такий, що би міг його взяти.

— Та хто тут був? Я нікого не бачив. Недавно ось пані була. Ну, та чень би пані на мій молоток не лакомилася. А втім... Здається, що як вона ось туди ходила, то його вже не було. Мусить так що не було! Бо я сидів у буді і дивився сюди. Якби був тут молоток лежав, то я був би його побачив.

— Тут сьогодні Цвях вештався рано — ви його бачили?

— Ні, не бачив. Але рано я ще мав молоток.

— Е, хто знає, може, він і пізніше був?

— Хіба би тоді, як я був на обіді.

— А ви гадаєте, що не міг бути? Таже він мече собою всюди, як дідько. Де його не посієш, там він уродиться.

— Ну, та нащо би йому молотка?

— О, не знаєте злодія? Занесе до коршми: бодай келішок горівки — йому й то добро.

— А мені шкода! Господь би його побив! А втім — пощо я клену? Може, то й не він?

І садівник, побожний чоловік, перехрестився і, бубонячи молитву, потяг до своєї буди, лишаючи Гадину самого. Сей також уже й не думав про садівника. Його очі і думки обернулися знов до помешкання о. Нестора. Йому забажалося дуже обійти тихесенько поза угол і заглянути в те вікно, що виходило в сад не з передпокою, але з самого покою о. Нестора.

Він уже знітився, скулився, щоби повзти поміж корчі малинника, що в тім місці притикали до стіни будинку, коли почув за собою різкий знайомий голос:

— А ти, злодію огняний, куди наострився лізти, га? Чи хочеш бідного садівника окривдити? А щоб тобі руки покривило! Щоб тобі язик колóм у роті став, скоро тілько тих крадених вишень покоштуєш! Чи мало ти ще їх накрався? Не досить тобі? А щоб тебе раз розперло та розсадило!

Гадина випростувався і надармо, махаючи руками, силувався втихомирити Гапку. Далі мало що не крикнув, щоб перервати невдержимі потоки її красномовства:

— Та вітряче теркітливий! Стій! Чого розтеркоталася? Чи то я сова, чи кіт, щоб я вночі на вишні йшов? От іще одуріла жінка! Я власне балакав з садівником, то він

просив мене, щоб я сею стороною обійшов сад, чи не закрався та не сховався де тут який непотрібний пташок.

— Ой, брешеш, Гадино, брешеш! Так брешеш, аж тобі з-під носа куриться,— мовила Гапка, та вже ласкавішим голосом.

— Не віриш, то йди сама запитай садівника! — сміло мовив Гадина.

— Та хіба моє діло! — обурилась Гапка.— Хоче садівник з тобою змову мати, то як собі хоче. Хоче псом доробитися, а вовком овець допильнуватися — його воля! Не мое просо, не мої воробці, не буду виганяти! Ну, йди, йди на зломану голову, куди єси намірився! Вже я маю в бозі надію, що тої гілляки, на котрій маєш повиснути, ніяким світом не минеш! Сам на неї наскочиш! Самохіть голову в зацморк устромиш!

Тим братолюбним пророцтвом Гапка попрощала Гадину і пішла через фіртку на подвір'я.

— Дай боже й тобі! Дай боже й тобі те саме, що другим зичиш! — крикнув їй услід Гадина, пасучи очима крізь шпару в паркані, куди вона піде. Гапка направилась було до кухні, але, бачачи, що там темно і нема нікого, потюпала далі, до покоїв пані Олімпії. Гадина знав, що, не заставши пані в покої, Гапка сяде на порозі і буде ждати на неї; від садівника чув, що пані перед хвилею була в саду; значить, певно через сад вийшла в поле, на сіножать, де вона любить не раз проходжуватися до пізньої ночі. Значить — пора добра. Тепер чень ніхто не перешкодить. А Гадині страх хотілося коли не підглянути, то бодай підслухати, що діеться тепер у покої о. Нестора. Чи спить він, чи ще ходить по покою, чи сидить та гроші рахує? І він, скулившися удвое, поповз корчами та високою травою до рогу офіцини, потім попід стіну до другого рогу, обійшов його і тихесенько-тихесенько, мов кицька по бантині, поповз до вікна.

Вікно було заперте і заслонене, та все-таки крізь заслону видно було, що в покої світиться. Значить, о. Нестор ще не спав. Цікавість Гадини заострилася вдвоє. Що то він робить? Він устав, нахилився до стіни, приляг ухом до рами вікна і слухав. Довгу хвилю не чути було нічогісінько. Здавалось що в покої нема живої душі. Та от почувся шелест перевертаних карток, далі стук чогось о стіл, немов у кого випала з рук оправлена книжка. Зітхання, приглушене воркотання. Знов шелест. Гуркіт відсува-

ного крісла — і нараз, мов грім, що раптом переривае нічну тишу, почулося сильне стукання до дверей передпокою. О. Нестор аж скрикнув:

— Ой, господи! А се що таке?

Стукання повторилося ще сильніше. Потім почувся голос:

— Прошу єгомостя! Прошу єгомостя!

О. Нестор встав і зробив кілька кроків. По стуку чобіт Гадина пізнав, що він був ще обутий, значить, ще не роздягався.

— Хто... хто там? — видимо з трудом видобуваючи з груді голос, запитав о. Нестор.

— Та я, Деменюк. Прошу отворити. Я тілько на хвилю.

О. Нестор пішов одчиняти двері. В передпокою було, мабуть, темно, бо за хвилю о. Нестор ураз із Деменюком вернув до покою.

— Що там у тебе, Юрку? Ти чогось перестрашений!

— Боюсь, єгомость, чи не яке нещастя сталося.

— Або що таке?

— Маланки десь нема.

— Як то нема?

— Від полудня, як з вами говорила, а потім вийшла з дому, та і пропала.

— Ну, Юрку, що ти говориш? Де могла пропасти? Певно, десь у селі, у якої посестри.

— Нема, єгомость. Я оббігав мало не півсела, Максим також бігає цілий вечір — ніхто її в селі не бачив.

— Ну, то, може, до міста пішла — адже вона часом у неділю ходить до міста!

— Так, але завсігди каже: там і там іду, тоді а тоді прийду. А нині, нікому нічого не сказавши, зібралася та й пішла.

— Як зібралася?

— Та, властиво, й не збиралася. В чім у хаті була, в тім і пішла. Ковалиха каже, що з хати вийшла в город, а з городу через перелаз на стежку. Там від них дві стежки є: одна загумінками в село, а друга в поле. Отже, не знати, котрою вона пішла. Тілько в селі ніхто її не бачив.

— Га, то, може, де в полі ходить?

— Та що ж би вона в полі робила цілий день? Чому б досі не вертала? Та й ще одно, єгомость! Нині неділя, всюди по полі люди снуються, хтось би пречінь був її видів.

— Ну, ну, Юрку, нема ту ще чого так дуже боятися. Адже не між вовки пішла! Може, де в лісі на ягодах засиділася. Ще ж не пізня година. Хто знає, може, вона вже в тій хвилі дома є.

— Господь би з єгомостя говорив! — трохи вспокоєний, мовив Деменюк.— Та я, проте, боюсь! Одного боюсь...

— Чого, Юрку?

— Щоб вона на фільварок не зайшла.

— На фільварок? Що ж би то було таке страшне?

— Ой, єгомость! Боюсь я того панича! Воліла б моя дитина нині вмерти — хоч вона одна у мене, і ви знаєте, як її люблю,— ніж би мав отой панич над нею насміятися!

— Ну, що ви, Юрку! Бог з вами! Адже Маланка не дитина!

— *Ой, дитина, єгомость! Добра* серцем, не знає людської злості, одурити її не тяжко. Але не дай господи чи то паничеві, чи кому-небудь зробити їй кривду!

Голос Деменюка був здержаний, але Гадина почув, як йому від тих слів мороз пробіг поза плечі. З уст Деменюка він таких слів ніколи ще не чував.

— Ну, бійтеся бога, Юрку! Що се ви? Чи подоба вам таке говорити? Не бійтеся, бог ласкав! Вашій Маланці нічого не станеться!

— Дай то боже! Але моє серце щось мов кліщами стискає. Біжу зараз до коваля, а коли її ще нема, то біжу на фільварок.

— На фільварок? — здивувався о. Нестор.— А я *би* думав, що вам нема чого там бігти.

— Як то нема чого? Адже ж коли її досі нема дома, то вона певно там.

— Зовсім не певно, Юрку! А ліпше ви лишіться ось тут, переночуйте сю ніч зо мною!

— З єгомостем? — здивувався Деменюк.

— Знаєте, Юрку,— мовив о. Нестор трохи тихіше,— я таки надумався зараз завтра вибратися зовсім відси.

— До Гердера?

— Хоч би й до Гердера. Нізащо тут довше не лишуся. Знаєте,— тут голос його ще більше понизився, так що Гадина ледве міг його дочути,— сьогодні мене знов обікрадено.

— Обікрадено! — скрикнув Деменюк і вдарився об поли руками.

— Тихо, Юрку! Силою витягла мене пані до себе, до гостей, і поки я там сидів, тут якийсь злодій у мене порядкував.

— І багато вам забрав?

— Паперів не рушав, тільки готових грошей, що міг найти наборзі, то забрав. Зо п'ять тисяч захарапчив.

— П'ять тисяч! Господи! — оп'ять не вдержався і скрикнув Деменюк.

— Майже всю готівку, яку я мав,— якось сльозливо-жалібно промовив о. Нестор.

— Але як же дістався сюди? — питав Деменюк.— Ви, певно, лишили двері незамкнені?

— Ні, Юрку! Двері я замкнув. Ключ був при мні.

— Значить, злодій замок розбив?

— Ні, коли я прийшов, двері були замкнені. Я мацнув до кишені — ключа при мні нема. Я вернув до покою, а ключ із моєї кишені випав був і лежав на софі, засунений у кут. Тоді я відімкнув покій і побачив, що грошей нема.

— То, може, вікном уліз?

— І пані се каже. Та подумай лише, Юрку: котрим? Отсим від саду не вліз, бо закратоване.

— Е, такі-то й крати! Невеличкий хлопець, отакий, як Гадина, може влізтися.

— А ще до того мені здається, що було защеплене зсередини. Правда, пані потому казала, що воно відщеплене, але мені здається, що вона сама його відщепила. А тамтим вікном від подвір'я також не вліз.

— А що ж каже пані?

— Вона від першої хвилі на Цвяха звернула.

— На Цвяха?

— Так. Каже, що то ніхто другий не зробив, тільки Цвях.

— А коли то так могло статися?

— Десь між шестою і семою годиною.

— Ну, єгомость, в такім разі я можу запевнити вас, що Цвях сього не зробив.

— Запевнити? А ви відки се знаєте?

— Від самого війта. Цвях нині пополудні весь час був у коршмі, впився, як штік, розпочав бійку так, що війт казав його заперти до арешту на цілу добу. Він, певно, й досі там сидить. Ні, Цвях сього певно не зробив.

О. Нестор довгу хвилю мовчав, мабуть, силуючись розпутати оту скрутну загадку, що темною хмарою виринала

перед ним. Потім зітхнув важко, мабуть, почуваючи свою безсильність, і промовив:

— Та вже хто там зробив, то зробив, а я боюся...

— О, тепер єгомость можуть бути безпечні!— сказав Деменюк.— Той, що се зробив, не швидко поважиться другий раз до вас заглянути.

— Так ви думаєте?

— Сього я певний. Замкніться добре і не бійтеся нічого. Я ще на хвилю побіжу до Гердера, звідаю, чи є Маланка. Коли є, то верну зараз до вас!.

— Добре, Юрку, добре! Вертай, бо мені самому чогось так моторошно, так страшно...

— Ні, ні, будьте безпечні! — поспішно мовив Деменюк і вийшов із покою. О. Нестор потюпав за ним. Гадина чув, як він двічі обернув ключ у замку, а опісля вернув назад до свого покою. Ще хвилю стояв Гадина під вікном і слухав, як о. Нестор, ще раз важко зітхнувши, почав роздягатися. У Гадини щось стисло за серце після тої підслуханої розмови. Щось немов важке разчарування і прочуття біди заворушилось у його душі. О. Нестора обкрадено! Хтось зручніший від нього поспішився, захарапчив усю готівку! Именно — захарапчив! П'ять тисяч! Яка страшенна сума! І що найгірше, для нього нічого вже не лишилося! Завтра о. Нестор іде геть зо двора, значить, на будуще також нема надії! От тобі й на! От тобі ті блискучі вигляди, котрими він хвалився перед Параскою! Та се ще не все лихо. Отой проклятий Деменюк так собі, з доброго дива, кинув уже підозріння на нього. Ану ж не найдуть правдивого злодія,—готові справді його чіпитися! У Гадини не на жарти мурашки забігали поза плечима. Хоч невинний у нинішній крадежі, він все-таки чувся настільки винним супроти о. Нестора, що — чув се добре — в разі запитання не буде міг спокійно говорити. Вид жандарма відмалку наповняв його несказанною тривогою, а що ж доперва, коли такий жандарм підійде до нього, з блискучим пір'ям на чакові, з карабіном і багнетом, коли почне накладати йому кайдани на руки, коли захоче «побалакати з ним» сам на сам, то значить вцідити його пару раз поза вуха або прикрутити йому на руках кайдани так тісно, щоб аж кров з пода нігтів виступила. Гадина був дуже чутливий на біль, страшенно боявся бійки і знав наперед, що під самою загрозою бійки виговорить усе, що знає і чого не знає.

Серед таких важких та невеселих дум він виліз оп'ять із корчів у сад, добрався напомацки до фіртки і вийшов на подвір'я. Та тут оп'ять він майже лобом стукнувся о щось м'яке і трохи не скрикнув з переляку, коли те м'яке порушилось і обернулося до нього лицем. Була се пані Олімпія, котра, очевидно, стояла притулена до паркана, плечима до фіртки.

— Хто тут? — запитала пані неголосно, та з притиском.

— Я,— ледве вишептав Гадина.

— Що за я?

— Гадина.

— Чого волочишся? Чому спати не йдеш? — строго, але вп'ять таки не надто голосно говорила пані.— Не бійся, завтра до роботи годі тебе добудитися!

— Та йду вже, йду,— буркнув Гадина і направився до кухні.

— А пам'ятай собі,— мовила вслід йому пані,— завтра рано, скоро встанеш, викоси мені всі оті бур'яни тут перед вікном і довкола малинника! Кілько разів маю тобі се говорити?

Гадина мав охоту сказати їй, що вона ще ніколи досі не казала йому сього, але змовчав. Розказ пані в зв'язку з тими словами, які чув під вікном від о. Нестора, поразив його в саме серце. Що се нараз прийшло пані до голови? Пощо власне завтра викошувати той бур'ян? Коли задля малин, то, косивши бур'ян тепер, нічого малинам не поможеш, бо вони вже майже відійшли, а надто під вікном о. Нестора малин зовсім нема. Гадина довго перевертався на своїм тапчані в кухоннім присінку і не міг заснути. Він прислухувався пильно нічним шелестам, та, крім щебету соловіїв, крику сови та різкого, перериваного і незрозумілого балакання крізь сон Гапки, що спала в кухні під вікном, не міг нічого розібрати. Параска спала у пані.

В присінку було горячо, мов у парні. Гадина не міг заснути, перевертався з боку на бік. Він не думав ні о чім, не прислухувався вже, дрімав, а проте від часу до часу перевертався на своїй твердій постелі. Враження внішнього світу ще доходили до нього, але півсонний дух не міг уже прив'язувати їх до певного місця, держати в ладі. Границя між сном і дійсною правдою помалу-малу затиралася чимраз більше. Увага спала зовсім, а свідомість безучасно, механічно регіструвала ще новоприбуваючі враження. Ось брязнув стиха ключ, повертаючись у замку, скрипнули

злегка двері — одні, другі, здається, й треті, і четверті. Ось чути тихі-тихі кроки, немов хтось дуже осторожно ходить босо або в тихолазах по підлозі. Шах-шах-шах — і тихо. Потім знов шах-шах-шах — і нема. Де се? Чи то над ним, чи під ним, чи обік? Щось немов мелькнуло в його голові: певно, гість якийсь ночує в гостиннім покою, що притикає до присінка, але думка безсильна була прослідити, чи се правда, чи ні. Шах-шах-шах — і тихо. Шу-шу-шу, гу-гу-гу... Якісь шепти, якийсь ледве чутний гомін. А потім десь глибоко під землею довге, протяжне, жалібне стогнання: о-о-ох! о-о-ох! о-о-ох! Знов тихо. Знов стогнання, потім глухий стук, немов хтось упав з поду на тік, але десь далеко-далеко. Потім знов шах-шах-шах. Знов тихо. Потім довгий різкий свист десь далеко-далеко. Фі-і-і-і! Чи то залізниця їде? Залізниця далеко, сюди не чути. Фі-і-і-і!

Се було остатнє напівзамітне враження, котре опісля, по кількох днях, міг собі пригадати Гадина. При тім свисті, що тягнувся, як йому здавалось, страшенно довго, рівно, тонко, мов мідяний дріт — таке враження, враження блискучого, прямого, безконечно довгого мідяного дроту, завішеного в повітрі, у нього лишилося після того свисту — він заснув зовсім і не чув уже нічого більше.

XI

На фільварку у Адася панувало велике оживлення. В кухні горить огонь, варять і смажать, слуги та служниці бігають то за дровами, то за водою, то до шпихліру, то до пивниці. В панських покоях світло, гамір. Там сидять гості, дожидаючи вечері. Повернувши з підвечірку у пані графині, вони, ще поки було видно, оглядали фільварок, заходили до лісу, любувалися з горбка заходячим сонцем, а тепер власне вернули до покоїв, курили сигара і пили вино. Розмова йшла сим разом зовсім на інші теми, ніж у пані графині. В товаристві були самі кавалери, та й ще одної компанії, люди молоді, котрих справи публічні в грунті речі обходили дуже мало і для котрих вони були тільки вигідними щаблями, по котрих доходиться до гонорів, впливів, протекцій, значіння. Тож тут, в своїм тіснім кружку, вони не потребували ставати на котурни і драпуватися в тоги людових трибунів,— тут кождий виявляв без ніякої женади свої властиві чуття і погляди. Розуміється, пан Калясантий був героєм розмови. Ще під час про-

ходу він висипав перед товариством цілі міхи своєї мудрості о расах коней, о штуці продавання лісу на зруб, о тім, як треба обходитися з хлопами, щоби удержати їх в послусі і залежності, і тепер власне кінчив свої глаголання на сю тему.

— Бо, властиво, о що ходить? Цивілізація — се квітник. Мужики — се гній, добрий тілько на те, щоби його соками кормилися, на його плечах виростили пишні квітки — ми, репрезентанти цивілізації. Коли вони спротивляться сьому призначенню, захочуть і собі ж бути квітками — о, pardon[1], тоді не тілько для нас не стане грунту, але весь край станеться пустинею.

— Вони се самі знають, Кайцю,— мовив пан Еміль.— У них і приповідка така є: коли кождий схоче паном бути, то хто буде свині пас?

Тадзьо тим часом у другім покої, взявши під руку Адася, ходив з ним геть і назад і розмовляв притишеним голосом.

— Адась, тобі чогось не стає? Ти чогось маркітний?

— Я? — напівздивованим, напівтривожним голосом відмовив Адась.— Ані мені сниться.

— Не крути! Передо мною не скриєшся. Я ціле пополудне обсервую тебе. Ну, скажи, забракло монети? Не бійся, се людська річ. У мене знайдеш в тім пункті повне співчуття.

— Співчуття?..

Адась знов видивився на Тадзя, хотів сказати, що він не потребує грошей, але далі поміркував щось і, силуючися на спокійний тон, додав:

— Е, що там, дрібниця! Моментально хибло мені, ну, та я... Сьогодні їду з вами до Львова, то вже там якось... А властиво, знаєш, не мені, а мамі потрібно.

— Ну, а довг в касині?

— Чорт би їх побрав з касином! Заплачу, що маю робити.

— Ну, а кілько ж тобі треба? Знаєш, я тепер троха при грошах, що у мене не є звичайна річ. Та боюсь, що як будуть у мене, то швидко їх не стане, то міг би я на короткий час тобі вигодити.

— О, спасибі тобі! — горячо промовив Адась, стискаючи його руку.— Мені так двісті гульденів вистарчило б

[1] Пробачте *(франц.)*. — *Ред.*

наразі вповні. А за тиждень або два — на коли тобі треба буде?

— Думаю, що не швидше, як за два тижні.

— От і гарно. За два тижні служу тобі.

Тадзьо виняв із портмонетки 200 гульденів десятками і дав Адасеві, по чім вернув до товариства. Адась тим часом вийшов до сіней, заглянув до кухні і крикнув, щоби квапилися з вечерею, потім обійшов подвір'я, де, крім одного львівського фіакра, стояла злагоджена до дороги його-таки бричка. Коні ще стояли в стайні і хрупали прив'ялу конюшину.

Адась вернув до своїх гостей. Вони починали нудитись. Пан Калясантий силувався забавляти їх, показуючи, як робиться вольти з картами, та оповідаючи різні картярські пригоди, але його оповідання не дуже займали товариство. Тадзьо насупившись ходив по покою, пан Альфонс сидів у фотелі і курив сигаро за сигаром, а пан Еміль оглядав Адасеві стрільби і пістолети.

Подали вкінці вечерю, і гумор молодих людей зараз піднявся о цілу октаву. Розмова оживилася, почались жарти і сміхи, навіть Адась повеселів, хоч щохвиля якось боязко позирав довкола, немов дожидаючи от-от якоїсь неприємної вісті. Після вечері внесли цілу батерію бутельок, і Адась, попросивши Тадзя, щоби на кілька хвиль заступив місце господаря, перепросив гостей, що на хвилечку вийде, бо має одно пильне діло. Гості навіть не дуже звернули увагу на його вихід.

П'ють паничі, забавляються. Шумить вино в головах, лунає їх голосний спів, і з кождою хвилею живіші, голосніші їх стають розмови. Дим від сигар синявими клубами стоїть під стелею, два лакеї Адасеві раз у раз відкорковують бутельки та наливають чарки.

— Як же ж ви тут живете, в тій пустині? — обзивається пан Калясантий до одного з лакеїв.— Від села далеко, служниці — якісь старі баби, невже так без молодих дівчат обходитеся?

— Радимо собі, як можемо, прошу ясневельможного пана,— відповів лакей, усміхаючись широкою усмішкою.

— Ну, як же собі радите? Ану, скажи!

— А що! Тут попри фільварок стежка в ліс — і на гриби, і на ягоди...

— Ага, а ви немов на рогачці стоїте і мито збираєте від молодих дівчат.

— Ясневельможний пан, як бачу, розуміють сю річ.

— Ха, ха, ха! — голосно регочеться пан Калясантий.— Ще я би, братку, не розумів! Го, го! Ну, але стій — ось порожній келішок. Налий собі вина і випий! Зараз!

Лакей не дав собі сього два рази казати.

— Ну, а панич ваш, пан Адась,— допитував пан Калясантий,— він любить так... за дівчатами?..

— Сього не знаю, прошу ясневельможного пана. Се не моя річ.

— Го, го, братку! Так мені не викрутишся. Не твоя річ? А як пан Адась каже: Мацьку — чи як тебе кличуть?

— Антін.

— Антоне, я хочу, щоби нині тота й тота дівчина до мене прийшла?

— У нас того нема,прошу ясневельможного пана. Не такий нарід.

— Он як! Недобрий нарід, кажеш? Не послухає?

— Ні.

— О, то кепсько. Але я тому не вірю, щоби пан Адась так-таки...

— Ну, Қайцю,— перервав сю індагацію Тадзьо,— досить того. Я заступаю місце господаря і не позволю, щоби поза його очима ти компрометував його перед його домашніми.

— Тадику! — зовсім уже підпилий, балакав пан Қалясантий.— Що тут за компрометація? Людська річ! Адже ж я певний, що наш дорогий, коханий, почтивий Адась і тут, так само як у Львові, не жиє монахом, а оті його старі служниці ще побільшують моє підозріння. От тим-то я, яко старий практик, рад би знати, як він собі радить.

— Із сього тобі не буде ніякої користі,— флегматично сказав пан Альфонс.

— Хто знає! Я припускаю, що він і тепер пішов десь на якесь rendez-vous[1] з якою-небудь Дафною або Хлоєю.

— Се дуже може бути,— задумчиво сказав пан Альфонс.— А справді, резолютний хлопець. Нас лишив і навіть не сказав, куди і пощо йде!

— Отсе-то хвалю! — не то проговорив, не то прокричав пан Қалясантий.— В таких справах треба бути резолютним. По-вояцьки або по-шляхетськи. Шах-мах, і діло

[1] Побачення *(франц.)*. — *Ред.*

готове! Випиймо тим часом Адасеве здоров'я! Niech żyje nam![1]

Всі встали з місць, підняли чарки і півп'ятими голосами проспівали: Niech żyje nam! Але спів їх на половині такту урвався. В сусіднім покої, в котрім була Адасєва спальня, щось заворушилось, почувся якийсь шелест, якесь буркотання мов людини, розбудженої з глибокого сну, а потім гомін кроків і голосне стукання до дверей.

— А се що? — скрикнули нараз усі гості.

Стукання повторилося. Лакеї стояли зачудувані чи перелякані, і жаден з них не поворухнувся. Перший пан Еміль підбіг до дверей, до котрих з другого боку стукано. Двері були замкнені і ключ винятий.

— Де ключ від дверей? — запитав Еміль одного з лакеїв.

— Не знаю, прошу пана.

— Що значить: не знаю? Рушся, знайди, а не балакай дурниці!

Лакеї кинулися сюди-туди і принесли кілька ключів, з котрих один придався до тих дверей.

— От цікаво, хто там такий схований! — мовив пан Альфонс, від стола позираючи до дверей.

В отворених дверях спальні показалася висока стрункa стать сільської дівчини. Напівсонними, напівздивованими очима, очевидно ще не розуміючи гаразд, де се вона є, дівчина дивилася на паничів, що, побачивши її, всі збіглися і цікаво приглядались їй.

— Ге, ге, ге,— скрикнув весело пан Калясантий.— От яка німфа стереже тут Адасевих пенатів!

— От який монах наш шановний господар! — замітив з усміхом пан Еміль.

— Одно мусите, панове, признати, що смак у нього несогірший і що ся красавиця справді варта, щоб нею за*опікуватися*,— *розсудливо промовив* пан Альфонс.

Дівчина тим часом усе *ще стояла на порозі спальні, мов* без тями поводячи очима довкола і не мовлячи ані слова. Тадзьо обернувся до одного з лакеїв.

— Слухай,— запитав його півголосом,— ти знаєш сю дівчину?

— Знаю, прошу ясного пана.

— Хто вона?

---

[1] Хай живе! (*польськ.*). — *Ред.*

— Та тут із села, Маланка зовеся. Служить...
— А, служниця! Ну, а панич із нею... тее-то?
— Ні, прошу ясного пана. Я її тут ніколи не видав.
— Ніколи не видав? А нині?
— І нині я не бачив, коли і як вона сюди ввійшла.
— Як то, ти не знав, що вона тут є?
— Ні, не знав.
— Ось що! А се що таке? Яким же способом вона сюди дісталася?
— Не знаю, прошу ясного пана.

Тадзьо підійшов до Маланки і взяв її за руку. Вона не супротивлялася, а тільки обернула на нього свої палкі чорні очі, в котрих видно було якесь безсильне напруження, немовби мозок її, убезвладнений чимось, надармо силувався розрушатись і дійти до ладу з тим, що його окружало.

— Слухай, дівчино,— мовив Тадзьо,— скажи нам, що ти тут робиш? Відки ти сюди дісталася?

Маланка все ще вдивлялася в панича. Та дотик його руки був немов першим товчком, що ввів її мозок у нормальний рух. Вона почала *приходити* до себе, почала розуміти, де вона. Та се *протвереження* не було для неї приємне. Бачачи себе в панському *покої*, при горючих лампах і серед купки тих цікавих напівп'яних панів, вона страшенно перелякалася. Вона зрозуміла, що проспала весь день до вечора, що запізнилася додому, та тільки одного не розуміла, як се сталося, що вона після обіду і склянки вина, котрими почастував її Адась, могла так твердо заснути, чого се голова у неї болить так страшенно і в роті чути такий поганий смак, і як се сталося, що замість Адася вона опинилася в товаристві оцих панів, а Адася десь зовсім нема.

— Ой господи!— скрикнула вона і вирвала свою руку з руки Тадзя.— Що ж се я наробила! Я вже давно мусила бути дома!

І вона зробила такий рух, немовби хотіла проміж панами пройти до дверей.

— Е, ні, серденько, так не можна,— крикнув Тадзьо.— Ти мусиш нам сказати, що ти тут робиш?

— Я? Я нічого... Я спала,— промовила Маланка.

— Спала, спала. Але відки ти тут узялася? Як ти ввійшла, що тебе ніхто з слуг не бачив?

— Я з паничем... Я прецінь не сама...

— А, так ти з паничем! — скрикнув пан Калясантий.— Він тебе сам запровадив чи ти добровільно прийшла?

Маланка видивилася на нього.

— Ну, скажи, ти його дуже любиш, га? Чи ти тільки так до нього прийшла, в гостину?

— Ти часто так приходиш сюди?

— Ну, а як панича нема, то, може би, ти і з нами погостилася? Така гарна дівчина, нам буде дуже приємно.

— Ну, Маланю, справді! — промовив Тадзьо.— Поки твій панич прийде, сядь собі ось тут з нами, напийся вина! Гей, ти, хло, подай сюди келішки з вином!

— Нам усім! Нам усім! — крикнув пан Калясантий.— Усі вип'ємо на здоров'я гарної Малані,— чи ти справді так називаєшся, га? Гарне ім'я!

— Ну, Маланю, на, не бійся нас! — приговорював пан Еміль, подаючи їй келішок з вином.— Панич зараз прийде, а ми його гості. Ну, чого ж ти так стоїш? На, бери і пий!

— Пустіть мене! — скрикнула нараз Маланка і прожогом кинулася наперед, відсуваючи своїми крепкими руками набік влазливих паничів. Пан Еміль похитнувся і розлив вино на підлогу, а на пана Калясантого наскочила Маланка так сильно, що він відскочив аж до стіни і вилив на себе все вино не тільки з келішка, але і з бутельки, котру держав у лівій руці.

— Ах ти, худобо неотесана! — скрикнув він, із сентиментально слізливого тону відразу впадаючи в грубіянський.— А ти що робиш? Ми до тебе делікатно, а ти тручаєшся? Що ти собі думаєш, що ти на толоці зі своїми парубками?

І він, не думаючи довго, замахнувся і вдарив її в лице. Маланка, котру в її розгоні зупинили лакеї, зойкнула тихо і рванулася оп'ять, щоби вибігти з покою.

— Держіть її! — кричав розлючений пан Калясантий.— Вона, мабуть, злодійка, покрала щось з панського покою.

— *Сам ти злодій! — уся облившися полум'ям, відповіла йому Маланка.*— Пустіть мене! Чого ви хочете? Господи! Додай мені сили!

І вона, добуваючи всіх сил, пхнула одного з лакеїв до стіни так міцно, що той покотився на підлогу, а сама кинулася до дверей, волочачи за собою другого. Та пан Калясантий, Тадзьо і Еміль заскочили їй дорогу.

— Ні, стій! Тепер не втечеш,— мовив до неї лагідно, але рішучо Тадзьо.— Ми не можемо тебе пустити, поки

панич не прийде. Слуги говорять, що не бачили, як ти сюди входила, а панича бачили. Значить, се не може бути правда, щоб ти з паничем увійшла.

— Пустіть мене! Пустіть мене! — з слізьми в очах, важко дишучи, благала Маланка.

В тій хвилі лакей, що був упав на підлогу, зірвавшися, прискочив до неї і з злості вдарив її кулаком у карк.

— Ти, негіднице! — скрикнув він.— Ти ще тут будеш шарпатися? Чекай, ми тебе зв'яжемо і жандармам віддамо. Вони з тобою інакшу справу зроблять. Будеш ти не тої співати.

Ся погроза була для Маланки мов удар обуха в тім'я. Вона змалку страшенно боялася жандармів і дотепер не могла ніколи на них глядіти без страху. Тож, почувши, що її хочуть віддати жандармам, вона відразу пригадала собі всі ті страхіття, які їй розповідано про жандармів. Їй мигнули в уяві кайдани, ланцюги, карабіни з насадженими багнетами: а ось її, оковану, ведуть селом, усі біжать на ню дивитися, всі з неї глузують, матері показують її дітям, а діти шепчуть, говорять, а далі кричать, верещать за нею: злодійка, злодійка! І вона зовсім стратила застанову, пам'ять, розважу. Дикий страх довів її майже до безумства. Вона почала кидатись, шарпатись, рватися, у одно повторяючи:

— Пустіть мене! Пустіть мене! Я не злодійка!

Почалася коротка, та шалена боротьба. П'ять мужчин (бо пан Альфонс мовчки, з філософічним супокоєм придивлявся тій сцені) кілька мінут моцувалися з одною дівчиною. Вона вдарила одного лакея в лице так, що йому бризнула кров з носа, потім штовхнула в груди лицарського пана Калясантого, відірвала Тадзеві рукав від сурдута, а пана Еміля копнула ногою так сильно, що той з зойксм повалився на крісло. Та вкінці удалось її перемогти. Один лакей ухопив її за праву руку і закрутив їй на хребет так сильно, що аж кість хруснула, і Маланка з голосним окриком упала на коліна.

— Ти, гадюко! Ти, безпутнице! — люто кричав пан Калясантий, хапаючи її за коси і пригинаючи її голову вниз.— Чекай лишень, мч тобі покажемо, як з нами боротися! Гей, хлопці, в'яжіть їй руки!

Лакеї моментально скрутили їй руки на плечах.

— Ведіть її сюди! — командував далі проповідник шляхетського демократизму, показуючи двері спальні. Лакеї

пхнули Маланку до спальні, в котрій було темно і тільки з сусіднього покою доходив туди скісний стовп світла.

— Обшукайте її, чи чого не вкрала,— командував він дальше і, засвітивши в спальні свічку, примкнув двері від покою. По хвилі розлягся зі спальні голосний крик Маланки — такий голосний та розпучливий, що прочі панове в покої аж здригнулися.

— Кайцю, не роби дурниць! — скрикнув, не рушаючися з місця, пан Альфонс.

— Ну, що ви скажете про таку відьму? — гнівно говорив Тадзьо, оглядаючи свій розфалатаний рукав.— Адже її справді варто провчити.

Пан Еміль усе ще сидів на фотелі, держачися обома руками за живіт і загризаючи губи з болю.

— Ох! Та я б її роздер! Я б її... Адже се звір якийсь, не дівка!

В спальні крик утих, тільки чути було глухе шептання, тихі прокляття пана Калясантого та важке сапання Маланки. Паничі в покої замовкли і прислухувалися, їх лютість помалу втишувалася, верталася холодніша розвага, і в серці у кождого робилося якось несмачно, а далі чимраз більше бридко і погано. Усі почули, що на їх очах, при їх помочі і співуділі сталося ось тут щось таке дике та несуразне, таке погане та огидне, що може важкою плямою впасти на ціле їх життя, одним замахом розбити всі їх плани і надії, що вони, перед хвилею ще весела і безжурна компанія, оце нежданo-негадано перебули одну з рішучих, фатальних і страшних хвиль свого життя. І як се сталося? З чого се пішло? Пощо, для чого се так вийшло? Фатальна хвиля була така коротка, така незвичайна, ні з чим не зв'язана, нічим не мотивована, що розум не вмів у першій хвилі впоратись з її враженнями, не вмів дійти до якого-небудь ладу. Всі вони сиділи понурі і пригноблені, навіть пан Альфонс стратив свій філософічний спокій і, кинувши в кут недопалене сигаро, крикнув голосно, обернений до дверей спальні:

— Кайцю! Скажу тобі рішучо, що ти крайня худобина!

В тій хвилі з лускотом отворилися двері покою, що вели з передпокою, і в них показалася постать старого сивоголового мужика, без капелюха, з розвіяним довгим волоссям, босого, в короткім суконнім лейбику. Лице його було образом тривоги і перестраху. Се був старий Деменюк.

— Моя дитина! Моя дочка! Де моя дочка? — скрикнув він, впадаючи до покою.— Де вона? Я чув її крик — ще он там, за городом бувши, я чув, як вона кричала: «Татку! Татку! Рятуйте!» Скажіть, панове, де вона? Де ви її поділи?

В тій хвилі зі спальні роздалося страшенне, проймаюче стогнання, мов чоловіка, що конає у страшних муках, а при тім має щільно затканий рот і не може кричати. Деменюк, мов ранений звір, кинувся туди, отворив двері і, бачачи, що там діється, заревів мов скажений, так що паничам здавалося, немов увесь фільварок захитався в своїх основах від сього нелюдського крику.

Потім голосний стук, немовби хто кинув міх жита з поду на землю, і глухий зойк пана Калясантого — потім довга, довга тиша, переривана тільки якимсь шелестом, якимсь шептом та важким хлипанням. Паничі сиділи мовчки на своїх місцях, тільки пан Альфонс неспостережено на пальцях вийшов на подвір'я і велів чим швидше запрягати коні. Потім отворилися двері спальні і вийшов старий Деменюк, піддержуючи Маланку. Вона була смертельно бліда, її прекрасна голова безсильно звисала на батькове рам'я, а руки обіймали батькову шию. Не кажучи ані слова, обоє вийшли геть з покою, а за хвилю були за обрубом фільварку, мов дві безтілесні тіні потонули в сумерці тихої, теплої літньої ночі. Ще пару мінут пройшло, і гості, не дочекавшися Адася, посідали на фіакра і на Адасеву бричку і веліли візникам їхати якмога швидко.

В покої, де недавно перед тим відбувалися всі оті потрясаючі сцени, ще світилося, лакеї мовчки робили порядок після недавньої сутолоки, коли нараз мовчки ввійшов до покою Адась. Він був задиханий, мокрий від роси і також блідий як стіна. Та лакеї сього не завважали, бо й самі були збентежені і тремтіли на саму думку про те, до якого діла були помічниками.

— Що тут сталося? — запитав Адась, озираючись довкола.

— Ні... нічого.... про... прошу ясно... ного пана,— пробулькотів один лакей.

— Вони поїхали?

— Так.

— Чому на мене не чекали? Що се значиться? Відки тут такий непорядок? Ай!

Адась скрикнув се остатнє слово, немовби нараз наступив на остре скло і воно вбилось йому глибоко в босу ногу.

А причиною сього викрику було те, що він побачив свою спальню отворену, ліжко збентежене, свічку засвічену, крісло перевернене.

— Що тут сталося? Хлопці, говоріть зараз! Що тут було?

— Та... та... та нічого... Що ж би... мало...

Адась прискочив до одного з них мов у нападі скаженої лютості, вхопив його за груди і, потрясши ним, безсильним зо страху, мов горсткою, крикнув йому над ухом.

— Мерзенний! Зараз мені скажи, що тут було, а ні, то смерть твоя!

Лакей, увесь тремтячи і ледве видушуючи з горла слово по слові, оповів коротко, що сталося. Оповідання се неначе сокирою підтяло Адася.

— Ідіть спати! — сказав він лакеям, а сам по їх відході замкнув за ними двері. Потім сів при столі на фотелі, де ще недавно сидів пан Альфонс. Сів і впер очі в світло лампи, прислонене рожевим абажуром. Тонучи поглядом у тій світло-рожевій плямі, він сидів без думки, без руху, але й без сну, аж поки пляма не почала бліднути-бліднути, поки літнє сонце золотим колесом не викотилося з пурпурової мряки і не зазирнуло крізь вікно до його покою.

XII

Та ми ще вернемось до тайн і чарів тої ночі.

Розлившися безбережним морем понад землею і позапалювавши на небі незлічимі свічечки на те тільки, щоби тим виразніше показати, яка вона темна, та глибока, та густа, ніч пустилась на чари. Дмухнула по лугах і порічинах і покрила їх густими сивими туманами пари, що стояли недвижно, мов незлічимі полки, готові в далекий похід. Широчезною долонею погладила по ланах і полях, і колосисті лани жита і пшениці, похилившися з легким шелестом під тою долонею, потім піднеслися вгору, випростувалися і стали тихо, недвижно, насторожившись, немов заперли в собі дух і слухають, що далі буде. Потім та стара чарівниця виняла з мішечка жменю золотого піску і кинула його в простір: розсипалися золоті зернятка і почали літати довкола, осторожно, звільна пробираючись крізь густі тіні та стовпи мряки, крутячись над млаковинами, підносячись угору, то знов зупиняючись на хвильку на однім місці; се палахкотіли часті на торських багновинах

блудні огники. Деякі з них, гуляючи понад сіножатями, забігали аж у панський сад, що густою темною масою бовванів на склоні,— та тільки сміліші зважувались вверчуватися глибше в ту темну гущавину на те тільки, щоби по кількох хвилях у ній згаснути. Та ніч сим не вдовольнилася. Вона почала з великого мішка пригорщами брати грубий кришталевий горох і розсипати його по землі. Тихо-тихо падав той горох на трави, на листки, на квітки, чіпляючись острих їх кінчиків, сточуючись у глибину їх барвистих чашечок, роздроблюючись на дрібнесенькі перли на шовкових волосочках, що встелювали листя деяких ростин, тут і там важко, чутно спадаючи з високого дерева вниз і вдаряючись о широку плахту лопуха.

Висипавши весь запас гороху-роси, стара чарівниця стрепенулася,— і по всій природі пройшла тиха дрож. Понесло холодом — ніжним та таким проймаючим, що, здається, й старі дуби та липи почули його і стрепенули своїми коронами так, що з них тисячі перел посипалися вниз. Замовкли соловії в гущавинах, вітер притаївся, так що чути було тихе капання роси, немов із соток очей мірно та ненастанно капали незримі сльози. Десь-не-десь пролетів чорний жук, бринячи протяжно та меланхолійно, мов далекий відгомін якоїсь журливої думки. І здавалось, що вся природа стишилась, замерла на момент в якімсь німім ожиданні.

Ai Ось воно! Тихо-тихо скрипнула фіртка, що вела з двора до саду, і, осторожно ступаючи, якась поява шмигнула крізь неї і, мов в'юн у болоті, моментально потонула в темряві, що заповнювала сад. Потонула і немов зовсім пропала, розвіялась без шелесту, без сліду, так що садівник, котрий у своїй будці прокинувся було при скрипі фіртки, надаремно напружив слух, щоб почути бодай найменший шелест у саду. Він ждав добру хвилю, але, не чуючи нічого і чуючи надто хропіння пса, що спав тут же обік будки, заснув і собі ж. Тільки після яких десяти мінут темна поява, причаєна в пітьмі о яких десять кроків від будки, тихенько поповзла далі, мов гадюка, пробираючись крізь корчі і високі лопухи. Виповзши з саду, чорна поява випрямилася, відітхнула, стрепенулася, щоб стрясти з себе грубі краплі роси, що понависали у неї на волоссі, на лиці, на руках і на одежі, і бігцем пустилася далі, стежкою поперек сіножаті. Одним духом перебігла аж до містка, перекиненого через торецьку річку, та тут зупинилася,

виняла з-під поли свого вбрання якийсь звиток чорного шмаття, напомацки найшла коло містка здоровий камінь, вложила його в середину того звитка і, міцно скрутивши звиток, замахнулася, щоби кинути його в воду. Та ні! Вона, мабуть, пригадала собі, що коло моста вода мілка, і, подумавши хвильку, пустилася бігти вниз попри річку, бродячи по пояс у високій, мокрій траві. Пробігши так зо двісті кроків аж до місця, де річка закручувалася і творила глибоку, корчами обросту калабаню, нічна поява швидко вкинула там свій пакунок і щодуху побігла далі. Бігла якийсь час долі річкою, потім перескочила її в вузькому місці і скрутила під гору, до фільварку, на ниву, засаджену картоплею. Якийсь час вона бігла бороздою, потім зупинилася, присіла, слухала. Що се таке? Серед ниви немов щось ворушиться? Чи то дикий кабан картоплю риє? Та ні, дикий кабан був би чорний, а се біле. Нічна поява почала тихо, помалу сунутись далі. Друга, біла поява випростувалась на хвильку — се була жінка, селянка, з мотикою в руці.

— Бестія! — буркнула чорна поява.— Ось де зайшла картоплю красти.

Та чорна поява не кинулась на злодійку, не гукала, не полохала її, але тихесенько, хильцем, майже повзком пробиралася далі, раз у раз тривожно озираючись. Ось біла поява оп'ять схилилася — чути її сапання і удари мотики о суху землю — ось пронеслось її глибоке зітхання — якісь слова, чи то молитва, чи прокляття — та нараз що се? З недалекого гостинця донеслись нові голоси. Дуднять поспішні кроки по твердо втоптаній стежці, чути важке, розриваюче душу ридання, а далі слова:

— Таточку! Таточку! Пустіть мене! Я не хочу жити! Я собі смерть заподію!

Се тонкий дівочий голос говорить. А в відповідь йому старечий, розбитий голос:

— Дитино моя! Бог з тобою! Що ти говориш? Здайся на бога! Він бачив твою кривду, він її помстить.

Чорна поява мов прикипіла до місця, слухала не ворухнувшись, слухала довго ще, хоч ридаюча дівчина і її старий батько були вже далеко. І жінка, що крала картоплю, також чапіла скулившись, поки вони пройшли. Та не було їй сьогодні щастя. Ледве пройшли ті двое, коли се заскрипіла брама в фільварку, роздався тупіт кінських копит, а по хвилі дві брички заторохтіли гостинцем. Жінка

оп'ять схилилася вниз, прилягла в борозду, та чорна поява, чуючи той туркіт, випрямилася і, невважаючи на свою дотеперішню осторожність, пустилась бігти в напрямі до гостинця, замахала руками і скрикнула щосили:

— Гей, гей!

— Ой, господи! Пропала я! — скрикнула в тій хвилі жінка, що крала картоплю, і, покинувши мішок і мотику, пустилася втікати долі нивою. Та крик чорної появи не зупинив тих, що їхали гостинцем. Брички поторохтіли до Торок, а коли жінка по якійсь хвилі обернулася, чи чорна поява біжить за нею, не бачила вже нікого на полі. Вся тремтячи зо страху і стужі — вона була в одній сорочці і вся промочена росою,— вона стояла ще якийсь час на місці мов остовпіла, ловлячи ухом далекий туркіт бричок по селі, ще дальше гавкання собаки і ті неясні шелести літньої ночі, що видає сонна природа. Ось туркіт на хвилю затих, а замість нього роздався голосний протяглий свист:

— Фіііі! Фі-фі-фіііі!

Тихо. Потім знов затуркотіли брички, та вже щораз тихіше, дальше, невиразніше, поки туркіт їх не зіллявся з тими неясними шелестами літньої ночі, що видає сонна природа. Тоді жінка важко зітхнула, перехрестилася і звільна, осторожно почала повзти назад на те місце, де покинула свій мішок з картоплею і мотику. Чорна поява не забрала нічого, все лежало на своїм місці. Та жінка вже не всмілювалася копати. Вона поспішно вхопила мішок, завдала його собі на плечі, взяла мотику і оп'ять поповзла як могла швидше, долі нивою, аж до самого її кінця. Дійшовши до кінця, вона, не входячи на сіножать, півперек загонів, засаджених картоплею, дійшла аж до гостинця і, тривожно озираючись та важко дишучи під вагою мішка, поспішала до села. Дійшовши до кінця села, вона оп'ять зійшла з гостинця, щоб не йти серединою села, де її могла побачити селова варта. Вона з трудом перелізла через рів і попід паркан, що обгороджував обійстя коваля Гердера, стежкою поповзла на загумінки. Зупинилася на хвилю, а далі заглянула крізь шпару в паркані. У Гердера ще світилося, чути було якийсь гомін. Та ось пси загавкали, і жінка з картоплями не дожидала, поки вони вибіжать на стежку, але щодуху поповзла далі, хрестячись та шепчучи отченаш.

Ось вона зупинилася і скрутила вбік, на вузеньку стежечку, що вела до перелазу: ось, стогнучи, почала перелі-

зати через перелаз, не скидаючи мішка з плечей, коли ся разом по тій же стежці, тільки з противного боку, надбігла якась друга постать, задихана, перелякана, мов якимись незримими страховищами гнана, і прожогом кинулась до того самого перелазу так нагло, що вдарилась о мішок з бараболями, що був на плечах у жінки.

— Йой, а се що? — скрикнула перелякана постать, зупиняючись.

— Господи! А се що? — в тій самій хвилі скрикнула жінка і пустила мішок, котрий так і гепнувся під ноги переляканій постаті.

— Се ти, Марто? — мовила перелякана постать.

— Ой, господи! Та це Цвях! — скрикнула жінка.— Що з тобою? Де був?

— Се відки бульба? — запитав Цвях, не відповідаючи на її питання, а беручи мішок собі на плечі.

— Коло фільварку накопала. Що було діяти? Чень же з голоду не будемо мерти. Але говори, куди тебе носить? Адже казали, що тебе війт до арешту замкнув.

— Та замкнув, дводушник, щоб йому мову замкнуло. Набили мене в коршмі, ще й до арешту замкнули вдодатку. Ну, та що мені їх арешт! Я виважив одну дошку в підлозі і виліз. Але то байка. То пусте. А от що я тепер бачив — ой господи, жінко! Що я тепер бачив!..

Він уже переліз був через перелаз. Згадавши про те, що він бачив перед хвилею, він увесь затремтів, скулився і притулився до жінки, мов перепуджена дитина. Голос його, перед хвилею мало що не крикливий, тепер знизився до ледве чутного шепту.

— Ну, що ти таке бачив? Чого трясешся?

— Ой жінко! Страшно подумати! Ходім до хати, я тут не можу...

— Та що таке? Говори-бо!

— Ні; ні, ні! Ходім до хати. Знаєш, я був у дворі...

— Все тебе чогось до двора носить! Ей, чоловіче, чоловіче! Напитаєш ти собі знов якоїсь біди в тім дворі!..

— Та ні, ти лишень послухай! Адже я таке бачив!.. Господи, та ти би на місці вмерла, якби ти таке побачила. Ще досі дрож по мні проходить, коли про се погадаю. Ходім, ходім до хати! Живо, щоби нас тут хто не побачив!

І Цвях шугнув передом, а за ним поспішала його жінка, раз у раз хрестячися та шепчучи молитву.

Хата Цвяхів стояла на кінці довгого і вузького, як кишка, городу, в котрім були всього чотири широкі грядки. Хата була старенька, під соломою, занедбана і давно небілена. Перед нею від гостинця стояли дві головаті та дупленаті верби, що служили заразом за стовпи, до котрих прикріплені були ворота. В хаті не світилося. Діти спали. Цвях і Цвяшиха посідали на приспі.

— Ну, говори, що там таке ти бачив? — запитала Марта.

Цвях нахилився до неї, обняв її голову лівою рукою, прихилив до себе і почав щось швидко, задихаючись та путаючись, шептати.

— Ой господи! Та не може бути! Ой, мати божа! — скрикувала Марта час від часу, слухаючи його оповідання.— Бійся бога, чоловіче! Се не може бути! Ти п'яний! Тобі приснилося!

— Щоб мене свята земля не носила, коли хоч отіцечко брешу! — клявся Цвях.

— І ти бачив усе? На власні очі?

— Кажу ж тобі, що бачив!

— Господи, господи! Що ж се таке? Що з того буде?

— Або я знаю!

Марта заломала руки, глянувши на нього.

— А я знаю! Ой, знаю, чоловіче, що буде! Все на тебе звалять! Всьому ти будеш винен! За все ти відповідатимеш!

— Що? Я? — скрикнув Цвях мов ужалений.— Ну, що ти говориш? Як же се може бути, коли я нічого не винен?

— А от побачиш! Згадаєш моє слово! Ой господи! Що ж мені тоді робитоньки!

— Але, жінко! Чого ти журишся, коли се не може бути. Адже я бачив...

— Воліли б тобі очі повилазити, щоб ти й світа божого не бачив, от що! — скрикнула жінка.— Волів ти каменем сидіти в тім арешті, де тебе посадили! Та гов! Тебе бачив хто, як ти тікав із арешту?

— Та хто мав мене бачити? Якби побачили, то гадаєш, що були б мене пустили?

— А ти міг би вернути там назад так, щоб також ніхто не побачив?

— Чому ні? Можу.

— Ну, то знаєш що? Я тобі раджу і прошу тебе, милим богом тебе заклинаю: іди заразісінько там і влізь до арешту, лязь і спи аж до самого рана. А рано я прийду до тебе,

принесу тобі їсти, то щоб я тебе застала ще сплячого, розумієш?

Цвях подумав хвильку, а далі, зірвавшися з місця, сказав поспішно:

— Розумію! Добре ти мені радиш. Добраніч!

І, не кажучи нічого більше, він скулився вдвоє і побіг огородом оп'ять туди, відки перед хвилею прийшов. А жінка, посидівши ще хвилю на приспі і прошептавши молитву, пішла до хати і, не передягаючись, у мокрій сорочці лягла спати на дошках, застелених клаптем соломи і грубою веретою. Та вона довго не могла заснути, оберталася з боку на бік, раз у раз січучи зубами, важко зітхаючи та шепчучи молитви.

А стара чарівниця-ніч бачила все те, чула все те, бачила й чула ще далеко більше. Не новина їй людські злочини, людські терпіння, людська тривога, та проте вона любить такі сцени, розсипає всі свої багаті чари, щоб додати таким сценам якнайбільше дикої поезії, проймаючого жаху. Вона любить дразнити людей, підбуджувати їх фантазію і заповнювати її тисячними уроєними страхіттями, більшими і страшнішими від дійсної дійсності. Вона, як добрий режисер, дбає не тільки про зміст штуки, але також про декорації і костюми. І поки отут, в тім тихім темнім куточку землі, мовчазливі, перелякані, напівсвідомі актори відграють страшну криваву драму і роблять усе що треба, щоб її зав'язкою підготовити незвісну їм розв'язку, чарівниця-ніч тисячами таємних очей слідить за кождим їх кроком, зазирає їм у очі, в руки, в пазуху, в саму глибину душі, шепче їм до уха таємничі шепти, незрозумілі а такі страшні, що їх кров від них ледом стинається, воля чується немічною, вся душа, мов тростина від вітру, хилиться за подувом таємного фаталізму. Пітьма довкола. Свічка меркоче, мов догасаюче життя. Глибокі стогнання проносяться мов десь із-під землі і потрясають не тільки душею людською, але, здається, й основами всеї природи. Гарячково бігають актори кровавої драми, нишпорять за чимось, носять щось, шепчуть щось, обдумують щось, міркують, радяться, а все без зв'язку, без плану, мов у помішанні, мов під обухом. А коли зирнуть нараз поза себе, в той бік, де би їм зовсім не треба глядіти, то бачать притулене до темного вікна бліде, перелякане, знайоме, огидне лице несподіваного, непожаданого свідка. Мертва хвиля мертвого перестраху. Тихі шепти. Ще один позирк — страшенного

лиця нема при вікні. Надвір! Нема нікого, не чути нічого! Се був привид, була мара, був жарт, страшливий жарт старої чарівниці-ночі.

— Гі, гі, гі! Гу-у-у! — роздається нараз проразливий регіт тут же, над їх ухами. Їх серця завмирають, кров збігається до серця, тіло холоне. Та по хвилі груди підносяться звільна, вертає притомність і застанова. Се сова, що має гніздо в дуплі старої липи. Се новий жарт старої чарівниці-ночі.

— Патиком, патиком, патиком! Там тріс, там тріс! Туррр! Ці, ці, ці, ці, куіть!

Се соловейко щебече-промовляє на вишеньці, під самим вікном комнати, з котрої від часу до часу доходить до нього глухе стогнання та харчання. Дрібна пташина не розуміє, що значать ті дикі тони, щебече-заливається, величає чудову літню ніч, і меркотячі зорі, і пахучі липи, і дрімаючі рожеві та білі квіти, і оті легенькі хмарки, що залетіли далеко-далеко на схід і там уже починають наливатися ледве замітним зеленкувато-пурпуровим відтінком, першим признаком неблизького ще сходу сонця. Від сеї хвилі всі чари ночі безсильні; сон найсильніше притулює до своїх грудей землю і її грішних та бідних дітей, наводить бодай хвилевий супокій на їх душу, поки ранок розбудить їх до нового життя, до нових турбот, до нової праці і нового страждання.

ЧАСТЬ ДРУГА

I

Велично сходило сонце над торецькою рівниною. Була якась така тиша, така врочиста повага на землі і в повітрі, щось таке невидиме, невловиме та чутке і могуче тремтіло в природі, мов німа тривога перед приходом грізного судді. Чулося щось мов глибоке, насилу здавлюване зітхання; тривога сірою мрякою повзла низом-низом, захапувала щораз більше простору, холодом віяла супроти пречистого, безхмарного неба, немов силкувалась і там здобути собі місце. А сонце звільна, велично і супокійно виринало в своїм маєстаті. Правда, перед ним розливалось пурпурове море, кроваве озеро; воно невдержимо котилося зі сходу чимраз вище, залило півнеба і виявляло тривожній, безсильній, грішній землі почервоніле від гніву лице грізного месника. Та ось східний край того кровавого сяйва почав наливатися золотом, жевріти розпаленою платиною, немов якесь величезне горнило. І нараз із сього горнила виринуло осліпляюче-ярке, грізне, нестерпиме для людського ока сонячне лице. Швидко і мітко воно зирнуло на землю. Для нього не було на ній тайни, воно знало її наскрізь, віддавна,— адже вона кість від кості і тіло від тіла його; воно знало її наскрізь ще відтоді, коли вона, підхоплена безумним світовим вируванням, ще ледве згустівши з космічних газів, розжарена, відірвалася від його величного тіла і, мов молоде нерозумне ягнятко, брикаючи та виpуючи, покотилася в темний і холодний простір, щоби якусь хвилину — кількасот мільйонів літ— пожити на волі, віддільно від своєї могучої матері, хоч і в тісній залежності від неї.

Від тої хвилі минув спорий шмат часу; тодішня невинна бриклива овечка вспіла вже значно охолоти та підтопта-

ться, розвела собі чимало всякого «дробу», що нишпорить по ній, чогось шукає, щось собі думає, до чогось квапиться, б'ється та товчеться між собою, родиться і гине, мов рясні бульки на воді в дощову днину. Велично і маєстатично дивиться сонце на сю дивовижу, котру воно ж і помогло виплодити. Воно любить її, інтересується нею, як дитина забавкою, і приглядається тим день в день новим і вічно старим перемінам з таким зацікавленням, як ми часом змінам дивоглядних фігур у калейдоскопі.

Але нині сонце вставало в недобрім гуморі. Воно чуло, що щось недобре скоїлось на землі, і скоро тільки раз зирнуло на землю, на торецький двір, у вікно офіцини, то в тій же хвилі мало охоту відвернутися і з докором люблячої та строгої матері буркнуло до дочки-землі:

— Ага! Ти вже знов!

Земля мовчала понуро, силкуючись покрити своє лице холодною паморокою, але се їй не вдавалося. Сонце, побачивши її змагання, наморщило променясті брови і крикнуло:

— Гей, мої золоті промені! Далі наперед! Січіть отсю мглу! Коліть її! Прошибайте наскрізь! Не дайте їй своїм серпанком заслонювати правду! Не дайте їй допомагати до захования злого діла! Все виясняйте, все виводіть на світ божий! Нехай недармо люди звуть мене праведним сонцем! Хочу бути праведним і не дати неправді з укриття панувати над світом!

І вже холодна мряка почала рватися, шматкуватися на лиці землі, мов старий пошарпаний серпанок. Глибоке зітхання встиду і болю підняло грудь землі, затремтіло в цілій природі, стрепенуло всякою живою душею. Потягло чимсь прикрим, душним, мов запах теплої крові. На сонних налягли важкі змори, діти заплакали в колисках, а хто прокинувся, той з тривогою озирався довкола, не знаючи, що сталося на світі, далі хрестився і шептав:

— Дух святий при нас і при хаті!

В торецькім дворі всі ще спали. Хоч починався робочий день, та тут ніхто не спішився ні до якої роботи. Навіть пахтяр, прокинувшися на хвилину і підвівши голову, хоч бачив, що сонце сходить, в знесиллі опустив оп'ять голову на тверду, сіном напхану подушку і в одній хвилі заснув, мов камінь у воді потонув. Пастух спав також мов забитий; не його діло було самому будитися; він знав і привик уже до того, що його господар-пахтяр мусить уперед сам

збудитися і подоїти корів, а тоді, певно, і його збудить, а для нього кожда проспана хвилина була дорожчою золота. А дворакам нікуди було спішитися, вони могли спати, доки їх пані не закликала.

Та проте важка душна атмосфера, що засіла над торецьким двором сього рана, швидко уділилася й людям. Насамперед захопила звірів. Пес садівника, що спав коло буди, нараз зачав жалібно вити. Голос його мов тупим заржавілим ножем різав сонну, поранкову тишину, просвердлював слух тих, що спали в дворі по різних закамарках, і всюди будив якесь прочуття лиха. Садівник, почувши те виття, зірвався на рівні ноги і, вихиливши голову з буди, закликав пса:

— Цу, цу, Босий! На ту, на!

Пес сумно якось зирнув на свого хазяїна і, знов піднявши морду догори, обернений до офіцини, завив з цілого могучого горла, та так страшно, що садівника щось аж за серце стисло. Він піднявся зі свого леговища і вийшов зовсім з буди.

— Цу, цу, Босий! — промовляв він до пса.— А тобі що такого? Чого ти виєш?

Розумний звір підбіг до свого господаря і почав лащитися до нього. Він замовк, але кілька разів поглянув на двірську офіцину, шерсть на його хребті починала їжитися, і він, видимо, силувався, щоб оп'ять не розняти морди і не завити з цілої переляканої душі.

— Диво якесь! Що йому таке? — воркотів сам до себе садівник.— Чи не сталося тут що-небудь нечисте, борони господи!

І він, вийшовши на стежку, почав роззиратися по саду, та, не бачачи нічого незвичайного і продрогши від раннього холоду та рясної роси, закликав пса з собою і подався оп'ять до своєї буди.

— Ну, ну, Босий!— мовив він до пса, гладячи його по голові та стараючись успокоїти його,— не бійся нічого! Лежи тихо, не полохай людей зі сну!

Босий глядів своїми вірними очима хазяїнові в лице, немов старався порозуміти його бесіду. А бачачи, що хазяїн його лізе під мішок, що служив йому за покривало, і лягає ще спати, він і собі ж, найшовши вигідне місце в кутику на соломі, звинувся в каблук і, обкрутившися так зо два рази, ляг, положивши голову на задніх лабах, і заснув.

Та спокій уже не вернувся в двір. Правда, соловії сьогодні не тьохкали до схід сонця, тільки воробці в листі дерев цвіркали та пищали, мов на дощ. Та ось корови в стайні почали непокоїтись: їх здивувало те, що їх хазяїн так довго не приходить доїти їх; вони знали, що ось тут, за стінкою стайні, лежить купа прив'ялої, вчора накошеної конюшини, котру приготовлено для них до припусту; запах її долітав до них крізь проруб у стіні, вони витягали голови в той бік, а далі одна з них заричала звільна, протяжно, тужливо. Бачачи, що на сей голос ніхто не входить до стайні, вона заричала удруге, а за нею підняли голос і другі. Понісся той голос по подвір'ї, розбудив у кухні Гапку, а в крайнім покоїку пахтяра, котрий відразу зірвався на рівні ноги, зирнув на сонце, що власне почало золотити вікно його цюпки, і, воркотячи щось спросоння, принявся термосити пастуха, кричачи йому над вухом:

— Ну, вставай, лежню! Вставай! Корови ричать, а ти вилежуєшся!

І Гапка в кухні пробудилася від сього рику. Вона протерла очі, шепнула «Jezus, Marja», а підвівши голову і бачачи, що вже «день як бик», проворкотіла:

— А щоб вас витерло, лежибоки прокляті! Бідна худібка ричить на припоні, а вони вилежуються якоїсь сатани! І де той непочесний пахтяр, щоб єму світа божого не видіти!

І, знявшися з постелі, вона налила собі води в миску, почала митися, а опісля, чешучись, завела на весь голос:

Usłyszałam śliczny głos,
Jak Maryja woła nas:
„Pójdźcie do mnie, moje dzieci,
Wzywam was, ach, wzywam was!"[1]

І в стайні почалося життя. На підрі над стайнею, на купі соломи прокинувся Гадина. Відки він тут узявся, заснувши вчора в комірці обік кухні? Се діло лишилось невиясненим, хоча до вияснення загадки могло причинитись те, що недалеко від Гадини, вся зарита в соломі, лежала Параска, котра сеї ночі не спала коло пані. До тайн минувшої ночі належало й те, як вони найшлись обоє і яким способом дістались на підрю. Прокинувшись від рику ко-

[1] Я почула чудовий голос Марії, яка звертається до нас: «Ходіть до мене, мої дітки, я кличу вас, я кличу вас!» (*польськ.*). — *Ред.*

рови, Гадина протер очі, сів і хвильку пригадував, де він і що з ним діється. Крізь діри в дасі зазирало до нього денне світло; воно швидко протверезило Гадину і вияснило йому його положення. Він схопився на ноги, оглянувся довкола, а зуздрівши одну ногу Парасчину, що висунулася з соломи, скочив до Параски, розгріб солому і, термосячи її за плече, скрикнув з переляком у голосі:

— Параско! Щоб тобі добра не було! Параско! Вже сонце зійшло! Всі в дворі побудилися, а ми спимо! Вставай зараз і біжи до пані, а то догадається. Тоді пропали ми! Ну, живо, спіши! Я біжу наперед, щоби нас хто не побачив разом!

І, не чекаючи на відповідь розіспаної Параски, він зіскочив з підрі на солому, що лежала на тоці, а відси вихилив голову на подвір'я, озираючися, чи хто його не бачить. Переконавшися, що на подвір'ї пусто, він, схилений, як кіт, прошмигнув у напротивні двері і, не замічений ніким, пробіг у свою комірку, де, немов нічого й не бувало, почав збиратися, свистати і співати, очевидно, стараючись, щоб його почула Гапка в кухні. По хвилі він і сам увійшов до кухні і почав митися. Гапка вже вичесалася і заходилася розпалювати під кухнею.

— Ти також, дармоїде, не маєш що робити та висипляєшся до полудня, га! — буркнула вона до Гадини.

— Ну, вже й до полудня! Не бійся, ще пороблю тоту роботу, що маю завдану, а як буде треба, то ще найду час і на те, щоб тобі крижі висмарувати, як тебе почнуть кольки колоти.

— А кололо б тебе, щоб тобі всі дохторі ради дати не могли, ти, песя віро якась, а! — люто скрикнула Гапка.— Ну, чи бачите, люди добрі,— кричала вона, обертаючися до дверей, в котрі ніякі добрі люди й не думали входити,— отся блощиця ось як до мене говорить. Та я тобі всі кості поламаю, ти, басурмане! Я тобі окропом очі випарю!

— Ну, ну, вже й розтеркоталася,— лагідніше промовив Гадина, обтершися рушником і розчісуючи своє патлате волосся, в котрім ще стирчали стебла соломи.— Я ж тобі нічого злого не сказав! А, сказавши правду, яке у тебе право наганяти мене до роботи? Чи ти мій наставник який, чи окоман? Ясна пані сама тебе о то не просить.

— Але мене серце болить, як бачу таких дармоїдів. Я собі тут коло кухні руки пазолю, щоби вам наварити жерти, а ви хоч би що-небудь робили! Чи встиду не маєте, чи

бога ані крихти не боїтесь — бігме, не знаю. Але не бійся, все те буде вам пораховано! О, дубельт вам се порахується, кожда кришка, котру ви задармо зіжрете!

— Ну, ну, почала вже! От дай кавалок хліба, то побачиш, як я зараз цупко робитиму. Ти думаєш, що я вже такий лежаний хліб! А я, небого Гапко, як захочу, то й двох закасую. Правда, на чужім робити, чорт знає кому і пощо, мені не хочеться. Та й кому б се хотілося. Але нехай-но я на своє стану!..

— Ого-го! Там-то ти лису гору перевернеш. Вже я бачила таких робітників. На язик крепкі були і також так розмахувались, що коби їм на своє. А стали на своїм, то ой-ой-ой, як тонко почали співати. Так любо курей пасти гонили, що аж ну!

— О, я не такий, Гапко! Бігме, не такий. У мене курка буде мати в хаті що їсти. Ади, вчора ясна пані казала мені он ту траву під поповим вікном викосити. Досить я ще досі натще, але щоб тобі показати, що я потрафлю й натще своє діло зробити, то я як стій беру за косу, і побачиш, що, поки ще тут бульбу звариш, я своє діло зроблю.

— Таке-то й діло велике! Але я певна, що й того ти не зробиш! Щось би велике в лісі здохло, якби ти се зробив.

— Ану, побачиш!—скрикнув Гадина і вибіг із кухні.

Пані Олімпія спала як убита. Перший раз від довгого часу сеї ночі спала твердо, спокійно. Перший раз не мучили її ніякі змори, не почувала страху, не прокидалася, не кричала крізь сон. Лежала горілиць, розкидавши руки, віддихала глибоко і рівно напіврозкритим ротом, причім губи її від часу до часу легко порушувались, немов шептали якісь таємні, ні для кого не чутні слова. В позамиканій спальні було гаряче, аж душно, але ся духота не будила її. Вона не прокинулась ані тоді, коли пес завив, ані коли корова заричала, ані коли спів Гапки лунав по подвір'ї, ані коли Гадина клепав і набивав косу, ані коли пахтяр попід її вікна туркотів візком, їдучи з молоком до Львова, ані коли пастух зараз за ним гнав корови на пашу, гейкаючи та лускаючи з батога. Давніше спів соловія будив її зо сну, скрип фіртки, лускіт батога або який-небудь інший далекий гомін або близький шелест; нині все те немов не доторкалось до неї, не порушувало її нервів. Вона спала смачно, твердо, спокійно, мов дитина по купелі, мов чоловік, що по довшій важкій слабості прийшов до здоров'я і уперве заснув покріпляючим здоровим сном.

Та ось залопотіло щось у сінях перед дверима спальні; хтось, входячи поспішно, в сутінку спіткнувся о масницю, котрою підперті були двері, і, копнувши її ногою, попхнув так, що вона з лускотом покотилася набік. Пані Олімпія і від сього гуркоту не збудилася. Ось чиясь рука несміло, звільна почала відхиляти двері спальні; заскрипіли двері на заржавілих завісах — пані Олімпія ані не ворухнеться, спить собі преспокійно. Ось увійшла до спальні Параска — смертельно бліда, перелякана, вся тремтить, важко дихає; видно, страшне щось висить на її поблідлих, широко розхилених устах. Підходить до пані, бере її за руку — пані Олімпія спить, не прокидається. Параска підносить панину руку і знов опускає її, не відважується торгнути; підносить ще раз і ще раз опускає,— пані Олімпія не чує сього, лежить мов нежива та дихає рівно і спокійно в тихім, глибокім, здоровім сні.

— Прошу ясної пані! Прошу ясної пані! — задихаючись, шепче Параска, нахилена над панею Олімпією, та тільки тоді, коли добре торгнула її за руку, пані розкрила очі і здивованим, сонним поглядом зирнула на неї, не рушаючися з місця.

— Се ти, Параско? — промовила пані звільна.— Що то, вже рано? Але то я чудесно спала!

— Прошу ясної пані! Прошу вставати! Там таке...

— А що там таке? Чи що сталося?

— Ой, прошу ясної пані! Нещастя! Страшне нещастя!

— Нещастя? — все ще спокійно, мов не вірячи або не розуміючи сього слова, мовила пані.— Що за нещастя?

— Ой! Страшне нещастя! Єгомостя вбито!

— Єгомостя? Котрого єгомостя?

— Таже нашого, старого.

— Що, о. Нестора? — скрикнула пані, немов аж тепер зрозуміла, о що ходить, і, сплеснувши в долоні, сіла на ліжку.— Бійся бога, Параско, що ти говориш? То не може бути!

— Правду говорю, прошу ясної пані! Прошу піти подивитися! Я зирнула лиш здалека, то мало не вмерла зо страху. Такий страшний лежить, весь у крові!

— Господи! Що за нещастя! Що за нещастя! — шептала пані і почала вся тремтіти, мов у лихорадці.— Що се може значити? Адже се страшенна річ! Адже се до віри не подібне!

Отак розмовляючи, тремтячи та зітхаючи, вона встала, вмилася і, впорядкувавши прихапцем волосся та убравшися по-буденному при помочі Параски, вона вийшла зі спальні і, ледве переводячи ноги, поспішила до офіцини.

II

Сінешні двері тої офіцини, де було помешкання о. Нестора, були широко отворені. Крізь двері видно було людей, що стояли в присінку; се були: Гапка, садівник і Гадина. Сей остатній, вибравшися косити траву під вікном о. Нестора, побачив, що не тільки сінешні двері офіцини були незамкнені, але й другі двері, що вели до покоїв о. Нестора, були нарозстіж отворені, а, зазирнувши досередини, побачив, яке нещастя сталося з о. Нестором, і наробив крику.

Пані Олімпія хитким непевним кроком наблизилася до групи, що стояла в дверях помешкання о. Нестора, і не сміла ввійти досередини. Люди розступилися мовчки перед нею. Всі були бліді і перелякані.

— Та що тут сталося? — зламаним голосом запитала пані Олімпія.

— Нещастя! — відповів садівник.— Єгомость убиті! Адіть, онде лежать.

І він показав у півтемну просторінь. Від сінешніх дверей видно було все в передпокої; двері з передпокою до покою також були отверті, а насеред покою, близ ліжка, видно було недвижну темну масу. Тільки привикнувши до сутінка, що панував у покої (вікна в покої і в передпокої були позаслонювані), можна було розпізнати стать чоловіка, що лежав горілиць, розкиданий на землі, обернений головою до порога, в калюжі крові.

— Господи! — скрикнула пані, зирнувши досередини, і перехрестилася.— Відверни і заступи від такого!

Всі мовчали, а пані Олімпія чула, що всіх очі з якоюсь бездушною цікавістю, з якимись глухими підозріннями та докорами звернені були на неї. Під перехресним огнем тих німих поглядів вона почула себе дуже ніяково, та в глибині її душі кричало щось: «Не дайся! Покажись сильною, спокійною! Не дайся!»

— Треба зараз післати по жандармів,— буркнув понуро садівник.— Тут очевидна річ, що якийсь кримінал стався.

Сі слова були для пані Олімпії мов перший вистріл, що розпочинає битву, мов острога для коня. В її очах блиснула енергія. Неспокій пропав, вона випрямилась.

— Очевидна річ, кажете? А ви були всередині, в покої?

— Та ні, ніхто не був,— відповіла Гапка.— Страшно, а може, й не належиться... або я знаю.

— Хоч по війта треба післати,— доповів її думку садівник.— Самим ніяк не слід приступати до вбитого.

— Та хто ще знає, може, він і не вбитий? — промовила пані.

Всі видивилися на неї. Таке припущення нікому з них і в голову не прийшло від першої хвилі, коли побачили о. Нестора на підлозі, простертого в кров'яній калюжі. І тепер ніхто з них не вірив сьому, та проте всі ахнули з несподіванки. Пані не давала їм часу отямитися.

— Ходіть лишень! Погляньмо ближче! Адже чоловік! Хто знає, чи є пощо кликати війта і жандармів. А коли треба буде, то, звісно, покличемо.

Сі остатні слова, висказані спокійно і рішучо, трохи направили неприємне враження, яке спочатку зробили слова пані Олімпії на всіх присутніх. Звільна, осторожно, ненастанно озираючись довкола, всі пішли наперед. В передпокої не добачили нічого підозреного. До покою ввійшла перша пані Олімпія, та вона, як здавалось садівникові, уникала якось дивитися на о. Нестора, а тільки, обійшовши його здалека, почала пильно роздивлятися по покою.

— Тут все в порядку,— промовила вона.— Не видно, щоб які-небудь злодії...

Та тут перервав її слова голосний окрик Гапки:

— Прошу ясної пані! Єгомость живі! Єгомость ще дихають!

— Господи! — скрикнула пані, та таким якимось голосом, відмінним від дотеперішнього, не то радісним, не то смертельно переляканим, що всім мов ножем у груди кольнуло.

Гапка тим часом припала до о. Нестора. Приклякнувши на коліна, вона піднесла його голову з землі. Лице о. Нестора було страшенно бліде, чоло і волосся все в крові, сорочка на груді також кровава. Він дихав, але очі його були замкнені, немов у глибокім сні. Впрочім, був роздягнений, тільки в сорочці і штанах; ліжко було зім'яте, але на ньому не видно було слідів крові; видно, що катастрофа

стряслась над ним вночі, коли він уже спав, але не в ліжку.

— Води, Параско! Води подай! — крикнула Гапка, котра славилась в селі тим, що вміла «давати раду» в припадках наглої і тяжкої слабості.

— А я би радив зараз післати по війта і шандарів,— мовив садівник, роззираючись по покою і передпокою.— Он те вікно в передпокої отворене, туди міг ввійти лихий чоловік, пек би йому було!

— Але ж хорого чоловіка треба рятувати! — скрикнула Гапка і при помочі Параски почала обмивати голову о. Нестора і тверезити його.

Пані тим часом стояла мов остовпіла, не сміючи зирнути на те, що її служниці робили з о. Нестором. Тільки слова садівника оп'ять укололи її, мов шило.

— Ану, переконайтеся, чи справді вікно відчинене!— промовила вона, видимо силуючись бути спокійною.

Садівник приступив до вікна, відсунув стору і попхнув вікно, щоб його отворити. Показалось, що вікно не вітворяється. Долішнього скобля бракувало, але верхній був засунений і держав.

— Бачите, що вікно замкнене,— промовила сумовито, але з певним тріумфом у голосі пані Олімпія.

В тій хвилі о. Нестор відкрив очі, а з його груді роздалося глибоке, протяжне, болюще стогнання:

— Оооо! Оооо!

— Живий! Живий! — оп'ять, мов перелякана, скрикнула пані Олімпія. Вона попробувала глянути на нього, але зараз же відвернулася, мов від виду гадюки.

— Ох, не можу бачити крові! Не можу бачити ран! — скрикнула вона.

— Най ясна пані будуть спокійні,— мовила Гапка, котра тим часом промила чоло і лисину о. Нестора.— Тут ран великих нема, тілько отсей один синяк, із котрого потекла кров. Від того єгомость чень не згинуть.

— А на груді відки кров? — запитав Гадина.— Ади, сорочка вся кровава.

Гапка розіп'яла сорочку на о. Несторі, але рани на груді не було ніякої. Кров на сорочці походила, очевидно, з тої самої рани на голові.

Гапчині слова справді вспокоїли паню Олімпію. Коли рану промито, пані остаточно здужала пересилувати себе і поглянути зблизька на о. Нестора. Тепер він зовсім не

був такий страшний, як перед хвилею. Блідий, мов труп, непритомний ще, він, проте, дихав правильно, стогнав міцно, зовсім не харчав, як конаючий. Рана на горішній часті чола, трохи з лівого боку, була велика, майже як долоня, вся синя, аж чорна, напухла, і тільки з одного боку, на протягу якого півтора цаля, шкура трісла і з розсілини плила ще й досі кров. Гапка заходилась, власне, при помочі мокрого рушника і губки спиняти кров. Приглянувшись уважно рані, пані Олімпія спокійно і рішучо промовила:

— От іще люди! Якого страху мені завдали! Розбійники! Убитий! Бог знає, що видумали! А то простісінька річ: о. Нестор уночі впав з ліжка та й о щось тверде вдарився головою. Се з ним уже пару разів траплялося, тілько що досі ніколи так не розкалічився. Ну, та се ще не є нічого страшного. Кілька день полежить та й буде здоров. А ви вже зараз і війта, і шандарів! Тьфу! Доктора — хіба що доктора треба буде спровадити, та й то не конче. Рана зовсім не є небезпечна. Потовкся троха, закровавився, але то нічого.

— Але прошу ясної пані поглянути, кілько тут крові з него зійшло. І молодого б се ослабило, а то ж старий чоловік. Доктора конче потрібно,—промовив садівник, котрого рішучі слова пані Олімпії почали було вспокоювати а котрому, проте, власне чуття шептало, що тут щось та не так.

— Прошу ясної пані, єгомость досі ніколи вночі не падали з ліжка. Вони сплять спокійно. Та й о що би тут таке могли вдаритися? — неосторожно вмішався Гадина.

— І що ти тут мішаєшся? — офуркнулася пані Олімпія.— Чого тебе тут потрібно? Волиш іти до своєї роботи, ніж тут очі витріщати та дурниці говорити!

— Та я так лишень... я нічого,— пробулькотів Гадина, змішаний не стільки словами, скільки громовим поглядом, який кинула на нього пані Олімпія і котрий він добре знав. Для того, не гаючись довше і заспокоївши свою цікавість, він вийшов з покою, взяв косу, що стояла оперта о стіну знадвору, і, обійшовши фірткою через сад до огородця перед вікном офіцини, принявся завзято викошувати високий бур'ян, що заповнював той огородець зеленню, цвітами та запахом свіжої ростинності.

В покої тим часом служниці порались коло о. Нестора. Пані Олімпія, раз підхопивши думку про те, що о. Нестор,

чи то в неспокійнім сні, чи в якій-небудь слабості кидаючись на ліжку, випав з ліжка вниз головою і вдарився о щось тверде, хоч би о дерев'яну ніжку ліжка або о «хлопця» до ззування чобіт, держалась тої думки твердо, повторяла її на різні лади, немовби старалася вмовити в себе і в усіх окружаючих певність і віру, що іменно так, а не інакше воно сталося, а інакше й бути не могло. А скоро так було, пригода тратила всякий сенсаційний, кримінальний характер, ставалась звичайним нещасливим випадком, в котрому ніхто не винен, з котрим нема що й носитися. Сей погляд силою мимовільної сугестії швидко уділився не тільки Гапці й Парасці, але навіть недовірливому садівникові, котрий якийсь час іще щось воркотів, пильно придивлявся то до кантів ніжки, то до «хлопця», о котрий о. Нестор звичайно ззував із себе чоботи без ніякої чужої помочі, і остаточно, напівпереконаний, здвигнув плечима і похитав головою.

— Га, та, може, воно й так було. Або я можу знати. Коли ясна пані кажуть, що се вже не перший раз він так спадає з ліжка...

— Авжеж, авжеж! Я се найліпше знаю, бо звичайно рано заходжу до нього. Він сам мені не раз се говорив! — поспішно мовила пані.

— Та то так! О випадок не тяжко, а ще такому старому чоловікові. А в покої, кажуть ясна пані, нічого не бракує? Не видно, щоби ту хто що господарював?

— Адже самі бачите, що все в порядку. Шафи позамикані, комода заперта. Якби злодії були, то, певно би, не таку замішанину лишили. Шукали би грошей, ну, а знаєте, як чужі люди грошей шукають, а ще вночі, то не дуже о те дбають, щоби все в порядку лишити.

— Та то правда,— мовив садівник, чимраз сильніше переконуючись о правді слів пані Олімпії.— Тілько ось що, прошу ясної пані. Як ми сюди прийшли, то двері були поотворювані.

— Як то поотворювані? — здивувалась пані Олімпія.

— Гадина сказав,— вмішалася в розмову Параска,— що, забираючись косити траву в городці, посмотрив отсі сінешні двері. Так якось припадком посмотрив — двері незамкнені. Отворив їх, заглянув до сіней, а двері до передпокою і до покою єгомостя обоє нарозтіж повідчинювані. «Відразу,— каже, — мене переполох обгорнув, бо о. Нестор звичайно дуже старанно на ніч замикався».

— Ну, ну, ну! Замикався! Се вже він бреше! Часом замикався, то правда. Але часом — звичайно, старий, слабовитий, непам'ятливий, та й забуде замкнути. Чи раз я сама заставала рано двері його передпокою незамкнені, хоч він іще спав!

— Я також пару разів заставала двері незамкнені!— потвердила Гапка, все ще пораючись коло о. Нестора, котрий, помимо всяких старань, не приходив до себе, а тільки стогнав і важко дихав.

— Ну, дівчата,— мовила пані Олімпія,— треба конче щось робити з ним! Гей, дядьку! Поможіть нам підняти його та покласти на ліжко! Не можна ж хорого так лишити на підлозі.

— А я думаю, прошу ясної пані, чи не добре би було змити його груди і плечі зимною водою,— може би, так борше прийшов до себе? — мовила Гапка.

— Добре, добре! Ну-ко, піддержіть його! Знімайте з нього оту сорочку! Так! Ось вода!

І всі четверо, не виключаючи й пані Олімпії, почали мити і натирати о. Нестора. Свіжа холодна вода справді підбадьорила хорого. Він підвів голову, в очах заблищав огоньок свідомості. Стогнання зробилися живіші, голосніші, та з-поміж них почали прориватися невиразні, уривані слова.

— Ой! Бо-о-лить! Ой... як же тя-жень-ко! Голова! Де мо-о-я голова? Хто ме-е-е-ні голо-о-ву взяв? Оооо!

— Маячить! Нещасний! Видно, в голові біль тяжкий чуе! Ану, Параско! Живо ліжко постели! Перенесемо його на ліжко!

— А сорочку чи сю саму на нього надінемо? — питала Гапка.

— Е, ні! Я зараз вийму чисту з комоди! Хіба ж можна хорого в такій закровавленій сорочці класти? Доктор прийде, люди поприходять — де ж се можна, щоби панотець так лежали.

І вона, не гаючись, виняла з комоди білу сорочку і наділа її на о. Нестора, котрого опісля три женщини при помочі садівника поклали на ліжко. Пані Олімпія сама поправила йому подушку, підложила яська так, щоб хорому було якнайвигідніше.

— Я би радив до голови оковити прикладати,— мовив садівник.— Се на такі рани дуже помагає.

— Не бійтеся, ми се і без вас знаємо,— відповіла Гап-

ка, котра почала знов поратися коло пораненої голови о. Нестора, перемиваючи закровавлений рушник та губку. О. Нестор при найлегшім дотику до його голови стогнав страшенно, судорожно хапався пальцями за подушку, за груди, за що міг і тратив притомність. Очевидно, біль був страшенний. Та коли Гапка поперемивала все, а пані Олімпія зі свого покою принесла в фляшечці оковиту, котрою намочено губку і приложено до рани, він швидко вспокоївся, і здавалось, що заснув.

— Не треба йому надто докучати. Вступімся від нього, лишім його в спокої. Як трошечка проспиться, то сон покріпить його,— говорила спокійно, лагідно пані Олімпія, мов мати, дбаюча о спокій хорої дитини. Перший садівник послухав її слів і, вклонившися їй, пішов до свого діла.

— А ти, Параско, візьми собі води і вимий тут підлогу,— промовила пані з тим самим спокоєм.— Адже ж не випадає, щоб отака калюжа крові тут лишалася. Вимий добре і піском посип. Нині літо, швидко висхне, а хорому се не пошкодить.

— Слухаю ясної пані! — промовила Параска і, вхопивши коновку, побігла за водою.

Розпорядившись отак, пані аж легше відітхнула.

— Ой господи! — мовила вона, обертаючись до Гапки.— Та й перелякали ж мене! Я вже думала, чи справді тут яке забійство не сталося! Вся помертвіла! Бо подумати лишень, якби, не дай боже, справді щось таке сталося на моїм обійстю, та ще з єгомостем! Господи! Та ж я не пережила би того встиду, того поговору людського! Та богу дякувати, що сим разом відвернув від мене се нещастя! А як думаєш, Гапко, він дійде швидко до притомності? — перервала нараз свої сердечні виливи і, приступаючи близько до Гапки, з якимсь острахом вдивлялася в бліде, старече, напівтруп'яче лице о. Нестора.

— Не знаю, прошу ясної пані,— мовила Гапка, також видивляючись в о. Нестора.— Щось мені та його рана не подобається. Вона, мабуть, тяжча, ніж мені зразу здавалося.

— Тяжча? Як то тяжча?

— Боюсь, що то не тілько шкура прорвалася, але під нею й кість проломана.

— Що ти говориш, Гапко! Де ж то може бути?

— Не знаю напевно. Але коли я доторкнулася зраненого місця, то здавалося, що кість подаєся під пальцем.

— Але ж, Гапко! Якби кість була проломана — адже там під нею мозок — то він би вже не жив!

— Ні, прошу пані! Буде живий. Се ще не конче, щоб відразу вмер. Але мені таки здається, що мозок у него нарушений. Бо від чого ж би він так довго лежав непритомний? А коли мозок нарушений, то вже бог знає, чи й прийде він до себе.

— Ну, Гапко! Не згадуй про таке! — промовила пані немов з докором, але з таким якимось відтінком бодрості в голосі, що бистріший від Гапки слухач був би підмітив якусь таємну радість при такім ореченні.

Власне прийшла Параска з водою, і пані зараз змінила тему розмови.

— Ну, Гапко, ходімо лагодити деяке снідання. А ти, Параско, будь тут, а якби хорий прокинувся, то покличеш або мене, або Гапку.

— Тут конче треба, щоби хтось раз у раз при хорім сидів. І то хтось тямущий,— мовила Гапка.

— Ну, таж маємо... Господи! А я загуталась та й про головне й забула! А ще сюди йдучи, думала про нього. Гапко! Що се значиться, що Деменюка нема? Де Деменюк?

— Не знаю, прошу пані! Я відучора вечора його не бачила.

— Як то, і не ночував дома?

— Не знаю, я його не бачила ані вночі, ані нині рано.

Отак розмовляючи, вони обі вийшли з офіцини на подвір'я. Пані Олімпія зирнула у городець перед вікном, де Гадина вже докошував бур'ян.

— Слухай, Гадино,— обізвалась пані,—ти не бачив де Деменюка? Коло єгомостя треба би комусь раз у раз сидіти. Я не все маю час, Параска ще менше, а Деменюк був би до сього найліпший.

— Я бачив Деменюка, але не нині, а ще вчора вночі,— мовив Гадина.

— Вночі? О якім часі?

— Не знаю. Вже було темно. Ага, та саме перед тим, як ясна пані мене здибали на подвір'ї.

— Де ж ти його бачив?

— А тут.

— Де тут?

— В помешканні єгомостя. Єгомость розмовляли з ним досить довго, а потім він пішов геть. Казав, що йде до коваля Гердера.

— Як же ж ти се бачив? Як чув?

— Я ходив по саду... садівник мене просив обійти, чи хто де не закрався... Дивлюся з тамтого боку, в вікні у о. Нестора світло. Я підійшов під вікно і бачив...

— Що ж ти бачив? що? — поспішно питала пані. Поза її плечима пішов мороз, по лиці розлилася смертельна блідість, на чоло почав виступати холодний піт. Гадина не бачив сього. Він стояв з косою в руці і похилив лице вниз, бачачи по невчасі, що непотрібно вирвався з сим оповіданням, котре може наробити йому біди.

— Ну, говори, говори, що ти бачив? — налягала пані.

— Та нічого особливого! —відбріхувався Гадина.— Те, що кажу, те й бачив. Застукав хтось до дверей, о. Нестор запитав: «Хто там?» Відповідає: «Я, Деменюк». О. Нестор вітворив. Увійшов Деменюк, оба почали розмовляти...

— О чім?

— Або я знаю, о чім? Я не міг чути. Те тілько я чув, що Деменюк сказав: «Іду до Гердера».

— І вийшов?

— Та вийшов.

— Ти бачив, як вийшов?

— Бачити не бачив, але чув, як о. Нестор замкнув за ним двері.

— Замкнув?

— Замкнув.

— На замок?

— Здається, на замок. Я чув, як ключ ценькнув у замку.

— Ну, а потому що було?

— Я не знаю. Я пішов геть, пішов спати.

— А де ти спав?

— Та ось тут, у своїй комірці.

Пані Олімпія перевела сей перший протокол з Гадиною в чотири очі, сперта руками на плоті городця; за плотом, віддалений о кілька кроків, стояв Гадина з косою в руках. Гапка зараз із помешкання о. Нестора пішла до кухні, а Параска мила підлогу в покої о. Нестора. Пані і Гадина говорили швидко, притишеним голосом, хоч довкола не було нікого, хто б їх міг підслухати, бо садівник зі своїм псом власне обходив сад і находився досить далеко від них.

— Ну,— мовила пані, трохи вспокоєна словами Гадини,— надіюсь, що Деменюк швидко прийде! Докошуй

сей бур'ян і знеси його до стайні, а потому прийдеш до мене до покою, то я тобі скажу, що маєш далі робити.

І вона пішла півперек подвір'я до свого помешкання. Але тут немов щось спинило її на порозі. Якийсь несупокій затрепався в її душі. В грудях зробилося так тісно, що їй формально булося страшно ввійти між чотири стіни свого непривітного помешкання. І вона пішла далі, до руїн старого двора, вигоном до улиці, а в її голові вертілася все одна думка:

«Бестія сей Гадина! Він щось знає, та не хоче сказати! Він щось бачив, щось чув більше, ніж говорить! Ну, та вже я видобуду се від нього! Він мені мусить усе виспівати! Тілько помалу, зручно, осторожно, не перехапуючись! Господи! Як же ж ся півгодина мене змучила! Та се ще нічого. Що то далі буде?»

В тій хвилі очі її, склонені вниз, мимохіть якось піднялись угору, визирнули на улицю. І в тій же хвилі ноги під нею задилькотіли, в груді сперло дух, немовби й серце перестало битися; холодний піт виступив по всьому тілі. Пані помертвіла, стала на місці мов вкопана, а в очах її потемніло. Найстрашніший привид не був би так перелякав її, як те, що вона тепер побачила, хоч се була дуже проста, звичайна, натуральна річ. Вулицею долі селом ішов жандарм, звичайний патрулюючий жандарм, в чаку з когутячим пір'ям, в мундирі і з карабіном. Побачивши паню дідичку, він салютував їй, та, на диво — і се, власне, зробило на пані таке могуче враження — не минав двора, а скрутив з дороги і почав іти прямо до пані Олімпії.

III

Жандарм був знайомий пані Олімпії з видження. Досі вона чула себе так далекою по свойому соціальному положенню від людей того роду, що хоч не раз бачила в селі постенфірера Шеремету, хоч він кілька разів бував навіть у неї в дворі задля різних справ, вона дуже мало звертала на нього уваги. Жандарм та жандарм,— а що він за чоловік, добрий чи злий, спосібний чи неспосібний і до чого власне спосібний, а до чого ні,— сим вона й не думала інтересуватися. Тож не диво, що тепер, коли Шеремета почав наближатися до неї і коли вона інстинктово почула в душі, що з сим чоловіком прийдеться їй видержати першу і, може, рішучу боротьбу, вона видивилась на нього

так, немовби перший раз в житті його бачила, сконцентрувала в очах усю силу свого духу, всю свою проникливість і догадливість, вироблену вихованням, досвідом, знанням вищого світу і освітою, щоби відгадати, проникнути душу, думки і намір сього плебея, одягненого в мундир, від котрого чути було запах препарованого спирту, котрим були чищені гудзики його мундира.

Постенфірер Шеремета був високий статний мужчина, з чорними довгими вусами, довгим простим носом, чорними блискучими очима, з широкими рум'янцями на здоровім лиці, осмаленім сонцем. Постать його так і дихала здоров'ям, силою і енергією, а в очах світився простий розум, виострений службою. Тільки тепер уперве пані Олімпія запримітила, що сей жандарм був дуже вродливий мужчина і що будь на нім замість жандармського мундира — батистова сорочка і тонке дороге вбрання, будь він не жандарм, а який-небудь вельможний граф або барон, він робив би фурор, за ним пропадали б дами, він був би «звіздою», «львом» товариства. Ся увага якось так мимовільно, бог зна відки мигнула в голові пані Олімпії, мабуть, з привички до таких «естетичних» оцінок кождого, хто перший раз звертав на себе її увагу. Та тепер їй було не до естетики, і для того зараз у слідуючій хвилі вона почала пильніше слідити його лице, щоби змірити, зміркувати обсяг його інтелігенції, котра в даній хвилі могла статися найстрашнішим її ворогом в разі, якби оказалася завеликою, а найліпшим її союзником в разі, якби була малою і слабосилою. А поперед усього їй важно було доміркуватися, чого се він повертає до двора? Чи він знає, що тут сталося? Від кого і яким способом міг о тім дізнатися? Якої тактики держатись їй супроти нього? Вулиця перед двором була широка, а вигін, що вів попри згарища старого двора на подвір'я, був також доволі довгий, так що поки жандарм, ступаючи без поспіху мірними широкими кроками, наблизився до пані, вона мала час прийти трохи до себе після наглого перестраху першої хвилі. Вона стала при самім кінці вигону, тут, де він доходив до подвір'я, так що жандарм, розмовляючи тут з нею, міг бачити подвір'я, але не бачив докладно тої офіцини, де сталося «нещастя», і загалом не міг зміркувати, що діялося в глибині подвір'я. Пані Олімпія зовсім логічно міркувала, що коли жандарм знає вже, що тут сталося, то піде прямо на місце, а коли не знає, то лучче буде не підпускати його близько, щоб без

потреби ні о чім не дізнався. Інстинкт самоохорони говорив їй, що за всяку ціну треба старатися виграти час, протягти відкриття і розголошення «нещастя», що сталося в її дворі.

Наблизившися, жандарм ще раз салютував перед панею і зупинився в такім віддаленні, якого вимагало ушанування для пані графині.

— Дуже перепрошаю ясневельможну паню,—мовив він плавно, рівно, кладучи ліву руку на шийку від кольби свого карабіна,— що смію так вчасною порою тривожити. Я вчинив се тілько для того, що побачив ясневельможну паню на подвір'ї.

«Значить, не знає ще нічого! В якійсь іншій справі приходить!» — подумала пані Олімпія, набираючи нової відваги. До жандарма вона не мовила нічого, а тільки з виразом напівстрогим, напівчемно питаючим дивилась йому в лице.

— Тут учора у ясневельможної пані і у молодого пана дідича на фільварку були гості зі Львова,— мовив жандарм.

— Так, були.

— А не могли б мені ясневельможна пані сказати, чи вони всі вже від'їхали, чи, може, дехто лишився?

— Не знаю напевно. У мене нема нікого, а у Адася на фільварку, може, хто й є. Чи пану потрібно чого від них?

— Ні, ні! — поспішно промовив жандарм.

— Можете піти на фільварок і там розвідатись,— мовила далі пані з певним ущипливим відтінком в голосі.

— О ні! Чого там! Я тілько... тут невеличка формальність... Може би, ясневельможна пані були ласкаві сказати мені... Тут між гістьми один пан був, його другі панове кликали Кайцьо. Яке його властиве ім'я і прозвище?

— Кайцьо... Кайцьо...— повторила пані Олімпія, немов пригадуючи, хто то такий міг бути, а на ділі вона міркувала:

«Що се значить? Чого він потребує? Видно, що хитра якась бестія, здалека заходить, так що й не знати, до чого прямує? Пощо йому сього Кайця? Адже ж не думаю, щоб він його справді на щось потребував. Видно, що хоче зайти мене з майки. Ну, та чекай, зо мною ти не так легко справишся, як тобі здається».

І додала голосно:

— Перепрашаю вас, пане постенфірер, але у мене така пам'ять до назв... Розуміється, Кайцьо — то пан Калясантий... знайомий мого сина, чудесний чоловік... був, був учора,— але як він на прозвище називається, бігме, не тямлю. Я в товариствах рідко буваю і з тими панами видаюся хіба тоді, коли зволять до мене загостити, то де вже мені знати їх назви?..

Пані балакала свобідно, стараючись, щоб її слова виглядали так, немовби плили зі щирого серця. Жандарм стояв перед нею, покірно слухав тих слів, притакував головою, та коли пані скінчила, він оп'ять зачав своїм звичайним смирним та твердим голосом:

— Дуже перепрашаю ясневельможну паню, але позволю собі запитати ще одно. Для мене було б важно — то є не так-то дуже й важно, а так потрібно знати, де би я міг найти того пана Калясантія? Чи то який пан із сусідства, з села, чи, може, зі Львова?

— І сього не можу вам сказати. Здається, що приїхав учора зі Львова з Адасем, але то розуміється, що десь на селі має маєтність. Мій Адась з леда-ким не буде товаришувати.

— Розумію! Розумію! Я й не думаю нічого подібного. Пан граф Адам звісний в цілій околиці яко взір молодого благородного чоловіка. А щодо пана Калясантія... як то ясневельможна пані його назвала на прозвище?

— Я ніяк його не назвала,— строго промовила пані, показуючи вид, що ся розмова починає її нудити.— Я вам сказала, що не тямлю його назви.

— Ах, правда, правда! Перепрашаю, дуже перепрашаю! Так от про пана Калясантія ясневельможна пані кажуть, що він обиватель.

— Так думаю. Напевно сього не знаю, але думаю по тім, як він чудесно розуміється на конях, на полюванні, на грунтах, на лісах і на всякого роду господарстві! О, то дуже світлий чоловік. А в товаристві який милий!

Говорячи се, пані Олімпія чула, як у душі її ворушиться злість і підступає до серця. Чого сей жандарм причепився до неї і пристає з тим Калясантим? Чи вона для нього якесь бюро інформаційне? Та ще гірше, ніж на жандарма, пані зла була на себе. Замість відпалити жандармові коротко а доссадно, щоб йому відійшла охота нудити її, вона стоїть ось тут, і показує йому чемний вид, і говорить з ним як за якийсь обов'язок, і пускається перед ним у такі ін-

тимності, котрих би й зовсім не слід було виговорювати перед чоловіком, так дуже нижчим від неї соціально, а що найгірше, що всі її зусилля — оказатись супроти сього жандарма гордою, гнівною або недоступною, падуть на землю, мов птахи без крил, що її злоба против жандарма — безсильна, що вона не може — таки фізично не може — не строїти супроти нього привітного лиця, не говорити лагідно й обширно о речах, про котрі він не питає і не потребує знати. В душі її ворушилося безмірно прикре та завстиджуюче чуття власної безвладності, подібної до безвладності воза, що, раз попавши на похилу площу, сам власним тягарем безупинно котиться вниз.

— Припускаю, припускаю, що все се так,— мовив жандарм,— та проте... Може бути, що се тілько людська злоба... я, власне, рад би переконатися... Але тут, прошу ясневельможної пані, до нас на того пана Калясантія прийшло донесення. Досить неприємна річ...

— Що такого? Донесення на пана Калясантія?

— А так. Дуже мені прикро було чути се, а головно для того, що донесення доторкало хвилевого гостя ясневельможної пані графині і пана молодого графа.

— Але о що ж ходить? Що таке сталося?

— Нічого особливого! — мовив жандарм.— Я думаю, що то або проста сплітка буде, або якась дрібна формальність. Ясневельможна пані зволять дарувати, що не можу висловитись докладніше, але що ж, моя служба не позволяє на се. Якби тут був молодий пан граф, то я не сумніваюся, що він вияснив би нам сю справу в одній хвилі і не треба би було ніяких дальших заходів.

— Дуже жаль, що Адася тут нема. Він, певно, на фільварку, бо не думаю, щоб учора вночі з гістьми поїхав до Львова.

— Або що? Може, мав намір і він їхати? — з острахом запитав жандарм.

— А так, намір був, але я думаю, що Адась не поїхав. Дуже був утомлений вчорашнім днем.

В тій хвилі з глибини подвір'я надійшов Гадина, держачи в руках якісь сподні і з переляканим видом кличучи:

— Прошу ясної пані! Прошу ясної пані!

Пані Олімпія озирнулася і окинула його громовим поглядом.

— Дай мені спокій! — сказала сердито.— Бачиш, що я занята.

Гадина і сам якось зацукався, побачивши жандарма, та проте вважав потрібним ще раз окликнути паню.

— Я тілько хотів сказати...

— От іще туманище!— скрикнула пані, обертаючись оп'ять до нього і чуючи прилив холодної тривоги. Щось немов шептало їй, що те, що мав сказати Гадина, могло б відразу обернути справу в якийсь інший бік і наробити їй багато клопотів. І, збираючи докупи всі сили свого духу, вона сказала до Гадини, силуючись вимовити се якнайспокійніше і найрівнодушніше:

— Я за хвилечку буду готова. Іди до мого передпокою і зажди, коли щось маєш мені сказати, а тут мені не докучай!

Гадина обернувся і пішов.

— Видять пан,— мовила пані з відтінком жалю над своєю власною долею,— отаке моє раз у раз! Такі всі тумани, з найменшою дрібницею до мене йдуть. Тут роздерлося, тут чогось бракує, тут се зробити, там те,— ніколи жадне власним розумом не розбере, а все до мене! За всім до мене!

— Видно, що ясневельможна пані так їх призвичаїли, що всі до пані, як діти до матері. Видно, що мають довір'я до ясної пані, знають, що ясна пані справді про все дбає, у все входить.

Пані Олімпія з усміхом приняла сей комплімент.

— Се може бути, що я й призвичаїла їх до того, собі на лихо. Та все-таки я воліла б, щоби кожде хоч троха подумало власною головою, заким з усякою дрібницею до мене лізти. А то інколи, знаєте — невелике наше господарство, а проте голова ходором ходить, коли отак з усіх боків до тебе одно за сим, друге за тим, третє знов за чим іншим. А кождому дай, кождому порадь, кождому скажи, виясни, витолкуй, і, представте собі, найчастіше все надармо! Кожде, проте, зробить по-своєму, перепутає, попсує та й годі. Ой, доля наша з тими людьми!

Жандарм слухав сих нарікань з очевидним вдоволенням. Чи йому підхлібляло те, що така вельможна пані, графиня, промовляє до нього так, як до рівного, чи йому з якої іншої причини пожадані були ті інформації, досить — він слухав і якось не квапився відходити.

— Ну, та я розбалакалася,— мовила нарешті пані Олімпія,— а пану, певно, ніколи.

— Ні, овшім! Я дуже рад. Я ще хотів ясневельможну паню запитати о одну річ.

— Ну, прошу,— далеко привітніше, ніж спочатку, мовила пані Олімпія, котра рада вже була позбутися сього грізного свідка зі свого обійстя.

— Перепрашаю дуже, що ще раз верну до вчорашнього, але чи не могли б ясна пані сказати мені, хто ще тут був учора з гостей з паном молодим графом?

— Хто був? Їй-богу, так мені тяжко спам'ятати назви. Та от—а! Був доктор Васонг, адвокат львівський, потому...

— Дякую ясневельможній пані! — мовив жандарм кланяючись.— Мені досить! Мені аби одного. Д-р Васонг — о, се звісний адвокат, знаменитий адвокат! Се чудесно! Дякую ясневельможній пані. Цілую руці!

І жандарм, салютуючи, обернувся по-військовому на місці і пішов геть. Пані Олімпія ще добру хвилю стояла на місці, проводжаючи його очима. Їй якось аж не хотілося вірити, щоб жандарм справді пішов геть, щоби ся грізна хмара сим разом зовсім минула її дім. Вона так і ждала, що ось-ось жандарм зупиниться, верне назад і почне розмову про щось інше. Оскільки з початку своєї розмови з ним вона зупинилась на тій думці, що він нічого не знає, остільки потім його довга гу́танка і та охота, з якою він слухав її балакання, зродили в її душі наново підозріння, що щось в тім є, щось він знає, чогось догадується. Але ні, жандарм пішов униз селом, не зупиняючись і не вертаючись. Пані слідила за ним очима, аж доки він зовсім не щез їй із виду. Тільки тоді вона зітхнула глибоко і, обернувшися, звільна пішла до свого покою.

В сінях ждав на неї Гадина.

— Ну, що тобі таке? Чого ти прилетів, язик висолопивши? Що там таке сталося, що за тобою мов собаки гнали? — накинулася пані на Гадину з докорами.

— Та, може, то й нічого, прошу ясної пані,— відповів Гадина, все ще держачи сподні в руці,— але я думав...

— То-то й є, що ти все думаєш, а ніколи нічого путнього не робиш. А як що придумаєш, то таке, що хоч на лопаті вивози!

— Та я лише задля отсих споднів,—лепотів Гадина, збитий з пантелику.— Мені здавалось...

— Ну, що тобі здавалось, тумане? Що мене якісь сподні обходять? І видиш, що я з чужим чоловіком розмовляю,

а ти до мене з якимись сподніми лізеш! Тьфу! Десь такого й придумати годі, як ти зо мною робиш!

— Але прошу ясної пані! Прошу вислухати! Се єгомостеві сподні, ті, що вони вчора на собі мали! — мовив Гадина.

— Ну, так що з того?

— А я отсе найшов їх у стодолі під купою соломи, геть у споду запхані.

— Що? В стодолі? А вони відки там узялися?

— Отож-то, власне, я не знаю. Тут щось є!

— Тьфу! Десь ані хвилі не можна бути без клопоту! А ти говорив кому про се?

— Та ні, не говорив нікому.

— Ну, то добре! Візьми ж ті сподні і занеси їх до єгомостевого покою і не кажи нічого нікому. Може, тут і справді щось недобре сталося, але треба з тим осторожно. Нема пощо розтрублювати. А що єгомость? Як йому?

— Здається, ліпше. Пробудився. Там десь Гапка коло нього.

— Ну, ну, зараз і я йду. Так знаєш що,— мовила пані, нагадавши щось нового.— Дай мені ті сподні, а я їх сама занесу. А ти тим часом, як стоїш, зараз бігай на фільварок до панича. Отуди біжи лукою і кажи паничеві... Або ні, не кажи нічого, тілько передай отсю карточку!

І пані поспішно виняла зі свого нічного столика візитовий білет, написала на нім кілька слів, заліпила його в маленьку коверту і передала Гадині, котрий зараз же побіг з ним через сад та луку на фільварок.

— А живо! — крикнула вслід йому пані, поспішаючи до о. Нестора.

Та поки ще дійшла до офіцини, назустріч їй поспішно вийшов садівник із саду з камізелькою в руці.

— Прошу ясної пані,— мовив він наближаючись.— Прошу поглянути, що я найшов у саду!

— Камізелька,— звільна цідила пані, з нехіттю оглядаючи її,— так що ж з того?

— Чи ясна пані не знають, чия се річ?

— Що, знов? Відки я маю знати? — обурилась пані.

— А мені здається, що то єгомостева.

— Єгомостева! Де ж вона була?

— Я найшов її в саду, отам у корчах під плотом.

— Що знов за лихо! Відки вона там узялася? — скрикнула пані.

— Не знаю, прошу ясної пані. Та здається, що тут щось погане сталося. Самовільно вона там не забігла, а мусив її хтось закинути.

— Та хто би там кидав та й пощо?

— Ну, єгомосць самі певне її не кинули. Адіть, нова камізелька, зовсім добра. Здається, вчора ще мали її на собі.

— Може, ваш пес як-небудь ухопив та в корчі затягнув?

Ся догадка гірш усього обрушила садівника.

— Мій пес до єгомостевого покою ніколи не ходить, а все коло мене сидить. Він не має звичаю затягати шмаття в корчі.

— Ну, то я не розумію, що тут могло статися! — прикро якось промовила пані і відвернулася, щоб іти до офіцини. Садівник з камізелькою пішов за нею.

— А я думаю, прошу ясної пані, що тут щось нечисте. Що тут якась погана справа. Не дай господи чого, то не тяжко нам усім в біду впасти. Моя рада — зараз, не чекаючи довго, післати по війта, скликати людей, дати знати шандарям. Нехай би добре обшукали... Сама камізелька з покою в корчі не забігла, мусив хтось її винести. А виніс камізельку, то вже, певно, для самої камізельки там не йшов, мусив ще щось більше, вартніше забрати, а камізельку кинув. То, прошу ясної пані, небезпечна річ! Тут криміналом пахне.

Він говорив се звільна, рівним балакливим тоном, котрий в душі пані Олімпії збуджував уприкрення, відразу, мало не дрож, так, як рясний, холодний і безконечний осінній дощ.

— Та добре, добре! — промовила вона, силуючись не крикнути з подразнення.— Зараз усе зробимо що треба. Я, власне, післала по панича, мого сина. Він троха розумніший від нас усіх в таких справах. Будемо видіти, що тут треба робити.

Вона майже рівночасно ввійшла до передпокою, в котрім ще поралась Параска, посипаючи піском тільки що вимиту підлогу. Та коли ввійшли до покою, очам їх показався вид, якого вони, певно, менш усього могли надіятись. О. Нестор о власній силі сидів на ліжку, держачись одною рукою за побічницю, а коло нього стояла Гапка і годувала його, як дитину, пареним молоком і розмоченою булкою. З лиця о. Нестора щез той мертвий вираз, який був на ньо-

му ще перед годиною. Голова була пообвивана рушниками, але, впрочім, о. Нестор виглядав, як звичайно, і страшна нічна пригода, бачилось, не лишила на нім надто великого сліду. Пані Олімпія аж в долоні сплеснула, бачачи таку наглу і дивну переміну.

IV

— Ну, що вам, єгомость? — скрикнула пані Олімпія.— Господи, якого ви нам страху завдали! Тут уже всі почали думати, що вас убито, обрабовано, бог зна що!.. А я все своє кажу: чекайте, він зараз прийде до себе! Хіба я вас не знаю? Адже з вами вже не раз таке бувало. Ну, скажіть, скажіть, най і отсей чоловік почує... Бачите, садівнику? Чи я вам не говорила? Мусили-сте, паночеиьку, вчора трошка заміцну гербату випити... Рому троха замного долляти, правда?.. А я вам не говорила, що то може вам пошкодити? А, господи, і так ударитися! Адже ж ви могли зовсім забитися! О! Певно, головою о кант гримнулися. Я вже післала по цирулика до Зворини, от-от тілько його не видно. Хоч я думаю, що його й не треба. Ну, як же себе чуєте? Ослаблені троха? Де ж пак! Стілько крові витекло! Але ми з Гапкою візьмемо вже вас під свою опіку! За пару день будете здорові, як риба!

Вона говорила живо, багато, перескакуючи з предмета на предмет, немов старалася заговорити о. Нестора, не дати йому прийтй до слова. При тім вона оберталася прудко то до о. Нестора, то до Гапки, то до садівника. Можна було подумати, що велика і несподівана радість розворушила її так дуже. Та на о. Нестора ота її балаканка зробила зовсім противне враження. Побачивши паню Олімпію, він замовк. Гарячковий блиск його очей почав гаснути, гарячковий рум'янець щез зі старечого лиця, і воно зробилося оп'ять бліде, аж зеленкувате, мов у трупа. Він почав тряститися всім тілом і по хвилі, знесилений, склонився головою, так що Гапка мусила положити його на подушку. Простягнена на ковдрі його костиста рука стягалася судорожно, далі почала кидатися, а лице почало виражати намагання сказати щось. Та сили не стало, і він тільки зашевелив посинілими безкровними губами.

— Най вельможна пані будуть ласкаві йти до себе. Його се мучить. Йому не можна говорити,— полушептом сказала їй Гапка.

— Як то не можна говорити? — трохи немов обрушилася пані — Адже перед хвилею говорив з тобою.

— Се так... кілька слів...

— Що ж він тобі мовив?

В тій хвилі о. Нестор так різко застогнав, почав так неспокійно кидатися на ліжку, рука його так швидко стискалася судорожними рухами, що Гапка не могла на се питання відповісти.

— Бачать ясна пані! Йому знов гірше! Прошу йти! Прошу йти!

— Тут конче дохтора треба! — промовив рішучо садівник.

— Але що ви мені плетете? — з упертістю розпуки скрикнула пані.— Слабий, конаючий — тьфу! А я вам кажу, що він за два, за три дні встане на ноги. Адже я його знаю. У нього такі напади вже пару раз були. Власне, його треба розрушати, розговорити. Отче Нестор! Ану, кріпіться! Підведіть голову! Скажіть, як себе чуєте?

І вона, підійшовши до ліжка, взяла його за руку. О. Нестор ще раз застогнав, потім звільна замкнув очі, посинів і зробився мов неживий.

— Пані, ви його добити хочете! — скрикнув садівник.— Уступіться! Бачите, він умирає!

Пані Олімпія хотіла було розлютитися на таку безцеремонність сього мужика, але вид зомлілого о. Нестора був такий страшний, його рука так сильно похолодніла і зробилась мов дерев'яна, що вона мимоволі відступила набік. Та проте вона не хотіла вийти з хати, поки садівник не вийшов уперед неї.

— Але зовсім те саме, що вперед було,— говорила пані немов сама до себе, але так, щоби чув садівник.— У нього напади т о ї с л а б о с т і. А перед нападом він ходить мов сам не свій, любить ховати свої річі по всіх кутах. По*тому хоч його ріж, не тямить, що з ним було. Адже раз* реверенду з себе скинув і запхав у дупло дерева. Що ми шукали — годі було найти, аж по кількох місяцях видобули вже зовсім перегнилу. Новісінька реверенда була!..

От так говорячи, пані Олімпія обернулася йти до кухні, в котрій не було нікого. Садівник зупинив її питанням:

— Чи ясна пані справді *післали* по цирулика до Зворини?

— То вже моя річ! — терпко відповіла пані, обертаючися до нього плечима.— Я загалом не розумію, чого ви

так дуже мішаєтеся в сю справу. Ідіть і пильнуйте свого саду, а не пхайте носа до чужого проса! Розумієте?

І не ждучи відповіді, пані увійшла до кухні і луснула за собою дверми.

— Чи так? То добре,— промовив садівник і, почухавшися в потилицю, пішов звільна до саду. Тут він сів у своїй будці і пробував не думати про паню, про о. Нестора, про його слабість і камізельку. Але се йому не вдалося. Він чув тут щось недобре, щось таке, що пекло його в душі, як дотик кропиви. Не міг довго всидіти на місці. Встав, обійшов сад, ще раз пильно оглянув усі темні та зарослі закутки, та, не бачачи в них нічого особливого, вернувся оп'ять до своєї будки. Знов пробував сидіти тихо і не думати, але знов якийсь внутрішній несупокій почав давити його. Вкінці він, надумавши щось, встав, перехрестився і, взявши паличку в руки, пішов стежкою півперек саду на луку, через місток на ріці, попри фільварок, а відси на повітову дорогу, що вела до невеличкого місточка Зворини, де находився постерунок жандармерії, нижчий суд і цирулик замість лікаря.

О які два кілометри за фільварком він здибав Деменюка з Маланкою, що вертали з місточка.

— Де ви пропадаєте, Деменюку? — скрикнув він.

— Ат! Не добро, а біда мене гонить,— відповів старий.

Садівник тільки тепер поглянув на нього ближче.

— Господи! А вам що такого? — скрикнув він.— Ви мов з хреста знятi! Посивіли за одну ніч! Деменюку, говоріть-бо!

Деменюк короткими словами, перериваними хлипанням Маланки, розповів йому свою пригоду. За порадою Гердера він, скоро світ, був з Маланкою у шандарів, був у цирулика, а далі доніс о всім до суду. Що буде, то буде, а кривди своєї дитини він не подарує.

— А у нас у дворі ще гірша комедія, Деменюку! — *перебив його садівник.*— Панотця побито.

— Що? Панотця? Хто?

Садівник розповів коротко, що знав і що бачив. Деменюк аж руками об поли бився, і Маланка перестала хлипати, але поблідла з переляку, слухаючи оповідання садівника. Нараз сталося щось таке, чого садівник ніколи в світі не надіявся. Дослухавши оповідання, Деменюк заломав руки, заклинув їх над головою і ревнув, мов припечений шиною:

— Ой-ой-ой! Головонька моя! Я всьому винен! Я, окаянний! Ой, бийте мене! Ой, катуйте мене, бо се моя вина!

І, не дивлячись ні на кого, не чуючи нічого більше, не тямлячи ні про садівника, ні про дочку, ні про власне горе, він щодуху пустився бігти дорогою до Торок.

Садівник і Маланка стояли хвилю мов остовпілі, не розуміючи, що має значити сей наглий викрик. Далі Маланка кинулася бігти за ним, кричачи:

— Таточку! Таточку! Чекайте!

А садівник ще довгу хвилю стояв на місці, дивлячися вслід за ними та пробуючи в своїй голові розчовпати се запутане діло, а далі махнув рукою.

— Господь їх тут зрозуміє! Не моя в тім голова доходити між ними ладу. Не моє просо, не мої воробці. Як собі постелили, так нехай і сплять. А я йду до шандарів дати знати.

І, натиснувши капелюх на чоло, він, увесь обливаючися потом, прискореним ходом поспішав до Зворини.

V

Вість про страшну пригоду в дворі вже коло десятої години рано розбіглася блискавкою по селі. Ніхто не вмів докладно сказати, від кого її чув уперве, бо хто тільки здибався з другим, то показувалося, що оба вже знали, що в дворі щось сталося. Одні казали, що рабунок другі, що крадіж, треті, що забійство. Жінки бігали від хати до хати, оповідаючи про страшно покалічені трупи пані, панича і всіх тих панів, що вчора тут гостили і потім заночували. Говорено о розбійниках, що вночі напали на двір, шукаючи грошей, то о якихось жидах, то врешті о циганах, котрих банда два дні тому переходила через село, а не діставши в дворі нічого, мала грозити пані страшною помстою. Аж три сусідки нараз прибігли з тою звісткою — розуміється, кожда з різними відмінами — до війтихи з тим, щоб вона розповіла все свому чоловікові. Війт зразу не хотів вірити, але, коли жінки почали божитися, що чули се від людей, що о тім ціле село говорить, плюнув сердито, вдягнув сіряк, перевісив поверх нього торбу з урядовою бляхою і, взявши палицю в руку, пішов до двора. Поки йшов дорогою, до нього з кождого вигону підходили

цікаві чоловіки і жінки, здоровкались і зараз починали несміло:

— Та що, пане начальнику, чи то правда?

— Що чи правда?

— Ну, та теє... в дворі, кажуть, щось там теє...

— Сеє не теє! — відповідав сердито війт.— Я нічогісінько не знаю. А ви відки чули?

— Та говорять. Усі в селі говорять. Уже й не тямлю, хто мені перший сказав.

— Та хто перший? — доповідала якась язиката жінка.— Всі перші. По селі як би в дзвін ударив, щось-то в тім мусить бути.

— Ну, то ходіть зо мною до двора, переконаємося.

— Правда є! Се найрозумніша річ. Пек-іму, та чень же люди не зловили.

Від війта до двора було неблизько, і по дорозі юрба все росла та росла. Серед неї особливо голосно балакав та перебігав від одного до другого Цвях, котрого рано жандарм казав випустити з громадського арешту і котрий відтоді мов навіжений бігав по селі, розносячи вість про те, що в дворі сталося щось страшного, та все додаючи, що ось перед хвилею чув се від сього або того сусіда, власне, від такого, котрому він сам перед хвилею сказав.

— Ну, люди,— сказав війт, коли вже були близько двора,— так, як ми тут є, чень усі не підемо до двора.

— Чому ні! — роздались крики серед юрби.— Що нам хто зробить? Ходімо!

— Але не можна! — рішучо відмовив війт.— Ану ж то все неправда? Ану ж там нічого не сталося? Готова нас пані заскаржити до суду, що її двір нападаємо.

Слова про скаргу, про напад утихомирили людей. Вони зацукалися трохи, тим більше, що всі якось почували в душі, що, власти́во, ніхто не знає, чи і яке там склалося нещастя.

— Найліпше так буде,— мовив далі війт.— Ви тут задержіться, а я з трьома господарями піду до двора. Розвідаємо, що там чувати. А як справді буде вас потрібно, то вас покличемо.

— Добре, добре, най так буде,— загомоніли люди.

Вибравши трьох господарів, війт на їх переді посунув ід дворові. Доходячи до брами, він кашельнув на відвагу, поправив собі шапку на голові, потім поправив на собі пояс, далі торбу з бляхою, а вкінці, перехрестившися, отворив

фіртку і ввійшов досередини. Був се чоловік старший, котрий тямив ще покійного графа і панщину і по старій пам'яті ніколи не любив мати діла з двором. Нові конституційні відносини зовсім не затерли у мужиків старих панщизняних згадок, а розділ села на громаду і обшар відчужив їх від себе а, властиво, накопичив між ними цілу купу нових взаїмних роздразнень, підозрінь, суперечок, тим дотклівіших, що діялися нібито на легальній основі, а звичайно виходили на шкоду громади навіть тоді, коли дворові не приносили ніякої видимої користі.

Ледве отворивши фіртку і зробивши крок досередини, в вузький вигонець, що провадив на панське подвір'я, пан начальник цофнувся напруго, немов побачив щось страшне перед собою, і хотів взадгузь вернутися на вулицю. Він стукнувся плечима о свого сусіда, котрий власне за ним проходив фірткою.

— А вам що, пане начальнику? — спитав той, зупиняючися також.

— Агі! — промовив неохітно начальник.— Десь якась стара баба набалакала, що тут усіх вирізали, обрабували, обікрали. Адіть, пані онде на подвір'ї,— здоровісінька! Ще й з паничем!

— Та то правда,— мовив сусід.— Видно, що забійства не було. Але за крадіж чи рабунок таки ще би варто розпитати.

— Е, говоріть своє! Варто розпитати. Вам то легко говорити, бо ви права не знаєте. А я яко начальник не маю права мішатися до того, що робиться на обшарі, хіба що би пані дідичка сама мене завізвала. А вже якби були її обікрали або обрабували, то, не бійтеся, вона була б досі наробила гвалту не тілько на все село, але на весь повіт. Ходімо геть!

— Е, пане начальнику,— почали вговорювати його ті господарі, що ввійшли остатні,— якось-то не ялося так прийти і, не сказавши нічого, втікати. Ще пани подумають, що їх боїмося.

— Та коли хочете, то питайте,— промовив війт.— Мені урядово не випадає, а вам можна.

— Ну, нам! Чому нам? Ви у нас у селі найстарша особа, то вам найліпше випадає,— змагалися мужики. Всі були цікаві дізнатися, що, властиво, сталося в дворі, та ніхто не мав відваги підступати до пані, котрої не любили за її великопанську гордість та невмолиму напасливість

зглядом мужиків, особливо тоді, коли по її боці була хоч тінь управнення.

І хто знає, як довго ще вони були би змагалися, коли б не Адась перший побачив їх та наблизився до них з подвір'я, де досі занятий був якоюсь живою розмовою з матір'ю.

— Чого вам треба, люди? — запитав він строго, підходячи до них і ані одним кивком голови не відповідаючи на їх поклін.

Мужики стояли, кланяючись та позираючи один на одного. Ніхто якось не зважувався перший промовити. Вкінці промовив таки війт:

— Прошу ясного панича, тут по селі хтось чутку пустив, що в дворі щось не теє...

— Що не теє?

— Та щось сталося.

— Що таке мало в дворі статися?

— Або я знаю що? Гомонять люди, а самі добре не знають. Одні кажуть, що якась крадіж, другі, що рабунок, треті, що забійство. То ми прийшли...

— Чи ви, люди, подуріли, чи що вам таке сталося? — скрикнув Адась, запаленівши цілим лицем.—Ніякої крадежі ані рабунку тут не було! Нічого тут не сталося такого, до чого би ви були потрібні. Як вас буде треба, то вас покличемо, а тепер ідіть собі геть!

І, не чекаючи на відповідь, панич відвернувся, щоб іти геть від них.

— От бачите! Чи я не казав? Треба нам того? — промовив війт, засуваючи шапку на вуха та обертаючись, щоби йти назад на вулицю. Прочі господарі також були, видимо, збиті з пантелику, не знали, на яку ступити.

В тій хвилі крізь підхилену фіртку просунулася руда розкудлана Цвяхова голова. Звертаючи своє п'яницьке лице до начальника, він промовив до нього ніби шептом, але так голосно, що слова його почули не тільки господарі, але й відходячий панич:

— Не вірте, пане начальнику! Я вам кажу, що тут сталося щось недобре!

— Та що таке? — скрикнув роздразнений війт.— Говори, коли знаєш, а не води нас, як кітку за стеблом.

— Спитайте панича,— шептав далі так само голосно Цвях,— що діється з єгомостем?

— Ага, ага,— підхопили господарі.— Ото, а ми й за-

були. Адже кажуть, що з єгомостем щось сталося. Ходімо до нього подивитися.

— Се що іншого,— промовив війт.— До єгомостя можемо йти.

Адась хоч добре чув усю оту розмову і в душі мало не тріскав з лютості, та проте удавав, що не чув нічого і захотів грати раз розпочату роль як можна найдовше.

— А що там? — скрикнув він оп'ять грізно, обертаючися до людей.— Ви ще тут чогось чекаєте?

— Та ні, прошу ясного панича,— мовив війт уже сміліше.— Ми до ясного панства нічого, борони господи!

— Ну, а чого ж тут стоїте?

— Та ми вже йдемо.

І всі чотири пустилися йти, але не в фіртку, а вигоником на панське подвір'я.

— А куди ви сюди йдете? — бліднучи на лиці, спитав Адась.

— Ми хочемо до свого старого єгомостя подивитися,— мовив війт, кланяючися йому з лукавою чемністю.

Аж тепер, бачачи, як панич то паленіє, то блідне, міниться на лиці та затискає зуби, як якийсь несупокій кипить в його нутрі, війт почав догадуватися, що тут таки мусило статися щось негоже, а притім щось таке, що пани раді би закрити перед їх мужицькими очима. Ще перед хвилею, такий несміливий і нерішучий, він виступав тепер далеко сміліше, певний себе, чуючися на твердім, правнім грунті.

О. Нестор, хоч жив у дворі, не належав до обшару, був тут тільки комірником, а громада мала перше право дбати про нього. Панич не міг тепер відправити їх, не міг зборонити їм бачитися зі своїм панотцем, а через нього війт і прочі господарі надіялись таки довідатися, що, властиво, сталося у дворі сеї ночі. Та Адась не думав так легко податися.

— До єгомостя не можна тепер,— мовив він трохи лагідніше.

— А то чому? — запитав війт трохи остріше, бачачи, що «ясний панич» спускає з тону.

— Єгомость тепер спить.

— Спить? Та де то може бути? Ми знаємо єгомостя не віднині. Єгомость у таку пору, перед обідом, ніколи не сплять.

— Кажу вам, що спить тепер. Можете прийти троха пізніше! — знов гнівно фукався пан Адась. Та люди вже не слухали його. Вони йшли, держачи шапки в руках, кланяючися паничеві, та проте й не думаючи цофатися взад. Адась аж трясся з лютості; здавалось, що ще хвиля а він готов кинутися на тих упертих мужиків з нігтями і зубами.

— Мамочко,— скрикнув він нарешті,— скажіть що сим людям! Пхаються, мов свині, до єгомостя та й до єгомостя. Хтось їм наговорив якихось дурниць, то вони сюди...

Та не договорив. Війт станув перед ним, випростувавшись і показуючи на знак своєї урядової поваги.

— Пане,— сказав він звільна, але з притиском.— Я є начальник громади. Я чув, що з єгомостем сталося щось недобре. До нього ми маємо право, і ви не смієте нам боронити з ними бачитися. А свиньми ви не смієте нас називати, бо ми під тим самим цісарським правом ходимо, що й ви.

Тим часом фіртка отворилася знов. Люди, зібрані на вулиці, чуючи, що щось довго балакають їх післанці з паничем і що панич щось надто високо підносить голос, почали звільна, один за другим, входити в вигонець і громадитися довкола війта. Купка вже була досить поважна і робилася щораз більша. Назва «свині», котру кинув панич селянам, обурила всіх до глибини. Почали гомоніти, далі бурчати щораз голосніше. Ті, що були ззаду, промовляли сміливіше:

— Що? Ми свині? А дивіть на нього! Смаркач один! Коли ми свині, то ти, певно, за свинопаса над нами не будеш! *Ходімо до панотця!* Не зважайте на сього молокососа! Он яке воно!

І юрба поперла наперед на панське подвір'я. Та в тій хвилі пані Олімпія заступила їм дорогу.

— Але ж, Адасю! — мовила вона, заламуючи руки і хитаючи головою.— Як же можна таке говорити про таких поважних господарів! Пане начальнику, прошу вас, даруйте йому! Він дуже згризений — там такі неприємності... Господи, а тут у нас також! Єгомость нам троха заслабли. Вночі у них був напад — знаєте, у них часом т о т а с л а б і с т ь трафляється. Вчора при гостях троха міцнішої гербати з ромом випили, та й на́ тобі! А вночі, кидаючися, бідний випав з ліжка і вдарився в голову. Але то нічого. Тепер уже йому ліпше. Рано була гарячка, але тепер поснідав і заснув. Не бійтеся, я вам ручу, що йому нічого не

буде, але пару день треба його лишити в спокої. Тож, прошу вас, ідіть тепер додому. Адась поїде нині до Львова і для всякої обезпеки спровадить доктора. А тим часом будьте певні, що йому у мене нічого не хибне. Адже знаєте, що я досі його не кривдила і тепер, певно, не скривджу.

Вона говорила незвичайно лагідно, щиро, добродушно. Її слова відразу зупинили, втихомирили, розоружили людей. Правда, ніхто з них досі ніколи не чув, щоби о. Нестор мав напади тої слабості, т. є. епілепсії, але в сій хвилі ніхто над сим не застановлявся, а пані говорила се з виразом такої певності і натуральності, що нікому якось і в голову не приходило сумніватися о правдивості її слів.

І вже всі обернулися, щоб іти геть; уже пані Олімпія раділа в душі, що й сю навалу відвернула від свого дому; вже Адась зі своїм звичайним цинічним усміхом моргнув до неї, мовби хотів сказати: «Славно мама говорить!» — коли, втім, з офіцини, де жив о. Нестор, роздалися голосні крики, роздираюче ридання, жіноче «заводження», мов по покійнику. Ті жалібні голосні крики прошибли всіх, мов тернові шпильки. Пані Олімпія поблідла і вхопилася за голову, Адась стрепенувся і обкрутився на місці, немовби наступив на гадюку босою ногою, а всі селяни мимоволі простягли наперед голови, немов ловлячи ухами щось нове, нечуване та страшне.

— А се що? — промовив війт.

— Хтось там заводить! — скрикнули люди.

— Ходімо погляньмо власними очима, що там таке? — доповіли другі.

Пані Олімпія і Адась стояли мов остовпілі. Жадне з них і не думало вже спиняти людей, котрі, то відвертаючися, то кидаючи на них гнівні, а то, бачилось, і згірдні погляди, в німій мовчанці лавою повалили наперед до офіцини, де жив о. Нестор. А плач, крик і завід розлягався з офіцини чимраз дужче, голосніше, жалібніше. Здалека можна було розрізнити два голоси: мужеський грубий і трохи прихриплий і тонкий та дзвінкий дівочий. То ридали над зомлілим панотцем Деменюк і його дочка Маланка.

VI

Пані Олімпія не йшла вже за людьми до офіцини. Вона почувала, що на се їй не стане сили, що даремне буде вмовляти в сю юрбу, буцімто тут нічого не сталося.

А головно її перелякала нагла присутність Деменюка, котрого голос зараз пізнала. Сей чоловік був з о. Нестором ще вчора пізно вночі, вийшов від нього так, що вона його не бачила. Чи він тільки вийшов? Чи пішов геть? Чи він знає що-небудь більше про події сеї ночі і що власне знає? Вона даремне ламала собі голову над сими питаннями, котрі піднімали в її серці цілу бурю тривоги і ніяк не хотіли прояснитися. Сам на сам з ним вона, може, була б відважилася взяти на розпити старого, вивідати у нього все, добитися повної певності, але при людях, при тих недовірливих і ворожо для неї настроєних людях — нізащо в світі! Вона не видержала б і одного його погляду, не здобулась би на те, щоб завдати йому найзвичайніше питання.

Не менше, коли ще не більше, перелякався, збентежився, зовсім змішався Адась, почувши з офіцини голос Маланки. Отся дівчина, в котрій ще вчора він бачив гарну «пташку», з котрою можна приємно побавитися, щоб її опісля, обскубану і споневіряну, пустити на чотири вітри, тепер була для нього якимось страшним ворогом, якоюсь могучою загрозою. Чому? Він сам не міг зміркувати. Адже ж нічого між ними не сталося, вона нічого не могла йому закинути, а те, що зробила для нього, зробила з доброї волі, без силування. А все-таки її жалібні ридання та стогнання свердлили йому душу як страшні докори, проймали його невимовним страхом. Сей панич, такий ще гордий і фудульний перед хвилею супроти мужиків, такий, бачилось, лицар, тепер, сам на сам з матір'ю, зробився таким малим, безрадним, трусливим, мов дитина, що напотемки зайде в темний кут і боїться сама власного стуку. Він готов був заплакати, руки його тряслися, в душі все завмерло, крім одного, чисто звірячого інстинкту самоохорони.

— Мамо, я довше тут не лишуся! — промовив він розм'яклим, майже плаксивим голосом.

— Не бійся, синку! — мовила пані Олімпія, беручи його за руку.— Кріпися! Не подавайся!

— Ні, ні, ні! Не можу тут бути! Серед тих диких грубіянських людей... Серед того окруження... Здурію, мамо, здурію!

— Бог з тобою, Адасику! Що ти говориш! Мусимо держатися обоє разом. Мусимо не подаватися, мусимо боротися! Пам'ятай, що в противнім разі грозить нам загибель!

— Не можу! Не можу! — повторяв, мов помішаний, Адась, хапаючись обома долонями за голову.— Мушу геть відси! Мушу троха віддихнути свобідно, покріпитися...

— Ну, добре, добре,— мовила пані.— Так знаєш що, синку? Сідай зараз на бричку і їдь до Львова.

— До Львова? — радісно скрикнув Адась.

— Так. Адже там маєш у касині діло, правда?

— Ага, ага! В касині! Я було й забув! — уривано мовив Адась, немов силуючись щохвилі захопити трохи повітря в груди, як чоловік, котрого щось душить у горлі.

— Бачиш, се одно. А друге — мусиш зі своєю нареченою побачитися.

— Що? Що мама мовить? — здивовано питав Адась, витріщаючи на неї очі.

— Мусиш, синку, мусиш! — твердо промовила пані.— Тепер, після того, що тут сталося, піддержання зносин з сім'єю твоєї нареченої є для нас дуже важне! Дуже важне! Сам се зміркуєш, коли ближче про се подумаєш. А Еміль казав мені вчора, що вони, дочка і мати, нині або завтра мають бути у Львові.

— Але ж, мамо! — з виразом глибокого болю скрикнув Адась.— Я не зможу тепер, після сього, що сталося, показатись їй на очі! Не зможу слова сказати до неї!

— Ну, що ти, сину! Хіба би сама тебе не хотіла пустити. Але се неможливе. Ніхто ще ні про що не знає. І ти йди зовсім свобідно, говори зовсім свобідно, немовби нічого й не сталося. Можеш мимоходом сказати при Мількові, що піп, котрого він бачив у нас, троха щось занедужав, але то так, мимоходом! Згадай про се як про марницю, про котру нема що довго й балакати. Ще раз кажу тобі, Адасику: мусиш се зробити. Від сього дуже багато залежить.

Голос її, інтонація, жести, розвага і рішучість — усе те підбадьорило трохи знемощілого панича. Ота стара женщина, зів'яла, посивіла та похилена віком, виростала в його очах, робилась крепкою, здоровою і смілою за двох. Він чув, що не їй о нього, але йому о неї можна опертися, чув, що засоби її душевної сили ще такі значні, що вистарчать для них обоїх.

— Добре, мамочко, постараюся зробити все! — мовив він, цілуючи її в руку.— Нехай тілько троха передихну свіжим повітрям! Нехай троха розірвуся, вспокоюся!

— Розірвися! Вспокійся! Але не забувай ані на хвилю, що нас чекає важка і вперта боротьба, для котрої треба

розумно і всесторонно приготовитися. Треба собі забезпечити всі входи і виходи.

— У мами надлюдська сила, надлюдський розум! — з подивом шептав Адась.

— Ні, синку, у мене тілько спокій,— промовила простодушно пані Олімпія.— Представ собі, сеї ночі я спала як убита. Мої нерви мов рукою відняв — спокійнісінькі. В голові ясно, не шумить, як уперед. Чую, що моя давня сила вернула. Так от що, синку, щоб не забути. Їдь же зараз до Львова і знаєш що? Поробивши оте все, що я тобі казала, сли можна — нині, а найдалі завтра вертай додому.

— Додому? — оп'ять сквасився панич.

— Конечно! Конечно! — оп'ять рішучо промовила пані.— І то вертай не сам, а з лікарем. Мусимо конче щось зробити хоч про людське око.

— Нехай і так! — промовив Адась.

— А гроші у тебе є?

— Є. Думаю, що сих буде досить.

— Гляди ж! Не надто шастайся! Будь оглядний і осторожний і вертай — коли можна, то нині, а як ні, то завтра, і з лікарем! А я тим часом буду тут сама робити що зможу.

Панич поскочив від мами і направився до возівні.

— Гадино, гей, Гадино! — гукав він.— Готові коні?

— Готові! — відізвався зі стайні Гадина.

— Запрягай до брички!

— Слухаю ясного пана!

— Адась! Ходи-но ще сюди! — закликала пані Олімпія.

Поки Гадина виводив зі стайні коні і запрягав маленьку блискучу паничеву бричку, Адась оп'ять наблизився до матері.

— Слухай, синку,— мовила вона, нахиляючись до нього.— От добре, що я ще вчас пригадала! Зараз, як приїдеш до Львова, пошукай Мендля.

— Мендля? Того лихваря?

— Того самого. Жебрай у нього грошей на вексель. Обіцяй, який хоче, процент і позич хоч з тисячу гульденів.

— А то нащо?

— Треба, синку. Роздумаєш, то й сам побачиш, що треба. Конче позич! А бодай так зроби, щоби хоч вексель був підписаний, навіть ще ліпше — кілька векслів, два або

три, хоч би й на дрібніші суми. І добре би було, щоб ти говорив не з одним жидом, а з кількома, щоб між ними вість пішла, що торецький панич того і того дня зичив гроші.

— Ну, се для них не новина! — мовив понуро Адась.

— Тим ліпше, тим ліпше! Але нині се конечне потрібно. Чуєш, синку, конечне!

— Ну, що ж, коли потрібно, то я й зроблю. Се вже я можу зробити.

Бричка була готова.

— Ну, так до побачення, мамочко!— промовив Адась і, поцілувавши її в руку, скочив на козли і, вхопивши лівою рукою ремінні віжки, а правою батіг, цмокнув на коней, ляснув батогом у повітрі, і коні рушили з місця. Гадина тим часом побіг відчинити браму.

«Дивна жінка ота моя мама! — міркував Адась, чвалаючи гостинцем до Львова.— Я голову трачу, весь мов розбитий, мов у міх зав'язаний, а вона тілько тепер віддискала спокій. Формальну стратегію передо мною виложила. О, така жінка нешвидко зложить оружжя! З нею поборотися не всякому під силу буде!»

Коні летіли мов вихор. Широкі панські лани і вузькі мужицькі ниви пестрою рікою плили по обох боках гостинця; понад ровом мигали високі тополі, кучеряві рябинові дерева або обірвані давно з ягід черешні. Далеко-далеко на краю видокруга виднівся львівський Високий Замок з кіпцем Люблінської унії, білим мов сніг, у сонці. Повітря було тихе, тепле, прозірчасте. З поблизьких лук доходив запах свіжоскошеної трави. Декуди широкі лани конюшини дихали медовими пахощами. Гостинцем тяглися тяжкі брики з набором або мужицькі драбинясті вози, запряжені маленькими миршавими коненятами. Десь-не-десь попадалися пішоходи, що йшли стежкою поза ровом гостинця. Все те, покрите потом і курявою, тягло до Львова — хто на торг, хто за зарібком, хто для спекуляції. Сотні думок, мрій та надій летіли до того великого города під Замковою горою, з котрого поки що видно було тільки шпилі найвищих веж. Адась перегонював їх усіх. З сигаром у зубах, з батогом, застромленим обік, держачи віжки обома руками, він поганяв коні, тільки цмокаючи, пролітав поуз лінивих брик та хлопських возів, мов якась блискуча поява, за котрою даремне біжать наздогін завистні погляди та несповнимі мрії. «От кому щасливо живесь на світі!» — думають запилені та потомлені пішоходи. Не

знають, бідолахи, що той зверхній блиск криє зовсім не блискуче ядро, що на душі у того блискучого щасливця така погань і таке пекло, яке їм, певно, і в сні не сниться. Не знають, що до того далекого, таємничого города гонять його такі фурії, котрих один вид міг би не одного з них душу заморозити смертельним жахом. Та куди їм се знати! В їх душі сіра щоденна жура гуде, мов чмелі, що в землі гніздяться; за тим упертим гудінням куди їм чути гудіння кусливих шершенів, що гніздяться на високих дубах?

ЯРМАРОК У СМОРЖУ

Гірське містечко Сморже лежить близько угорської границі в Стрийськім повіті, в долині горішнього Стрия. Містечко саме невелике і нічим особливим не визначується, окрім хіба прекрасного положення між горами, з котрих деякі пишаються ще в своїх темно-зелених лісових плащах, а інші стоять, мов сироти, позбавлені лісів та покриті декуди мізерною вівсяною ріллею, а декуди рідкими корчами, пасовиськами, а то й голим шутром та камінням. У самім містечку звичайно досить пусто й глухо; по широкім ринку тут і там блукаються жиди або ліниво проходять бойки в коротких киптарях та овечих кучмах на голові. Пустують широкі сіни заїзних домів, нікого не ваблять до себе склепи з убогим товаром, і здається, що якийсь сонний дух витає над цілим містечком.

Та зовсім інакше буває тут літом, на Матки (успеніе пресв[ятої] богородиці), коли в Сморжу відбувається великий ярмарок на рогату худобу. Мов незлічимі хвилі води, спливаючи з гір, заповнять долину і покриють ціле її дно, отак і Сморже в той день буває буквально залите, заповнене, натолочене народом і худобою. В р. 1888 мені лучилося бути на такім ярмарку, то я й попробую передати коротко ті враження, які після нього лишилися в моїй пам'яті.

Я жив тоді в маленькій німецькій колонії Карлсдорфі, при самій угорській границі. Якраз коло моєї хати йшла гірська стежка, що вела через Бескид, т[о] є[сть] граничне гірське пасмо, з Угорщини до Сморжа. Ще досвіта в ярмарковий день почув я гейкання та гомін численних кроків і розмови коло хати. Вставши і вбравшися, я вийшов, щоби скупатися в Стрию, що плив тут же коло хати. Весь брід ріки повний був людей і худоби. Одні милися самі, освіжуючися після цілонічної дороги горами та лісами, другі поїли худобу, а ще інші, загнавши свої воли по че-

рева в воду, мили їх, розчісували рідким гребенем, очевидно, стараючись показати їх на ярмарку чистими та гарними як слід. А з поблизького ліска, що покривав галицький бік Бескиду, надтягали все нові та нові ватаги людей з волами, з мішками на плечах, з вінцями грибів, з бесагами, покладеними на маленьких та гладких гірських коніках. Високо на хребті Бескиду видно було довгі шнури таких ярмаркових дружин; на поляні, що зеленілася серед лісу в половині висоти Бескиду, видно було те саме. Здавалося, що нараз якась жива різнобарвна ріка поплила з Угорщини через Бескиди до нашого краю.

Я набрав охоти побачити власними очима той ярмарок, про котрий чував уже перед тим дещо від жидів, що зі Стрия, зі Сколього і з інших підгірських містечок, мов на прощу, тягли до Сморжа. Поснідавши, я вибрався пішки до Сморжа. З Карлсдорфа до Сморжа треба було перейти через високу, лісом покриту гору, котрої верхом вилася та сама стежка, що йшла попри мою хату. Замішавшися в юрбу ярмаркових, я з моїм товаришем ішов звільна, любуючися чудесним гірським повітрям, холодом лісових затишків, то розмовою то з сими то з тими ярмарковими групами. На кождій поляні, при кождім джерелі ми стрічали правдиві табори ярмаркових, розложені на траві. Люди спочивали, пили воду, курили люльки — жінки там курять так само, як і чоловіки, і худоба, пущена самопас, ходила по поляні і щипала сочисту гірську траву, над цілою поляною стояв лагідний гомін, котрий добре гармоніював з поважною тишиною величезного гірського лісу, що дрімав собі довкола.

По двох чи трьох годинах ходу ми вийшли з лісу. Дорога круто спускалася вниз із гори. Перед нами відкрився вид на Сморже, розложене в котловині, і на дооколичні гори. Та який неподібний був нині вид сеї котловини до того, що тут діється звичайно! Все те місце, де я привик бачити тихе сонливе Сморже, тепер повне було народу, щільно заповнене, немов залите повінню людських голів та сірих, чорних і жовтих волів, корів та телят; усе воно гомоніло, клекотіло, ревло, мов буря в лісі, мов здоровенне, хуртовиною бите озеро. Серед тої потопи снувалися чорні і бородаті постаті, збільшаючи клекіт і гомін. Ринок заступили вози, уставлені без порядку, але так щільно один при однім, що, хотівши пройти до центральних базарів, треба було скакати з воза на віз, із одного волового

хребта на другий; хто не був охочий до сеї гімнастичної вправи, той находився в несказанній сутолоці, безрадний і безпомічний, наражений на те, що кождої хвилі або віл, або бойко міг йому стати на нагнітки, або який-небудь рогатий кайла (сивий угорський віл), котрому докучив овід, міг замість овода його самого підняти на роги. А довкола, з усіх околичних гір, усіми стежками й дорогами плили щораз нові валки ярмаркових, то пішки, то на конях, то дерев'яними скрипучими возами, порушувалися звільна крутими стежками, грозячи ще збільшити сутолоку і клекіт у тісній котловині внизу.

Ми на хвилю присіли спочити над самим містечком на крутім каменистім горбі, відки весь ярмарок видно було як на тарелі. Все, але то буквально все містечко заповнене було возами, людьми і худобою. Худоби, великої й дрібнішої, зігнано, певно, з 10000 штук. Були там величезні сиві угорські воли з великими рогами, так звані кайли, і чорні гірські, крепкі до роботи воли з невеличкими та крутими рогами, звані барнами, і жовті воли з невеличкими та майже простими рогами. Корів було менше, на воли тут головний торг. Воли, пригнані прямо з полонин, привиклі до свободи та тиші, тут стояли мов здивовані, не їли, не ремигали, а тільки роззиралися довкола своїми великими сивими очима. Пару платили по 200—300 золотих, та були й такі велетні, що купці давали за пару по 400—500 золотих і, певне, що в Відні, куди мали їх везти, заробляли на них удвоє стільки.

Варто було послухати, як наші бойки торгуються з жидівськими купцями. Годі собі здумати більшого противенства, як отяжілий флегматичний бойко і верткий та балакливий жид-купець. Бойко сидить або стоїть при своїх волах і, здається, навіть не думає о тім, що він на ярмарку, що має воли продати. Люди йдуть попри нього рікою, оглядають його воли,— він навіть уваги не звертає на них: мовляв, нехай товар сам за себе говорить. Вкінці сей або той купець, оглянувши воли, пощупавши їх ребра, хребет, карк, заглянувши їм до писків і потрусивши за роги, підходить до властителя.

— Дай боже добрий час!

— Та дай боже! — відповідає бойко звільна і мовби неохотно:

— Ваша худоба, свату?

— Та божа, та й моя.

— На продаж?
— Та коби божа воля, то би-м продав.
— А скілько би-сьте хотіли взяти?
— Та що буде божа ласка.
— А яка має бути божа ласка?
— Та коби що доброго та годного!
— Ну, а яка ж ваша ціна за оту худобу?
— Та людська. Я ціною поперед людей не відбігаю.
— Та-бо скажіть виразно!— гарячиться знетерпливлений купець.
— Та, ви ліпше знаєте, що варта отся худоба! — говорить бойко.

Купець ще раз оглядає товар, муркоче щось під носом, ніби числиться з остатнім крейцаром, щоби, борони боже, не передати замного, і опісля каже:
— Дам сто п'ятдесять.
— Та й то гроші! — відмовляє спокійно бойко і тільки тепер оживляється і починає направду торгуватися. Він не тратить багато слів, скаже свою ціну і вже стоїть при ній твердо. Купець божиться, клянеться, що не може тілько дати, що се буде його страта, благає, трохи не плаче, але бойко всього того слухає спокійно, мов камінь. Він знає, що все те звичайна ярмаркова церемонія і що без крику та клятьби торгу нема. І звичайно буває так, що купець уступає і дає вдвоє або втроє більше супротив того, що давав первісно.

На ярмарок ідуть люди, маючі з собою свої харчі, для того хліба, м'ясива на такім ярмарку небагато; стоять тільки вози з вудженіною та солониною, котру купують бойки цілими полтями, щоби мати про запас. От тим-то й дрібних грошей на ярмарку курсує дуже мало. Сотку або десятку розміняєш при кождім возі, але щоби розміняти золотого, треба набігатися та наклопотати не раз дві або й три години. В шинках та пиварнях стиск великий, хоча бойки понад установлений звичаєм могорич п'ють небагато, а більше балакають або, позакурювавши череп'яні люльки, сидять мовчки та ловлять ухом увесь той ярмарковий гомін. П'яних я зовсім не бачив. Многі зовсім не п'ють нічого в місті, набирають горілки у фляжку і вкладають у бесаги і, тільки виїхавши з міста, в лісах, при джерелах, на супочивках гостяться в кружку своїх знайомих і сусідів, на свіжім повітрі, серед урочистої тиші лісу та пахощів полонин. Весело і гутірно вертають ярмаркові додому.

ПАНЩИЗНЯНИЙ ХЛІБ

Було се зимою в початку 1896 року. По вічу в Перемишлі запросили мене торецькі читальники, а головно посол Новаківський, поїхати з ними до Торок. Я давно бажав бути в Торках і радо згодився поїхати, а двомилева їзда саньми по снігу при світлі місяця була для мене радше принадною, ніж страшною. Їхала нас спора купка. Мені прийшлося сидіти в санках Андрія Крицького, старого селянина, котрого я пізнав на вічах як доброго бесідника. Дорогою я пізнав його ще ліпше як оповідача. Ми мали час розбалакатися, а Крицький оповідав невтомимо. Він знав усіх у селі, знав історію кождої хати, кождого закутка, а пам'ять його сягала хоч недалеко, а все-таки пару літ поза 1848 рік. Про остатні роки панщини були його оповідання, власне, найцікавіші, найглибше запали мені в тямку. Може, колись мені вдасться описати їх у цілості (д. Крицький жие досі й дай йому боже ще жити много літ!). А тепер я передаю з пам'яті одну частину з його оповідання — не дословно, а так, як вона уформувалася в моїй пам'яті.

— Я ще був молодий, коли панщину скасували,— оповідав Крицький,— тілько три роки я робив її. А проте буду ті три роки тямити, доки мойого життя. Люті часи були, паночку! Теперішня молодіж, богу дякувати, не має і поняття о тім, що тоді діялося. І нехай не має! Не треба їй мати. Та дещо таки повинна би знати. Те, що ви розповіли в своїх «Панських жартах», то правда, але то не вся правда. Ви того, пане, не могли знати докладно, бо вас тоді ще й на світі не було. А хто того сам не бачив на свої очі, той не може собі те так легко зміркувати. Подивіться на наші поля, пане! Богу дякувати, землиця благословенна, на-

віть найбідніший може жити, коли тільки має пару здорових рук і охоту до праці. Еміграційної гарячки ще тут не знаємо. Їмо хліб житній або пшеничний, вівсом коні годуємо, голоду не терпимо. Маємо своє тягло, свої ковані вози, маємо в селі школу, читальню, склеп громадський, а зате не маємо ані одного жида. Одним словом, стоїмо на власних ногах, оскільки то в Галичині хлоп може стояти на власних ногах.

Та не питайте мене, як тут виглядало перед 1848 роком! Досить вам буде лиш тілько сказати, що в цілім селі не було ані однісінького воза. Тілько у пана були вози, а у хлопів тілько сани. Саньми звозили літом збіжжя до стоділ і сіно до стогів, на санях вивозили обірник на поле, на санях, чи літо, чи зима, вивозили й умерлих на кладовище.

Ну, та вмерлому байдуже. А як жили живі! Я тілько про себе скажу. Мій тато був з Медики родом, мав двох братів — усі три були хлопці гарні, спосібні. Взяв пан одного до двора за льокая, поїхав з ним до Бродів і там програв його в карти другому панові. Ще й досі десь там в Брідщині є фамілія Крицьких, — то наші свояки. Вернув пан додому, взяв другого брата до двора, поїхав з ним до Варшави і знов десь його запропастив. То мій тато бачить, що й його жде таке саме, взяв та й утік сюди, до Торок. Нібито під одним паном було, але все воно дальше від пана, і якось так йому минулося. Бідував тато дуже, оженився бідно, не було з чого жити, а тут на панщину гонять. Ледво мені дванадцять літ минуло, мусив я йти на панщину. Ой, назнався я за три роки всякого знущання! Не дай боже й згадувати!.. Та я не про себе вам розповім.

Був у нас в селі бідний та нещасливий чоловік, Онопрієм звали. Таки направду, що був і бідний, і нещасливий. Нині нібито бідніші бувають і живуть на світі, халупники без кроку поля, навіть комірники між людьми по-людськи виглядають. Тоді не те було. Онопрій мав хатину, мав огородець, мав півпрута поля. Тепер би то був сякий-такий господар, а тоді називався пішак. Як нині бачу його. Згорблений, з запалими очима і лицем такої краски, як земля свята, босий зимою й літом, без капелюха, ані шапки,— принаймні я ніколи не бачив, аби голова у нього була чим-будь накрита; сорочка груба, з міхового полотна, чорна, як стеля в курній хаті; поверх сорочки стара, здолини обігнила і обшарпана веретянка, підперезана ликом

або перевеслом,— оце була вся його одіж, чи то зима, чи літо. Все зігнутий ходив, усе звільна, ледво ліз, усе щось жвав у роті і все голодний був. Ми, хлопці, чи то пасучи панські вівці, чи роблячи яку іншу роботу, не раз сміялися з нього, дразнили його. Він ніколи не вгнівався, не підніс голосу, а все якось так покірно, таким приниженим та прибитим голосом відповідав:

— Так, дітоньки, так! Жартуйте здорові. А хлібця дайте, коли маєте, бо бігме, що ще-м його, святого, сьогодні в роті не мав...

— А що ж ви раз у раз жвете, Онопрію? — питаємо бувало.

— Ет! — відповідав він неохітно і, понуривши голову, важко зітхав.

— Онопрій жвачку жве! жвачку жве! — крикне бувало дехто з пастухів. Інші підхоплять, регіт піде по толоці, а Онопрій нічого, відвернеться та й шкандибає до своєї роботи. Раз тілько я бачив, що він тайком отирав собі очі брудним рукавом своєї веретянки.

Жінка у нього була зла, так говорили в селі. На вигляд не можна було того по ній пізнати, бо молодиця була вродлива, здорова, рум'яна й весела. Тілько пізніше я зрозумів, яка лиха доля спарувала їх обоє. Онопрій довго парубкував, служив при дворі, свойого не мав нічого, аж нараз пан казав йому брати Марту. Се було його нещастя, бо Марта взяла його під ноги, притлумила, прибила до землі, морила голодом, навіть казали, що била його вечорами, а сама бігала за дворакими. За такою жінкою Онопрій швидко постарівся, згорбився, пожовк і зів'яв, зробився «гусячим повітрям», як казали в селі.

Не знаю вже, по якому там інвентарю, досить що Онопрій, хоч нібито господар, а не наймит, був майже день у день на панщині. Здається, що жінка гонила його сама робити понад припис платні дні. Та яка то його робота була? У бідолахи не було сили за хруща, і коли інші не допомогли йому чи то на загоні, чи в стодолі, то отаман не жалував нагайки, бив, копав ногами, аж кості у старого тріщали. А він терпів, ані пари з уст не пускаючи. І диво! Не раз здавалося, що не встане від тих нелюдських побоїв, що всі кості у нього поламані,— аж ні. Полежить троха, постогне тихенько, а далі встане та й знов помаленьку починає порпатися, нібито робити щось, не швидше й не ліпше, як і перед бійкою.

Одного разу— як нині тямлю і до смерті того не забуду — було якось коло полудня. Саме пшеничні жнива були. Вигнали людей громаду на панський лан, і, власне, вже один вижали. Треба було йти на другий лан, аж ген на другім кінці поля, за гостинцем. Ви, пане, не думайте, що така проста річ була перейти з одного лану на другий. То нині люди переходять з ниви на ниву, серпами поблискують, віддихають повними грудьми, простують крижі, перекликаються, вітаються, жартують або про здоровля питають. Тоді не те було. Пани все лоточили своїх наставників: «Не вмієте порядку держати, часу багато тратите, поки з одного лану на другий перелізете». А наставникам то що? Вони на конях, нагайки в руках... То скоро одного лану діжнуть, зараз кричать:

— Ану щодуху на другий лан! Далі!

І пускають коні тропом, а всіх женців, старих і малих, серед сквару і спраги, серед куряви чи дощу, женуть перед собою. Втомлені важкою працею, не вспівши віддихнути, люди біжать, що можуть вискочити. Звісно, що молоде та сильне, те біжить наперед, кричить, вівкає, регочеться, так що здалека думав би, що яке сполошене весілля жене по полю. Але вагітні жінки, старі баби та діти не можуть надужати, лишаються ззаду. Ой, гірка їх доля! Отаман на коні за ними, пере нагайкою, не питає, чи по плечах, чи по голові. Біжать, бідні, падуть у рови та борозди, не раз під кінські копита. Ой, пане, кілько то разів я бачив, як вагітні жінки отак падали, а вставши, мали на плечах сорочку, пописану червоними басаманами! Се нагайка крізь полотно тіло попрогризала.

Отже, раз гнали отак громаду з одного лану на другий. Бігли людонькове польовою стежкою, задихані, червоні, присипані пилом, очі кров'ю поналивані, бо спека була велика. Я стояв край дороги, пас панські коні на перелозі. Пробігли попри мене насамперед парубки, далі дівчата, потім чоловіки, а ззаду стариня ногами набиває. І Онопрій був між ними, та він на самім заді лишився. Так і видно, як коліна під ним дилькочуть, а роззявлені уста силуються захопити якмога більше повітря. Та де тобі, не може, бідолаха, за другими наспіти. А отаман ось-ось за ним на коні. Ще хвилька, аж тут як не роздасться крик:

— Prędzej, chamie, prędzej![1]

[1] Скоріше, хаме, скоріше! *(польськ.)* — *Ред.*

І рівночасно свиснула нагайка, чорною гадюкою блиснула в повітрі і обвилася довкола голих по коліна Онопрієвих ніг. Легенький ляск, знов блиснула в повітрі нагайка і знов окрутила голі ноги старого. Він тільки ойкнув і повалився на землю, а на ногах відразу виступили два широкі червоні перстені, і з них помалу почала виступати кров.

Отаман зупинив коня.

— Wstawaj, drabie![1] — кричав до Онопрія.

Той звільна, натужуючися, почав підніматися догори. В тій хвилі нагайка ще раз оперезала його плечі. Він похилився, мов зігнута лоза, і в тій хвилі щось чорне та тверде випало у нього з-за пазухи і покотилося до рову. Онопрій сягнув рукою по свою згубу, та не встиг захопити її на лету.

— Co to jest?[2] — крикнув отаман, бачачи його рух.

— Та... та... так,— лепотів Онопрій.

— Podejm i podaj tu![3] — кричав отаман.

Онопрій, усе ще згорблений, весь тремтячи, зліз до рову, підняв і подав отаманові те, що випало у нього з-за пазухи. Отаман довго придивлявся тому предметові, а Онопрій стояв перед ним без шапки, зложивши руки на груди, мов до молитви. Я не зводив очей із його ніг. Коліна раз у раз дилькотіли, мов у чоловіка, що дуже змерз, а з червоних перстенів на худих та чорних від бруду литках тоненькими смужками плила вдолину кров і швидко всякала в сірий пил дороги.

— Co to jest? — запитав нарешті отаман Онопрія.

— Та... та... то.... то хліб.

— Co? Chleb?[4]

— Ну, так, мій хліб. Я такий їм. У других людей то — макух, а у мене, паночку, хліб.

Отаман ще хвилю держав Онопріїв хліб у руці, оглядав його, нюхав, а далі рука в нього якось дивно задрожала, він штурнув тим хлібом геть на поле, швидко видобув із кишені хустку і почав обтирати собі очі. Навіть він розплакався.

Знаєте, пане, повідають, що десь колись пан-біг зробив таке чудо, що заставив каміння плакати. Певно, що то

---

[1] Вставай, ледацюго! *(польськ.)* — *Ред.*

[2] Що це? *(польськ.)* — *Ред.*

[3] Підійми і подай сюди! *(польськ.)* — *Ред.*

[4] Що? Хліб? *(польськ.)* — *Ред.*

чудо було, божа сила. Але, грішний чоловік, я думаю, що то було більше чудо, коли отой наш отаман заплакав над Онопрієвим хлібом. Я малий тоді був, чотирнадцять літ, а як побачив його сльози, того чоловіка сльози, що був для нас як огонь, як звір без серця, то мене щось шпигнуло мов ножем у серце. Я до тої хвилі нічого не розумів, не застановлявся: казали робити, я робив; били, я терпів, бо бачив, що й другі так само роблять. Я й не думав, щоб то могло бути інакше, навіть не розумів, чи то зле так, чи добре. Противно, не раз мені говорили, що то так треба, що так пан-біг дав, що хлоп лінивий і треба гнати його до праці. Але оті отаманські сльози відразу все в моїй душі перевернули. Я пізнав, що мусить бути страшне зло, страшна кривда на світі, коли навіть такий звір мусить над нею заплакати.

Отаман помовчав хвилю, ще раз обтер очі хустиною, а потім, винявши з череса якийсь гріш, кинув його Онопрієві і сказав:

— Na, masz! Idź do karczmy! Kup sobie chleba! A zaraz tam wychodź do roboty![1]

І, не дожидаючи довше, затяв коня і пігнав за женцями, а Онопрій, понуривши голову та не озираючи навіть закровавлених ніг, потюпав дорогою до села. А коли геть відійшов, я підняв його той хліб і сховав його за пазуху. Зразу я думав на сміх показати його іншим пастухам, аби побачили, яку то жвачку жве щодня старий Онопрій, але, коли я взяв макух у руку, проняв мене такий жаль, що я й собі ж отам, серед поля, при панських конях, заплакав, мов мала дитина. І, прийшовши вечором додому, я сховав той макух у скритку за стріхою і держу його донині і внукам своїм лишу на пам'ятку.

То вже були остатні панщизняні жнива. О велицідні потім скасували панщину, і люди вже веснували на своїм. Старий Онопрій не врадувався, все однакий був.

— Що вже мені свобода! — зітхав він.— Будьте собі свобідні, а моє вже пропало.

Одного ще тілько бажав: покушати свого власного житнього хліба...

— От би мені хлібця житнього з власного поля покушати! — говорив не раз.— Може би, я аж тоді засмакував свободу.

[1] На, маєш! Іди до корчми! Купи собі хліба! І зараз же виходь до роботи! *(польськ.)* — *Ред.*

Жнива надходили. Жито вродило на чудо, вище хлопа, а колос, як праник. Старий Онопрій день у день рано вибігав на свій загін, придивлявся своєму житу, зі страхом слідив кожду хмару, зривав колосок і вилущував зернятко, чи вже можна жати. Дождався нарешті, затвердло зерно, пополовіло стебло, похилилося вниз. Ще люди й не збиралися на жниво, а старий Онопрій одного дня взяв серп та й пішов на свій загін.

— Вижну два-три снопи, витовчу зерно, змелю на жорнах, аби тілько покуштувати хлібця святого.

Вечоріло. Я ще з одним хлопцем вертав з поля від сіна. Йдемо стежкою поміж жита, розмовляємо, аж глянь — перед нами щось повзе та шелестить. Підбігаємо ближче — а се старий Онопрій. Нажав три снопи жита, поклав один на голову, другий на одно плече, а третій на друге, згорбився вдвоє і лізе додому. Снопи великі, жито вродливе, так що колосся аж землею за ним тягнеться. Ідемо за ним, розмовляємо, жартуємо, і все то один, то другий, ніби ненавмисне, стане йому на колосок. А у нього й на тілько сили нема, аби відірвати колосок від стебла; за кождим разом стане і, не обертаючися, жалібно спокійним голосом говорить:

— Ей, хлопчики, та дайте спокій! Адже се хлібець святий!

Жаль нам його стало, ми перестали йому збитки робити, а далі я сказав:

— Дайте, татусю, я вам занесу ті снопи до хати!

— Ні, синку, вже я сам!

Провели ми його аж до хати. Жінки його не було дома, двері були засунені зсередини. Поки ми найшли деревляний ключ під стріхою, поки відімкнули двері, Онопрій стояв, усе ще держачи снопи на собі. А коли двері отворилися, він якось прожогом кинувся досередини, та спотикнувся на порозі і тихенько, разом зі снопами, впав на землю. Так, немовби присів. І тихо. Снопи вкрили його.

— Що вам, татусю? — питаємо знадвору.

Не відповідав. Вбігли ми до сіней, відкинули снопи, а він лежить на землі, лицем вниз, неживий.

Не дочекав покуштувати свобідного хліба...

ДОДАТКИ

DLA OGNISKA DOMOWEGO

I

W niedużym, schludnym i gustownie ubranym saloniku dwie damy zajęte są żywą rozmową.

Obie jednakowych lat, jednakowego, słusznego wzrostu, obie przystojne, w kwiecie wieku, obie wykwintnie i ze smakiem ubrane. Mowią ze sobą poufale, niekiedy zniżając głos mimowolnie do tajemniczego szeptu, chcciaż ani w saloniku, ani w przyległych pokojach, ani w korytarzu nie ma ani żywej duszy. Jedna z nich, rozkosznie rozwinięta brunetka z błyszczącymi czarnymi cczyma, z kwiatem młodości i zdrowia na pełnych rumianych policzkach, na ślicznie wykrojonych malinowych ustach, z maleńkim dołeczkiem na okrągłym podbródku nadającym jej wyraz figlarnej młodości i niewinności, — to cczywiście pani domu. Nikt by po niej nie poznał, że liczy lat 28 i jest matką dwojga dzieci, które już uczęszczają do szkoły elementarnej, — tak młoda, świeża i wypcczęta wydaje się jej twarz, jej cała elastyczna, dziewicza i urccza postać. Ubrana w prosty, a mimo to elegancki strój domowy, jest ona zajęta bardzo żywo „robieniem porządku" w saloniku: zdejmuje płócienne okrycia z miękkich kosztownych mebli i ze złcconych ram zwierciadeł i obrazów, ustawia symetrycznie statuetki i ozdobne naczyńka na komodzie, nakręca staroświecki metalowy zegar, który długi czas bezczynnie drzemał pod kloszem, — jednym słowem, jak to mówią, wypędza pustkę z tego saloniku, który, cczywiście, dłuższy czas pozostawał osamotniony, zamknięty. W kominku tryska i huczy wesoły ogień, który zwolna ożywia, ogrzewa mroźną atmosferę saloniku na równi z ożywionymi ruchami, kwitnącą twarzą i iskrzącymi cczyma gospodyni.

— Ależ, Juleczko — mówi ona dźwięcznym, dziwnie ujmującym głosem — nie róbże mi tej przykrości, rozbierz się,

usiądź na chwileczkę! Jestem zajęta, to prawda, ale to tak... wiesz, taka już moja natura, że nie mogę być ani chwili bez zajęcia. Mogłabym to i po południu zrobić, no, ale ja wiem, że ty mi za złe nie weźmiesz...

— Cóż znowu, Anielciu! Wszakże właśnie dlatego...

— Nie, nie, nie kończ, nie mów mi nic: dla tego lub dla owego! — przerwała jej gospodyni, przytykając jej swą białą, pulchną, drobną rączkę do ust i przemocą wciskając ją na krzesło. — Jeżeliś już przyszła do mnie, to wiem napewnie, że nie bez powodu. I dobrześ zrobiła, żeś właściwie teraz przyszła — dodała po chwilowej pauzie, podczas której jej przyjaciółka zdejmowała kapelusz. — Marysia poszła do miasta, dzieci jeszcze w szkole, możemy pomówić swobodnie.

— Ale twój Antoś — z wyrazem pewnego zakłopotania rzekła druga dama — wszakżeż on ma dziś przyjechać, nieprawda?

— Właśnie, właśnie — żywo odrzekła Aniela — ale aż wieczorem. Pisał mi z Przemyśla, że jeszcze tam jakieś formalności ma do załatwienia.

— No to dobrze, że tak! Myślałam, że z rana przyjedzie, tym pociągiem, co właśnie o dziewiątej przyszedł.

— Co ty mówisz! — krzyknęła Aniela z żartobliwym oburzeniem. — Teraz już pół do jedenastej. Jeżeliby tym pociągiem przyjechał, to już by dawno był u mnie. O, ja go znam! On by nie wytrzymał tak długo!

I usta i oczy jej zabłysły na pół żartobliwym, na pół rozkosznym uśmiechem.

— Ach, tak! Niewątpliwie! — odparła Julia. — Uspokoiłaś mię zupełnie. A co do tego, com ci miała mówić — dodała mimowoli zniżając głos — to... może to i nic, może to tak tylko... Ale ty wiesz, jaka moja natura. Lada bądź najmniejszego wprawia mnie w trwogę...

Wyraz jej twarzy, jej oczy, cała jej postać zdawały się potwierdzać prawdę tych słów. Wszystko w niej zdradzało ciągły wewnętrzny niepokój i to nie momentalny, ale jakiś organiczny, wrodzony, pochodzący z braku równowagi pomiędzy pojedynczymi potęgami jej duszy, między uczuciami i wolą, między pragnieniami a zdolnością do ich urzeczywistnienia. Chociaż rowieśniczka Anieli, chociaż nie mniej od niej przystojna i ubrana w wytworny strój wizytowy, wydawała się przecież o lat dziesięć starsza od swej towarzyszki. Jej ogromne blond warkocze owinięte dokoła

głowy zdawały się przygniatać to niskie, już lekkimi zmarszczkami poorane czoło, to blade, drobne, wykwitające oblicze z żarzącymi się i wiecznie niespokojnie biegającymi oczyma. Gdy mówiła, kąciki ust jej drgały kurczowo, a w rękach gniotła wciąż naperfumowaną batystową chusteczkę. Kto ją bliżej obserwował, ten musiał zauważyć, że nie lubiała nigdy spoczywać dłuższy czas oczyma na jednym przedmiocie, że często mimowoli, z przyzwyczajenia oglądała się za siebie, jak gdyby się lękała, by ją kto nie podsłuchiwał, i również często, machinalnie poprawiała fałdy swej sukni. Nawet w chwilach, kiedy się śmiała, kiedy wewnętrzne ożywienie rumieniło jej policzki i drobne, na pół przezroczyste uszy, kiedy słowa jak rwący potok płynęły z jej ust, — nawet w tych rzadkich chwilach widać było jakiś wyraz cierpienia i trwogi na jej twarzy, coś tajemniczego i pociągającego jak zagadka a głębokiego jak górskie jezioro.

— A jakże, a jakże! — ze śmiechem szczebiotała Aniela, wyjmując z komody dużą srebrną tacę z emaliowanymi na niej główkami aniołków — cóż by to było, gdyby moja Juleczka raz nie miała jakiegoś okropnego przeczucia, nie doznawała męczącej trwogi! No, no, uspokój się, kochanie, i powiedz, co za przeczucie znowu cię męczy.

— Żartujesz, Anielciu — odrzekła melancholijnie Julia. — Szczęśliwaś, że możesz żartować. Taki już widać twój temperament. Jakże ci go zazdroszczę! Ach, a ja! ... No, ale tym razem, droga moja, nie o przeczucie chodzi. Lękam się bardzo, by tu coś gorszego nie było.

Lekka chmurka przemknęła po twarzy Anieli. Zatrzymała się pośrodku pokoju, niosąc tacę, by ją postawić na stole, i pilnie spojrzała na twarz swej towarzyszki.

— Chcesz mnie zaniepokoić — rzekła i z uśmiechem dodała: — Nie wiem, czy ci się to uda. Wiesz, u mnie dzisiaj szczęśliwy dzień: mąż po pięcioletniej niebytności powraca do mnie ze służby. No, cóż tam takiego, mów.

— Bój się Boga, Anielciu — skrzyknęła Julia — jak ty możesz tak mówić: „Chcesz mnie zaniepokoić". Ktoś by sobie pomyślał, że ci zazdroszczę szczęścia rodzinnego i chciałabym ci je zatruć!

— Kto wie! — rzekła śmiejąc się Aniela. — Po was, starych samotnicach, wszystkiego spodziewać się można.

I ustawiwszy tacę na stole, wydobyła duże pudełko i wysypała zeń na tacę garść różnorodnych kartek wizyto-

wych, biletów z powinszowaniami, zaproszeniami i zapytaniami, a potem spokojnie, systematycznie zaczęła rozrzucać po tacy te dowody serdecznego, ruchliwego i obszerne sfery obejmującego życia towarzyskiego. Z iście kobiecą gracją rozrzucała je tak, że w tym pozornym nieładzie widać było pewną myśl przewodnią, pewną nawet niewinną kokieterię.

Julia melancholijnie pokiwała głową.

— Wstydź się, Anielciu, wstydź się, że możesz coś podobnego myśleć o swej przyjaciółce! Nie, na tom nie zasłużyła!

— No, ale cóż tam masz? Cóż tam dusisz w tej ślicznej głowie? — rzekła Aniela, całując ją w policzek, a potem w czoło i następnie siadając obok niej. — Jestem gotowa z moją robotą. Mów teraz!

— Powiedziałam ci już — rzekła Julcia, biorąc ją za rękę i spuszczając oczy na dół jak zakochany młodzieniec — powiedziałam ci już, że może to wszystko nic nie znaczy. Tyle już razy byłyśmy niepotrzebnie trwożone... od kiedyśmy rozpoczęły ten nieszczęśliwy interes...

— Ach, więc pewnie znowu Sternberg! — krzyknęła Aniela żywo.

— Oczywiście, że on. Śmiej się ze mnie, Anielciu, ale mnie ciągle tropi przeczucie, że on nam jeszcze narobi wielkiego kłopotu.

— Śmiej się z tego! — rzekła stanowczo Aniela jakimś zmienionym, twardym głosem kupca, który jest pewny swej dobrze obmyślanej kombinacji kupieckiej. — Co on nam może zrobić? Kamień, który by miał walić na nasze głowy, przede wszystkim jego by samego zdruzgotał, a nas — kto jeszcze wie. Nie, Julciu, z tej strony jestem pewna. Z tej strony niczego się nie boję.

— Ach, moja droga — rzekła Julcia — nigdy człowiek nie może być pewnym! Nieraz najmniejsza drobnostka, nieprzewidziany przypadek może popsuć najpiękniejszy plan.

— Cha, cha, cha! — zaśmiała się srebrzystym śmiechem Aniela. — Ależ tośmy wiedziały z samego początku, moja Julciu. Kto się wilka boi, niech do lasu nie idzie. A tymczasem, dał Bóg, dotychczas wilki nas nie zjadły. Aż teraz, kiedyśmy już prawie zlikwidowały swój interes, kiedy wszystkie akta złożono do archiwum, a końce wrzucono do wody... Nie, Julciu, patrz na mnie! Która z nas więcej ryzykowała? Która więcej miała do stracenia? Przyznasz

mi pewnie, że ja. A przecież raz się zdecydowawszy na przystąpienie do waszej spółki, stałam śmiało na swym stanowisku, robiłam wszystko, cośmy uznały za potrzebne, i ani razu — prawda? ani razu się nie zawahałam. No, powiedz, czy nie prawdę mówię?

— Jesteś bohaterką, moja Anielciu, o tak, prawdziwą bohaterką. Jeszcze od lat dziecinnych, od szkolnej ławy kochałam cię za to. Ach, i teraz cię podziwiam i zazdroszczę ci twojej niezłomności. Ale przyznaj, moja droga, że i ja nie byłam hamulcem w całej sprawie, żem się eksponowała, och i jak jeszcze! Wszakżeż cały plan był mój. Dobór spólników — mój. Nawiązanie stosunków — moje. Byłam duszą całego przedsięwzięcia, nieprawda? A jeżelim się ciągle trwożyla, jeżelim ciągle ostrzegała, jeżelim nieraz nawet wymyślała niebezpieczeństwa tam, gdzie ich nie było, to i to przecież nie wyszło nam na szkodę.

— Przeciwnie, Julciu, przeciwnie — rzekła Aniela, ponownie ją całując. — No, ale powiedzże, mój żórawiu stróżu, co tam za czarne punkty widzisz na horyzoncie?

Julcia zamiast odpowiedzi wydobyła z kieszeni zmięty telegram i podala go Anieli.

— Telegram! — rzekła Aniela nieco zdziwiona i śpiesznie rozwinęła zmiętą ćwiartkę. — Z Filipopola! Od Sternberga! A on co w Filipopolu robi?

A potem zwolna, szeptem prawie przeczytała parę słów zawartych w telegramie:

„Komme mit Orient — Expresszug. Schicke weiteres Telegramm aus Budapest. David".

Aniela zbladła. Siedziała nieruchoma, palce jej, w których trzymała telegram, zadrgały kurczowo i telegram wypadł jej z ręki na kolana. Wzrok się wytężył, źrenice oczu się rozszerzyły. Patrzała przed siebie nic nie widząc, patrzała we wnętrze swej duszy, szukając czegoś, co by jej pomogło rozwiązać zagadkę zawartą w tym lakonicznym telegramie. Wreszcie, nie znajdując niczego, zwolna zwróciła się do Julci.

— Co to znaczy? — zapytała.

— Alboż ja wiem? Czuję tylko...

— Daj spokój swym uczuciom — prawie opryskliwie przerwała Aniela. — Dlaczego on wyjechał ze Stambułu?

— Otóż to właśnie kwestia.

— Dlaczego jedzie „Orient-Expressem"? Widać, że mu pilno.

— Otóż to mnie niepokoi.

— Dlaczego jedzie na Budapeszt? Czego mu tam potrzeba?

— Zagadka zupełna.

— Dlaczego nie telegrafuje wyraźnie, co się stało?

— Widać, że się nie czuję bezpiecznym.

— Więc cóż się mogło stać?

— To rzecz główna.

— Nie, nie to rzecz główna. Jeżeli się stało cokolwiek nieprzyjemnego, to ważnym jest także wiedzieć, gdzie się stało: czy w Stambułu, czy też ... A!

W tej chwili stało się coś niezwykłego, niespodziewanego, coś, co z elementarną siłą wpadło do tego cichego saloniku, z trzaskiem otworzywszy jego drzwi, wtargnęło do wnętrza w słupie chłodnego powietrza, potężnie podbuchnęło ogień w kominku, tak że płonące polana zatrzeszczały i rozżarzone węgle z nich prysnęły jak meteory aż na środek pokoju, spłoszyło obie damy, popchnęło Anielę na środek salonu i pochwyciło ją w jakiś szalony wir, w którym nic nie było widać spoza siwego mroźnego obłoku, — tylko słychać było płomienne pocałunki, łkania, znowu pocałunki, urywane oddechy, fragmenty wykrzykników, szepty i niezrozumiałe wyrazy, znowu pocałunki, słowa „Antoś!", „Aniela!" i wreszcie przeciągłe, serdeczne szlochanie przerywane spazmatycznym śmiechem.

II

— Antoś! Niedobry z ciebie chłopczyk! Jakże mogłeś tak ze mną postąpić! Piszesz, że w nocy przyjedziesz ...

— Wyrwałem się im! Wyrwałem się prędzej, niż się spodziewałem! I oto tu jestem! Tu, tu, tu!

I Antoś okrywał pocałunkami ręce, piersi i usta swej żony.

— Lecz kiedyżeś przyjechał?

— O dziewiątej.

— I dopiero teraz przychodzisz?

— Służba, Anielciu, służba! Musiałem ludzi do koszar odprowadzić i zdać raport w generalnej komendzie. Dobrze, żem się i tak rychło uporał.

— Niedobry chłopczysko! Niedobry chłopczysko! — z nadąsaną minką powtarzała Aniela, uderzając go po rękach,

którymi Antoś obejmował jej kibić i przyciskał ją do swej piersi.

Ów „Antoś", czyli „chłopczysko", był to wysoki, silnie zbudowany mężczyzna lat około czterdziestu, z rzadkim już, z lekka siwiejącym włosem na głowie, z rudawymi wąsami i takimiż bokobrodami, przy szabli, w zimowym płaszczu wojskowym i w mundurze kapitana piechoty austriackiej. Oblicze jego mimo śladów wielkiego znużenia i właśnie odbytej dalekiej podróży tchnęło zdrowiem. W siwych oczach widziała wielka dobroć i łagodność, chociaż ruchy bystre i pewne świadczyły o wojskowej dyscyplinie, która weszła w krew i szpik.

Kapitan Antoni Angarowicz wracał właśnie z Bośnii, gdzie spędził całych pięć lat w służbie wojskowej. Odkomenderowany tam z jednym z pierwszych oddziałów wojsk okupacyjnych, brał udział we wszystkich walkach i utarczkach, które towarzyszyły okupacji i pacyfikacji tego kraju, odznaczył się przy zdobyciu Sarajewa i później kilkakrotnie w utarczkach z bandami „hajduków" włóczącymi się po kraju, awansował z porucznika na kapitana, pozostał dobrowolnie jeszcze przez trzy lata w służbie wojskowej w Bośnii ze względu na wyższą płacę i przyrzeczony mu dalszy awans i wracał obecnie, po pięciu latach niebytności, napowrót do Lwowa, na łono swej rodziny; został przydzielony do garnizonu lwowskiego, przy najbliższym awansie miał być mianowany majorem, co oznaczało pensję zabezpieczającą jako tako byt i przyszłość jego rodziny. Najśmielsze, najgorętsze jego pragnienia były bliskie urzeczywistnienia.

— A więc mam cię! Mam cię! Mój skarbie najdroższy, moje złoto, moje życie! Po tylu latach, po tylu trudach, po tylu niebezpieczeństwach — urywanym ze wzruszenia głosem mówił kapitan, wciąż jeszcze tuląc w objęciach to szlochającą, to śmiejącą się żonę. — Teraz nas nic nie rozłączy!

I oboje ramionami spleceni usiedli na sofie. Teraz dopiero wzrok kapitana spostrzegł Julię, która zakłopotana i zażenowana stała nie wiedząc, co ma począć, i oczywiście pragnęłaby była ulotnić się z tego szczęśliwego gniazda.

— Halt, Regiment! — krzyknął wesoło kapitan. — A to kto? — pytał, zwracając się do żony.

— Ach, zapomniałam ci przedstawić — Julcia Szablińska, moja koleżanka jeszcze z pensjonatu. Julciu, ten niegrzeczny

chłopczysko, widzisz go, z tymi brzydkimi wąsikami, to jest ten Antoś, o którym ci tyle uszu naświdrowałam.

Julcia dygnęła i zaczęła przypinać do włosów kapelusz.

— Herstellt! — krzyknął kapitan. — Kapelusz położyć! Tu, na stół! Siadać! Przyjaciółka mojej żony jest moją przyjaciółką. Przyjaciela może bym wezwał na szable, ale przyjaciółkę wzywam, by została z nami na obiad.

Julcia widocznie jeszcze bardziej zakłopotana trzymała kapelusz w ręce i nie wiedziała, jak się ma zdecydować.

— Panie kapitanie — rzekła wreszcie — dziękuję za uprzejme zaproszenie, ale dziś u państwa taki dzień, że moja obecność będzie zupełnie niestosowna. Doprawdy ...

— Anielko! — krzyknął z wyrazem niekłamanego przestrachu na twarzy. — A to co znaczy? Gdzie dzieci?

— Cha, cha, cha! — zaśmiała się Aniela, lubując się tym wyrazem jego twarzy. — Oto mi ojciec! Pół godziny już w domu siedzi i całkiem zapomniał, że ma dzieci, zapomniał zapytać, co się z nimi dzieje! Cha, cha, cha!

— Anielko, bój się Boga! — błagał kapitan. — Nie męcz mnie, powiedz, gdzie one są?

— Pst! Cicho! — szepnęła Aniela, przykładając palec do ust.

— Cicho? A to dlaczego?

— Byś je nie pobudził. Tu w sąsiednim pokoju śpią w kolebeczkach. Właśnie przed twoim przybyciem wyssały po flaszeczce mleka ...

Kapitan już się zerwał, by biec do sąsiedniego pokoju, ale głośny, niepohamowany śmiech, którym parsknęła Aniela, wstrzymał jego zapęd.

— Ach, gamoniu, gamoniu! I ty naprawdę myślałeś, że twoje dzieci jeszcze flaszeczki ssą, że wciąż jeszcze są takie, jakimiś je zostawił? Fe, wstydź się, ty stare dziecko! Twoje dzieci są w szkole.

— W szkole? — krzyknął kapitan, nie pomnąc się z radości. — A to od kiedy?

— Od jesieni.

— Jak to, i tyś mi niczego o tym nie pisała?

— Jeszcze czego nie stało! Rozsądny ojciec i sam by się tego domyślił, że dla dzieci przyszła już pora, a taki gamoń jak ty może się pocieszyć niespodzianką.

Zamiast odpowiedzi nowe uściski, nowe pocałunki.

— Więc oboje są w pierwszej klasie! — rzekł radośnie.

— Bardzo przepraszam, bo w drugiej — rzekła surowo Aniela. Cesia ma już sześć latek, a Mieczkowi na ósmy idzie. Nie chciałam zbyt wcześnie zaprawiać ich do książki, ale mimo to początków nauczyłam ich sama w domu, tak że oboje zostali odrazu przyjęci do drugiej klasy. A jak się ślicznie uczą! Nauczyciele nie mogą się ich nachwalić.

— Ty moje złoto! Ty moje szczęście! Ty moja mateczko droga! — szeptał kapitan, przyciskając ją do piersi.

Lecz naraz umilkł. Łzy, gorące łzy nieopisanego szczęścia trysnęły z jego oczu i, rzuciwszy się na sofę, on szlochał jak małe dziecko, podczas gdy Aniela nowymi pieszczotami starała się go uspokoić. Nie rychło jej się to udało, dopiero niespodziana przygoda przyprowadziła go do równowagi. Oto zdało mu się, że przez jakąś miękką, różową mgłę radosnego omdlenia, w której gdzieś tonął głęboko-głęboko, niby szybka jaskółka leci ku niemu coś tajemnicze, zagadkowe, niewyraźne i naraz już koło niego rozpływa się w dźwięk, w słodką muzykę, która nie melodią, lecz słowami obija się o jego uszy.

— Mamo, a to kto płacze? — brzmią te słowa.

Kapitan zwolna podnosi głowę, zwraca wzrok w tę stronę, skąd głos usłyszał. Dwie pary czarnych, błyszczących, dziecięcych oczu, na pół ciekawych, na pół zdziwionych, wpatrują się w niego. Oczy te wyjaśniają i ożywiają dwie dziecięce twarzyczki, okrągłe, rumiane, zachwycające. Chwilę panuje powszechne milczenie. Serduszka dziecięce biją żywo-żywo przeczuwając, że się dzieje coś niezwykłego. Matka jednym kochającym wejrzeniem obejmuje i ojca i dzieci, a ojciec — słowa zamarły mu w ustach, tchu w piersiach nie stało; a gdy wreszcie przyszedł do siebie, gdy pochwycił obydwoje dzieci w swe objęcia, gdy je całował i pieścił i łzami oblewał — jedno tylko mógł wymienić słowo i ciągle je powtarzał, ilekroć mu między uściskami i pocałunkami czasu starczyło:

— Widzisz! Widzisz! Widzisz!

— Dzieci, wszak to wasz tatko! Widzicie go! — wołała matka.

Gdy wreszcie kapitan wypuścił chłopaka, tenże stanął przed nim i, wpatrując się w niego, rzekł poważnie:

— To ty nasz tatko?

— Ach ty niewierny Tomaszu! — zawołał kapitan. — Cóż to, nie wierzysz? Mam ci tego dowodzić?

— A czegożeś płakał? — pytał Mieczek.

Kapitan roześmiał się.

— A dlatego — rzekł — że przyszedłszy do domu nie zastałem ani ciebie, ani tej panienki.

— Więc tyś za nami płakał? — zapytała Cesia, która oczu nie zwodziła z ojca, siedząc na jego kolanach, i już ot-ot gotowa była zapłakać.

— My byśmy byli na ciebie czekali — rezolutnie mówił Mieczek.

— Mnie nauczyciel byłby puścił ze szkoły, gdybym był wiedział, że przyjedziesz.

— Jak to, więc nie wiedziałeś o tym, że przyjadę?

— Wiedziałem.

— O, dawnośmy wiedzieli — podchwyciła Cesia. — Mama nam co dnia o tobie mówiła.

— Chodź, pokażemy ci w naszym pokoiku tabliczkę, na której liczyliśmy dni do twego przyjazdu — dodał Mieczek.

— Ale ciocia Julka zmyliła nas.

— Ja to wiedziałem, że ona nas oszuka. Z taką pewnością mówiła, że tatko aż w nocy przyjedzie!

— Niedobra ta ciocia Julka!

— Co to za ciocia? — ze zdziwieniem zapytał kapitan.

— Wszakżeś ją widział przed chwilą — rzekła Aniela.

— A, ta... twoja przyjaciółka! Więc ona często bywa u nas w domu?

— O, co dnia! — podchwyciła Cesia. — Czekaj, pokażemy ci, jakie nam zabawki podarowała. Mnie prześliczną lalkę.

— A mnie najwięcej karmelków daje — rzekł Mieczek — ale ja jej nie lubię.

— Dlaczego? — poważnie zapytał kapitan.

— Bo mi ciągle coś takiego opowiada, a potem się okazuje, że to nieprawda!

— No, czekaj, my ją ukarzemy! Jak ona śmie ciebie okłamywać! — rzekł ojciec z komiczną powagą.

I rozpoczęła się rozmowa, ta miła, wesoła, rozkoszna pogawędka w kółku rodzinnym, rozmowa o niczym a zarazem zajmująca i oświeżająca umysł i serce, rozmowa, podczas której mózg odpoczywa, nerwy doznają łagodnych, przyjemnych wzruszeń, oko napawa się widokiem ukochanych twarzy, śledzi za zmianą wyrazu, za najdrobniejszym ruchem ukochanych istot, a umysł w każdej drobnostce znajduje nowe, tajemnicze źródło rozkoszy.

Nagle kapitan zerwał się na nogi i swoim zwyczajem, z wesołego tonu przeskakując w okrutnie rozpaczliwy, zawołał:

— Zgubiony jestem! Nieszczęśliwy! Już po mnie! Już mnie nie ma!

Dzieci przerażone pobladły. Mieczek chwycił ojca za rękę, jak gdyby chciał ratować go przed jakimś grożącym niebezpieczeństwem.

— Co ci jest? — zapytali wszyscy razem.

— Zapomniałem o najważniejszej rzeczy! — biadał kapitan.

— O czym?

— Wszakżem dla was poprzywoził z Bośnii rozmaite prezenty!

— I gdzie są? — zapytała Cesia.

— W sakwojażu.

— A sakwojaż gdzie?

— U Hryćka.

— Co to za Hryćko?

— Mój żołnierz. Mój służący.

— A gdzież on?

— Otóż właśnie, że tego nie wiem. Pewnie gdzieś przepadł, uciekł, dezertował i sakwojaż ze sobą zabrał.

Cesia załamała rączęta z rozpaczy, ale Mieczek, wciąż jeszcze trzymając ojca za rękę, wpatrywał się pilnie w jego twarz, pragnąc zbadać, czy on żartuje, czy naprawdę to mówi.

— To nie może być! — rzekł wreszcie stanowczo i, puściwszy rękę ojca, pobiegł do przedpokoju. Nie minęła sekunda, a z przedpokoju rozległ się jego okrzyk triumfalny:

— Jest sakwojaż, jest!

I ukazując głowę przez odchylone drzwi, śmiejąc się serdecznie, krzyczał do ojca:

— A widzisz! Jest sakwojaż! I po co było nas straszyć?

— A Hryćko jest? — pytał kapitan.

— Hryćka nie ma.

— Jak to nie ma? Szukaj dobrze, on tam gdzieś musi być koło sakwojaża!

Przyzwyczajony do posłuszeństwa i nie widząc odcienia żartu na twarzy ojca, chłopak cofnął się od drzwi i znikł w przedpokoju. Wszystkich oczy z natężeniem pełnym utajonej wesołości zwróciły się ku drzwiom. Po chwili ukazał się Mieczek rozczarowany, z wyrzutem patrząc na ojca:

— Po co żartujesz? — rzekł. — Wszak Hryćka nie ma.
— Nie ma? No, a jak myślisz, gdzie on może być?
Mieczek myślał, ale namyśleć nie mógł.
— No, czekaj, spróbujemy go zawołać.
I wyszedłszy do przedpokoju, kapitan, wychyliwszy się przez drzwi, zawołał potężnym głosem:
— Hryćku!
W tej chwili dał się słyszeć jakiś łoskot i stuk potężnych kroków, i zanim dzieci zdołały się opamiętać, ukazała się we drzwiach potężna, po wojskowemu ubrana figura Hrycia.
— Melduję pokornie, panie kapitanie, że jestem! — rzekł monotonnie, salutując.
— Gdzieś był?
— Melduję pokornie, w kuchni.
— Coś robił?
— Melduję...
— Nie melduj, gadaj po prostu! Coś robił?
— Nasamprzód siedziałem na ławie, potem przyniosłem wody, potem urąbałem drzewa, potem... potem siedziałem na ławie.
— Kto ci kazał robić?
— Tam taka Marynia jest, panie kapitanie. Bardzo ostra szarża. Jeszcze ostrzejsza niż pan firer Fuchtig.
Pani Aniela parsknęła śmiechem, słysząc te słowa, ale kapitan z najpoważniejszą w świecie miną egzaminował dalej Hrycia.
— Więc niedobra osoba?
— Jak osa.
— A wódkeś pił?
— Piłem, panie kapitanie.
— A czymś zakąsił?
— Chlebem i smażoną kiełbasą.
— A kto ci to dał?
— Ta ona... ta sama Marynia.
— Więc musi być dobrą osobą?
— Jak rodzona matka, panie kapitanie!
— A kłóciłeś się z nią już?
— Już, panie kapitanie.
— A przeprosiliście się już?
— Już, panie kapitanie.
— No, idźże teraz i zapytaj się jej, czy rychło będzie obiad, bo myśmy już głodni.

— Słucham, panie kapitanie.

I salutujac Hryć po wojskowemu zrobił zwrot na lewo. Zanim jednak ruszył do kuchni, otworzyły się przeciwległe drzwi saloniku i ukazała się w nich Marynia, prosząc państwa do obiadu. Hryć obrócił się, splunął i mrucząc: „To diabeł, nie dziewczyna", poszedł do kuchni.

III

Obiad był skromny, mimo to jednak przeciągnął się dość długo. Chociaż kapitan z drogi przyniósł dość zaostrzony apetyt, to przecież obecnie jeść nie mógł. Syty był swym szczęściem, tą ciepłą, pogodną, cichą, a tak ożywioną atmosferą rodzinną, za którą tak tęsknił długie lata. Szczęście rodzinne, o którym marzył tam, na górskich biwakach, śród skał bośniackich, w słotach i skwarach i niewygodach obozowego życia, i później, w monotonnej i stokroć nudniejszej służbie garnizonowej, to szczęście, dalekie i upragnione, wydało mu się teraz stokroć milszym, stokroć bardziej czarującym niż jego marzenia. Twarze, postacie, głosy, słowa dzieci dokonały tego potężnego czaru. Odchodząc zostawił je prawie niemowlętami, krzykliwymi, często płaczącymi i przyczyniającymi rodzicom dużo kłopotów i niewygód. Pamiętał, wówczas w głębi duszy nawet rad był poniekąd, że się może wyrwać z tej „dzieciarni", jak nazywał swe pomieszkanie. I w marzeniach jego dzieci nie grały wybitnej roli, błąkały się gdzieś jak blade cienie, myślał o nich więcej rozumem, teoretycznie, ale nie kochał ich tak, jak się kocha żywe, bliskie sercu istoty. A teraz! Sam widok tych dwojga istot, w których on czuł cząstkę siebie, nie, całego siebie — tej wiotkiej dziewczynki o niebieskich oczach i popielatych, jedwabistych włosach, w której twarzy on rozpoznawał swe własne rysy, ale wydelikatnione, wyszlachetnione, której każdy ruch napełniał go mimowolnym podziwem; widok tego chłopaka, tak niepodobnego do siostry, a tak uderzająco podobnego do matki, z wyrazem energii na okrągłej twarzy i na ustach, rezolutnego i bystrego w ruchach i z pewnym odcieniem dziecinnego humoru w słowach — ten widok tamował mu oddech w piersiach, napełniał go nieustannym zachwytem. Zachwyt ten potęgował jeszcze jego miłość i szacunek dla żony, dla tej kobiety zarówno czarującej powierzchowności, jak i żelaznego, niezłomnego charakteru i wysokiej inteligencji, która pozostawiona sama, ze szczu-

płej połowy jego pensji, którą jej miesięcznie mógł wysyłać, potrafiła wyżyć, dom prowadzić i dzieci tak świetnie wychować. Że były dobrze wychowane, rozumnie, swobodnie, bez krępowania dziecięcej natury, że na rozwój ich charakteru zarówno jak i ich ciała od maleństwa pilnie baczono, to widać było z każdego ich ruchu, z każdego słowa.

Wszystkie te spostrzeżenia, uczucia i uwagi tłoczyły się w umyśle kapitana, przytłaczały go poniekąd i tylko stopniowo, kolejno przychodziły do pełnej jego świadomości. A przecież znajdował się on w stanie niezwykłego podniesienia i ożywienia. Rozmawiał, żartował, opowiadał i urywał, śmiał się i jadł i oczu nie spuszczał z żony i dzieci. Zdawało się, że w tej chwili chciał zogniskować w sobie i przeżyć to wszystko, co zaniedbał przez tak długie lata.

Dopiero po obiedzie uczuł pewne zmęczenie. Przyroda zaczęła brać swoje, przetężone nerwy odmawiały posłuszeństwa i pragnęły spoczynku.

— Chcesz się położyć, Antosiu? Zaśniesz na kwadransik? — zapytała żona.

— O, co znowu! Skąd ci ta myśl?

— Widzę po tobie, żeś umęczony. Idź, ja ci położę poduszkę na sofie.

— Ależ ja nie chcę! Co ty myślisz? Czyż ja zasnę teraz? — bronił się kapitan, któremu jakoś wstyd było kłaść się i spać w takiej chwili.

— Zaśniesz, zaśniesz! — mówiła łagodnie, ale energicznie Aniela. — Jesteś zmęczony. Chodź! Zresztą co tu z tobą dysputować? Ja tu mam komendę i ja rozkazuję. Allons, marsz!

— Ha, jeżeli wyższa instancja tak każe, to trudna rada! — rzekł kapitan i, ucałowawszy dzieci w czoło, a żonę w obie ręce, udał się za nią do pokoju, gdzie oczekiwała już na niego wygodna sofka nakryta białym prześcieradłem, z poduszką u wezgłowia.

— Nie rób ceremonii, dziecko! — rzekła żona. — Połóż się i śpij. Ja pozamykam, żeby tu ci nikt nie przeszkadzał. A jeżelibyś czego potrzebował, to zadzwoń.

I wyszła piękna, lekka jak senne widzenie, a słowa jej były takie spokojne, świadczyły o takiej harmonii jej duszy, że już same wpływały oświeżająco i uspokajająco na całe otoczenie.

Kapitan stał jeszcze, śledząc oczyma jej postać, a gdy znikła, złożył ręce jak do modlitwy i rzekł:

— Boże! Jakie są moje zasługi, że mi tyle szczęścia posyłasz? Cierpiałem dużo w moim życiu, to prawda, ale inni cierpią jeszcze daleko więcej. Cierpienie nie jest zasługą... Ha, ale widać, że i szczęście tak samo nie według zasług się mierzy.

Tak filozofując zdjął bluzę wojskową i położył się na wznak na sofie. Ach, jak przyjemnie! Spokój jakiś ogarnął go, błogość napełniła jego umysł. Zamrużył oczy i jakiś czas leżał tak, rozkoszując się tym stanem na pół sennym, przy którym jednak płomyk świadomości nie gasł, lecz tylko raz jaśniej a raz słabiej oświetlał wszystko dokoła. Tylko że koło to było ciasne, ciasne, chociaż zawierało w sobie świat cały, wszystko, co w tym świecie było najpiękniejszego i najmilszego dla niego. Cała przeszłość pełna długich cierpień, walk i przeciwności, włącznie aż do dnia wczorajszego, przepadła, stoczyła się w ciemną przepaść jak lawina i nie pozostawiła żadnego śladu po sobie. Cały świat otaczający znikł, nie istniał wcale. Tylko twarz żony jaśniała nad nim jak słońce, tylko oczy dzieci świeciły mu jak gwiazdy o cudownym blasku. To skromne pomieszkanie, złożone z saloniku, trzech pokoi i kuchni, rozszerzało się w jego wyobraźni, olbrzymiało w jakąś ogromną świątynię, w jakiś przybytek tajemniczej, jemu przyjaznej potęgi.

Zwolna zgasło poczucie czasu i przestrzeni, różowy płomyczek świadomości zamigotał i rozpłynął się nieznacznie, marzenie przemieniło się w cichy, pokrzepiający sen. Lecz i we śnie uczucie błogości trwało dalej, a gdy płomyczek świadomości — nie ten dawniejszy, ale jakiś nowy — znowu zamigotał na powierzchni jego umysłu, kapitan zobaczył się małym chłopczykiem, igrającym w tej samej świątyni, o której marzył przed zaśnięciem. W świątyni tak cicho, tak ciepło. Jakieś złote bóstwo spogląda na niego tak łaskawie. On czuje, że pod opieką tego bóstwa może igrać swobodnie, może być bezpiecznym. I czymże on gra? Wszak to ogromny diament, który jaśniał na czole bóstwa jak gwiazda poranna. Bóstwo samo dało mu ten klejnot nieoceniony. Podskakując z radości, on podrzuca go do góry i łapie go jak piłkę, ustawia go w promieniach słonecznych, które padają przez okno świątyni i złocistym jeziorem rozlewają się u stóp ołtarza. Diament załamuje to promienie i rzuca na przeciwległą ścianę olbrzymi słup tęczowy, napełnia całą świątynię tęczowym blaskiem.

On znowu podrzuca kamień. Napojony światłem słonecznym kamień leci wysoko-wysoko, aż pod sklepienie świątyni, pałając dziwnym słonecznym blaskiem. On nie może wzroku oderwać od tego blasku, stoi jak osłupiały patrząc w górę. Lecz kamień tymczasem już upadł na dół. Jego brzęknięcie o kamienną posadzkę słychać było wyraźnie, słychać było, jak się potoczył. On schyla wzrok, szuka na podłodze kamienia, lecz go nie widzi. Gdzie on się potoczył? Jego oczy coraz szersze zakreślają koła — kamienia nie ma. Oczy zawiedzione w swym oczekiwaniu zaczynają się błąkać, szukać tu i ówdzie, bez celu i bez metody — kamienia nie ma. Jakaś głucha trwoga zwolna budzi się w jego duszy. Co ja zrobiłem? Wszak ten kamień — to cały majątek! Gdzie on jest? I on schyla się ku podłodze, opiera się rękoma o kolana i nie wierząc swym oczom zaczyna jeszcze raz szukać w tym samym miejscu, które już przebiegł był oczyma. Kamienia nie ma. Ale to nie może być! Wszak to koło mnie brzęknął, wszak nie mógł potoczyć się daleko! A zresztą — kto wie?

On nie śmie podnieść oczu, spojrzeć na bóstwo, bo czuje, że spotkałby jego wzrok pełen groźnego wyrzutu. W świątyni zaczyna się ściemniać i złote promienie, które jeszcze przed chwilą lały się przez okno, znikły. Słychać grzmot daleki. Trwoga przejmuje go. „Ja muszę znaleźć ten kamyk, muszę, muszę, muszę!" — miga w jego głowie i to niedostępne miganie sprawia mu ból nieznośny. Pada na klęczki, zaczyna pełzać na czworakach, wytężać wzrok — wszystko na próżno. Zdaje mu się, że przeszukał już jakąś ogromną przestrzeń, że ściany świątyni usuwają się przed nim. Lecz nie, oto jedna ściana, druga ściana, jakieś ciasne, ciemne pomieszczenie. Gdzie mógł upaść kamyk? Może pod tą ławą? On zagląda pod ławę. Kamyka nie ma, lecz obok pierwszej ławy stoi druga, dalej jakaś sofa, jakiś fotel, mnóstwo foteli, jakieś szafy, komody ... Pełno mebli. A wszędzie trzeba zaglądnąć, wszystkie trzeba poodsuwać, bo pewnie tam gdzieś kamyk się zatoczył. I on wytęża swe siły, zaczyna odsuwać, przesuwać, przewracać meble. Pot go oblewa, tchu mu nie staje. Dźwiga ciężary ogromne, kurz go dusi, a jakaś tajemnicza siła nie daje mu spokoju, wciąż go pędzi: szukaj kamienia! szukaj! szukaj!

— Ależ ja nie mogę! — krzyczy on głosem rozpaczy, szarpie się i — pada na podłogę.

Zrywa się. A! To był sen! On leży potem oblany, wszakże nie na podłodze, ale na sofie. Turkot kół na ulicy był we śnie gromem dalekim. Zmęczenie muskułów wytworzyło to męczące uczucie, że się czegoś szuka i znaleźć nie może. Kapitan leżąc uśmiechał się teraz nad swą trwogą, która go we śnie tak męczyła. On czytał niedawno o sugestii. Wszakżeż to bardzo podobne! Uśpić władze umysłowe oprócz jednej, a tę jedną za pomocą pewnych mechanicznych lub psychicznych bodźców popchnąć w pewnym kierunku — i w umyśle uśpionego powstaje jakaś idea, jakiś popęd, który nie znajdując oporu w innych władzach umysłowych, opanowuje człowieka zupełnie.

Gdy tak myślał, oczy jego wpatrywały się w sufit, w ściany, w meble sypialni. Dziwna rzecz! Dawnej błogości, jaką czuł przed snem, teraz już nie było, wszystko to, co go otaczało, wydawało mu się teraz jakimś obcym, nieznanym. Prawda, pięć lat to spory kawał czasu, można było zapomnieć o kolorze, kształcie, rozstawieniu mebli. Ale te meble, które teraz widział, były prawie nowe, piękne, gustowne, drogie. Na ścianach wisiały piękne obrazy w złocistych ramach i duże zwierciadło. Przed łóżkami leżały rozpostarte skóry czarnych niedźwiedzi. Toaletka żony z eliptycznym zwierciadłem wydawała mu się jakąś istotą zabłąkaną bóg wie skąd.

Powodząc oczyma po sypialni kapitan spostrzegał coraz więcej szczegółów i przedmiocików, które go uderzały jakoś dziwacznie, nastręczały jego umysłowi zagadki wcale nie łatwe do rozwiązania. Przypomniał sobie żywo, jak skromnie, jak ubogo umeblowana była ta sypialnia w chwili, kiedy on odjeżdżał do Bośnii. A to, co tu teraz zastał — wszakże to musiało kosztować dużo pieniędzy! Wszakże prócz łóżek ślubnych, jak on je nazywał, ani jednego mebla starego nie pozostało. Wszystko było nowe, wszystko nierównie piękniejsze, zbytkowniejsze niż dawniej.

Skąd się to wzięło?

Już sama ta myśl była skorpionem. Kapitan zerwał się, usiadł na sofie i zaczął jeszcze raz oglądać się dokoła. Teraz już niczemu się nie przypatrywał, niczego dokładnie nie widział; wzrok jego skierowany był wewnątrz, w przeszłość. Przede wszystkim przypomniał sobie moment zdziwienia, gdy przed kilkoma godzinami, wszedłszy do kamienicy, dowiedział się od stróża, że żona jego mieszka nie na trzecim piętrze jak dawniej, lecz na pierwszym. Nie-

wątpliwie, pomieszkanie na trzecim piętrze z rozmaitych względów było niewygodne, ależ pierwsze piętro — różnica kosztu dość znaczna! Przypomniał sobie, że już w owej pierwszej chwili miał zamiar zapytać żonę, co to znaczy, ale to, co potem zaszło, wybiło mu z głowy wszystko, a więc i owe pytanie.

Dalej zaczął przypominać sobie jej listy pisane do niego do Bośnii. Pisała regularnie co tygodnia, a czasem, gdy zaszło coś nadzwyczajnego, gdy które z dzieci było chore, to i częściej. Z początku użalała się, że z pieniędzy, które jej przesyłał, nie może wyżyć, że urywa sobie na rzeczach najpotrzebniejszych, byle tylko wyżyć z dziećmi. Co prawda, nie rozpaczała nigdy, nie narzekała na los, nie obwiniała go o nic, ale jej spokojne, niejako tłumione obawy tym głębiej krajały jego serce. Chodził jak struty po jej listach, tym bardziej, że czuł, iż w danej chwili niczym jej dopomóc nie może, niczym ją pocieszyć, prócz obietnic na spodziewany awans. Lecz po kilku miesięcach Aniela przestała się użalać. Raz napisała mu, że szuka za jakimś zarobkiem, a gdy on wyraził się sceptycznie o jej planach, przestała o tym pisać. Odtąd wspominała tylko dorywczo, że pierwej sama sobie była winna, że się nie umiała zarządzić, że dużo pieniędzy traciła niepotrzebnie, że ją kucharka okradała itp. Obecnie potrzeba nauczyła ją ekonomii i przekonuje się, że żyć wcale nie tak ciężko, jak jej się z początku wydawało. Pieniędzy, które on jej przysyła, wystarcza im na życie w zupełności, a nawet jeszcze pozostaje jej cokolwiek. Później jakoś doniosła mu, że jej się trafiła bardzo korzystna lekcja gry na fortepianie. Odtąd wiadomości o stanie ekonomicznym stawały się coraz rzadsze, skąpsze, lakoniczniejsze. „Dobrze nam się powodzi", „rachunków ci nie posyłam, bo nie chcę ci głowy kłopotać" — oto były zwykłe jej zwroty co do tego tematu, zwykle umieszczane gdzieś w dopiskach, przy końcu obszernych sprawozdań o lwowskim życiu towarzyskim, o znajomych wojskowych, o balach, procesach, wypadkach śmierci i innych podobnych rzeczach. W ogóle w ostatnich dwóch latach o swym życiu domowym, o dzieciach pisała bardzo mało, a gdy jej z tego powodu w listach robił wyrzuty, odpowiadała mu lakonicznie w rodzaju: „Co ci mam pisać? Zdrowiśmy, ciągle wspominamy o tobie, zresztą wkrótce przyjedziesz i sam wszystko zobaczysz". Nieraz dodawała, że nie pisze obszerniej dlatego, by przy powrocie sam większą

miał niespodziankę. Cel ten niewątpliwie osiągnęła do tego stopnia, że kapitan nie pamiętał nawet, by mu kiedykolwiek wspominała o Julii, swej koleżance, która, jak się pokazuje, bywała u nich prawie codziennym gościem. Czegoś mu się nie podobała ta Julia. Było coś skrytego, trwożliwego w jej twarzy, oczach, w całej jej postaci. Ruchy jej jakieś wymuszone, głos nienaturalny. Porządkując swe wrażenia, kapitan powiedział sobie, że ta kobieta wygląda tak, jak gdyby odwykła żyć w porządnym towarzystwie. Jaki kontrast z jego żoną! Ale cóż, kontrasty przyciągają się wzajemnie, a o żonie swej miał kapitan zbyt wysokie wyobrażenie, by na chwilę mógł dopuścić, żeby pozwoliła wstępu do siebie i do swych dzieci kobiecie tego nie godnej.

Mimo to wszystko jednak, chociaż niejedno starał się sobie wytłumaczyć, w sercu jego pozostało żądło niepokoju, tej trwogi, która, być może, była jeszcze echem owej okrutnej trwogi doznanej we śnie. Leżał wciąż jeszcze na sofie, paląc cygaro i patrząc w sufit, gdy drzwi otwarły się cichutko — widać, że zostały odemknięte już przedtym, kiedy on spał — i weszła Aniela.

— Nie śpisz już? — rzekła. — Leż, leż! Usiądę sobie tu koło ciebie, pogawędzimy.

I z czarującym uśmiechem przysunęła krzesło i usiadła. On leżąc wziął jej rękę i przycisnął do ust.

— Jakże ci się spało?

— O, cudownie! A długom spał?

— Może ze dwie godziny. Mamy teraz pół do czwartej— dodała, spoglądając na maleńki, elegancki złoty zegarek, który miała przy sobie i którego dawniej u niej nie widział. Niewidzialny skorpion znowu poruszył się w piersi kapitana na ten widok. Aniela zgadła jego uczucie i śmiejąc się uderzyła go po ramieniu.

— No, czegoś zbladł? — zawołała całkiem swobodnie. — Już znowu po dawnemu zaczynasz? Znowu mnie o coś podejrzewasz, a sam nie wiesz o co? Ej, ty niepoprawne dziecko, ty!

Twarz kapitana oblała się rumieńcem wstydu.

— Daruj mi, Anielu — rzekł. — Przypomniałem sobie, żeś mi w swych listach tak często obiecywała niespodzianki, gdy powrócę do domu. I rzeczywiście, zastałem ich takie mnóstwo... Wszystko, co tu widzę, takie dla mnie nowe, takie niespodziane...

— I zaraz pomyślałeś sobie: musi w tym być jakaś wina mojej żony!

— Anielciu! — zawołał kapitan, znowu z zapałem całując jej rękę. — Jak możesz tak mówić? Klnę ci się na mój honor, że mi to ani przez myśl nie przeszło. Wiesz przecież, jak cię kocham. Życia swego nigdy tak nie kochałem. Podejrzewać ciebie o coś niehonorowego, to by przecież znaczyło przykładać siekierę do korzenia swego własnego życia.

— Więc czegożeś pobladł, gdyś zobaczył mój zegarek? Mów otwarcie! Tyle lat nie żyliśmy razem. Przerwa ta może być dla nas punktem wyjścia dla nowego, szczęśliwszego życia, ale może też być ciemną, ziejącą przepaścią, która nas na zawsze rozłączy.

— Bój się Boga, żono, co ty mówisz! — krzyknął przerażony kapitan.

— Widzisz, że mówię na serio — odrzekła Aniela. — Miałam czas poznać życie w jego głębi, zastanowić się nad nim gruntownie i przyszłam do przekonania, że jeżeli między nami mają być jakieś tajemnice, jakieś źródło wzajemnego niedowierzania, to lepiej się odrazu rozejdźmy, bo życie nasze nie będzie życiem, tylko męczarnią.

— Ależ droga moja! Skąd ta mowa? Po co? Wszakżeż wiesz, że nie mam przed tobą żadnej tajemnicy!

— I ja nie chcę mieć przed toba żadnej! — z zapałem zawołała Aniela. — Nie chcę, byś mnie podejrzewał. Jeżeli *masz względem mnie jaką wątpliwość — powiedz otwarcie.* Czuję się tak czysta, tak prawa, że się nie lękam żadnego zarzutu, jeżeli mi będzie otwarcie wypowiedziany.

— Anielciu, Anielciu! — wołał kapitan do rozpaczy doprowadzony jej mową. — Ależ dla Boga, niczego ci nie zarzucałem, o nic cię nie podejrzewałem, Bóg mi świadkiem!

— Zbladłeś na widok tego zegarka.

I odpiąwszy go podała mu do ręki.

— I przypatrz mu się! Przeczytaj napis na nim wyryty! Widzisz, że mi go dziadek darował. Pogniewał się był na nas, gdym wyszła za ciebie za mąż, ale wreszcie dał się przeprosić.

— A więc to on wam dopomagał? — zawołał kapitan ze zdziwieniem w głosie, obwodząc wzrokiem dokoła.

— Mamy mu niejedno do zawdzięczenia, chociaż wiesz, jaki on twardy. Zbytecznej szczodrobliwości zarzucić mu nie można.

Kapitan teraz dopiero przypomniał sobie dziadka swej żony, starego bogatego wdowca, właściciela kilku fabryk i kilku kamienic w Krakowie. We wspomnieniach kapitana nie zajmował ten bogaty dziadek prawie żadnego miejsca. Poznawszy jego wnuczkę Anielę u jakichś dalekich krewnych we Lwowie i pozyskawzy jej względy, kapitan natrafił na zacięty opór starego Hurtera — bo tak się nazywał dziadek. Chciał jechać do niego do Krakowa, lecz Aniela odradziła mu tłumacząc, że obecność jego tylko by popsuła sprawę, bo dziadek okropnie nie lubi wojskowych w ogóle. Ona sama przyrzekła przezwyciężyć jego opór i rzeczywiście udało jej się to. Ponieważ Aniela nie miała swego majątku, przeto Hurter dał jej tylko tyle, ile potrzeba było na złożenie za męża prawem przepisanej kaucji oficerskiej dodając, że ponieważ idzie za mąż wbrew jego woli, dlatego więcej niczego jej nie da. W tym też duchu napisany był jego pierwszy i ostatni list do młodej pary zawierający gratulację poślubną z tym dodatkiem, żeby od dziś przestali go znać, tak jak on ich znać ani widzieć nie chce, żeby się nie ważyli do niego pisywać ani w czymkolwiek bądź na niego liczyć, bo to by mu tylko przykrość sprawiło, a ich listy musiałby im zwracać nieczytane. Zresztą życzy im wszelkiego szczęścia i pomyślowości.

To było wszystko, co wiedział kapitan o Hurterze. Zbyt dumny i niezależny, by się miał błaganiem i płaszczeniem wbijać w jego łaskę, spełniał ściśle jego wolę i nie interesował się nim wcale. Służba i życie domowe pochłaniały cały jego czas. Co prawda, Aniela często z wdzięcznością wspominała o nim, wszakżeż jego dar bądź co bądź był fundamentem ich szczęścia.

— On niezły człowiek, rozumny i szlachetny, tylko że ma swoje dziwactwa i uparty jest bardzo — mawiała nieraz Aniela. — Opanowały go tam w Krakowie niektóre baby dewotki, które są narzędziem w ręku jezuitów spekulujących na jego majątek. Że my się nie mamy czego więcej spodziewać od niego, o tym jestem święcie przekonana.

I nie spodziewali się. Żyli jak mogli, dopóki wreszcie konieczność nie rozłączyła ich na całych pięć lat. Nie dziw przeto, że obecnie kapitan zarówno ze zdziwieniem, jak i z ulgą w sercu dowiedział się, że się dziadek przeprosił z Anielą.

— No, widzisz, widzisz! — mówił do niej kapitan z odcieniem wyrzutu w głosie. — I czegoż się tu gniewać i w

pałos wpadać? Rozumie się, dziwiło mię, skąd tu u ciebie taki luksus. Pierwsze piętro, zwierciadła, mahonie, niedźwiedzie, złoty zegarek — i moja skromna pensja na utrzymanie dwóch domów. Chciałem cię zapytać o wyjaśnienie tej zagadki. Czy było w tym co wroższego? No, ale twoje jedno słowo rozsiało wszystkie moje wątpliwości.

— Nie bądź zbyt łatwowiernym! — mówiła Aniela, znowu przybierając surową minę sędziego śledczego. — Nie buduj zbyt dużo na jednym słowie! Żądaj dowodów!

— Ależ Anielciu, czy chcesz, bym śledztwo kryminalne prowadził?

— Wolałabym, byś to uczynił teraz, kiedy jeszcze wzrok masz jasny i umysł nieuprzedzony.

— Czy sądzisz, że się mogę zmienić? — z pewną goryczą zapytał kapitan.

— Słuchaj, Antosiu — rzekła Aniela, siadając obok niego na sofie i obejmując go za szyję. — Nie gniewaj się na mnie za to, co ci powiem. Kocham cię, kocham swe dzieci — nasze dzieci, Antosiu! Kocham nad życie, omal żem nie powiedziała, nad zbawienie duszy mojej. I właśnie dlatego, że kocham tak silnie, chciałabym, żeby nam nic nie mąciło szczęścia, które miłość dać może, wszak i ty tego chcesz?

— Któż by tego nie chciał? — zawołał kapitan, przyciskając ją do piersi.

— Słuchajże, mój drogi! Wiem dobrze, że teraz, po twym powrocie, prędzej czy później dojdą twych uszu rozmaite plotki i baśnie. Nie wątpię, że się znajdą łacy, którzy w oczy mi się łaszczą, a poza oczy będą rzucać na mię błotem, będą mię poniżać w twych oczach.

— Anielu, ty możesz przypuścić na chwilę, że będę wierzyć podłym plotkom?

— Nie chwal się silny swą siłą ani odważny swą odwagą! — odrzekła ponuro Aniela. — Nie, drogi, nie mów tak! Co tam mówić o przypuszczeniach. Rozsądny wszystko przypuszcza i niczego nie przepuszcza. Więc lepiej zawczasu zapobiec możliwości wszelkich krzywdzących mię przypuszczeń.

— Co przez to rozumiesz?

— Wyłuszczę ci jaśniej, o co chodzi. Nie od dziś wiem, że złe języki czernią mię, że zarabiam pieniądze w jakiś nieuczciwy sposób. Skąd pochodzą te głupie plotki, nie wiem. Nie prowadziłam w tym czasie wielkiego domu, nie

bywałam tak często w towarzystwach, bym się mogła o wszystkim dowiadywać. Z twoich dawnych przyjaciół mało kto tu pozostał, a i ci bardzo rzadko u mnie bywali. Nie wiem więc, o co mię obwiniają. Dopóki o mnie samą chodziło, nie dbałam o to wcale. Wystarczą mi własne sumienie, poczucie własnej niewinności. Ale gdyś ty powrócił, to rzecz się zmieniła. Takie głupie plotki mogą zatruć twe życie, narobić ci nieprzyjemności, jeżeli nie będziesz uzbrojony na ich odparcie. I tego właśnie domagam się od ciebie.

— Ale jeżeli ty mię upewniasz o swej niewinności, to jakiegoż mi jeszcze świadka potrzeba?

— Słuchaj, Antosiu — rzekła smutnie Aniela — nie mów tak. Człowiek nie kamień. Pozory mogą świadczyć przeciwko mnie. Przede wszystkim daj mi święte słowo, przysiądz na miłość ku naszym dzieciom, że wszystko, cokolwiek usłyszysz przeciwko mnie, powiesz mi do oczu, niczego nie tając, w niczym mię nie szczędząc, o wszystkim żądając wyjaśnienia!

— Anielu, na Boga żywego, niepokoisz mię tym uroczystym tonem! — zawołał kapitan, zrywając się na równe nogi. — Czy myślisz, że rzeczy mogą przybrać taki poważny obrót, żeby aż...

— Niczego nie myślę, ale żądam od ciebie tego, do czego mam prawo. A zdaję mi się, że do twej otwartości mam prawo najzupełniejsze.

— Ależ najniewątpliwiej!

— I przyrzekasz mi być względem mnie zawsze szczerym i otwartym?

— Przyrzekam na honor, na mą duszę!

— I nie mieć przede mną żadnego sekretu, choćbys mógł przypuścić, że to będzie dla mnie bardzo bolesnym?

— Przyrzekam! Choćbym mógł przypuścić, że mię to w twoich oczach poniży, uczyni niegodnym twej miłości.

— Nie przypuszczaj tego, mój drogi! — rzekła Aniela, całując go w usta. — A za przyrzeczenie dzięki ci serdeczne. Bądź pewnym, że ja nie nadużyję twego zaufania.

— A ja ... ja, powiem ci prawdę, nie rozumiem dobrze, po co te wszystkie ceremonie.

— Daj Boże, żeby były niepotrzebne! — westchnęła Aniela. — W każdym razie jednak, spodziewam się, nic nikomu nie zaszkodzą. No, dobrze, to by było jedno. A teraz druga rzecz.

I otworzywszy szufladkę swej toaletki, wydobyła z niej starą, zatłuszczoną książkę, oprawioną w płótno. Kapitan znał dobrze tę ksiażkę. To była książka rachunkowa, którą on kupił w przeddzień swego ślubu z Anielą i dał Anieli dla zapisywania wszystkich rozchodów i dochodów ich maleńkiego gospodarstwa. Aniela bardzo skrupulatnie codziennie zapisywała w niej wszystkie rachunki. Tę książkę wręczyła mu teraz.

— Weź i przeglądnij moje rachunki. A tu masz kwity od kupców i innych ludzi, z którymi miałam jakiekolwiek pieniężne interesy w ciągu tych lat. A tu w tej paczce masz listy, jakiem otrzymała. Proszę cię, przeglądnij to wszystko, zbadaj skrupulatnie każdy szczegół, każdą cyfrę, każdy świstek!

— Bój się Boga, Anielciu! Po co to? Wierzę ci i bez tego.

— Nie, ja nie chcę! — odrzekła Aniela. — Zbadaj, a potem wierz lub nie wierz. Daj mi słowo, że zadasz sobie ten trud!

— No, jeżeli tak koniecznie ...

— Koniecznie. I to dziś jeszcze!

— Ha, niech tak będzie.

— Dobrze. Dziękuję ci! To będzie najlepszym dla mnie dowodem zaufania z twej strony!

I ucałowawszy go w czoło, Aniela wyszła, pozostawiając go sam na sam z książką rachunkową, kwitami i sporą paczką pożółkłych listów. Nie mogąc jeszcze przyjść do siebie ze zdziwienia, kapitan jakiś czas chodził po pokoju, dopóki wreszcie nie uznał, że żona jego ostatecznie ma słuszność i że cała ta niezwykła scena jest tylko dowodem jej niezwykłej ku niemu miłości, a zarazem jej przezorności i niepospolitego rozumu. A wymiarkowawszy to, zabrał się z całą skrupulatnością do badania rachunków i papierów. By mu nie przerywać pracy, żona przyniosła mu podwieczorek do sypialni i znowu pozostawiła go samego.

IV.

Po kolacji w ścisłym kółku rodzinnym, — ciocia Jula, na którą się Mieczek ciągle odgrażał, jak gdyby przeczuwając to, nie przyszła, — kapitan zaczął się zbierać.

— Chcesz jeszcze iść? — zapytała Aniela. — Dokąd?

— Trzeba zaglądnąć do kasyna oficerskiego.

— Wolałabym, żebyś nie szedł.

— Ależ, droga moja, wzięliby mi za złe, gdybym się nie pokazał w gronie kolegów. Zresztą radbym zobaczyć starych znajomych.

— No, z tych starych znajomych nie wielu tam zastaniesz. Chyba Redlicha i — nie wiem, kogo byś tam jeszcze drugiego mógł spotkać.

— Sam Redlich za dziesięciu wystarczy — rzekł poważnie kapitan, przypasowując szablę.

— No to przynajmniej nie baw się tam długo! — upominała Aniela. Dzisiaj u mnie takie święto, że nie chciałabym ani na moment rozstawać się z tobą.

— Ja także nie bardzo chętnie idę, Anielciu, wierzaj mi, ale cóż, nie wypada inaczej. Muszę. Wiesz, że nasz stan wojskowy nakłada na nas rozmaite obowiązki.

— No, idź już, idź! — rzekła śmiejąc się Aniela. — Jeszcze kto powie, że cię na starość zwodzę z drogi obowiązku.

Gdyby był kapitan po swym wyjściu mógł zaglądnąć w twarz swej żony, byłby się zapewnie ogromnie zdziwił. Twarz ta, przed chwilą tak pogodna, jasna i energiczna, tryskająca zdrowiem i radością, była teraz trupio blada, wyrażała jakąś ogromną trwogę. Usta drgały kurczowo, jak gdyby szeptały jakieś niedosłyszalne zaklęcia w ślad za odchodzącym. Piersi zabrakło oddechu, zwyciężona jakąś tajemną niemocą, padła na krzesło i kilka minut siedziała nieruchoma, istotny obraz zwątpienia i rozpaczy. Wołania, a potem szybkie kroki dzieci obudziły ją z odrętwienia.

— Mamciu, mamciu! — wołały dzieci szukając jej. — Gdzie jesteś, mameczko?

Aniela siedziała w salonie, gdzie było ciemno.

— Tutaj, tutaj — odezwała się. — Czego wam potrzeba?

Otworzywszy na oścież drzwi do salonu i wpuściwszy do jego wnętrza szeroki strumień światła, dzieci weszły do salonu i, tuląc się do kolan matki, szczebiotały:

— Umiemy już lekcje na jutro! Chcesz nas wypytać?

— Jutro, moje miłe! Dziś mi trochę niedobrze.

— Mamcia niezdrowa? Mamci znowu niedobrze? Biedna mameczko!

Cesia głaskała Anielę popod brodę, Mieczek całował jej rękę. Aniela odwróciła się, by ukryć łzy, które jej trysnęły z oczu.

— Biedne moje dzieci! — wyszeptała, przezwyciężając łkanie, które ją dusiło w gardle. Po chwili opanowawszy się dodała:

— Jutro was wypytam, a teraz idźcie spać.

— Nie chcemy jeszcze spać, mameczko. Pozwól nam pójść do kuchni. Tam jest żołnierz, taki duży, duży, a taki śmieszny. Obiecał *nam opowiedzieć bajkę*, ładną, ładną, a nie straszną, nie. Pozwalasz, mameczko?

— No, idźcie, idźcie, ale nie siedźcie mi dłużej jak pół godziny. Po pół godzinie przyjdę was kłaść spać.

Ale dzieci, nie wysłuchawszy jej słów do końca, już pobiegły, klaszcząc wesoło w dłonie.

— Co z nimi będzie? Boże mój, co z nimi będzie? — ciężko westchnęła Aniela i znowu pogrążyła się w zadumie. Lecz po chwili wyprostowała się, jej zwykła *energia* zaczęła brać górę nad zwątpieniem.

— Co ma być, niech będzie! Będę się trzymać, dopóki będzie można, a trzeba będzie odpowiedzieć za swe czyny, to i odpowiem.

W tej chwili dało się słyszeć lekkie pukanie do drzwi salonu. Aniela zerwała się jak spłoszona i otworzyła.

— To ty, Julciu?

— Ja, ja! — szeptała Julcia, owinięta czarną chustką tak, że twarzy jej nie można było rozpoznać. — Słyszałam, jakoś tu rozmawiała z dziećmi, a potem jak dzieci wyszły. Domyśliłam się, żeś sama, więc zapukałam. Nie chciałabym się spotykać z twym mężem.

— Nie ma go w domu. Poszedł do kasyna wojskowego.

— Nie powinnaś go była tam puszczać, Anielciu — z wyrazem obawy rzekła Julia.

— Nie można go było wstrzymać. Może da Bóg, że jakoś to ujdzie. No, a u ciebie cóż słychać?

— Przyszłam cię uspokoić, moja droga. Od Sternberga niczego więcej nie ma. Jeżeliby co niedobrze było, to pewnie by telegrafował.

— Dziękuję ci, Julciu! Od samego początku zdawało mi się, że niczego w tym nie ma. Masz słuszność, telegrafowałby. Wypijesz może szklankę herbaty?

— Dziękuję ci! Ja tylko na momencik. Uciekam. Nie chcę, żeby mię dziś tu widziano. Zresztą i twój mąż może powrócić, mógłby mię spotkać. Bądź zdrowa!

— Dobrej nocy, Juleczko! A jeżeliby co nowego było ...

— No, rozumie się, że ci zaraz dam znać. Dobranoc!

I Julia, cichuteńko zamknąwszy drzwi, znikła jak cień, Aniela zaś poszła do kuchni, gdzie Hryć opowiadał nie tyle dzieciom, ile Maryni jakąś bardzo wesołą bajkę o wojnie kota z niedźwiedziem i wywoływał co chwila wybuchy głośnego śmiechu.

Gdy kapitan Angarowicz przyszedł do kasyna oficerskiego, nie zastał tam rzeczywiście nikogo ze znajomych. W kasynie było kilkunastu oficerów. Niektórzy grali w biliard, inni jedli kolację, a przy stole z gazetami toczyła się głośna rozmowa, przerywana wybuchami śmiechu i energicznymi wojskowymi zaklęciami. Zbliżywszy się do tego stołu, kapitan przedstawił się kolegom. Wszyscy wiedzieli już o jego przeniesieniu z Bośnii do Lwowa, niektórzy widzieli go rano przy raporcie w Komendzie generalnej. Szumnie i tłumnie otoczyli go, ściskając jego ręce, pozdrawiając go na nowym stanowisku, życząc szybkiego awansu. Wkrótce kapitan stał się centralnym punktem bardzo ożywionej rozmowy. Wypytywano go o stosunki służbowe w Bośnii, o znajomych służących tamże oficerów, przypominano najrozmaitsze przygody. Kapitan zamówił kosz wina, by wypić „Bruderschaft" z nowymi kolegami.

— Czy porucznik Redlich jest gdzie w służbie, że go tu nie ma? — zapytał Angarowicz.

— O nie, przyjdzie niezadługo!

I rzeczywiście, jeszcze nie przyniesiono wina, gdy się zjawił Redlich.

— O wilku mowa, a wilk już tu! — ozwał się chór wesołych głosów.

Redlich zwolna, metodycznie, nie oglądając się, i oczywiście przyzwyczajony do szumu i zgiełku tu panującego, zdjął najprzód okulary, bez których na trzy kroki przed sobą nie mógł widzieć, a które obecnie przy wejściu z chłodnego powietrza do ogrzanego pokoju pokryły się gęstą rosą i były zupełnie nieprzezroczyste, położył je na stole, zdjął płaszcz i szablę, następnie, wydobywszy chustkę wytarł nią okulary i włożył je na nos.

— Redlich, Redlich! — wołali towarzysze. — Pyta tu za tobą jakaś dama, mówi, że ją znasz od dawna bardzo blisko.

Gromowy śmiech towarzyszy tym słowom.

— Znam dosyć dam — odpowiedział zwolna, serio Redlich — ale żadna z nich nie potrzebuje aż tu za mną pytać. Każda wie, gdzie mię i bez pytania znaleźć można.

— Ależ jestem tą dama, stary druhu! — zawołał Angarowicz, rzucając się ku niemu z rozpostartymi ramionami. — Cóż to, nie poznajesz mnie?

— Antoś! Stary Bośniaczysko! — zawołał Redlich i obaj przyjaciele padli sobie w objęcia.

Przyniesiono wino i całe towarzystwo udało się do salonu restauracyjnego. Szum, zgiełk, śmiech, brzęk szklanek zapełnił ten salon. Rozpoczęły się toasty, z początku poważne, potem humorystyczne, dalej zaczęto śpiewać pieśni, grać na fortepianie. Angarowicz chodził pod rękę z Redlichem zajęty żywą rozmową. Byli kolegami jeszcze z ławy szkolnej, razem rozpoczęli służbę wojskową, razem złożyli egzamina oficerskie. Było co wspominać. Odświeżano wesołe i smutne przygody młodości, śmiejąc się z jednych i z drugich, od czasu do czasu wołano ich obu do ogólnego grona, gdy jakiś nowy mówca chciał się popisywać toastem lub produkcją wokalno-muzykalną. Wino zamówione przez Angarowicza już dawno poszło drogą wszelkiej znikomości; on chciał zamówić drugi kosz, ale grono nie przystało na to, roszcząc sobie prawo i obowiązek ugościć nowego towarzysza także ze swej strony.

Wesołość panowała ogólna, szczera, serdeczna, jaką tylko w towarzystwach wojskowych tak często spotkać można, i kapitan Angarowicz tak był nią przejęty, rozpłomieniony i rozentuzjazmowany, że zupełnie zapomniał o nakazie żony — wracać jak najprędzej do domu. Zresztą czyż to *było możliwym? Czyżby go byli puścili?* Kołysząc się na fali ogólnej wesołości, czuł się tak szczęśliwym, zadowolonym, swobodnym, jak mało kiedy w życiu, i w duszy *błogosławił dzień dzisiejszy jako najszczęśliwszy, najbogatszy* w przyjemne wrażenia ze wszystkich, jakie przeżył dotychczas.

A wtem stało się coś, czego przed chwilą jeszcze nikt by się nie mógł spodziewać, co każdy w tym wesołym towarzystwie byłby uważał za rzecz nieprawdopodobną lub wręcz niemożliwą, coś, co dzisiaj, przynajmniej dzisiaj w tym towarzystwie stać się było nie powinno. Stało się coś? Co takiego? Nikt by może nie mógłby był określić to dokładnie. Jak gdyby jakiś złośliwy demon niewidzialnymi skrzydłami przeleciał nad towarzystwem. Jak gdyby jakaś maleńka, obrzydliwa muszka wśliznęła się do tego przybytku radości i przyjaźni i, wznosząc się nad głowami zebranych tu i tam, zabrzęczała cieniutko-cieniutko, ledwie

dosłyszalnie, a przecież tak, że brzęk ten zbudził drzemiące echo w sercu każdego z obecnych. I naraz znikła szczerość i serdeczność dotychczasowa. Jakaś chłodna, wymuszona atmosferą zaległa w salonie. Jakieś urywane, tajemnicze szepty przerywały wybuchy śmiechu, jakieś ukośne wejrzenia strzelały to w tę, to w ową stronę, jakieś gesty nieznaczne, a mimo to niedwuznaczne, jakieś na pozór niewinne półsłówka latające z jednego końca sali do drugiego jako sygnały porozumienia w jakiejś sprawie, której nikt głośno nie nazywał. Co to było? Od kogo wyszło? Jaki cel miało? — nikt nic nie mówił, nikt może nie byłby w stanie jasno sformułować, ale wszyscy to czuli, że było coś brzydkiego, nieprzyjemnego, w najwyższym stopniu nieprzyjemnego.

Kapitan w pierwszej chwili nie spostrzegł niczego. Wino i radość szumiały mu w głowie. Wkrótce jednak nerwy jego, w wysokim stopniu naprężone i wrażliwe, odczuły jakąś zmianę w otaczającej atmosferze towarzyskiej. A gdy uczucie to doszło do jego świadomości, on ze zdziwieniem spojrzał dokoła. Całe towarzystwo było jakby odmienione. Ci, co przed chwilą jeszcze serdecznie ściskali jego rękę i upewniali go o swej przyjaźni, siedzieli sztywni, z przymarzłym na ustach uśmiechem lub chodzili jacyś zakłopotani, jak gdyby pragnęli wynieść się precz, lecz dla jakiegoś decorum nie mogli się odważyć to uczynić. Młodsi, hałaśliwi, po części już pijani, potworzyli grupy w sąsiednich pokojach; stamtąd dolatywały do jego uszu urywki jakichś cynicznych opowiadań przeplatane głośnym śmiechem. I co najdziwniejsze, zarówno od tych grup, jak i od starszych towarzyszy siedzących przy stole lub chodzących po sali padły w jego stronę jakieś ukradkiem rzucane, podejrzliwe wejrzenia; wzrok jego łowił jakieś ruchy na pół wzgardliwe, na pół litościwe. Chociaż nikt się od niego nie stronił, to przecież za jego zbliżeniem się do jakiejś grupy zdawało mu się, że tam przemieniają temat rozmowy, że dają sobie potajemnie jakieś znaki. Zwolna, lecz z przerażającą jasnością stawała przed jego duszą ta pewność, że dokoła niego tworzy się jakaś próżnia, jakaś nieprzyjemna atmosfera, dusząca, zabijająca. Co to było? Nie mógł się domyśleć, a mimo to czuł, że mu to sprawia wielką przykrość.

Usiadł na sofie, by zebrać myśli i zastanowić się nad swym położeniem. Pierwszą jego myślą było: a może to znowu jakaś iluzja? Może tworzę sobie widmo i sam się

potem lękam tworu swej wyobraźni? Zaczął obserwować tych ludzi z boku. Cóż, ludzie jak ludzie. Siedzą, chodzą, rozmawiają, palą cygara, piją, we wszystkim tym nie ma niczego nadzwyczajnego. Prawda, ten i ów spojrzy na niego z ukosa. No i cóż w tym dziwnego? Wszakże on nieznany im, dziś po raz pierwszy znalazł się w ich towarzystwie, więc go obserwują. Trochę to może nietaktownie z ich strony, ale strasznego w tym nie ma nic. Trzymają się zdala od niego, żaden się ku niemu nie zbliża ... Ale nie, oto idzie Redlich, który dotychczas o czymś żywo, choć dziwnie przyciszonym głosem rozmawiał z kilkoma starszymi i młodszymi oficerami.

— Czego tak samotnie siedzisz, stary przyjacielu? — woła Redlich z dawną serdecznością. Lód, który już zaczął się był tworzyć dokoła serca kapitana, prysł odrazu.

— Czuję się zmęczonym.

— Widać to po tobie. Czy nie pora by nam, inwalidom, do domu? Ci nadobni młodzieńcy jeszcze ani myślą iść, choć już jedenasta. Ale ja mam jutro rano służbę, to muszę się wyspać.

— *O, i mnie żona kazała zawczasu przychodzić* — dodał kapitan.

— A więc chodźmy!

Ubrali się. Kilku starszych oficerów przystąpiło do kapitana.

— Już idziesz? Żal, że nie możesz dłużej pozostać. Bardzo nam przyjemnie było.

A wszystko to tak chłodno, takim wymuszonym głosem. I ani jeden z nich nie wezwał go, by jeszcze pozostał, ani jeden nie zaprosił go, by częściej do nich przychodził. Kapitan czuł, że lodowa pokrywa znowu zaczyna ściskać jego serce. Młodsi oficerowie, zajęci rozmową, żartami i pieśniami, wcale nawet nie przyszli pożegnać się z nim. Prawie ze łzami w oczach opuszczał kapitan progi kasyna oficerskiego.

— Co to wszystko znaczy, Ignasiu? — zapytał Redlicha, gdy wyszli na ulicę.

Redlich szedł obok niego, otulając szyję kołnierzem płaszcza, milczący, ponury, i zdawał się nie rozumieć pytania.

— Co takiego, co znaczy? — zapytał kapitana.

— Co im się stało, że się tak raptem zmienili? Tu radość, szczerość, przyjaźń, a raptem oziębłość, sztywność, jakieś szepty i ukośne wejrzenia ...

— Co ci się śni, Antosiu! — zawołał Redlich. — Niczego podobnego nie zauważyłem.

— Nie zauważyłeś zmiany w ich usposobieniach? To dziwna! A przecież i ty sam się zmieniłeś.

— Mój kochany, nie imaginuj sobie niczego! Było maleńkie oziębienie, to prawda, gdyśmy się dowiedzieli, że naszego półkownika córka umarła. Cudowna dziewczyna. Wszyscy młodsi oficerowie byli w niej zakochani.

— A, tak! — zawołał kapitan. — No, to także mi mów! Ja już zacząłem myśleć, czy kogo czym nie obraziłem, że tak nagle zaczęli ode mnie stronić.

— Ale skądże znowu! Mogę cię upewnić, że co do twej osoby — Redlich mimowoli wymówił te słowa ze szczególnym naciskiem — wszyscy są zupełnie jednego zdania, że jesteś wzorowym oficerem, dzielnym towarzyszem i złotego serca chłopakiem.

— Czy rzeczywiście tak sądzą? — zapytał radośnie kapitan.

— Daję ci słowo honoru. Możesz mi wierzyć.

— Ale wiesz, jedna rzecz mię dziwi. Gdyśmy odchodzili, nikt mię nie prosił, bym tam częściej przychodził.

— U nas nie ma tego zwyczaju. To się rozumie samo przez się, że każdy przychodzi, kiedy ma czas i ochotę.

— No, tak, ale zawsze przyjemnego towarzysza przez samą grzeczność prosi się, by został dłużej i częściej przychodził.

— Bagatela, braciszku! Sądzę, że z takiej drobnostki nie będziesz wynurzał żadnych nieprzychylnych wniosków o nowych kolegach. Zresztą sądzę także, że życie rodzinne i obowiązki służbowe, a może i stosunki majątkowe mało ci dadzą czasu i środków do częstego odwiedzania naszego kasyna.

— Być może — rzekł jakoś niechętnie kapitan — ale zawsze ... ty wiesz, jak bardzo ja lubię życie towarzyskie. A tam w Bośnii człowiek tyle się nanudził, namęczył, nacierpiał, że chciałby odświeżyć trochę swą duszę w gronie koleżeńskim.

— Wątpię, czy ci się to uda — rzekł Redlich. — Z naszych dawnych kolegów, prócz nas dwóch, nie ma nikogo, a z tych nowych ... wiesz, że ja sam rzadko bywam w ich gronie.

— Mówiono mi, że bywasz co wieczór — odparł uszczypliwie kapitan.

— No, to jakiś poeta skłonny do przesady musiał ci to powiedzieć — rzekł Redlich. — Przeciwnie, dość rzadko bywam. Tu panicze, grają grubo w karty, piją całymi nocami, no, a człowiek-biedak, nie stać go na to, by im kroku dotrzymywał. Wiesz co, Antosiu — rzekł wreszcie z niezwykłym ciepłem, zwracając się do niego — radzę ci z całego serca, zrób to samo i staraj się jak najrzadziej bywać w kasynie!

Kapitan zatrzymał się na środku ulicy, wypatrzywszy się na wysoką, wyprostowaną postać Redlicha, który w jakimś dziwnym zakłopotaniu starał się nie patrzyć mu w oczy.

— Nie rozumiem cię, Ignasiu — rzekł. — Przed chwilą dowodziłeś mi, że wszyscy mię sfarczyście pokochali, a teraz namawiasz mię, bym jak najrzadziej do nich chodził.

— Bo cię to będzie zbyt dużo kosztować! — dodał Redlich. — Zresztą, jeżeli jesteś bogatym, jeżeli masz kupę pieniędzy do wyrzucenia ...

W tych słowach Redlicha było coś, co bardzo nieprzyjemnie dotknęło kapitana.

— Ignacy! — zawołał. — Za kogo mnie masz? Czym ja zbójca, fałszerz monet czy może jaki zbiegły kasjer, bym miał pieniądze na wyrzucenie?

— A jeżeli ich nie masz, to co ci na tym zależy, czy cię proszą uczęszczać do kasyna, czy nie. I tak będziesz musiał bardzo rzadko uczęszczać. Wszakże i dzisiaj sypnąłeś tyle pieniędzy, że twoja żona ...

— No, no, dość tego kazania, stary przyjacielu. — Już żona co będzie miała do powiedzenia, to powie i bez ciebie! No, ale dość tej dysputy! Jesteśmy przed moim domem. Wiesz co, Ignasiu, spodziewam się, że mi zrobisz ten honor i odwiedzisz mnie w mym gnieździe rodzinnym?

— Z największą chęcią! — rzekł pośpiesznie Redlich. — Dotychczas, co prawda, nie bywałem u twej żony — powodów nie potrzebuję ci tłumaczyć ...

— Idź, idź, stary grzeszniku, wstydziłbyś się nawet wspominać o czymś podobnym! — przerwał kapitan.

— No, ale teraz, kiedy ty tu jesteś i mnie zapraszasz ...

— Bez ceremonii, bez ceremonii! Przychodź do mnie, kiedy masz czas i ochotę, jak do starego kolegi!

Redlich, ścisnąwszy szczerze podaną mu dłoń kapitana, salutował po wojskowemu i za parę sekund znikł w ciemnościach nocnych.

— Aha, Anielciu! Widzę tu wizytowy bilet barona Reuchlingena. Opowiedz no mi, coś ty z nim miała za historię?

Kapitan i Aniela siedzieli w salonie zajęci rozmową. Aniela zajęta jakąś kobiecą robótką, opowiadała mężowi o swym życiu, o dzieciach, o starym Hurterze, kapitan zaś, słuchając jej opowiadania, przerzucał bilety wizytowe, rozrzucone na srebrnej tacy na stole. Naraz na eleganckiej, glansowanej karteczce przeczytał nazwisko „Waldemar Baron von Reuchlingen" i drgnął, jak gdyby poparzył palce pokrzywą.

— Historię z baronem Reuchlingenem? — zwolna, jak gdyby szukając czego w pamięci powtórzyła Aniela, spokojnie patrząc w oczy mężowi. — Nie miałam z nim żadnej historii.

— Nie miałaś żadnej? — ze zdziwieniem zapytał kapitan. — To nie może być. Przypomnij sobie dobrze!

— Co mam sobie przypominać? — z jeszcze większym zdziwieniem odrzekła Aniela. — Po twoim odjeździe do Bośnii baron był tu u mnie raz czy dwa razy ... Aha, pamiętam, raz na moje imieniny upił się i miał jakąś kłótnię z oficerami. Nie wiem, o co im tam poszło, dosyć, że nam popsuł cały wieczór, i wszyscy razem z nim musieli się zabrać z domu. Więcej go nie widziałam, a wkrótce potem dowiedziałam się, że go również przeniesiono do Bośnii.

— Hm, to taka była historia? Przyznam ci się, że z tego, co on mi mówił, mogłem wnioskować, że było coś nierównie poważniejszego.

Mówiąc te słowa, kapitan na pół już uspokojony spoglądał na żonę. I naraz zobaczył, że przy ostatnich jego słowach twarz jej pokryła trupia bladość, nawet usta jej zbladły, robota wypadła z rąk i cała jej postać ugięła się, jak gdyby zwiędła lub jak gdyby doznała jakiegoś strasznie bolesnego uderzenia.

— Anielciu, co ci jest! — krzyknął kapitan, zrywając się z krzesła.

— Czekaj, czekaj, tam ktoś dzwoni! — szepnęła Aniela, z ogromnym trudem zerwała się z krzesła, porzuciwszy na ziemię swą robótkę, włóczkę i szydełko, i wybiegła do

przyległego pokoju. Po chwili wróciła, wciąż jeszcze blada i drżąca, ale już znacznie uspokojona.

— Anielciu, dla Boga, co ci to jest? — wołał kapitan, tuląc w swych dłoniach jej ręce, chłodne jak lód.

Usiadła obok niego i ciężko oddychała.

— Nic to, nic! — wyrzekła. — Wiesz, od jakiegoś czasu ... trapią mię jakieś straszne przeczucia. Zawsze mi się zdaje, że któreś z naszych dzieci — o Boże mój! — zostało przejechane przez fiakr i że je wiozą do domu z połamanymi nóżkami, z rozbitą główką! Och, okropność! I w tej chwili właśnie ... to samo przeczucie ... jak kleszczami ... i przysłyszało mi się, że dzwonią do nas ...

— Ależ uspokój się, nikt nie dzwoni! Dzieci wrócą zdrowiuteńkie! — upewniał ją kapitan. — Bój się Boga, jak można tak sobie brać do serca! Ale tyś może chora? Może to tylko taki objaw jakiej innej choroby?

— Nie, nie, zdrowa jestem zupełnie, tylko czasami miewam takie głupie napady.

— Nie, Anielciu, tego nie można zaniedbywać. To mogą być początki jakiejś groźnej choroby nerwowej. Jakżeś zbladła! Trzeba koniecznie zaciągnąć porady lekarza.

— Nie trzeba! Nie trzeba! — żywo odparła Aniela. — Co mi lekarz pomoże? Powie mi to, co i bez niego wiem: trzeba spokoju, wystrzegać się silnych wzruszeń. Niech sam spróbuje to zrobić!

— Nie, moja duszo, koniecznie trzeba coś radzić. Patrzaj, ty dotychczas nie możesz przyjść do siebie. Napij się wody.

— Piłam już. Dzięki ci, mój drogi. Dobrze mi już zupełnie.

I schyliwszy się pozbierała z podłogi swe porzucone przyrządy.

— A ja — rzekł po chwili kapitan — przyznam ci się do grzechu. W chwili, gdyś tak zbladła i drżeć zaczęła, pomyślałem, że moje słowa o baronie Reuchlingenie takie na ciebie wrażenie wywarły.

— O baronie? — z melancholijnym uśmiechem rzekła Aniela. — Daruj, mój drogi, nie pamiętam już nawet, cośmy o nim mówili. W chwili, gdyś mi zaczął coś o nim opowiadać, myśl moja była całkiem gdzie indziej.

— Miałem zamiar napisać ci o mym spotkaniu z baronem i o rozmowie z nim — rzekł kapitan — ale właśnie tego samego wieczora po owej rozmowie otrzymałem list

od ciebie z wiadomością, że dziecko chore na odrę i że masz ciężkie zgryzoty, a drugiego dnia doniesiono mi, że baron nie żyje.

— Nie żyje! — krzyknęła Aniela.

— Więc nie wiedziałaś o jego śmierci?

— Nic a nic.

— Była z nim jakaś dziwna i dotychczas nie wyjaśniona historia.

— O Boże! — z głębokim westchnieniem wyszeptała Aniela, lecz w westchnieniu tym było raczej uczucie pewnej ulgi niż żalu. A po chwili dodała: — Taki młody, piękny, majętny człowiek, z takiej zacnej familii, taki zdrowy, silny — co mu się też stało? Chorował?

— Otóż właśnie, że nie. Zastrzelił się.

— A! Może z miłości?

— Wątpię bardzo. Posłuchaj, niech ci opowiem o naszym ostatnim spotkaniu. To ci zarazem wytłumaczy, dlaczego ja ciebie zapytałem, co za historia była między nim i tobą.

Aniela pochyliła głowę nad robotą i słuchała spokojnie. Pierś jej falowała miarowo, może nieco silniej, niż zwykle, ale niezawodnie wskutek niedawnego ataku nerwowego.

— Nie trzeba ci opowiadać, co za człowiek był baron — mówił kapitan. — Złoty chłopak, ale w praktycznym życiu do niczego. Rozpieszczony przez matkę, przyzwyczajony od dzieciństwa do zaspokajania wszystkich swoich kapryzów, a przy tym prócz szalonego uporu w drobnostkach nie posiadający ani krzty męskiego hartu i charakteru w sprawach najważniejszych. Każdy, kto go pierwszy raz poznał, musiał go pokochać, ale każdy, kto go bliżej poznał, musiał się od niego odwrócić.

Aniela melancholijnie pokiwała głową na znak, że się zupełnie zgadza z tym sądem.

— W czasie, gdy go z powodu jakichś dyscyplinarnych przewinień przeniesiono z Wiednia do Lwowa, matka jego już nie żyła. Mówią, że umarła ze zgryzoty z powodu jego hulaszczego i rozpustnego życia. Majątek jego, niegdyś bardzo znaczny, był prawie zrujnowany. Co prawda, jeszcze wówczas przy oszczędnym życiu i porządnej gospodarce można było uratować z niego wcale pokaźną fortunę, jakiej nam i naszym dzieciom daj Boże choć połowę. Do obersta naszego pułku i do całego korpusu oficerskiego razem z jego

przeniesieniem do nas przyszła z Wiednia wskazówka i prośba, byśmy się zaopiekowali młodzieńcem, nie dopuszczali go do marnowania reszty ojcowizny, zdrowia i honoru, byśmy wciągając go do kół rodzinnych, starali się wzbudzić w nim smak do życia spokojnego, regularnego, poświęconego pracy i pełnieniu obowiązków. Wiesz sama, żeśmy robili, co było w naszej możności.

— Nie bardzo wam za to był wdzięczny — dorzuciła nawiasowo Aniela z pewną goryczą w tonie.

— No, o wdzięczność jego nie dbaliśmy. Chodziło nam głównie o rezultat. I mogliśmy się pochwalić, że skutki były nad spodziewanie dobre. Po roku naszego mentorowania nad nim chłopak poprawił się, był prawie nie do poznania, a i majątkowe sprawy poszły daleko lepiej. Od rodziny otrzymaliśmy oficjalne podziękowanie. Potem wykomenderowano nasz pułk do Bośnii, a barona przydzielono do innego pułku, który tutaj pozostał. Co się z nim tutaj dalej działo — nie mam wyobrażenia.

— Ja tylko tyle wiem, ilem ci opowiedziała — rzekła Aniela jakimś przygłuszonym głosem bez dźwięku, nie podnosząc twarzy od swej roboty.

— Przed rokiem, będąc na jakiś czas odkomenderowany w sprawach służbowych do Mostaru, szedłem pewnego zimowego wieczora po dłuższej audiencji u swego przełożonego do swego pomieszkania. Przechodząc poprzed suto oświetloną szynkownią, zatrzymałem się na moment, słysząc w jej wnętrzu krzyk, przekleństwa, stuk łamanych mebli i brzęk szkła. Wtem nagle otworzyły się drzwi i wyleciał człowiek w oficerskim mundurze, lecz bez szabli i bez czako. Wyleciał gwałtownie popchnięty przez kilkanaście rąk, które natychmiast znikły i drzwi za sobą zatrzasnęły. Człowiek ten był śmiertelnie pijany i byłby niezawodnie upadł w głębokie błoto ulicy, gdybym go nie był pochwycił w swe ramiona i nie postawił na nogach.

— Pardon! — rzekł do mnie ów człowiek, widząc na mnie mundur wojskowy i usiłując się wyprostować niezależnie od mej pomocy. — Nastąpiłem panu na nagniotek?

Głos jego, ochrypły od pijaństwa, wydał mi się znajomym. Zacząłem się przypatrywać jego twarzy, ale w pierwszej chwili nie mogłem go poznać. On pierwszy poznał mię.

— A, serwus, kolega! — zawołał, uderzając mnie po ramieniu. — Ho, ho, ho, pan Angarowicz nie poznaje mnie już?

— Baron Reuchlingen! — zawołałem, podając mu rękę, której on atoli nie uścisnął. — Cóż to się z tobą dzieje?

— Ze mną? Dobrze się dzieje. Widzisz, uczę się latać. Właśnie wyleciałem z tej budy! Ha, ha, ha!

— Dawno tu jesteś? Nic nie wiedziałem, że cię tu przenieśli.

— Nie wiedziałeś?—wrzasnął baron. —Nie pisała ci żona?

— Ani słoweczka.

— Ho, ho — krzyczał na całe gardło — cudowną masz żonę! Anioła, a nie żonę! Ha, ha, ha! Takie anioły tam ... ościeniami zanurzają w kipiącej smole dusze grzeszników.

— Baronie — rzekłem do niego surowo — mam wzgląd na to, żeś pijany i sam nie wiesz, co gadasz. Inaczej pociągnąłbym cię za te słowa do surowej odpowiedzialności.

— Za te słowa? — krzyknął z pijanym śmiechem baron. — Za te słowa? Chyba ja co powiedziałem? Ależ, bracie, nie gniewaj się! Sam mówisz, że ja nie wiem, co plotę. A twoja żona ho, ho, sie ist ein solches Capitel, o którym trzeba mówić po trzeźwemu.

— Dobrześ powiedział — rzekłem — co mi masz mówić, to mi powiedz po trzeźwemu, a teraz chodź spać.

— Kto? Ja spać? — wrzasnął baron. — Nie, bracie, to nie leży w moim zwyczaju o tej porze iść spać. Ale, ale — rzekł naraz spokojniejszym tonem — pożycz mi dziesięć reńskich! Zabrakło mi drobnych, a ten drab tutaj nie chciał mi kredytować. Pożycz, nie pożałujesz tego. Jutro ci oddam i jeszcze w dodatku opowiem ci piękną historię, jaka się przytrafiła pewnemu nadobnemu młodzieńcowi i pewnej jeszcze nadobniejszej mężatce, czyli raczej słomianej wdówce.

— Nie potrzebuję ci dodawać — rzekł kapitan do Anieli — że mi krew uderzyła do głowy przy tych słowach nędznika. Wydobyłem dziesięć reńskich i wręczając mu rzekłem:

— Na serio, baronie, wolałbyś pomyśleć o spoczynku.

—Jutro, jutro! — rzekł on, chowając pieniądze. — Dziękuję ci, mój drogi! A wiesz, jutro tak koło dziesiątej zapytaj się o mnie tu w tej budzie. Albo mię tu zastaniesz albo ci wskażą moje pomieszkanie. A o pieniądze się nie bój! Choć mnie moi kochani krewniacy wzięli pod kuratelę, ale ja sobie dam radę.

I zwrócił się znowu ku szynkowni, lecz naraz zatrzymał się i zwracając się ku mnie rzekł:

— A może pójdziesz ze mną? Chodź, pogawędzimy!

Przejęty obrzydzeniem do tego nędznika, do tej brudnej ruiny, wzdrygnąłem się na jego propozycję.

— Dziękuję ci, baroniel — zawołałem. — Muszę śpieszyć się do domu, mam jeszcze robotę.

— Pluń na wszelką robotę! Chodź ze mną!

Lecz ja już się zacząłem oddalać.

— Nie chcesz? — wołał w ślad za mną baron. — Bierz cię diabli! Obejdę się i bez ciebie. A jutro przychodź, pamiętaj! Dowiesz się ładnej historii o twym aniele, o twej kochanej żoneczce! Ha, ha, ha!

Uciekłem jak goniony przez wilki, a ten gruby, cyniczny śmiech brzmiał mi całą noc w uszach. Możesz sobie wyobrazić, jaka trwoga mię przejęła, jaki niepokój targał mą duszę przez całą noc. Jakim prawem ten nędznik śmiał wyzywać twe imię w tym miejscu i wśród takich okoliczności? O jakiej historii on mówił? Co mi powie jutro? Co prawda, znając jego chwiejny charakter, z góry mogłem przypuszczać, że będzie to jakaś podłość lub głupia plotka z jego strony, mimo to jednak — taka już mizerna natura ludzka — z niepokojem i z pewnym upragnieniem oczekiwałem dnia następnego. Nie bierz mi tego za złe, moja duszo — dodał po chwili, ściskając jej rękę — nie dlatego to czyniłem, jakobym pragnął usłyszeć o tobie coś złego. Ani mi to na myśl nie przyszło. W duszy mej wrzał gniew na barona. Pragnąłem ujrzeć go trzeźwego i zażądać od niego, by się wytłumaczył z tego, co po pijanemu gadał, a ewentualnie by wszystko odwołał i nigdy w przyszłości nie ważył się o tobie w taki sposób wspominać. W tej chwili poczułem całą mą istotą, jak bardzo cię kocham, jak mi jesteś drogą i bliską i jak wszystko, cokolwiek najmniejszy cień rzucić może na ciebie, dotyka mię boleśnie do głębi duszy.

Aniela nic nie mówiąc ujęła przy tych słowach rękę męża, podniosła ją i przyłożyła do ust, a w tej chwili ciężka, gorąca łza z jej oka spadła na tę mężowską rękę.

— Anielciu, co ty robisz! — krzyknął kapitan. — Boże, ty płaczesz! Co ci jest?

I rzucił się ku niej z otwartymi ramionami, a Aniela, głośno łkając, padła w jego objęcia.

— Drogi mój! — mówiła głosem przerywanym spazmatycznym szlochaniem. — Jak ty mnie kochasz! ... Jakiś ty dobry, szlachetny! ... I czym ja ... zasługuję ...

— Ależ uspokój się, dziecko! — mówił jej kapitan, całując jej czoło, twarz i oczy. — Czego tu płakać, czego się rozczulać. Wszak to mój obowiązek. Gdybym inaczej postępował, byłbym nieuczciwym człowiekiem.

Potrzeba było kilka minut czasu, zanim Aniela uspokoiła się po tym nowym nerwowym wybuchu i poprosiła kapitana, by kończył swe opowiadanie.

— Nie dużo mi już pozostało do końca — rzekł kapitan, usiadłszy naprzeciwko Anieli. — Drugiego dnia zrana otrzymałem twój list, który usunął barona z jego pijanym gadaniem na daleki plan. Nie poczuwałem już wcale ochoty widzieć się z nim i z trwogą pomyślałem sobie, że jeżeli teraz przyjdę do niego, on pewnie przypuści, że przyszedłem upominać się o pożyczone wczoraj pieniądze. Postanowiłem przeto przeczekać parę dni, a dziś zapytać się tylko w owym szynku o jego pomieszkanie. Idąc w służbowym interesie, wstąpiłem do owego szynku i zapytałem o barona.

— O, baron! — zawołał szynkarz. — Ładnych nam tu baronów przysyłają! To nie baron, to prawdziwy rozbójnik! No, ale wczoraj dostał on za swoje. Zaczepił sobie z kilkoma węgierskimi żołnierzami, zaczął ich łżyć i napastować, wyrzucili go z szynkowni. Wrócił po chwili, z początku zachowywał się spokojnie, ale potem jeszcze gorzej zaczął dokuczać owym żołnierzom. Rzucili się na niego, zbili go okropnie, odarli z płaszcza, szabli, wafenroka i ledwie żywego wyrzucili na ulicę, a sami pouciekali.

— I gdzież on? — zapytałem przerażony.

— Nie wiem — odpowiedział szynkarz. — Długi czas jęczał i stękał na ulicy, ale ja, bojąc się jeszcze większej hałaburdy, pozamykałem drzwi i okna i nie chciałem nikogo więcej wpuszczać. Potem już niczego nie było słychać, zdaje się, że się powlókł do swego pomieszkania.

— A gdzież on mieszka?

Szynkarz ukazał mi niedaleko samotną chałupkę pośród ogrodu, mówiąc, że baron mieszka sam, z jednym tylko żołnierzem przeznaczonym do jego obsługi, że jednak żołnierz ten dziś rano skoro świt gdzieś poszedł i dotychczas nie wrócił. Pewnie baron posłał go po leki lub po wódkę.

Poszedłem ku chałupie. Była zamknięta. Zajrzałem przez jedyne znajdujące się w niej okienko — było zasłonięte z wewnątrz firanką. Próbowałem stukać do drzwi, do okna, krzyczeć — nikt się nie odzywał. Przywołałem wre-

szcie szynkarza i obaj razem za pomocą drąga wyważyliśmy drzwi chałupy. W ciasnym, ciemnym pokoiku na podłodze leżał baron, w podartej koszuli, zabłoconych spodniach i butach. Z początku myśleliśmy, że śpi, gdyśmy jednak odsunęli firankę, przekonaliśmy się, że sen jego był niezwyczajny. W prawej ręce trzymał jeszcze pistolet, a w prawej skroni widać było niewielki otworek zatkany wypłyniętą, skrzepłą krwią pomieszaną z mózgiem. Na podłodze również była obszerna kałuża skrzepłej krwi. Papierów ani listów żadnych nie było.

— Boże! — ze zgrozą szepnęła Aniela, która bez tchu dosłuchała do końca tej smutnej opowieści.

— Oto jest cała moja opowieść o baronie — kończył kapitan. — Jak widzisz, nie dowiedziałem się od niego niczego. Jeżeli miał jaką tajemnicę, to wziął ją ze sobą do grobu.

Aniela ze wzruszenia nie mogła jeszcze przyjść do słowa i szeptała tylko, zasłaniając sobie oczy rękami:

— Okropne! Okropne! I tak skończyć, tak skonać! Boże!

— Rzeczywiście, tragiczny los! — z uczuciem rzekł kapitan. — Z takim majątkiem, z taką pięknością, z takimi stosunkami, z takimi zdolnościami człowiek, i co z niego wyszło!

A po chwili milczenia dodał:

— Chciałem ci wówczas napisać o tym wszystkim, ale potem pomyślałem sobie: ona tam biedna i tak ma dosyć swego kłopotu, po co mam jej drażnić nerwy opisem takiej historii! Ale á propos twoich nerwów, Anielciu! Doprawdy, niespokojny jestem bardzo. Koniecznie musimy coś pomyśleć.

— I co wymyślimy? — smutno rzekła Aniela. — Ja wiem, jedno by mi pomogło, ale tego jednego ty właśnie nie będziesz mógł uczynić.

— Co takiego, powiedz! Co by to było, co by leżało w mojej mocy, a ja bym nie chciał dla ciebie uczynić? — zawołał z zapałem kapitan.

— Może to i nie leży w twej mocy — rzekła Aniela.

— No, ale powiedz, powiedz! — prosił kapitan.

— Wiesz co, mój drogi — rzekła Aniela, obejmując go ręką za szyję i tuląc głowę do jego piersi. — Od dawna już, latem i zimą marzyłam o tym, by porzucić to miasto, ten Lwów i osiąść gdzie na wsi. Tam miałabym spokój,

którego tu nigdy mieć nie będę, a co najważniejsza, praca koło wiejskiego gospodarstwa, którą od maleńkości niezmiernie lubię, wznowiłaby me nerwy, przywróciłaby mi zupełnie równowagę.

— Osiąść na wsi .,. prowadzić swe gospodarstwo — mówił zwolna kapitan, wpadając w zamyślenie — no pewnie, byłoby nieźle, chociaż nie wiedziałem dotychczas niczego o twej skłonności do wiejskiego życia.

— Boś się wcale o to nie dowiadywał — pospiesznie pochwyciła Aniela.

— Być może, duszo moja, być może. O, ja bym także chętnie na to przystał. Ja także od dawna noszę się z tym ideałem.

— Czy być może? — radośnie krzyknęła Aniela.

— Tak jest. I mam nadzieję, że kiedyś zdołamy urzeczywistnić ten ideał.

— Kiedyś?

— No, pewnie, że nie dziś ani nie jutro. Jak wyjdę na pensję. Bo przecież sądzę, że nie chciałabyś znowu rozstawać się ze mną i jechać sama na wieś.

— O nie, nie, nie! Za żadne pieniądze! — krzyknęła Aniela.

— A powtóre — dokądbyś pojechała?

— Kupmy sobie folwareczek! — szepnęła mu do ucha Aniela.

— Kupmy! Kupiłbym wieś, a pieniądze gdzieś.

— Jak to gdzieś? Przecież pieniądze mamy. A twoja kaucja! Przecież za taką sumę możemy nabyć taki kawałeczek gruntu, jakiego nam potrzeba, i jeszcze nam pozostanie na puszczenie w ruch gospodarstwa.

— Ależ, Anielciu! — przerwał jej mowę kapitan. — Co o tym mówić? Wszak wiesz, że dopóki ja w służbie, tej kaucji ruszyć nie mogę.

— O tak, wiem to doskonale. A dopóki będziesz mógł chodzić, dopóty tej przeklętej służby nie porzucisz i ideał pozostanie ideałem. Nie, dajmy lepiej spokój temu wszystkiemu! — rzekła z goryczą. — Z góry wiedziałam, że moja rozmowa z tobą na ten temat na nic się nie przyda.

I odwróciła się z zadąsaną miną, pilnie poruszając szydełkiem.

— Dziwna jesteś, moja droga! — rzekł kapitan, któremu jakoś w głowie się nie mieściły te nagłe przeskoki w humorze jego żony. — Więc czegoż żądasz ode mnie?

— Niczego nie żądam! Rób, co chcesz! — gniewnie odrzekła Aniela.

— Gniewasz się już! A przecież jeszcześ mi nie wyłuszczyła dokładnie, co twoim zdaniem należałoby zrobić.

— Wszak widzisz, że cierpię, że mam nerwy rozstrojone! — rzekła energicznie Aniela.

— Niestety, niestety.

— Powtarzam ci, że dopóki tu żyć będziemy we Lwowie, nie będzie mi lepiej, lecz wraz gorzej, czuję, że tylko na wsi, gdzieś w głuchym, odludnym zakątku mogłabym odżyć i odzyskać swobodę.

— To bardzo być może — rzekł kapitan.

— A jeżeli tak sądzisz i jeżeli mnie kochasz — rzekła z nadzwyczajną żywością Aniela — to proszę cię, zrób to dla mnie! Porzuć tę twoją służbę, podaj się na pensję, kupmy sobie folwarczek gdzieś w górach pośród lasów i jedźmy precz stąd, precz na zawsze!

— Ależ dziecko! — zawołał kapitan. — Czy sądzisz, że to się da tak łatwo zrobić?

— Wszystko się da zrobić, jeżeli kto chce rzeczywiście — zawołała Aniela.

— No, na pensję wyjść, to by pewnie dużo czasu nie zabrało, to by można i jutro zrobić — rzekł wahając się kapitan.

— I zrób to, zrób, mój drogi! Proszę cię o to!

— Ale cóż tej pensji będzie? Czy wystarczy nam to na życie, na wychowanie dzieci?

— Nie bój się, wystarczy! — zawołała Aniela. — Ja jużem wszystko obliczyła, zobaczysz. A mam ci powiedzieć jeszcze jeden sekret?

— No mów, ty moja kozico uparta!

— Upatrzyłam już nawet folwarczek dla nas skromny. Pośród gór, a niedaleko od miasteczka, gdzie nasze dzieci mogłyby chodzić do szkoły. Są budynki gospodarcze, domek drewniany wcale porządny, jest 30 morgów gruntu ornego, w tej liczbie trzy morgi ogrodu, dalej 20 morgów cudownych łąk górskich i 150 morgów pastwiska wraz z laskiem. Śliczny folwarczek, jak stworzony dla nas. A wiesz jaka cena?

Kapitan z zaciekawieniem spoglądał na nią. Niezwykłe, gorączkowe ożywienie, które ją opanowało, niepokoiło go, tym bardziej, że plan jej od razu wydał mu się fantastycznym i wcale nie odpowiednim jej praktycznemu umysłowi. Kapitan jednak nie chciał jej w niczym przeczyć, nie bez pod-

stawy przypuszczając, że później, gdy się Aniela uspokoi, to i sama bardziej krytycznie zacznie na ten swój plan spoglądać.

— Wiesz, jaka cena tej perełki? Pięć-ty-się-cy reńskich! Pięć tysięcy! Zamrużywszy oczy dać można. A na tym gruncie można trzymać kilkanaście sztuk bydła. A latem można jeszcze od obywatela wynając sąsiednią ogromna połoninę za tanie pieniądze i wypaść 20 sztuk wołów i narobić siana dziesięć brogów. Nie, Antosiu, to skarb prawdziwy!

A gdy kapitan, niczego nie mówiąc, wciąż nie przestawał uważnie w nią się wpatrywać, ona z pośpiechem, cała drżąc ze wzruszenia, gadała dalej:

— Porzucisz służbę wojskową, odbierzemy kaucję, kupimy realność i zaraz zabieramy się na wieś. I dzieci zabieramy stąd. Mam krewnych w Wadowicach, tam będą miały dobrą opiekę i nadzór, niech tam chodzą do szkoły. A my weźmiemy się do pracy, do gospodarowania, nieprawda? Twoja pensja będzie początkowo szła na wkłady gospodarskie, a gdy się troszkę dorobimy, to można będzie robić z niej maleńkie oszczędności. Czy tak?

— Tak, tak — rzekł mechanicznie kapitan.

— Więc pochwalasz mój plan?

— W zupełności.

— Zgadzasz się na niego?

— Z całego serca.

— No, to dobrze. Ślicznie! Cudownie! Jakże cię kocham, mój drogi! A więc, wiesz co? Idź natychmiast, tam w sypialni na moim stoliku znajdziesz pióro, atrament i papier i napisz podanie do generalnej komendy.

— Podanie? Jakie?

— Podanie, że występujesz ze służby wojskowej.

— Natychmiast? — wydziwił się kapitan.

— No, przecieżeś zgodził na mój plan.

— Tak, ale przecież się nie pali, nie mamy się czego tak spieszyć. Za parę tygodni realność nie ucieknie, zresztą kto jeszcze wie, czy nam się spodoba. Trzeba by ją oglądnąć z jakimś rzeczoznawcą. A za parę tygodni ja mogę zostać awansowany wyżej, a w takim razie i pensja nasza będzie wyższą.

— A, tak! — prawie z płaczem rzekła Aniela. — Więc tobie awans, nędzne podwyższenie pensji bardziej w głowie, niż mój spokój, moje zdrowie, moje życie! Tacy to wy wszyscy mężczyźni! Kocham cię, kocham cię, a gdy przyjdzie

jakimś najmniejszym czynem dowieść tej miłości, to zaraz wynajdujecie względy, skrupuły, argumenty!

— Niesprawiedliwa jesteś, Anielciu! — rzekł kapitan serio. — Bóg mi świadkiem, że gotów jestem wszystko zrobić dla ciebie, a jeżeli chciałem zaczekać na awans, to tylko w tym celu, by tym lepiej ubezpieczyć los twój i dzieci. Zresztą, jeżeli koniecznie chcesz ...

— Koniecznie, koniecznie! Zrób to dla mnie.

— Dobrze. Idę i zaraz napiszę podanie.

I z wyrazem rezygnacji na twarzy kapitan poszedł do sypialni, pozostawiając Anielę samą.

VI

Zaledwie wyszedł, u drzwi salonu rozległo się lekkie, znane nam już stukanie i bezpośrednio po nim, ostrożnie uchylając drzwi, wsunęła się cichutko pani Julia.

— Dzień dobry ci, Anielciu — rzekła przyciszonym głosem.

Aniela, która jeszcze nie ochłonąwszy z wrażeń przed chwilą przebytych, siedziała bezsilna, blada i prawie nieprzytomna, posłyszawszy ten głos, zerwała się raptownie przerażona i skoczyła ku Julii.

— Ha, jesteś! No cóż, co słychać?

— Wszystko przepadło! — rzekła Julia, jak złamana padając na krzesło.

— Co się stało, mów!

— Och, nie mogę. Tchu mi nie staje. Na, masz, czytaj!

I podała Anieli arkusz gazety, na którym niebieskim ołówkiem zakreślona była następująca telegraficzna notatka:

«Budapeszt d. 10 grudnia. Dzisiaj uwięziono tu na rekwizycję telegraficzną policji lwowskiej niejakiego Davida Sternberga, świeżo przybyłego pośpiesznym pociągiem z Konstantynopola. Sternberg wydawał się za kupca prowadzącego handel ze wschodem. Jakie podejrzenia posłużyły powodem jego uwięzienia, dotychczas nie wiadomo. Sternberg będzie niezwłocznie pod eskortą odstawiony do Galicji».

Aniela długo, niezmiernie długo odczytywała ten telegram. Zdawało jej się przy każdym słowie, że cegłę połyka, że się dławi i że następnego już w żaden sposób połknąć nie zdoła. A gdy przeczytała wszystko do końca, zdało jej się, że nic a nic nie zrozumiała, że wszystkie słowa jak spłoszone myszy w klatce porozbiegały się

z naturalnego szeregu i pomieszały się w taki chaos, że żadnego sensu z nich wydobyć nie było można. Owładnęła nią nieprzeparta chęć przeczytać jeszcze raz ten telegram, a potem jeszcze raz, nauczyć go się na pamięć, lecz obok tego budziło się niedowierzenie, czy to nie jest sen, jeden z tych okropnych snów, które ją w ostatnim czasie dość często męczyły.

— No jakże, cóż sądzisz o tym? — zapytała pani Julia.

— Co ja sądzę o tym? — jak nieprzytomna powtórzyła Aniela. — Co sądzę o tym? O tym? — powtarzała, uderzając palcem w notatkę gazeciarską i odzyskując zwolna swą dawną pewność. — Sądzę, że to głupstwo.

— Głupstwo? Że Sternberg aresztowany?

— Cóż, Sternberg prowadził rozmaite interesy, a w każdym interesie mógł nabroić. W tym nic niemiłego, a więc jego uwięzienie niekoniecznie musi stać w związku z naszą sprawą.

— Nie musi — rzekła Julia — to tak. Ale mnie się zdaje, że stoi. Nie darmo on mi telegrafował z Filipopola.

— I głupstwo zrobił, bo się tym telegramem zdradził, wskazał policji, gdzie go ma szukać.

— Rzeczywiście! Mój Boże, co za nieostrożność! — krzyknęła Julia.

— Lecz wiesz — żywo mówiła dalej Aniela — ten sam telegram jest dla mnie także dowodem, że aresztowanie Sternberga nie stoi w związku z naszą sprawą.

— A to jakim sposobem?

— Przecież pomyśl sobie: policja szuka Sternberga, a więc ma na niego podejrzenia, ma w ręku jakieś nici prowadzące na ślad jego sprawek. Jeżeliby to była nasza sprawa, to oczywiście byłybyśmy już miały wizyty cesarsko-królewskich władz, byłybyśmy już zostały pociągnięte do protokołu.

— Boże! — krzyknęła Julia, której na samą wzmiankę o protokole niedobrze się zrobiło.

— Uspokój się — rzekła Aniela — wszakże ci dowodzę, że twoje obawy są płonne.

— Och, moja Anielciu! — stękała Julia. — Nie mogę ocenić, czy twoje dowody są słuszne, ale sama myśl o tych... okropnych... protokołach... Och, nie mogę przyjść do siebie!

— To źle, Julciu — rzekła poważnie Aniela. — Choć i jak ta myśl nieprzyjemna, ale trzeba się z nią oswoić,

trzeba się przygotować na wszelką ewentualność. Przede wszystkim wszelkie papiery popalić!

— Nie mam żadnych. Zresztą, dla wszelkiego bezpieczeństwa jeszcze raz przeszukam wszystkie komody i szuflady.

— I ja to samo zrobię. A po wtóre trzeba sobie dobrze całą rzecz ułożyć. O tym jeszcze pomówimy, gdy mój mąż wyjdzie z domu. Tylko się uspokój!

— Wiesz co — rzekła Julia — pójdę teraz na momencik, a gdy twój mąż wyjdzie, to znowu tu wpadnę.

I zabierała się do wyjścia, gdy wtem drzwi pokoju się otworzyły i wszedł kapitan. On jeszcze nie mógł przyjść do siebie po rozmowie z żoną. Stawała się dla niego coraz bardziej zagadkową i niezrozumiałą. Jej kwitnąca, prawie dziewicza postać i jej nerwowe napady jakoś się nie mogły pogodzić w jego głowie. W listach swych Aniela nigdy nie wspominała mu o tych napadach, ani słówkiem nie użalała się na nie, przeciwnie, upewniała go zawsze, że jest zdrowa i nawet sama się dziwi swej kwitnącej postaci. Prawda, mogła tak pisać, by go nie niepokoić, ale z drugiej strony obawa o dzieci doprowadzona do manii i do napadów histerycznych nie mogła pojawić się dziś ani wczoraj, musiała powstawać i potęgować się stopniowo od dłuższego czasu, a w takim razie nie można nawet przypuścić, by nie odezwała się żadnym echem w jej listach. Dziwna i zagadkowa wydała mu się jej natarczywość, z jaką nagliła go do wystąpienia ze służby wojskowej, a plan jej zamieszkania na wsi i umieszczenia dzieci u krewnych w Wadowicach wprost sprzecznym był z jej przesadną pieczołowitością o też dzieci. A przecież wszystko to razem wzięte w wysokim stopniu niepokoiło kapitana. Bądź co bądź, a fakt silnych ataków nerwowych u Anieli był faktem i sam jej plan osiedlenia się na wsi i oddania dzieci w cudze ręce świadczył o pewnym rozstroju w jej myślach i uczuciach, o jakiejś chorobie, o jakimś zwichnięciu normalnego stanu jej duszy.

Wyszedłszy do sypialni i usiadłszy przy stoliku, kapitan zaczął o ile mógł spokojnie i uważnie zastanawiać się nad tym wszystkim, starając się zdać sobie sprawę z tego, co widział i słyszał i ułożyć sobie jakiś rozumny plan dalszego postępowania. Aniela niewątpliwie chora, mimo że organizm jej zdrów jest zupełnie. Cóż to za choroba? Objawy, których dopiero był świadkiem, wskazują, że choroba trwa już dłuższy czas. Wszelka choroba dłużej

trwająca, nawet specjalnie nerwowa, byłaby sprowadziła mniej lub więcej znaczny rozstrój w organizmie Anieli, byłaby niewątpliwie oddziałała na jej apetyt, na sen, na trawienie i tp. Albo więc mamy tu do czynienia z jakąś chorobą ściśle psychiczną, mającą swoje gniazdo w jakimś nieznacznym ośrodku mózgowym i nie oddziaływającą na zwykłe funkcje organiczne — wszakżeż medycyna zna takie choroby! — albo też.... Kapitan wspominał listy Anieli pisane — szczególnie w ostatnich latach — z największym spokojem, chłodno, po trosze nawet kupieckim lub sprawozdawczym tonem, rozumnie i jasno; ten chłodny ton nabierał ciepła i kolorów i żywości tylko w tych ustępach, gdzie była mowa o dzieciach i o nim. Nie, kobieta chora umysłowo, cierpiąca psychicznie nie byłaby w stanie pisać takich listów i to tak często i regularnie. Możeby jakiś czas mogła utaić swą chorobę, ale prędzej czy później, mimo jej woli i świadomości ten jej chorobliwy stan umysłowy byłby się kiedyś wyrwał na zewnątrz, byłby się objawił w jakimś słowie, w jakimś skoku logicznym, w jakimś zdaniu lub opowiadaniu. Kapitan wytężał swą pamięć, ale nie mógł znaleźć niczego, co by mu zdradzało coś podobnego w listach żony, chociaż czytał je z wielkim zajęciem, z wielką uwagą i odczytywał niejednokrotnie. Kochał Anielę z całej duszy, z młodzieńczym zapałem, osobliwie teraz, po powrocie z Bośnii; czuł, że pewność jej choroby byłaby dla niego strasznym ciosem, mimo to jednak, sumiennie badając swą duszę, czuł, że nie kryłby przed sobą ani najmniejszego spostrzeżenia, któreby świadczyło o jej chorobie. Lecz spostrzeżeń takich u niego nie było, prócz zagadkowych napadów podczas jego opowiadania o baronie Reuchlingenie. O baroniel Jakaś trwożliwa, boląca myśl mignęła w głowie kapitana. Miałżeby zachodzić jakikolwiek związek między tym opowiadaniem a nerwowymi atakami Anieli? A jaki? Miałażby na dnie jej duszy kryć się rzeczywiście jakaś historia z baronem? Jaka? Ale nie, to nie może być! Aniela tak szczerze, tak spokojnie, bez żadnego zamieszania, z taką dziecięcą niewinnością zapewniała go, że o żadnej historii niczego nie wie, że przeciwne przypuszczenie byłoby zbrodnią, świętokradztwem na jego miłości, na jego szczęściu rodzinnym. Nie, niel Między historią Reuchlingena a chorobą Anieli nie ma żadnego związku! Inaczej musiałby przypuścić, że ona kłamie, gra komedię i to gra ją z niezrównanym mistrzostwem. Sama myśl o czymś podobnym napełniała

go oburzeniem, trwogą i obrzydzeniem i on odpychał ją od siebie wszystkimi siłami swej miłości. Zresztą cóż by to mogła być za historia, której samo wspomnienie było w stanie napełnić Anielę takim przestrachem? Myśl kapitana wzdrygała się lecieć w bezdeń potwornych domysłów, gdzie przecież na ułowienie jakiegoś konkretnego faktu nie było najmniejszej nadziei. Nie, nie, nie! Aniela była chora, niebezpiecznie chora, tym niebezpieczniej, że stan i przyczyny jej choroby były zupełnie zagadkowe. Trzeba będzie jak najspieszniej zaciągnąć pomocy lekarzy, a tymczasem robić wszystko, co można, by utrzymywać jej umysł w spokoju, unikać niepotrzebnych podrażnień, dostarczać jej rozrywek, sprawiać przyjemność. Przede wszystkim trzeba spełnić jej życzenie co do napisania prośby do Komendy o uwolnienie go ze służby. Wypchnęła go prawie, by pisał prośbę. Rzecz oczywista, że jej natarczywe naleganie na to, by on jak najprędzej wystąpił ze służby, jest tylko skutkiem jej choroby, jest objawem jakiejś manii, i on, kapitan, tak prędko tego nie zrobi. Ale napisać prośbę można natychmiast. W razie potrzeby można będzie powiedzieć jej, że prośba już podana; zresztą kto wie, czy przy jej chorobliwym stanie umysłu jutro już nie pojawi się u niej żądanie wręcz przeciwne.

Tak rzecz rozważywszy, kapitan wydobył ze stolika papier, pióro i atrament i napisał prośbę według wszelkich form przepisowych. Z tym dokumentem udał się do żony, by go jej pokazać i dać jej dowód, że spełnił jej życzenie. Zastawszy w salonie Julię, która na jego widok cofnęła się przestraszona i skuliła się jak spojmany zając, kapitan, nie przypatrując się jej bliżej, wdzięczny był losowi, że dostarczył Anieli towarzystwa i postanowił nie puszczać Julii tak prędko z domu.

— A, ciocia Jula! — zawołał radośnie, zbliżając się do niej i całując podaną mu rękę. — Jak się pani miewa? Czemuż to pani nie była łaskawa odwiedzić nas jeszcze wczoraj wieczór? Na, Anielciu, oto ten dokument, o którym mówiliśmy. Przeczytaj go, jak ci się podoba?

I wręczywszy Anieli prośbę, zwrócił się znowu do Julii.

— Cóż to, czemu pani nie siada?

— Chcę iść. Na chwileczkę tylko wpadłam do Anieli.

— Te, te, te, te! Chcę iść! Niech pani nawet nie myśli o tym. Zaraz mi się rozbierać z paltota i kapeluszal

— Panie kapitanie! — błagalnie zwróciła się do niego Julia. — Niech pan na mnie nie nalega. Słowo daję...

— Ale co mi tam! — krzyczał kapitan, prawie gwałtem zdejmując z niej palto. — Żadnych słów takich nie słucham. Młode i piękne wdowy nie mają żadnego głosu i powinny słuchać obcego męża w braku swego własnego. Kładę areszt na panią.

— Ha, jezeli już inaczej być nie może — rzekła z rezygnacją Julia zdejmując kapelusz — to co mam, biedna, robić? Pozostanę tu jeszcze, ale nie dłużej jak dziesięć minut.

— Co to? Bunt? — krzyczał dobrodusznie kapitan. — Niech mi się pani nie waży łamać subordynacji! Proszę słuchać, jaki rozkaz dzienny zostanie wydany. Pozostaje pani u nas z obowiązkiem brania udziału w konwersacji. Zjemy razem obiad, wypijemy czarną kawę, odpoczniemy nieco, bawiąc się opowiadaniem historii wesołych i śmiesznych, a dopiero wówczas pożeglujemy — ja na szerokie tereny życia wojskowo-społecznego, a pani do swego cichego wdowiego portu. Halt! Żadnej opozycji, żadnego protestu! Tak rozkazano i tak być musi!

Julia z nieudanym przestrachem słuchała słów kapitana. Towarzystwo jego wydawało jej się niezmiernie przykrym i żenującym. W całej jej skulonej, błagalnej postaci widać było serdeczne pragnienie wydobyć się jak najprędzej z tego domu, skryć się przed potężnym i energicznym głosem, przed badawczym wzrokiem kapitana. W jego obecności czuła się bezsilna, bezwładna i bezradna. Zwróciła się do Anieli.

— Anielciu, droga moja! Proś pana kapitana!... Przedstaw mu, że to jest dla mnie niemożebnym, słowo daję, wprost niemożebnym...

— Nic, nic, nic! — przerwał ją kapitan. — Przepadło! Oto Marynia idzie z doniesieniem, że obiad już gotowy! Prawda, Maryniu? — rzekł do pojawiającej się we drzwiach służącej.

— Tak jest, proszę pana, obiad gotowy — rzekła Marynia.

— A dzieci przyszły? — zapytała Aniela.

— Tak jest, proszę pani. Hrycio je zabawia swymi powieściami. On taki śmieszny.

— A więc już teraz ani mowy o ucieczce! — radośnie rzekł kapitan. — Prawda, Anielciu, że już teraz tej cioci nie puścimy?

— Nie, Anielciu, proszę cię, nie rób mi tego! — błagała Julia.

— Wiesz najlepiej, jak bardzo mi to będzie nieprzyjemnym.

— Ho, ho, ho! Pani się lęka pewnie, byśmy panią nie struli! A takie podejrzenie bezkarnie ujść nie może! Naumyślnie muszę panią otruć dwiema lampkami bośniackiego wina! Allons, enfants! Aniela naprzód, a my oboje za nią!

— Nie, Julciu, rzeczywiście! Antoś ma rację! — rzekła Aniela. — Co będziesz uciekała? Chodź, zjemy obiad, pogawędzimy, a twoje gospodarstwo przecież nie ucieknie.

— Aha, widzi pani, jak wyższa instancja zawyrokowała! — krzyknął kapitan, radosny, że żona, która się z początku widocznie wahała, ostatecznie stanęła po jego stronie. — Proszę panią! — dodał, podając jej ramię, a następnie spoglądając na nią z ukosa i widząc na jej twarzy wyraz niezadowolenia i przykrości, dodał:

— Ale cóż pani udaje taką ugniecioną niewinność? Czy rzeczywiście moje towarzystwo jest dla pani tak nieznośne?

— O, pan kapitan żartuje! — rzekła Julia, siląc się na wesoły uśmiech. — Przeciwnie! Tylko że u mnie w domu...

— Co tam w domu! — mówił kapitan. — Przecież tam dzieci nie płaczą, a koteczki, kanareczki i pieski z tęsknoty nie pomrą.

Julia niby zawstydzona odwróciła głowę. Byli już w jadalni. Aniela krzątała się koło zupy. Dzieci siedziały na swych miejscach, spokojne, ale wesołe, z śmiejącymi się oczyma.

— Mieciu! — rzekł kapitan, zbliżając się z panią Julią ku niemu. — Czy to tę panią chciałeś wczoraj pociągnąć do odpowiedzialności?

Mieczek, wstawszy z krzesła, podał rękę pani Julii i rzekł:

— Dzień dobry, pani! A wczoraj chciałem powiedzieć pani, żeś pani niedobra.

— Ja niedobra, Mieciu? — zapytała zdziwiona Julia.

— Tak jest, pani — rzekł rezolutnie Mieczek. — Wmówiłaś pani w nas, że tatko przyjedzie aż w nocy, a on przyjechał rano, a myśmy byli w szkole i nie pojechaliśmy na dworzec, by się tam z nim przywitać.

— Ależ ja temu niewinna, Mieciu — rzekła Julia — tatko sam tak telegrafował.

— E, co tam telegrafował! — odrzekł Mieczek. — W liście było napisano, że przyjedzie rano. Może telegram był fałszywy.

— Ha, ha, ha! To mi zuch chłopiec! — śmiał się kapitan. — Ten umie nacierać!

— Ależ, Mieciu, czy ja temu winna, że telegram był fałszywy? — rzekła Julia.

— Nie trzeba mu było wierzyć — odparł chłopak.

— Więc się gniewasz na mnie?

— Wczoraj się trochę gniewałem, ale dziś już nie — rzekł Mieczek.

— Ty mój złoty chłopcze! — rzekł kapitan, całując go w czoło. — Tak mi się zawsze trzymaj! Jeżeli co kto zawini, mów mu prawdę w oczy, wal śmiało, co myślisz. Ale kochać go nie przestawaj. Tak nigdy z dobrej drogi nie zmylisz.

— No, no, dość już tych nauk! Proszę się brać do rosołu, bo wystygnie! — rzekła Aniela.

Nastąpiła kilkuminutowa pauza, podczas której słychać było tylko brzękanie srebrnych łyżek o talerze i miarowe szmery przy spożywaniu rosołu.

Naprężony i niemiły nastrój, jaki panował z początku obiadu, choć starannie maskowany przez wszystkie te osoby siedzące przy jednym stole, zaczął w dalszym ciągu zwolna jakoś się rozpogadzać, rozjasniać. Wesołe szczebiotanie dzieci było tym ciepłym i oświeżającym wiatrem, który rozpędzał chmury, wciąż wyłażące z jakichś tajemniczych szczelin i wciąż grożące zaciemnić horyzont tego szczęśliwego ogniska domowego. Pod wpływem tych zdrowych, niewinnych dusz dziecięcych nawet pani Julia ośmieliła się, zaczęła czuć się swobodniejszą siedząc obok kapitana. Tylko Aniela mimo widocznych usiłowań nie mogła jeszcze opanować skutków swego niedawnego ataku nerwowego, od czasu do czasu bladła i z trwogą spoglądała na drzwi, jak gdyby w nich w każdej chwili miał się pojawić zwiastun jakiegoś nieszczęścia. To też gdy rzeczywiście po jakimś czasie, już przy końcu obiadu dało się słyszeć energiczne, szybkie stukanie do drzwi, Aniela omal nie krzyknęła z przestrachu, zerwała się z krzesła i odwróciwszy się do okna tak, żeby kapitan nie widział jej zbladłej twarzy, chwyciła się ręką za pierś, starając się zatamować gwałtowne bicie serca.

We drzwiach pokazała się wojskowa figura, dawno nie widziana w tym domu. To był Redlich. Otoczony tumanem

pary, wszedł do pokoju salutując. Kapitan radośnie skoczył ku niemu i serdecznie uścisnął podaną mu rękę.

— Dzień dobry ci, kapitanie! — rzekł Redlich. — Dzień dobry państwu! — dodał, zwracając się do towarzystwa, którego jednak nie widział dobrze przez zapocone okulary. — Przechodząc wstąpiłem do ciebie — rzekł znowu do kapitana, zdejmując i wycierając okulary. — Idę do służby, ale mam jeszcze parę minut czasu, to możemy pogawędzić. Czy może państwu przeszkodziłem? — dodał, włożywszy okulary już czyste i ujrzawszy resztki obiadu na stole.

— O nie, bynajmniej! — rzekła Aniela. — Natychmiast skończymy. Niech pan porucznik na momencik usiądzie w salonie.

— A, moje uszanowanie pani! — rzekł Redlich, kłaniając się Anieli. — Niech mi pani wybaczy, żem panią w pierwszej chwili nie przywitał, ale moje nieszczęsne okulary...

— O, wiem, wiem! — uśmiechając się rzekła Aniela, starając się ruchem ręki jak najgrzeczniej i najspieszniej wyprowadzić Redlicha do salonu.

Ten jednak stał jeszcze. Ujrzał Julię, która w chwili jego wejścia, wstawszy ze swego miejsca, zbliżyła się była ku oknu i starała się stanąć tak, by jak najmniej zwracać na siebie uwagę. Redlich jednak poznał ją i widocznie zaciekawiony postąpił ku niej. Jakaś fatalna siła zmusiła ją obrócić się twarzą ku niemu. Przekonawszy się, że to istotnie ona, Redlich stanął jak osłupiały, zmieszany, nie w stanie wypowiedzieć najprostszego powitalnego frazesu. Julia drgnęła.

— A pani tu? — przytłumionym głosem rzekł Redlich.

— Moja koleżanka Julia Szablińska — rzekła Aniela. — Czy może się państwo znacie?

— O nie! — pośpiesznie rzekła Julia.

— O tak, trochę! — równocześnie i równie pośpiesznie rzekł Redlich.

Kapitan patrzał zdumiony na tę scenę. Już chciał wybuchnąć śmiechem i wziąć swoim zwyczajem oboje tych ludzi na protokół, gdy wtem Redlich, odwracając się nagle z pewną ostentacją od Julii i zbliżając się ku niemu, rzekł pośpiesznie:

— Daruj, kapitanie, ale muszę się pożegnać.

— Co? Co? Co? — z ogromnym zdziwieniem rzekł kapitan, przystępując do swego starego przyjaciela i usiłując zaglądnąć mu w oczy.

— Muszę pójść! — powtórzył Redlich, w zamieszaniu poglądając na zegarek. — Przeliczyłem się trochę w czasie... Mam jeszcze sprawunki...

— Redlich! — surowo rzekł do niego kapitan. — Zaczynam cię nie rozumieć. Przychodzisz do mnie, by pogawędzić, oświadczasz z góry, że masz nieco czasu wolnego, a teraz raptem się zrywasz!

— Daruj, kapitanie, ale rzeczywiście... nie mogę zostać.

— Ale dlaczego? Mów prawdę!

— Innym razem! Innym razem ci powiem, a teraz muszę iść! — błagalnie powtarzał Redlich, coraz bardziej zbliżając się ku drzwiom.

— Nie, to nie może być! Redlich! — rzekł z naciskiem kapitan, któremu krew zaczęła nabiegać do głowy. — Ty mi tego nie zrobisz!

— Kapitanie — rzekł stanowczo i energicznie Redlich widząc, że mu kapitan zastępuje drogę — daję ci słowo honoru, że dłużej nie mogę tu pozostać ani chwili.

— Co to znaczy? — krzyknął kapitan, nie mogąc się opanować. — Mówisz to takim tonem, jak gdybyś mi chciał wyrządzić despekt w moim domu.

— Uważaj to, za co chcesz — rzekł Redlich — tylko daję ci słowo honoru, że nie było wcale moim zamiarem ciebie obrażać, a także, że dłużej ani chwili pozostać tu nie mogę.

Kapitan przy tych słowach stanął jak oszołomiony. Kilka sekund z całym wytężeniem swej duszy patrzał Redlichowi w oczy, które teraz spokojnie wytrzymywały jego wzrok badawczy, lecz w ciemnej głębi tych oczu niczego nie mógł wyczytać. A potem opadł jak złamany i usunął się na bok, pozostawiając Redlichowi wolne przejście ku drzwiom. Nie pożegnawszy się z nikim, Redlich poszedł precz. Kapitan złamany, nie pomnąc sam siebie, padł na krzesło. Kilka sekund martwa, okropna cisza panowała w pokoju. Słychać było tamowane oddechy dzieci i trwożne bicie serca u kobiet.

Wreszcie kapitan podniósł oczy i jakoś nieprzytomnie obwodząc nimi po pokoju, rzekł prawie szeptem:

— Poszedł!

A potem zatrzymując się wzrokiem na twarzy Anieli, zapytał:

— Co to znaczy?

— Nie wiem, mój drogi! — odrzekła Aniela. — Absolutnie nie rozumiem Redlicha.

I zwróciła się ku Julii, która wciąż jeszcze zmieszana, drżąca i blada stała u okna.

— Julciu, może ty nam wyjaśnisz? Co się stało porucznikowi? Czego on się obraził?

— Nie wiem — ledwie dosłyszalnie rzekła Julia.

— Ale ty go znasz?

— Nie, nie znam go wcale — rzekła Julia nieco śmielej.

— Przecież on mówił, że panią zna! — rzekł kapitan.

— Nie wiem, skąd to wziął — odrzekła Julia, znowu poniżając głos i spuszczając wzrok ku ziemi.

— Redlich, proszę pani, nigdy nie kłamie — surowo rzekł kapitan.

— Ja także nie mam tego zwyczaju — uszczypliwie powiedziała, odrzekła Julia.

— Więc cóż to wszystko znaczy? Co za zagadka?

— Może pan Redlich wziął mię za kogo innego, za jaką inną kobietę, która go czymkolwiek obraziła — śmielej już rzekła Julia.

— Hm, to może być — rzekł po namyśle kapitan. — On jest krótkowidzący i takie qui pro quo zdarzają mu się nieraz. Ale żeby już aż do tego stopnia mógł zapomnieć, by mi w moim domu wobec gościa taki despekt robił — nie, tego nie przypuszczałem!

W milczeniu dokończono obiad. Zdawało sie, że pojawienie się Redlicha i jego krótki pobyt w tym pokoju zupełnie zmieniły panującą w nim atmosferę. Świeżość, radość i swoboda znikły całkowicie. Wszyscy siedzieli niemi, przygnębieni i smutni. Nawet dzieci posmutniały i straciły apetyt. Kapitan ani tknął swej ulubionej legominy, tylko Aniela zjadła swą porcję, a Julia, patrząc na nią, czuła się zmuszona zjeść także cokolwiek, ale uczyniła to oczywiście z wielkim wysiłkiem. Czarnej kawy nikt nie chciał, a o gawędzie poobiedniej, która tak się uśmiechała kapitanowi przed obiadem i którą chciał urozmaicić opowiadaniem rozmaitych anegdot i wesołymi przygodami ze swego bośniackiego życia celem rozerwania i zabawienia Anieli, teraz nie było ani myśli. Wszyscy siedzieli w takim usposobieniu, jak gdyby przed chwilą stracili kogoś najmilszego ze swego grona.

Natychmiast po obiedzie Julia, pożegnawszy się chłodno z kapitanem i wcale już nie zatrzymywana przez niego, po-

szła do domu, szepnąwszy na odchodnem niepostrzeżenie parę słów Anieli, a kapitan, poleciwszy Anieli, by szła do sypialni, położyła się i odpoczęła trochę, sam udał sie do salonu, oświadczając, że także się położy na sofie i trochę odpocznie. Dzieci poszły do szkoły.

VII

Wyszedłszy z domu około godziny czwartej po południu, kapitan sam się zdziwił i przestraszył, zajrzawszy w swe wnętrze i zdawszy sobie sprawę z tej zmiany, jaka tam zaszła od wczoraj. Wszakże on wczoraj dopiero po długoletnim rozłączeniu powrócił do swego ogniska domowego! Wszakże wczoraj ono wydało mu się rajem, upajało go niewysłowionym szczęściem i rozsłaniało przed jego duszą nieobjęte widnokręgi, takiego samego szczęścia, miłości i rozkoszy! A dziś! Kapitan z głębokim wstydem przyznać musiał sam przed sobą, że uczuł pewną ulgę, gdy z tej kamienicy mieszczącej jego raj i jego szczęście wyszedł na ulicę.

— Podły jestem, nędzny, niewdzięczny, nieuczciwy! — karcił sam siebie kapitan. — Cóż się takiego stało, co się zmieniło w mym domu, że mi zaczyna się wydawać jakimś dusznym więzieniem? Nic się nie zmieniło, nic nie zaszło, nic! Ataki nerwowe Anieli — no, rzecz nieprzyjemna, ale zapewne nic strasznego. Wszak jest kwitnąca jak róża i apetyt ma wyborny. Głupia scena, jaką mi Redlich wyprawił? No, rozmówię się z nim, zażądam wyjaśnienia. Może ma jakie rachunki z tą wdówką, która oczywiście kłamie twierdząc, że go nie zna. Ale cóż to ma do mnie i do mego szczęścia? A przecież! ....

I kapitan znowu westchnął czując, że na pierś jego naciska coś ciężkiego, jak brutalne kolana jakiegoś niewidzialnego wroga, który niespodzianie powalił go na ziemię i pragnie go do reszty upokorzyć.

Wychodząc z domu kapitan oświadczył żonie, że pójdzie do komendy pułkowej, a potem rychło wróci do domu. Nie mówił, że poda prośbę o dymisję, nie chcąc kłamać wyraźnie, chociaż czuł to, iż Aniela jest o tym przekonana i że nie odbierając jej tego przekonania, kłamie skrycie, kłamie zamiarem i zamysłem. A opuściwszy progi domowe, jakoś nieświadomie zwrócił swe kroki w stronę przeciwną, w górę ulicą Piekarską ku cmentarzowi Łyczakowskiemu. Ulica

była prawie pusta, tylko tu i ówdzie szli przechodnie trotuarem lub też służące z konewkami brodziły w śniegu poprzek ulicy. Kapitan szedł i szedł, nie zatrzymując się, patrząc przed siebie i nie widząc niczego, zajęty swymi myślami. Być może, że ponure niebo pokryte ołowianymi chmurami, z których pod wieczór zaczynał prószyć drobny śnieg, że chłodne powietrze zmuszające ludzi kurczyć się, i giąć się, i szukać ciepłego kąta, że nieponętna perspektywa długiej, prawie pustej ulicy, której koniec stanowił cmentarz rozłożony na wzgórzu i o tej godzinie tonący już prawie zupełnie w zmroku, że całe to smutne, ponure i ciemne otoczenie wpływało na myśli kapitana przygnębiająco i zamiast ulgi i uspokojenia pogrążało go w coraz czarniejszą melancholię.

— Nie czuję się już dziś takim szczęśliwym, jak byłem wczoraj — rozmyślał on. — Nie wiem, jaka temu przyczyna, ale tak jest. Czuję, że jakiś zły duch unosi się nad naszym domem, że coś zatruwa naszą atmosferę rodzinną, że są gdzieś jakieś bolące miejsca, których najlżejsze dotknięcie odrazu niszczy całą harmonię, jasność, szczerość i radość. Co to za bolące miejsca, gdzie się one znajdują, jak powstały i jak je można usunąć, absolutnie nie wiem. Objawiają się w chwilach, w których najmniej można by się ich spodziewać. Sama ta niepewność, to błąkanie po ciemku dręczy mię, dręczy Anielę, robi niemożliwym szczęśliwe pożycie. A przecież czuję, że sama Aniela czy nie chce, czy nie może niczego zrobić dla wykrycia tajemnicy, dla wyjaśnienia *całego stanu rzeczy. Co to znaczy? Czy jest to* rzeczywiście jakaś tajemnica ukrywana przede mną, czy wina leży tylko na mnie, na mej niezręczności? Cóż, przez pięć lat cygańskiego, prawie obozowego życia można odwyknąć od pożycia z naturami delikatniej zorganizowanymi, czulszymi i wrażliwszymi, takimi jak Aniela. Mogłem ją rzeczywiście nie w jednym względzie całkiem nieświadomie i bez mej woli urazić, lecz czyżby to było wystarczającym dla wyjaśnienia tej dysharmonii, tego nerwowego naprężenia, jakie się wkradać zaczyna pomiędzy nas? Wszakże ona wie, że ją kocham, wie, jak bardzo ją kocham! Wszakże i ona kocha mnie, kocha dzieci, a dla takiej obopólnej miłości daruje dużo, przebacza się dużo. Nie, musi w tym być coś innego! Ale co? Miałażby Aniela taić coś przede mną, chować jakiś sekret? Miałżeby jej atak nerwowy podczas mego opowiadania o baronie rzeczywiście być wynikiem poczuwania się

do jakiejś brzydkiej historii, którą baron mógł mi odkryć, czemu tylko jego samobójstwo stanęło na przeszkodzie? Ależ to byłoby okropnym! Nie! Jej radość z mego przybycia, jej swoboda i pogodność umysłu wczoraj — a świadomość jakiegoś czynu takiego, że ukazanie się samej możności jego odkrycia wprawiłoby ją w taki silny atak nerwowy — to zestawienie potworne, nieprawdopodobne!

Tok myśli jego przerwany został przez drobny i wcale nie osobliwy wypadek. W jednym miejscu przed duża bramą był śnieg na trotuarze całkiem udeptany. Służące, nosząc wodę konewkami, ponalewały na trotuar wody, wskutek czego trotuar ten, pokryty warstwą gładko udeptanego śniegu, pokrył się z wierzchu gładką jak szkło powłoką lodową. W taki sposób utworzyła się na gładkiej drodze bardzo niebezpieczna machina, znana w mechanice pod nazwą pochyłej płaszczyzny, a w praktyce zasługująca na nazwę karkołomu lwowskiego. Istnieje wprawdzie przepis posypywania takich karkołomów piaskiem, popiołem lub innymi podobnymi ingrediencjami, lecz przepisy takie, dość skrupulatnie przestrzegane w śródmieściu, tracą swą moc obowiązującą, im bardziej się oddalamy ku peryferii, a na ulicy Piekarskiej wypełniane bywaja dopiero, gdy kilka lub kilkanaście osób padnie ofiarą takiej niewinnej pułapki i gdy między tymi osobami znajdzie się jakaś dusza harda i niepokorna, która zaapeluje do policji, lub też, gdy jakaś z pomiedzy ofiar odniesie tak poważne uszkodzenie, że powstanie skandal i hałas na całej ulicy i policja nie może nie zwrócić na to uwagi.

Kapitan właśnie zbliżał się do owej zdradliwej gołolędzi przed bramą. Był jeszcze o jakich dwadzieścia kroków od niej oddalony, gdy wtem wzrok jego padł na staruszka w starym, wytartym futrze, w czapce baraniej z klapami spuszczonymi na uszy i spiętymi pod szyją, zgarbionego i o kiju, zdążającego z przeciwnej strony ku temu miejscu. Zaledwie jednak zrobił krok po lodzie, pośliznęła się laską o którą sie opierał, staruszek stracił równowagę i twarzą naprzód runął na trotuar.

— O Boże! — krzyknął nieszczęśliwy i zamilkł, leżąc na ziemi bez ruchu i bez głosu.

Kapitan w jednej chwili przyskoczył ku niemu, chcąc mu dopomóc wstać, ale staruszek nie ruszał się. Kapitan podniósł do góry jego głowę: twarz, wąsy i siwa broda starca opryskane były krwią, która sączyła się z nosa i

policzka. Na policzku widać było głęboką ranę od kamyka, który leżał na lodzie i na który ugodził ów biedak padając. Starzec nie dawał znaku życia. Na ulicy nie było nikogo. Widząc, że starzec zemdlał, kapitan położył go na śniegu, a następnie, podbiegłszy ku bramie kamienicy, co siły szarpnął kilka razy za dzwonek.

Na alarm wybiegł stróż, za nim stróżowa, jeszcze kilka jakichś kobiet, dalej jakiś pan. Kapitan cucił już omdlałego, ktoś z obecnych pobiegł za policjantem, większość postawała bezczynnie dokoła kapitana i omdlałego, przypatrując się jego robocie i ochaniem wyrażając raczej zdumienie niż współczucie.

— Czego stoisz, bałwanie? — krzyknął kapitan do stróża. — Czemu nie pomożesz mi przynajmniej ocucić tego nieszczęśliwego, który z twojej winy nawet zginąć może?

— Z mojej winy? — odparł z oburzeniem stróż.

— A z twojej! Bo twoim psim obowiązkiem było posypać tę gołoledź, na której on upadł.

Stróż niechętnie, chociaż nie bez wewnętrznego przestrachu, wziął się pomagać kapitanowi, wreszcie po kilku minutach usilnego nacierania i cucenia starzec ocknął się z omdlenia.

— O Boże! — rzekł kapitan. — Upadł pan tu na lodzie.

— A, tak, upadłem! Uderzyłem się w głowę... O Boże!

— Cóż, może pan wstać? — pytał kapitan, podnosząc go na równe nogi. Lecz starzec zachwiał się i byłby znowu upadł, gdyby go obecni nie byli pochwycili na ręce.

— Och, nie mogę! Sił nie mam! — stękał starzec.

W tej chwili przybył policjant, a dowiedziawszy się, co się stało, natychmiast posłał chłopaka po fiakra, by odwieźć staruszka do szpitala, zanotował imię niedbałego stróża, a potem, zwróciwszy się do kapitana jako do głównego świadka, zapytał go o imię i nazwisko.

— Kapitan Antoni Angarowicz, mieszkam tu na Piekarskiej, numer czwarty — rzekł kapitan.

Podczas gdy policjant notował w swej książeczce, starzec, usłyszawszy to nazwisko, zaczął dziwnie drżeć. Głowa jego zatrzęsła się, jak u dziecka, któremu się na płacz zbiera; usta poruszały się, jak gdyby coś mówiły, ale w piersi nie stało głosu. Kilkakrotnie usiłował podnieść się, ale naprożno. Z obecnych nikt nie zauważył tych ruchów; uwagę wszystkich obecnych zajął stróż, który płaczliwym głosem zaczął tłumaczyć się przed policjantem, przepla-

tając to błaganie grubiańskim łajaniem żony, która według jego twierdzenia wszystkiemu była winna, gdyż miała posypać ulicę, a nie posypała. Starzec siedział na środku trotuaru, pośród tej kupy ludzi zebranej tu z ciekawości, żądnej widowiska i skandalu, nie zważającej na niego. Twarz jego, jeszcze opryskana krwią, blada i wynędzniała, prócz bólu wyrażała uczucie jakiegoś tragicznego pragnienia uczynić coś, powiedzieć coś i zarazem strach z powodu niemożności uczynienia tego. Przedstawiał widok człowieka, który w pustym polu wpadł do głębokiej studni i wie, że sam bez obcej pomocy wydobyć się z niej nie potrafi, lecz zarazem wie, że wszelkie jego wołanie musi pozostać bezskutecznym.

Wreszcie w chwili, gdy kapitan jakoś zbliżył się ku niemu, wypatrując przybycia fiakra, staruszek drżącą ręką szarpnął go z lekka za połę płaszcza. Kapitan zwrócił się ku niemu, nachylił się i ze zdziwieniem ujrzał ten wyraz okropnego zakłopotania na twarzy starca.

— Co, ojcze, co wam jest? — zapytał z ciepłym współczuciem.

— To... pan... jest... kapitan... Anga...

— Tak jest, Angarowicz. Znacie mię może?

Starzec zaprzeczył ruchem głowy, lecz zarazem kurczowo zamachał ręką, dając znać, że chciałby coś mówić, a nie może.

— Gdzie się pan uderzył? — zapytał policjant, przystępując do starca.

— O, tu, tu!... stękał starzec, pokazując twarz i czoło, na którym obecnie widniał się duży niebieskawy guz.

— Pan tutejszy?

— Nie, nie tu...

— Jak się pan nazywa?

— Mi... Mi... Michał...

Nazwiska nie mógł wymówić. Zemdlał powtórnie.

— Wieź go pan prędko do szpitala — rzekł kapitan do policjanta — żeby tu na miejscu nie umarł. Widocznie bardzo jest osłabiony. A może nawet głodny. Jeżeliby tam trzeba było co kupić dla niego, to proszę, daję to dla niego.

I kapitan wręczył policjantowi guldena. Obecni złożyli się również po kilkanaście centów. Tymczasem przybył fiakr i policjant, kazawszy omdlałego biedaka wsadzić do dorożki i usiadłszy obok niego, kazał się wieźć do szpitala.

Ta przygoda, nie będąca zresztą niczym niezwykłym na bruku lwowskim, popchnęła myśli kapitana w inną stronę niż przedtem. Uczucie spełnionego obowiązku względem bliskiego dodało mu siły i odwagi. Mimo zapadłego już zupełnie zmroku jaśniej jakoś zrobiło mu się na duszy i on zaczął nawet sam sobie robić wyrzuty z tego, że tak czarno przed chwilą zapatrywał się na swe stosunki rodzinne, że podejrzewał zagadki i tajemnice tam, gdzie ich prawdopodobnie wcale nie ma.

— Wszystko to jakoś będzie, nieboże Antosiu! — mówił sam do siebie. — Wszystko się jakoś ułoży i może nawet lepiej, niż byś sam chciał. Tylko spokojnie, bez zbytniego hałasu! Nur nicht überstürzen! — jak mawiał ów garncarz Niemiec, gdy mu się wóz z garnkami przewrócił do rowa. Byleś tylko ty sam nie zrobił niczego takiego, czegobyś potem musiał żałować, a zresztą zdaj się na wolę Bożą!

Tak filozofując kapitan zawrócił z Piekarskiej i poszedł ku miastu. Nie wiedział właściwie, dokąd i po co ma iść, lecz iść do domu nie czuł ani chęci, ani potrzeby. Przeszedłszy na plac Bernardyński, skręcił w ulicę Halicką, stąd na rynek, stąd na Trybunalską i poprzez główny odwach wyszedł na ulicę Karola Ludwika. Szedł tymi ulicami, gdzie najwięcej płynęło świateł, najwięcej kręciło się przechodniów. Ulicą Karola Ludwika zawrócił na plac Mariacki, stąd na Akademicką i tak po całogodzinnym spacerze, oglądaniu wystaw sklepowych, pilnym odczytywaniu tytułów książek wystawionych w antykwarniach i księgarniach, podsłuchaniu mnóstwa nic nie znaczących urywków z rozmów ulicznych, sam prawie nie wiedząc jak i kiedy kapitan znalazł się na ulicy Fredry, przed gmachem kasyna oficerskiego. Teraz dopiero przypomniał sobie, że wychodząc z domu w głębi swej duszy to właściwie miał postanowienie, by tu spotkać się z Redlichem i zażądać od niego wyjaśnienia co do owego despektu, jaki mu dziś wyrządził w jego własnym domu.

Była zaledwie szósta godzina. W kasynie nie było jeszcze nikogo, tylko w sali bilardowej dwaj młodzi oficerowie rezerwowi grali w bilard, głośno wykrzykując liczby zrobionych karamboli. Gdy wszedł kapitan, salutowali po wojskowemu i natychmiast rozpoczęli znowu swą grę, chociaż już bez głośnych wykrzykiwań. Jakąś pustką wionęło na kapitana od tych dużych, pustych sal z szablonowo poustawianymi krzesłami, z dziennikami poukładanymi na stołach

jak trupy w wielkiej trupiarni, z lakierowanymi sufitami okopconymi dymem tytoniowym. Dopiero przed samym wejściem kapitana do czytelni służący kasynowy zaświecił tam dwie-trzy lampy gazowe, tak że kąty tej obszernej sali tonęły w półmroku. Rozebrawszy się z płaszcza i szabli, kapitan usiadł przy stole i zaczął czytać dzienniki, chwytając przede wszystkim lwowskie, których od lat pięciu prawie wcale nie widział. Chociaż nie było w nich niczego szczególnego ani ciekawego, to przecież przeczytywał je od deski, nie pomijając anonsów. Odświeżał sobie w pamięci fizjonomię miasta, jego mieszkańców, ich interesy i upodobania, porównywał teraźniejszość z niedawną przeszłością. Każde nazwisko, jakie spotykał w pismach, przywoływało mu na pamięć coś znajomego: przyjaciela, kolegę szkolnego, profesora, lekarza, firmę, szewca, który mu szył buty, krawca, który mu jeszcze za studenckich czasów tak często kredytował, handlarkę owoców lub kłótliwą sąsiadkę, której malcem jeszcze płatał psikusy. Każda nazwa ulicy nowe wywoływała wspomnienia. Uśmiechał się do nich jak do swych znajomych spotkanych w obcym tłumie; odczytując te martwe litery, słowa i zdania, nie starał się nawet ułowić ich związek logiczny, ich znaczenie i treść, ale za to przeżywał momentalnie, niby w streszczeniu lub w kalejdoskopie najrozmaitsze wesołe i smutne, przyjemne i przykre epizody swego życia.

Zwolna kasyno zaczęło się zapełniać wojskowymi. Przychodzili miarowym krokiem, "schneidig", wyprostowani na modłę pruską, brzęcząc szablami i ostrogami. Witali się salutowaniem i krótkimi słowy w rodzaju: „Servus! Wie gehts dir?". Przeważna część gromadziła się w jadalni, skąd przechodzili bądź to do sali bilardowej lub do wąskiej a długiej sali karcianej, pełnej zielonych stolików i krzeseł. Do czytelni mało kto zaglądał. Ponieważ kapitan siedział obrócony plecami do drzwi, przeto pierwsi z tych, co się tu zabłąkali, obchodzili dokoła stołu, niby to przeglądając pisma lub szukając czegoś specjalnie, zaglądali mu w twarz, a poznawszy go i mruknąwszy pod nosem „Servus", chwytali czym prędzej pierwsze lepsze pismo i wychodzili, nie zbliżając się do niego. Później i to ustało, i chociaż oficerów w czytelni zebrało się kilkunastu, przecież ani jeden z nich nie podał mu ręki, nie zagadnął go, nie przysiadł się do niego. Niektórzy, zabrawszy pisma, powychodzili do sąsiednich sal, inni zasiedli przy innych

stołach lub gdzieś w dalszych kątach. Kapitan siedział sam jeden, wciąż zagłębiony w pisma lwowskie.

Dopóki był sam jeden w sali, czuł się swobodnym i oddawał się temu, w pewnym znaczeniu poetycznemu uniesieniu, jakie w nim budziły owe pisma, a raczej spotykane w nich imiona i nazwiska. Lecz widok oficerów, szastających się po sali, brzękających ostrogami, szeleszczących arkuszami pism a zwłaszcza zaglądających mu w twarz i uciekających od niego w różne strony, rychło zniszczył poetyczne iluzje. Co znaczy to stronienie? Czy jest ono naumyślne czy przypadkowe? Nie odwracając oczu od arkusza gazety, lecz nie widząc w niej wcale niczego, kapitan usiłował wmówić sam w siebie, że to rzecz zupełnie przypadkowa, że oficerowie jako ludzie delikatni, widząc go czytającego tak pilnie, nie chcą mu przeszkadzać i nie zbliżają się do niego. Prawda, do innych nie stosowali oni tej delikatności. Pilnie czytającemu świeżo przybyły towarzysz kładzie rękę na ramieniu, zaczyna z nim rozmowę i odrywa go od czytania. No, między poufnymi przyjaciółmi to rzecz zwyczajna, ale my, prawdę powiedziawszy, obcy dla siebie — miarkuje kapitan, spod oka i z pewną zazdrością poglądając na objawy bliskiej i poufnej zażyłości między tymi obcymi dla niego ludźmi. Coś jak gdyby szepnęło mu: „Ano, odłóż na bok dziennik, czy przystąpi który z nich do ciebie!". Ale w tejże chwili taka go opanowała trwoga, że anuż żaden nie przystąpi i skandal będzie tym niewątpliwszy, że nie chciał oderwać oczu od gazety, pochylił się nad nią i trzymał ją rękami jak jaką tarczę zbawienną.

Lecz siedzieć tak nad pismem dla niego najzupełniej obojętnym, udawać, że czyta, chociaż w rzeczy samej nie czytał, milczeć i ukradkiem tylko poglądać na drugich było rzeczą bardzo przykrą, a im dalej, tym bardziej stawało się męczącym. Kapitan nie rozumiał właśnie, co się z nim dzieje? Co go tak onieśmieliło? Dlaczego nie może w tej chwili wstać z miejsca i z najswobodniejszą miną w świecie pójść do tej kupki, która rozsiadła się w pobliżu pieca i przyciszonym głosem rozpoczęła jakąś rozmowę. Z wczorajszej uczty przypomina sobie prawie wszystkie ich fizjonomie. Pili z nim bruderszaft, więc nie mogą go odepchnąć, zresztą cóż by ich mogło spowodować do tego, by go odpychali? Mimo to jednak, mimo że kilkakrotnie zbierał się na odwagę, w duszy nazywał sam siebie głupcem i tchórzem,

przecież nie mógł powstać i przyłączyć się do rozmawiającej grupy. Czuł, że mu krew do głowy uderza, że w oczach się ćmi i myśli się plączą. Tylko słuch jego zaostrzył się niezwykle, uszy przemieniły się w szpiegów, wytężyły się by podsłuchać rozmowę, która się toczyła w przeciwnym kącie sali. Rozmowa ożywiała się coraz bardziej. Z powodzi słów wyrywały się cyniczne śmiechy, grube żarty, przeplątane szeptami lub mitygującymi wyrażeniami starszych i oględniejszych oficerów. Zwolna kółko dokoła pieca stawało się coraz liczniejszym; prawie wszyscy znajdujący się w czytelni porzucili gazety i zgromadzili się dokoła pieca.

Kapitan siedział jak na rozżarzonych węglach. Zdawało mu się, że cała ta rozmowa toczy się o nim, że wszyscy zerkają na niego, mrugają w jego stronę wzgardliwie, ukazują na niego palcami. Urywane frazesy i zdania, które od czasu do czasu łowił uchem, robiły na niego takie wrażenie, jak gdyby go żarzącym piaskiem posypywały po gołej skórze. Cierpiał okropnie, napróżno usiłując domyśleć się, dlaczego i za co cierpi.

Wreszcie niektórzy ze stojących przy piecu, zwłaszcza młodzi, zaczęli głośno wykrzykiwać pojedyńcze, urywane zdania:

— To nie może być! My tego cierpieć nie możemy! — krzyczał jeden.

— Ależ on prawdopodobnie o niczym nie wie! — mitygował drugi.

— Cóż to on ślepy i głuchy, by nie wiedział, co się dokoła niego dzieje?

— Nie, my takiego pana nie możemy cierpieć między sobą!

— Ależ należałoby naprzód przekonać się, dać mu możność usprawiedliwienia się.

Harmider zrobił się powszechnym. Położenie kapitana stało się wreszcie zupełnie nieznośnym. Z największym wysiłkiem woli odłożył gazetę, wstał i, zbliżywszy się do najbliżej stojącego porucznika, rzekł do niego grzecznie, miękkim, z lekka drżącym głosem:

— Daruj, kamracie, jeżeli cię zapytam, o kim tu właściwie mowa?

Zagadnięty spojrzał na kapitana jakimś zmieszanym, zakłopotanym wzrokiem i rzekł:

— E, to... tak...

— Co będziesz kręcił, poruczniku? — rzekł głośno jakiś kapitan od piechoty, potężny mężczyzna o silnym, barytonowym głosie. — Przecież raz trzeba mu powiedzieć prawdę. A więc, Angarowicz, wiedz, żeśmy o tobie mówili.

Piorun z jasnego nieba uderzający tuż obok nie byłby tak przeraził Angarowicza jak te słowa. Chociaż przedtem już, wczoraj jeszcze przeczuwał, że oficerowie mają coś przeciw niemu, to przecież uważał to za rzecz wątpliwą, za zabobon, któremu można nie wierzyć. Lecz teraz nie było już wątpienia i ta straszna rzeczywistość przeraziła kapitana. Zbladł, zachwiał się na nogach, lecz trzymając się poręczy krzesła jakimś rozbitym głosem zapytał:

— A nie można by wiedzieć, coście koledzy o mnie mówili?

— Debatowaliśmy nad kwestią, czy możemy cię dalej cierpieć w swym towarzystwie czy nie?

— Mnie? — krzyknął Angarowicz. — Cóż takiego zrobiłem, żebyście mnie mieli nie cierpieć w swym towarzystwie?

— Nie gniewaj się, bracie — rzekł kapitan od piechoty. — Ty wiesz, że zachodzą w życiu sytuacje, kiedy na człowieka pada brzydki cień, chociaż on może ani ręką nie ruszył, ani myślą się nie przyczynił do spełnienia złego czynu.

— A więc na mnie pada jakiś brzydki cień? — zapytał ostro kapitan. — Proszę mi wskazać, co to za cień?

— Myśleliśmy, że sam wiesz, o co chodzi.

— Ja wiedziałbym o sobie coś złego i śmiałbym przyjść w wasze grono? — krzyknął Angarowicz.

— No, bracie, nie znamy cię bliżej — rzekł jeden ze starszych wojskowych. — A przyjść w nasze grono i poczuwać się do niełądnych rzeczy, to pewnie nie byłoby rzeczą ładną, ale też nie byłoby niemożliwym.

— Dla mnie byłoby niemożliwym!

— Ha, być może! Ale nam wydało się to również niemożliwym, byś dotychczas nie wiedział, z kim żyjesz i jak żyjesz?

— Co? Co? Co? — ze zdziwieniem zapytał kapitan. — Słów tych absolutnie nie rozumiem.

— No, a ja nie jestem zobowiązany ci je tłumaczyć — rzekł odwracając się jego interlokator.

— Jak to? — z gniewem krzyknął Angarowicz. — Potępiacie mię, stronicie się ode mnie jak od zapowietrzonego,

jednym słowem, wydajecie na mnie wyrok potępienia, wyrok śmierci i wykonujecie go, a równocześnie nie chcecie mi powiedzieć, jaka moja wina!

Gniew, oburzenie, poczucie doznanej krzywdy, strach, że owa krzywda musi przecież być czymś umotywowana, wreszcie bezsilna rozpacz na widok odwracających się od niego towarzyszy miotały uczuciem kapitana. Nie wiedział, co ma czynić, jak postąpić w tej okropnej kolizji, w której się znalazł nie wiadomo jak i za co. Jakieś duże, krwawe plamy zaczęły migać mu przed oczyma i z tajemnych głębin duszy powstawało nieuchronne pragnienie zmyć swą krzywdę, swą hańbę we krwi pierwszego lepszego z tych sytych, dumnych i widocznie obojętnych na jego cierpienia ludzi.

— Oto idzie Redlich — rzekł jeden z oficerów i, zwracając się do kapitana, dodał: — On ci zapewne zechce wytłumaczyć, o co tu chodzi.

— Tak jest — zawołało chórem kilka głosów — a jeżeli nie zechce, wtedy pierwszy lepszy z nas gotów ci służyć.

— Redlich! — odezwał się jeden z oficerów do Redlicha zajętego wycieraniem swych okularów. — Jest tu Angarowicz i chce się z tobą rozmówić. Sądzimy, że jako jego przyjaciel zechcesz i potrafisz mu najlepiej wyjaśnic sytuację. A jeżeli nie zechcesz, to poślij go do którego bądź z nas.

— Tak jest, tak jest, każdy z nas gotów mu służyć! — potwierdzili inni oficerowie i tłumnie wyszli z sali, pozostawiając obu przyjaciół samych ze sobą.

Redlich stał chwilę jak osłupiały. Nie spodziewał się zastać tu Angarowicza; niewiadomo dlaczego był pewny, że Angarowicz przyjdzie do jego pomieszkania i zażąda wyjaśnienia tej niegrzeczności, którą popełnił w południe. Układał już sobie w głowie jak najdelikatniejsze, jak najbardziej przyjacielskie zwroty, którymi chciał uśmierzyć słuszny gniew kapitana. Ale teraz! Tutaj! Jedno wejrzenie na sytuację którą zastał, pierwsze słowa, które padły z ust oficerów, przekonały go, że sprawa zepsuta bezpowrotnie, że o złagodzeniu prawdy, o delikatnym jej traktowaniu lub cząstkowym ukryciu nie ma ani mowy.

Jaki skutek musi mieć śród takich okoliczności jego rozmowa z kapitanem, to także dla Redlicha ani na moment nie mogło być wątpliwym. W tej chwili, gdy oficerowie zostawiali ich samych, Redlich czuł, że ich koleżeńskie ręce postawiły go na płycie z rozpalonego żelaza. Jakaś

ogromna boleść i żałość przeszyła jego duszę. Czy się cofnąć? Czy odesłać kapitana do innych? Cios śmiertelny, zadany z ręki przyjacielskiej, czyż nie będzie stokroć boleśniejszym? Ale z drugiej strony czyż koledzy nie będą mieli prawa uważać go za tchórza?

Parę minut trwało grobowe milczenie. Obaj przyjaciele stali naprzeciw siebie jak potępieńcy, bladzi, niezdolni przemówić, niezdolni spojrzeć jeden drugiemu w oczy. Wreszcie Redlich zbliżył się pierwszy do kapitana i podał mu rękę, którą tenże uścisnął. Obie ręce były zimne jak lód.

— Co mi masz powiedzieć? — głuchym głosem zapytał kapitan.

— Usiądźmy! — szepnął prawie Redlich.

Usiedli. Redlich znowu milczał chwilę, szukając słowa, zwrotu, którym by mógł zacząć tę fatalną rozmowę.

— Gniewasz się na mnie — rzekł wreszcie, nie podnosząc oczu na przyjaciela. — Czujesz się obrażonym, nieprawda? Masz rację. Obraziłem cię dziś w południe. A co najfatalniejsze, że nie mogę cię przeprosić, gdyż postąpiłem tak z konieczności, inaczej postąpić nie mogłem.

Kapitan rzucił się jak ukąszony przez niedźwiadka i prawie szeptem ze wzruszenia zapytał:

— Dlaczego?

— Wytłumaczę ci, wszystko ci wyjaśnię — rzekł Redlich — chociaż Bóg mi świadkiem, że oddałbym połowę życia, bym ci nie potrzebował niczego wyjaśniać, by wszystko to, co ci teraz muszę powiedzieć, było nieprawdą, zmyśleniem lub złudzeniem.

— Nie powołuj Boga na świadka, ale mów, co masz mówić — rzekł z zimną rezygnacją kapitan.

— A więc powiem ci krótko — rzekł westchnąwszy Redlich. — Ta kobieta, którą zastałem w waszym towarzystwie, należy do takich kobiet, których nawet nazwiska w porządnym towarzystwie nikt wymienić nie może. Nie myśl, żeby to była po prostu kobieta upadła. O nie! Wszyscyśmy grzeszni, wszyscy upadamy w swym życiu i dla takich kobiet, nieraz ofiar nędzy, przesądów lub nawet szczerego uczucia, można nieraz mieć nawet szacunek. Znasz mię, że przesądy społeczne nie kierują mym sądem, a więc możesz miarkować . . .

— Ależ ta kobieta ciebie nie zna! — zawołał kapitan. — Mogłeś ją wziąć za kogo innego?

— Niestety nie! — odrzekł smutnie Redlich. — Znam ją zbyt dobrze, zna ją większość obecnych tu oficerów i jeżeli chcesz być przekonanym, możemy zaprowadzić cię do jej pomieszkania.

— Do jej pomieszkania? Kimże ona jest?

— Nie mam słowa dla scharakteryzowania tego wstrętnego i obrzydliwego rzemiosła, które prowadzi ta kobieta. Rzemiosło jej jest tym wstrętniejsze, o ile ugruntowanym jest na oszustwie, na tajeniu przed okiem władz, prowadzi się pod płaszczykiem pensjonatu dla biednych a uczciwych dziewcząt.

Kapitan skamieniał ze zdziwienia i przerażenia.

— Boże! — zawołał. — I taką osobę! ... Wszakżeż sam ją zatrzymałem na obiad prawie przemocą. I taką osobę... moje dzieci nauczyły się nazywać ciocią!

I on zalał się gorącymi łzami, łkając jak dziecko i zatulając twarz rękami. Redlich milczał.

— O, to okropne, okropne! — powtarzał kapitan, lecz naraz podniósłszy głowę i oczyma mokrymi od łez wpatrując się w twarz Redlicha, rzekł prawie radośnie:

— Ale cóż z tego? No, pomyłka. Przecież ani ja, ani moja żona nie wiedzieliśmy do tej chwili o tym. A ta okropna kobieta jest koleżanką szkolną mojej żony. Jeżeli więc to był ów cień, który na nas ciężył, z powodu którego koledzy chcieli wykluczyć mię ze swego towarzystwa, to cóż łatwiejszego, jak zmyć tę plamę, usunąć ten cień? Czyż mogłeś ty, czy mógł ktokolwiek z was przypuszczać, że ja, dowiedziawszy się o wszystkim, zniosę bodaj na chwilę nie tylko obecność tego potworu w kobiecej postaci pod swym dachem, zniosę bodaj, by imię jej wymieniano w mym domu? I dla takiego cienia winy sprawiać mi taką przykrość, zamiast opowiedzieć mi od razu jasno i otwarcie, o co rzecz chodzi! Nie, stary przyjacielu, to było nie po przyjacielsku! Tak przyjaciele nie robią! No, ale dość tego! Podaj mi rękę! Wszystko się ułoży, wszystko się naprawi!

Redlich słuchał tych słów, które niepowstrzymywanym potokiem rwały się z ust kapitana. Serce mu się krajało, gdy widział radość i nadzieję przyjaciela i czuł, że w najbliższej chwili musi im zadać cios śmiertelny, musi tę piękną, szlachetną duszę, pełną dobra i wiary w ludzi, strącić z jej jasnej wyżyny i zepchnąć w czarną bezdeń rozpaczy i zwątpienia. Lecz daremnie, innego wyjścia nie było!

— Niestety, stary druhu — rzekł ponuro Redlich, nie przyjmując podanej mu ręki kapitana — nic się nie u'oży, a to, co się zepsuło, już się naprawić nie da. To, com ci dotychczas opowiedział, to tylko połowa sprawy, i to niestety mniejsza połowa.

— Co! Więc jest jeszcze coś? — zawołał kapitan.

— Jest, i to coś takiego, czego bym wolał nigdy nie mówić. Ale ponieważ rzeczy tak stanęły, że nie mogę milczeć, więc wiedz, że żona twoja ...

— Co śmiesz mówić o mojej żonie? — wrzasnął z całego gardła kapitan, zrywając się na równe nogi.

— Wie bardzo dobrze, kim jest owa pani — równym głosem mówił Redlich.

... — Kłamiesz, kłamiesz! — krzycza' kapitan.

... — I nawet mamy na to niezbite dowody — jest z nią w cichej spółce — tak samo ciągnął dalej Redlich.

— Kłamco! Nędzniku! Milcz, milcz! — krzyczał kapitan, rzucając się na niego z pięściami. — Tylko krew twoja może zmyć to ohydne, to niesłychane oszczerstwo, któreś rzucił na najuczciwszą kobietę! Boże! Co się ze mną dzieje! Idź mi z oczu, bo cię rozerwę! Precz!

I kapitan znowu rzucił się ku Redlichowi, chwyciwszy krzesło i nie posiadając się ze wściekłości.

Na krzyk jego wbiegli hurmem oficerowie i otoczyli obu.

— Podli! Nędzni! — krzyczał pieniąc się i rzucając się kapitan. — Więc o to wam chodziło! To była wasza konspiracja! Zabić, zamordować, otruć mię zamierzyliście. I za co? Com wam uczynił? A ten, ten bazyliszek, mieniący się moim przyjacielem, dał się wam użyć za narzędzie! O, hańba wam! Hańba i potępienie!

Wszyscy oficerowie milczeli. Kilku najsilniejszych trzymało kapitana za ręce i ramiona. On miotał się, klął i zgrzytał zębami, pragnąc zemsty, krwi lub śmierci. Redlich stał z boku, blady jak trup, czekając aż się kapitan uspokoi. Wreszcie towarzysze widząc, że widok Redlicha wraz na nowo wprowadza kapitana w nieopisaną wściekłość, poprosili go, by sie odc'alił do sąsiedniego pokoju. Dopiero po jakiej półgodzinie kapitan całkiem ochrypły, osłabiony i wycieńczony padł jak nieżywy na krzesło i zaczął znowu płakać.

Późno w nocy umysł jego uspokoił się na tyle, że mógł nieco chłodniej rozważyć co czynić należy. Wówczas zarządał jeszcze rozmówić się z Redlichem. Ten przyszedł blady, lecz spokojny i zrezygnowany.

— Mówiłeś mi, że masz dowody świadczące przeciw mej żonie? — rzekł kapitan. — Co to za dowody? Pokaż je.

— Dowody są tego rodzaju, że ich pokazać nie mogę, a mimo to są niewątpliwe. Jest to opowiadanie nieszczęśliwego barona Reuchlingena.

— Barona! — krzyknął kapitan, trafiony w samo serce.

— Tak jest, barona, którego obie te kobiety wciągnęły w swe sieci i zrujnowały. Twoja żona grała w tej historii nawet główną rolę. Jakiego rodzaju była ta rola...

— Milcz! Milcz! — krzyknął kapitan i zerwawszy z ręki rękawicę rzucił ją w twarz Redlichowi. Ten spokojnie i bez żadnego widocznego wzruszenia przyjął wyzwanie.

Nie minęło pół godziny, a sprawa była ułożona. Obopólni sekundanci za zgodą obu ułożyli plan honorowego załatwienia całej przygody. Jutro o godzinie siódmej zrana miał się odbyć pojedynek na pistolety. Dystans piętnaście kroków, trzykrotna wymiana kul, a w razie, gdyby zapaśnicy pozostali nieuszkodzeni, po przerwie półgodzinnej powtórzenie pojedynku. Około godziny jedenastej kapitan opuścił progi kasyna.

— A gdzie mieszka ta... kobieta? — zapytał na odchodnym.

Podano mu adres Julii, po czym nie salutując i nie podawszy nikomu ręki wyszedł precz.

VIII

Wyszedłszy z kasyna, kapitan szedł jakiś czas prosto przed siebie, machinalnie, bez świadomości, jak nakręcony automat. Omijał przechodniów, skręcał na rogach z ulicy na ulicę i szedł ciągle dalej nie zastanawiając się, nie wiedząc, dokąd i po co idzie. Czuł potrzebę ruchu, ciemności i zapomnienia.

Była chłodna, cicha i ciemna noc. Padał śnieg i jego zimne płatki gęsto siadały na twarz, na oczy i usta kapitana. Czuł ich dotknięcie niby ukłucia szpilek, lecz czuł zarazem jakąś rozkosz w tych ukłuciach. Turkot przejeżdżających w szalonym pędzie fiakrów był mu również przyjemnym, gdyż zdawał się zagłuszać tę burzę, która szalała w jego wnętrzu, niszcząc, przewracając i wyrywając z korzeniem wszystko, wszystko, co w niej było świętego, pięknego, ukochanego.

Z ulicy Fredry wyszedł na Batorego, stąd na Kamienną, dalej na Pańską, tu jednak zawrócił i poszedł tą ulicą ku Zielonej, lecz nie doszedłszy do tejże, zwrócił się w ulicę Zyblikiewicza. Szukał samotnych, ciemnych, zaułków, wszedł więc na Ścieżkową i wyszedł znowu ku przeciwnemu końcowi ulicy Fredry. Stąd przez plac Akademicki poszedł w górę na Garncarską, dalej na Gołębią, spuścił się na dół na Kaleczą, a stąd szedł prosto ulicą Ossolińskich ku pustemu i zamarłemu w ciemnościach ogrodowi Miejskiemu. Drzewa ogrodu stały nagie; ich gałęzie rozpływały się w ciemnościach, tylko grubsze pnie widniały się jak czarne słupy na ciemnym tle. Gęsto spadający śnieg ćmił światło latarni słabo migających na rogach ulic. Turkot fiakrów dolatywał tutaj tylko z dala jak głuchy, przeciągły klekot. Kapitan szedł ciągle, rozpaczliwie ściskając w dłoni chłodną rękojeść szabli. Bał się przystanąć, zatrzymać się na moment, jak gdyby za nim gonił jakiś straszny potwór, który w chwili przestanku dopędzie go i rozszarpie.

Wreszcie wstrząsnął się, stanął i zaczął gromadzić rozpierzchłe, rozbite władze swego umysłu.

— Co ze mną było? Co się stało? — pytał sam siebie, starając zdać sobie sprawę z tej nagłej a tak dziwnej katastrofy. — Wszakże wczoraj wróciłem z Bośnii! Wszakże wczoraj, wczoraj jeszcze byłem szczęśliwy, tak szczęśliwy jak *nigdy w życiu! Nawet Pana Boga interpelowałem, za co* mi daje tyle szczęścia. Głupi, glupi! Nie czułem, nie przewidywałem, że to moje szczęście było złudzeniem, fatą morganą, bańką mydlaną! A oto bańka prysła. Cóż dalej?

Kapitan był ciepło ubrany, zresztą zahartowany na zimno. Mimo to poczuł, że w tej chwili mróz szalony przenika całą jego istotę, wciska sie aż do serca, do mózgu i sprawia mu boleść okropną. I znowu bezwiednie, jak szczuwany zwierz puścił się iść przyśpieszonym krokiem poprzed gmach sejmowy, na ulicę Mickiewicza i w górę, ku cerkwi świętego Jura. Dopiero na placu przed Jurem stanął, chwytając powietrze pełną piersią i oddychając głęboko. I znowu myśl zaczęła pracować. Uprzytomniła mu się niedawna scena w kasynie.

— Czego oni ode mnie chcą? Za co mię karzą? Wszakżeż im niczego nie zrobiłem. O, podli, nędznicy! Żeby mię ugodzić w samo serce, zabić nasamprzód moralnie, a potem

dobić fizycznie — bo oczywiście, że tego oni pragną! — rzucają kalumnie na moją żonę, obrzucają błotem to, co mam najświętszego. Formalny spisek na mnie uknuli! «Jeżeli ty, Redlich, nie chcesz wziąć go na siebie, to każdy z nas gotów to uczynić». Wszak to były ich słowa! Zastawiono na mnie sieć, obsadzono mię i wiedziano, że się nie wymknę. Podesłali tego durnia Redlicha do mnie do domu, żeby mnie obraził, sprowokował, wpędził w pułapkę. O, podli, podli! Judasze! Ale nie, nie zjecie mię tak prędko! Będę walczył, zębami będę was gryzł, a nie dam wam triumfować tak łatwo!

Wyprostował się i wzrokiem pełnym nienawiści obrzucając to ciemne, zamierzchłe jezioro złożone z domów, gmachów, tu i ówdzie migających światełek i klekotu dorożek i rozścielające się u stóp jego, wyrwał szablę z pochwy i zamachnął się, aż gwizdnęła w powietrzu. A potem wsadziwszy szablę napowrót do pochwy, lekkim krokiem i z podniesioną głową, powrócił ulicą Mickiewicza na dół znowu ku gmachowi sejmowemu.

W pół drogi jednak zatrzymał się, stanął nagle jak osłupiały. Groźny potwór, który go ciągle ścigał od chwili wyjścia z kasyna i z dala zaczajał się na niego, teraz dopiero zapuścił mu swe pazury w pierś. Stało się to niespodzianie, niepostrzeżenie. Był spokojny, zdawało mu się, że postanowienie — zemścić się jutro na spiskniętych ku jego zgubie oficerach — dodało mu siły i pewności. W tej pewności mignęła mu w głowie myśl: «Pójdę do domu».

I w tej chwili uczuł szarpnięcie łapy potwora, uczuł ból niezmierny, uczuł, że rozpacz trupią twarzą zagląda mu w oczy.

«Do domu? Po co? Co tam zastanę?»

Pytania te kręciły mu się w głowie jak zawiasy, na których umocowane są drzwi prowadzące w otchłań piekielną. Co kryje się za tymi drzwiami, tego żaden umysł zgłębić, żadna fantazja wymarzyć nie może. Okropność jest mizernym słowem nawet dla zamaskowania tego, co się tam kryje. Podziemne lochy, w których najwyszukańszymi sposobami torturowano kiedyś ludzi, były miejscami zabawy i odpoczynku w porównaniu z tą otchłanią, która rozwiera swą paszczę tam, we wnętrzu jego duszy.

Wszakże żona jego ma być potworem, upiorem wysysającym krew ludzką! Wszakże ta piękna, niewinna, kochająca i ukochana ma być diablicą, wspólniczką tej kobiety-

szatana! Redlich mu to mówił, człowiek, którego on nigdy dotychczas nie złapał na kłamstwie, człowiek sumienny, nie rzucający na wiatr takich okropnych podejrzeń, jego kolega szkolny i szczery przyjaciel. A więc miałożby to być prawdą? O, w takim razie przeklinam dzień, w którym się urodziłem i chwilę, w której powiedziano: oto istota ludzka! W takim razie nie masz większej hańby we wszechświecie jak być człowiekiem!

Kapitan trząsł się cały jak w febrze. Pędził co tchu ulicami, nie zdając sobie sprawy z tego, dokąd pędzi. A przecież po półgodzinnym błąkaniu zobaczył naraz, że się znajduje na ulicy Piekarskiej, naprzeciw tej kamienicy, w której znajdowało się jego pomieszkanie. W oknie sypialni widać było światło. Kapitan stanął na trotuarze z przeciwnej strony ulicy i wpatrywał się w to światło.

— Czeka na mnie — przelatywały mu myśli po głowie, bezładne, jak zwiędłe liście pędzone wiatrem jesiennym. — A dzieci, moje dzieci nazywaja ciocią tę... tę...

Zgrzytnął zębami. Straszna złość zakipiała w nim. Jednym skokiem przesadził ulicę i przybiegł ku bramie kamienicy. Szarpnął za dzwonek, by zbudzić stróża. Wpaść do jej sypialni, zmusić ją do wyznania winy i zadusić, rozszarpać, pogryźć zębami na miejscu! — to była jego myśl. Za'edwie jednak przemyślał ją do końca, sam się jej przeraził i skoczył od bramy, na ulicę, na przeciwległy trotuar, począł uciekać jak ostatni tchórz, bojąc się, by się stróż nie zbudził, by go nie zobaczył, nie poznał i nie zmusił wejść. Nie! W tej chwili wejść do swego pomieszkania nie mógłby za żadne skarby świata! Był w takim usposobieniu, że pewnie albo Anielę, albo jego wyniesiono by jutro trupem z sypialni.

Na szczęście dzwonek lwowskim zwyczajem odmówił służby lub też, być może, stróż nie słyszał jednorazowego szarpnięcia dzwonka, dość, że w bramie nikt się nie ukazał. Po kilkunastu minutach śmiertelnej trwogi, które kapitan przeżył, ukryty za rogiem kamienicy, drżący, oglądając się na wszystkie strony jak złodziej, zwolna zaczął się uspokajać i nieco chłodniej rozpatrywać swój stosunek do Anieli.

— A ona gdzieś tam czeka na mnie — snuł znowu przerwany, bezładny wątek myśli. — Niepokoi się, dziwi się, dlaczego nie przychodzę. Dawniej płakała, gdym ją tak do późna samą zostawiał. Teraz musiała już przyz-

wyczaić się do tego. O, i do wielu innych rzeczy przywykła! Wszakże to, co mówił o niej Redlich, jest prawdą, najzupełniejszą prawdą! Czuję to całą duszą, całą istotą. Oszaleć można od tego uczucia! Rozpacz! Rozpacz! A on mówił, że ma dowody! Więc do tego doszła moja ukochana, moja ubóstwiona, matka moich dzieci! Nie, ja nie zniosę tego! Natychmiast, w tej chwili musimy z nią zrobić rachunek — na zawsze! Wszakże tak czy tak żyć nam dalej nie można.

I znowu ruszył ku bramie. Zaledwie jednak wyszedł na środek ulicy, naprzeciw bramy kamienicznej, zdało mu się, że posłyszał ciężkie stąpanie i półsenne sapanie stróża, który idzie otwierać mu bramę. A gdy w tej chwili zobaczył blask padający z okna Anieli, to światełko mdłe i łagodne, które przechodząc przez ruchomą, gęstą siatkę spadających płatków śniegowych, w jego oczach przybierało z lekka purpurowy odblask, jak gdyby było odbite od szerokiej kałuży krwi, to znowu szalony przestrach ogarnął jego istotę i on bez dalszego zastanowienia, nie oglądając się i brzękając szablą po bruku, popędził precz od tej bramy ulicą Piekarską w górę, skręcił w jedną z bocznych uliczek ku Łyczakowskiej. Policjant stojący na rogu tej ulicy, widząc biegnącego wojskowego i podejrzewając, że się coś stało, co wymaga jego interwencji, począł biec ku niemu. Widząc go zbliżającego się, kapitan pędem skręcił w boczną i ciemną uliczkę Franciszkańską i począł biec ku górze.

— Panie, panie! Czekaj pan! — wołał za nim policjant pośliznawszy się i czując, że go nie dopędzi. Ale kapitan nie słyszał jego wołania. Policjant zaczął świstać, zwracając uwagę innych stójkowych na uciekającego, lecz innych stójkowych nie było w pobliżu i świst przebrzmiał bez echa. Kapitan tymczasem wbiegł na ulicę Kurkową. Tchu mu zabrakło. Stanął w ciemnym zakątku, gdzie przez nikogo nie mógł być z odległości jakich dziesięciu kroków spostrzeżonym i oddychał, oddychał długo i próbował znowu nawiązać przerwany wątek myśli. Tym razem kierunek ich był wręcz przeciwny, niż poprzednio.

— A ona mię kocha! I dzieci kocha. Widać to z każdego jej ruchu, z każdego słowa, z każdego listu. Miłość i bezdenne zepsucie czyż mogą żyć w parze? I czy zepsucie jej, zbrodnie jej są rzeczywiście udowodnione? Uprzedzała mię, bym nie słuchał plotek. Więc i do jej uszu musiały one dochodzić. Zaklinała mię, bym wystąpił z armii. Głupiec, nie rozumiałem, dlaczego to czyni. A teraz widzę! O, teraz

mi jasno, kiedy cios padł, kiedy się już cofnąć nie mogę. Chciała mię wyrwać z tego błota, z pomiędzy tych ludzi oderwanych od życia, przywykłych do próżniactwa, zepsutych i szerzących zepsucie dokoła siebie. A może wiedziała nawet o konspiracji, o spisku uknutym na moją zgubę. Jej atak nerwowy, obawa o los dzieci, gorączkowe naleganie na moją dymisję... o ślepy, ślepy, że tego wszystkiego odrazu nie spostrzegłem! O mnie się trwożyła, mego szczęścia i spokoju pragnęła! Ale dlaczego mnie nie uprzedziła, dlaczego mi wyraźnie nie powiedziała, o co chodzi? Dlaczego? O, rozumiem, rozumiem! Zbyt dobrze zna moją naturę głupią, upartą, pełną przesądów i podłych podejrzeń. Wiedziała, żebym jej nie uwierzył, żebym ją podejrzywał Bóg wie o co. Sądziła, że jej się uda przewlec czas, przygotować mię do gorzkiej prawdy. Ale ja, głupiec, wszystko popsułem. I mam zaraz za to. O Boże, dzięki ci, że swą ręką odepchnął mnie od tej bramy, od tego progu, przez który przestąpiwszy przed chwilą mógłbym był stać się Kainem, popełnić czyn, któregobym sam sobie ani w tym, ani w przyszłym życiu nigdy nie mógł darować!

Burza minęła. Wicher przeszumiał. Miłość dla żony i rodziny, wiara w jej miłość i dobroć, wiara w szlachetność duszy ludzkiej w sercu kapitana okazała się silniejszą od tej burzy, przetrwała okropny atak, wyszła zeń zwycięsko. Uspokoił się. Z całej tej burzy wewnętrznej pozostało mu tylko uczucie wielkiego żalu do ludzi niskich, zazdrosnych, złośliwych, obryzgujących pianą swej zazdrości to, co stoi wysoko ponad ich poziomem moralnym. Pozostał mu szlachetny gniew, oburzenie zwłaszcza na Redlicha, na przyjaciela, który posiadał jego zaufanie i tak go szkaradnie nadużył. Czuł teraz, że gdy stanie jutro wobec niego oko w oko i jeżeli przeciwnik przy pierwszym strzale nie powali go trupem, to jego ręka pewnie nie drgnie, jego zemsta za znieważoną świętość jego ogniska domowego będzie stanowczą, kompletną i nieuchronną.

Bicie zegarów wydzwaniających pierwszą godzinę przerwało jego zadumę. Pierwsza godzina! Tak późno! Aniela gdzieś tam czeka, niepokoi się! Bolesne uczucie poruszyło sercem kapitana. Kochał ją w tej chwili nad życie, nade wszystko w świecie, nad swój honor. Czuł wszakże, że widzieć jej teraz nie może, nie powinien. Siedem godzin dzieliło go jeszcze od chwili, która miała decydować o jego życiu lub śmierci. Pojedynek z Redlichem był rzeczą nie-

uniknioną. O jego odwołaniu ani myśli być nie mogło. A widzieć się z Anielą, to mogło oznaczać zachwianie się w tym postanowieniu. Nie, nie! On jutro musi być spokojny, silny, przygotowany na wszystko, w porządku ze swymi myślami i uczuciami. Widzenie Anieli i dzieci mogłoby wszystko rozstroić. Jeżeli będzie żywy, to i tak ich zobaczy jutro i oszczędzi im kilku godzin trwogi i niepewności, a jeżeli zginie, ha, to i tak dość wcześnie o tym się dowiedzą.

Ból głęboki ścisnął go za serce, gdy pomyślał, że może zginąć nie widziawszy już tych, których tak gorąco kochał, dla których czci i dobrego imienia życie swe narażał. Nie lękał się śmierci. Na polach bitw szedł śmiało przed swym oddziałem, dodawał odwagi żołnierzom, żartował ze świszczących kul. Jedynie świadomość, że może umrzeć tam, pośród czterech ścian ujeżdżalni, tak blisko żony i dzieci, a zarazem tak niespodzianie dla nich, przeczucie ich bólu, ich łez, ich ciężkiej doli sierocej po jego śmierci krajało mu serce. Odpędzał jednak te tęskne myśli od siebie, starał się wpoić w siebie wiarę, że przeciwnik albo nie stanie do apelu, albo przed walką odwoła swe bluźnierstwa, albo wreszcie w poczuciu złego sumienia chybi. Uważał ten pojedynek za sąd Boży między nim a kliką niegodziwców spiskniętych z jakiejś niewiadomej przyczyny na jego zgubę. A przecież pan Bóg, znając jego prawość i niewinność, nie dopuści, by podłość i intryga triumfowały.

Tak rozmyślając szedł zwolna wzdłuż wałów Gubernatorskich w dół, kierując się ku rynkowi. A wyszedłszy na rynek, gdzie mimo późnej pory i brzydkiej pogody przesuwały się jeszcze tu i ówdzie postacie nałogowych gości traktierniczych i szynkownych, jeszcze samotnie i niepewnym krokiem zmierzające do jakiegoś niejasno określonego celu, inne kroczące kupkami, wśród głośnych rozmów i jeszcze głośniejszych śmiechów, kapitan poczuł głód i zmęczenie. Pierwszą jego myślą było pójść do pierwszej lepszej otwartej jeszcze piwiarni lub restauracji. Już wstąpił do jednej sieni prowadzącej do restauracji, lecz zatrzymał się i pospiesznie cofnął się znowu na rynek. Przypomniał sobie, że w każdym takim lokalu w obecnej chwili zastanie większość gości wojskowych, oficerów. Widzieć się z nimi, witać się, rozmawiać nie potrafiłby teraz za żadną cenę. A kto wie, możeby musiał znosić nowe jeszcze obelgi i uniżenia, któreby mogły znowu pozbawić go spokoju z takim trudem osiągniętego. Nie, nie! Za nic w świecie nie wstąpi do restauracji! Unikając sta-

rannie widoku wojskowych, którzy tu i ówdzie snuli się w owych krzykliwych i śmiejących się grupach, kapitan udał się do hotelu Angielskiego, kazał dać sobie pokoik, przynieść kolację i butelkę wina, a także kilka arkuszy papieru, pióro i atrament i posiliwszy się zasiadł do pisania listów pożegnalnych do żony i do dzieci.

Aniela po wyjściu męża czuła się zupełnie spokojna i nawet odczuła pewną radość. Była przekonana, że kapitan poszedł do Komendy podać prośbę o dymisji i odczuwała pewną ulgę na myśl, że już jutro, pojutrze, za kilka dni będzie on mógł zrzucić z siebie ten mundur, który kiedyś takim go robił dla niej ponętnym, a teraz wydawał się jej strasznym, krępującym jak kajdany. Wiedziała, że mundur ten nakłada na jej męża rozmaite ciężkie i niebezpieczne obowiązki, i tych właśnie się lękała. Wiedziała dalej, że jeżeli nie dla czego innego, to przynajmniej dla tego munduru jest on zmuszony odwiedzać towarzystwo innych wojskowych, a jak niebezpiecznym może być to towarzystwo, to okazało się w sposób dobitny z niedawnej wizyty Redlicha. Na samo wspomnienie o tej wizycie i jej możliwych konsekwencjach dreszcz przechodził Anielę. Ten głupi słup drewniany! Czego on musiał wleźć? I dlaczego nie mógł znaleźć odrobiny grzeczności w swej mózgownicy, lecz odrazu wspiął się na tylne łapy jak podrażniony niedźwiedź! O, nienawidzę go! Nienawidzę ich wszystkich! — z zaciśniętymi zębami szeptała Aniela, wspominając tę ciężką atmosferę, jaka zaległa była w jadalni po jego odejściu, i ten zimny pot, który ją wówczas oblał, i te nieludzkie wysiłki, z jakimi starała się opanować swoje wzruszenie i pokazać się mężowi całkiem swobodną, o niczym nie wiedzącą i naiwną. Ale Bogu dzięki! Kompromitacja ze strony takich ludzi jak ten Redlich niedługo już będzie jej zagrażać. Siłą swej woli i swej miłości względem męża ona usunie ten miecz Domoklesa. Cudne jej oczy płonęły ogniem prawdziwej radości przy myśli o tym, jak oni oboje z mężem wyjadą stąd precz, precz, na wieś, gdzieś w głuchy górski zakątek, do swego dworku, na swój grunt, gdzie ona będzie mogła swobodnie odetchnąć i zapomnieć wszystko, co było, wyrwać z korzeniem z duszy te okropności, przez które zmuszona była przechodzić i oddać się cała swej miłości, swemu ognisku domowemu.

Z elastycznością właściwą naturom pełnokrewnym i energicznym Aniela wkrótce wymiotła ze swej duszy wszy-

stkie przykre i ciężkie wrażenia dnia dzisiejszego i krzątała się żywo w pomieszkaniu zajęta swą codzienną pracą domowa. Przejrzała ubrania dzieci, tu załatała, tam przyszyła guzik, tam znowu kazała służącej plamę wywabić. Antoś wkrótce przyjdzie — trzeba przygotować kawę i podwieczorek, pomyśleć o kolacji. Tymczasem przyszły dzieci ze szkoły, wnosząc do mieszkania orzeźwiającą falę wesołych głosów, śmiechu i szczebiotu. Aniela pomogła im się porozbierać, sama rozmawiając i śmiejąc się z nimi jak dziecko, dała im jeść, następnie przerobiła z nimi lekcję gimnastyki pokojowej. Potem usadziwszy je za książki, poszła do kuchni, by dopomóc Maryni z przyrządzeniem kawy.

Antoś nie przychodził. Zapewnie generał, który go bardzo lubiał, dowiedziawszy się o jego zamiarze wystąpienia z armii, zaprosił go do siebie, starając się wybić mu z głowy tę myśl, obiecując rychły awans, podwyższenie pensji... Cóż, podwyższenie pensji niewątpliwie byłoby rzeczą niezłą. Wszakżeż oni wcale do zamożnych liczyć się nie mogą, chociaż wskutek jej starań i zabiegów tak znowu bardzo biednymi nie są. O, ubóstwo, niedostatek — to były jędze najstraszniejsze dla niej w życiu! By te jędze zakląć i trzymać zdala od swego ogniska domowego, na to poświęciła ona tak dużo, tak dużo! Antoś ani pojęcia nie ma o tym i daj Boże, żeby się nigdy nie dowiedział! On ją kocha, gorąco, namiętnie — to ona odrazu poznała. On w nią wierzy, widzi jej miłość i pewnym jest, że ona go nie zdradziła. I nie łudzi się, ona była mu wierna, ani na moment, nawet myślą nie złamała mu zaprzysiężonej wierności. A przecież ten poczciwy, sentymentalny Antoś, jeżeliby się dowiedział o wszystkim, to kto wie, co by było! Kto wie, czy by...

Aniela wstrząsnęła głową, nie chcąc domyślać tej myśli do końca. Co tam! Byłam mu wierną i to mi dodaje siły. Nie złamałam swego ślubu, a więc z tej racji czynić zarzutów mi nie może. A tamto, reszta — no, kto jeszcze wie, jak się ukształtuje. Na to jeszcze z różnych stanowisk zapatrywać się można. Byle tylko zyskać na czasie! Byle tylko ze Lwowa, z tego towarzystwa, z tego otoczenia, a tam jakoś to będzie!

Szósta godzina minęła, Antoś nie przychodził. Zapewnie któryś z wyższych oficerów zaprosił go na herbatę i na pogawędkę. Wypiła z dziećmi kawę i pozwoliła im bawić się. Dzieci jednak poprosiły się do kuchni, gdzie Hryć, z którym Mieczek był już na bardzo przyjacielskiej stopie,

urządził dla niego maleńki warsztat stolarski, to jest na początku uczył go władać dłutem i świdrem. Cesia nie chciała też pozostać w tyle za braciszkiem, i chociaż Marynia usiłowała wmówić w nią, że dla panienki nie wypada zajmować się taką robotą, przecież wzięła się również do pracy i w ciągu godziny obydwoje nawierciły w deszczułce danej im przez Hrycia jako materiał tyle dziurek, że wyglądała jak przetak. A dopóki dzieci pracowały, Hryć, siedząc na ławeczce i paląc fajkę, opowiadał nie tyle im, ile Marysi, o dziwnych przygodach swoich i pana kapitana w Bośnii, o górskich rozbójnikach i powstańcach, o Turkach i Turczynkach, o meczetach i staroświeckich budowach, o tamtejszych chłopach, górach i ziemiopłodach. Jako chłopa to właśnie go interesowało i z jego szerokiej, dobrodusznej twarzy, ozdobionej niedużym czarnym wąsem, można było wyczytać wewnętrzne szczere zadowolenie, gdy widział, że i Marynię te rzeczy interesują, że z pewnym zachwytem i upodobaniem wypytuje się o sposób życia i sposób pracy tamtejszych ludzi.

Aniela tymczasem nudziła się w pokoju. Co to znaczy, że Antoś nie wraca? Niedobry! Drugi wieczór dopiero spędza we Lwowie i już zaczyna ją zaniedbywać. Łamała sobie głowę, gdzie teraz mógł bawić, z kim rozmawia i o czym? Wpadała na rozmaite domysły i sama je zbijała, tylko przed jedną kombinacją wzdrygała się jej fantazja, jakoby on mógł teraz być w kasynie. Nie wiedzieć dlaczego, ale wierzyła mocno, że tam dziś Antoś nie pójdzie. Wzięła do rąk jakąś robotę i siedziała o niczym nie myśląc, tylko łowiąc uchem każdy dźwięk, stuk, szmer, dolatujący ze sieni, zawsze myśląc, że to on idzie i zawsze się łudząc. Zazdrościła swym dzieciom wesołej zabawy w kuchni i parę razy porywała się iść do nich, lecz zawsze coś ją wstrzymywało. Anuż Antoś przyjdzie! Malowała sobie w umyśle jego postać w drzwiach, jego ruchy, jego głos, jak ją wita, całuje, przeprasza, jak swym zwykłym sposobem odpina guziki płaszcza, porzuca to zajęcie i całuje jej rękę, potem otrząsa czapkę ze śniegu, potem zdejmuje płaszcz, potem poprawia lampę na stole, potem biega po pokoju, opowiadając coś z żywą gestykulacją, potem znowu staje przed nią i dopiero teraz przypomina sobie, że trzeba odpasać, szablę. Dobry, kochany, prostoduszny, złoty człowiek! Lata spędzone w Bośnii, trudy i niewygody prawie wcale nie zmieniły go. Wypiękniał nawet, dojrzał, twarz

nieco pośniedziała, ale zresztą pozostał takim, jak był.

Aniela marzyła na jawie, siedząc przy stole nieruchoma, z przymrużonymi oczyma i słodko uśmiechała się do swych marzeń. Marzenia te przerwało lekkie stukanie do drzwi. Aniela zerwała się spłoszona z krzesła i obejrzała się dokoła, jak gdyby szukała pomocy lub ukrycia. Lecz niebezpieczeństwa nie było żadnego, a natomiast lekkie, nieśmiałe pukanie do drzwi znowu się powtórzyło.

— Proszę! — zawołała Aniela.

Nieśmiało weszła chustką owinięta starsza kobieta. Aniela w pierwszej chwili nie poznała jej.

— Niech będzie pochwalony! — rzekła kobieta kłaniając się.

— A, Szymonowa! — zawołała Aniela. Szymonowa była służącą Julii.

— Cóż to się stało, żeście do mnie zagościli?

— Pani mię posłała. Tu jest list do pani — rzekła Szymonowa, kładząc na stole przed Anielą maleńki bilet wizytowy zaklejony w kopercie.

— Julia mi pisze? — ze zdziwieniem zapytała Aniela. — Cóż to, czy słaba, że nie może przyjść?

— Nie, proszę pani, nie słaba. Pewnie tam w liście tłumaczy. Niech pani będzie łaskawa przeczytać. Moja pani kazała mi zaczekać na odpowiedź.

Aniela nożyczkami rozcięła kopertę i wyjęła bilet, zapisany drobniutkim, pięknym pismem Julii. Bilet opiewał: "Droga Anielciu! W tej chwili dowiaduję się o rzeczy nadzwyczaj ważnej dla nas obu. Nie możesz sobie wyobrazić, co się stało. Konieczną rzeczą jest, byśmy się natychmiast obie zeszły i poradziły, co czynić należy. Byłabym już przybiegła do ciebie, bo sama gotowam stracić głowę, ale po głupiej scenie obiadowej boję się spotkać z twym mężem. Szanuję go bardzo, ale boję się go jeszcze bardziej. Napisz mi — albo raczej nie pisz niczego i bilecik ten rzuć do pieca. Powiedz tylko Szymonowej, czy i kiedy mogę przyjść. Bodaj na momencik! Twoja Julia".

Zdziwienie Anieli doszło do najwyższego stopnia.

— A to co za wiadomość, o której wspomina Julia? — krzyknęła mimowolnie.

— Nie wiem, proszę pani — odrzekła Szymonowa.

— Kto tam był u niej? Kto jej mógł coś takiego powiedzieć?

— Nie wiem, proszę pani. Różni panowie bywają.

— Proszę iść do domu i powiedzieć jej, niech tu zaraz przyjdzie! — rzekła Aniela i dawszy Szymonowej dwudziestówkę wyprowadziła ją za drzwi.

Teraz trzęsła nią febra ciekawości. Prosiła Boga, by Antoś zabawił poza domem jeszcze z godzinę, by nie zastał tu Julii. Spojrzała na zegar — była siódma godzina. Usiadła i starała się myślą towarzyszyć Szymonowej w jej wędrówce do domu. Ot ona człapie błotem przez ulicę Czarneckiego, na plac Bernardyński, przechodzi koło ławek bojków sprzedających owoce, skręca w Halicką, a z tej na Rynek, przechodzi koło ratusza, poprzek rynku na Dominikańską. Że też ta stara kobieta nigdy nie może iść prosto ulicą Czarneckiego przez wały Gubernatorskie! Najmniejsze podobieństwo lasu w nocy napełnia ją nieprzepartym strachem i ona woli robić ogromny łuk, nakładać podwójną drogę, niż przejść popod drzewami plantacji. Aniela przeklina tę dziwną bojaźń Szymonowej, która w niej powstała jeszcze w młodym wieku, gdy mając zaledwie dziesięć lat szła z matką w nocy przez lasek i obie zostały napadnięte przez jakichś drabów, którzy matkę jej okropnie zamordowali, podczas gdy ona, nie pomnąc siebie z przestrachu, uciekła w gęstwinę i, skrywszy się pod kupą chrustu, leżała tam omdlała i na pół umarła, dopóki ją dnia następnego nie znaleziono i nie wyciągnięto z tej kryjówki. Od tego czasu Szymonową nie może wieczorem przejść przez żadną plantację, gdzie rośnie bodaj kilka drzew. Ale teraz już ona musi być w domu. Już się Julia zbiera, już idzie, spieszy prostą drogą, za chwilę będzie u niej, opowie jej, co się stało.

Aniela czuła, że jej niepokój się wzmaga. Anuż Antoś przyjdzie! Anuż zastanie tu Julię o tak późnej dobie! Późna doba? Wszak jeszcze ósmej nie ma. By zwalczyć niejasną i niczym nie umotywowaną trwogę, Aniela wstała i poszła do kuchni.

— No dzieci, czas wam iść spać! Jutro rano musicie iść do szkoły.

— Jeszcze trochę popracujemy, mameczko! — zawołał Mieczek. — Zobacz, jaki równy rowek wydłubałem.

— A ja wywierciłam to kółko z samych dziureczek, zobacz, jakie ładne! — wołała Cesia.

— A któż was tak nauczył?

— Hryć! — zawołały dzieci, wskazując na Hrycia, który uśmiechając się dobrodusznie siedział na ławeczce.

— No, ładnie, ładnie, ale czas wam iść spać.

— A mameczka także z nami pójdzie spać? — zapytała Cesia, składając świderek i obtrzepując swą sukienkę z trocin.

— Nie, moje dziecko, jeszcze muszę zaczekać, aż tatko przyjdzie.

— A gdzież tatko poszedł?

— Gdzieś poszedł do pana generała — rzekła Aniela.

— A prędko wróci?

— Nie wiem, moje dziecię. Ale muszę na niego zaczekać. Może przyjdzie głodny, to trzeba mu dać jeść.

Rozmową o ojcu Aniela wywabiła dzieci z kuchni. Porozbierała je i poukładała spać.

— Nie, mameczko, nie idź, — prosiła Cesia. — Opowiadaj nam jeszcze o tatce!

— Cóż ja wam będę o nim opowiadać?

— Jaki on dobry. Ty wiesz, nam Hrycio opowiadał o nim takie ładne, ładne historie!

I Cesia aż oczka zamrużyła, lubując się wspomnieniem owych historii.

— Cóż to za historie? — zapytała Aniela.

— Opowiadał, jak w jednym mieście było wielkie strzelanie i rąbanie — ludzie ludzi rąbali, mameczko! I ogień był, domy się paliły ... Strach! A przed jednym takim palącym się domem stała kupa Turków, a nasi na nich napadali, a oni strzelali do naszych, a nasi do nich, dopóki ich wszystkich nie postrzelali. A gdy już Turcy wszyscy popadali, a dom u góry zaczyna się walić, widzą nasi, że z okien tego domu ktoś jeszcze strzela. Nasi chcieli także strzelać do okien, ale tatko krzyknął: „Stójcie, to kobiety!" A to były trzy Turczynki. A nasi krzyczą: „Niech giną!". A one strzelały na naszych, dopóki nie wystrzelały wszystkich nabojów. A wtenczas powyrzucały strzelby przez okno. A tatko mówi do Hrycia: „Za mną, Hryciu, bo te biedaczki poginą w ogniu!" Pobiegli obaj do tego domu, wyłamali drzwi, a te Turczynki myślały, że oni ich chcą mordować, i rzuciły się na nich z nożami. Ale tatko wyrwał jednej nóż z ręki, Hrycio drugiej, a trzecia tymczasem sama się przebiła. A te dwie oni wywieźli z pożaru. I zaledwie wyszli, sufit tego pokoju zawalił się i ta trzecia Turczynka tam się spaliła.

Mieczek opowiadał tę historię żywo, zadyszany, z oczywistą dumą i radością, podczas gdy Cesia, ciągle mrużąc

oczki, tylko achaniem wyrażała swój podziw. Aniela oczu nie mogła oderwać od dzieci i lubowała się nimi nie mniej jak one opowiadaniem Hrycia o pięknym czynie ich ojca.

— No, śpijcie już, śpijcie! — rzekła wreszcie. — Jutro wam tatko sam opowie jeszcze ładniejsze historie.

— Ach! — szepnęła Cesia, smakując naprzód to opowiadanie.

— O, ładniejszej już nie powie — rzekł poważnie Mieczek. — Hrycio mówił, że ta jest najładniejsza. Aniela zaśmiała się i ucałowawszy dzieci odeszła do pokoju. Po ciepłej, lubej atmosferze dziecięcego szczebiotu i dziecięcej miłości tu znowu ogarnęła ją chłodna atmosfera trwogi, niepewności i oczekiwania. Ani męża, ani Julii nie było. Już dziewiąta dochodziła. Co to może znaczyć? Aniela usiadła i chciała znowu zająć się swą robotą, lecz palce jej drżały, myśl nie mogła się uspokoić ani uwagę skupić dostatecznie. Rzuciła robotę i siedziała nadsłuchując. Turkot fiakrów, huczącą dokoła falę miejskiego życia wieczornego, jakieś urywane okrzyki, luźne wyrazy jakiejś kłótni ulicznej, ciężkie człapanie jakichś kroków na schodach zbliżających się zwolna i potem oddalających się na wyższe piętro, — to wszystko jak w kalejdoskopie migało w jej mózgu, wprawiając ją momentalnie to w nerwową drżączkę, to w tępe uczucie jednostajnego naprężenia, to w melancholijną rezygnację.

Minuta mijała za minutą, kwadrans za kwadransem. Już pół do dziesiątej, trzy kwadranse. Aniela chodzi po pokoju, wygląda przez okno na ulicę. Ciemno. Fala wieczornego życia miejskiego zaczęła się zwolna uciszać i w miarę tego nastrój umysłowy Anieli stawał się coraz nieznośniejszym. Obawa o męża i niepokój wywołany biletem Julii pomieszały się. Niezdolna była pomyśleć osobno o którymkolwiek z tych przedmiotów i to irytowało jeszcze bardziej.

Weszła Marynia i zapytała, czy pani będzie sama jadła kolację.

— Nie, nie chcę — odrzekła Aniela. — A wy z Hryciem jedliście już?

— Już, proszę pani. Hrycio poszedł do koszar spać.

— Więc idź i ty spać. A kolację dla pana postaw do rury. Ja zaczekam na niego.

Marynia odeszła. Aniela, sama nie wiedząc po co, wysunęła z komody szufladę i zaczęła przebierać bieliznę. Wtem zapukano do drzwi, tym razem szybko, z naciskiem.

Aniela podskoczyła i zlękła się jak złoczyńca, przyłapany na gorącym uczynku. Chciała zawołać „proszę", lecz nie mogła głosu wydobyć. Nie czekając na jej zaproszenie, drzwi się otworzyły i weszła — nie, wbiegła, wpadła pędem Szymonowa. Twarz jej skażona była okropnym przestrachem, chustka w nieładzie zarzucona na plecy, głowa odkryta i przyprószona śniegiem. Stara kobieta oddychała ciężko, chwytała się za piersi i za gardło i robiła jakieś rozpaczliwe znaki rękami i głową wpierw zanim mogła wydobyć głos z piersi.

— Dla Boga, Szymonowa, a wam co takiego? — zawołała Aniela, która na widok Szymonowej wkrótce się uspokoiła i spoglądała na nią raczej ze zdziwieniem niż ze strachem.

— Och! Och! — stękała Szymonowa, bezsilnie padając na krzesło.

— Nie mogę! ... Łaskawa pani ... Biegłam ... co tchu ... przez planty ...

— Cha, cha, cha, cha! — zaśmiała się na głos Aniela. — Więc stąd takie przerażenie! Szymonowa szła przez planty! Cha, cha, cha, cha! O mój Boże! I cóż Szymonową skłoniło do takiego okropnie nierozważnego kroku? A ja myślałam, że przynajmniej pół Lwowa się zapadło! Ale gdzież Julia? Dlaczego ona nie przyszła?

Szymonowa, która jeszcze nie ochłonęła zupełnie z przestrachu, znowu rozpaczliwie zamachała rękami i głową.

— Och, nie mogę! — stękała. — Nie mogę ... łaskawa pani! ... Tu mię ... tu dusi! — dodała wskazując na gardło.

— Wypijcie to — rzekła Aniela, podając starej kieliszek wina — może wam lżej będzie.

Drżącymi rękami wzięła Szymonowa wino i wychyliła kieliszek. Trunek rzeczywiście sprawił jej natychmiastową ulgę. Odetchnęła głęboko raz i drugi i zaczęła płakać.

— Och, nie ma już mojej pani! — rzekła zachodząc się płaczem. — Nie ma naszych panienek! Nie ma nikogo, nikogo!

— Co Szymonowa mówi? — ze zdziwieniem, jeszcze niczego nie rozumiejąc, pytała Aniela. — Nie ma ich? A gdzież się podziały?

— Zabrali ich. Wszystkich zabrali!

— Kto zabrał?

— Policjanci! Proszę sobie wyobrazić: przyszłam do domu od pani, patrzę przed drzwiami coś z pięć fiakrów, u drzwi

policjanci, pod oknami policjanci, na schodach policjanci, a w pomieszkaniu cała ruina. Komisarze, rewizorowie, krzyk, płacz, przetrząsanie szuflad, wszystko poprzewracane, panienki ubierają się. Kilku panów, których ten najazd zastał u nas, stoją jak sami nie swoi. A moja pani siedzi blada jak trup, mokra — widać, że była zemdlała i musieli ją cucić. Zaledwiem weszła, zaraz komisarz do mnie, kto ja jestem, co tu robię. Och, łaskawa pani, od kiedy żyję, nigdym jeszcze w takim strachu nie była!

Aniela słuchała tych słów jak nieżywa. Wiadomość o aresztowaniu Julii oszołomiła ją, odebrała jej możność wrażeń i czucia. Nie czuła ani bólu, ani strachu, niczego. Zdało się jej, że naraz wszystko dokoła niej znika, cała rzeczywistość rozwiewa się jak mgła, ludzie z całym nieskończonym splotem swych stosunków przepadają; dom, miasto, cała ziemia znika zupełnie i ona lekko, jak makowe ziarnko rzucone w przepaść, mknie gdzieś w bezdeń, rozpływa się w nicości. Jeszcze tylko jedna cieniutka niteczka trzyma ją zawieszoną miedzy niebem a przepaścią, a tą niteczką jest głos Szymonowej, drżący, wątły, dolatujący gdzieś jakby z niezmiernej odległości.

— Chciałam zaraz uciekać precz — mówiła Szymonowa — ale mnie nie puścili. Potem przeszukali wszystkie moje rzeczy, ale niczego nie znaleźli. Potem kazali mi ubierać moją panią, która była zimna jak trup. Płakałam nad nią, gdym ją ubierała, jak gdybym ją miała kłaść do trumny. A ona, biedaczka, przyszła trochę do siebie i rzekła mi: „Niech Szymonowa nie płacze. Mam w Bogu nadzieję, że to nieszczęście minie".

A potem, gdy na chwilę nikogo z policjantów nie było koło nas, szepnęła mi do ucha: „Niech Szymonowa zaraz pobiegnie do Anieli i powie jej wszystko. Może ona przez swego męża albo przez kogo innego potrafi coś zrobić dla mnie — i dla siebie. Tak dodała: „I dla siebie". A jakże! Ucałowałam ją, gdy ją brali do fiakra. I panienki wszystkie zabrali. Dwie leżały chore, to i te musiały się ubrać i jechać do policji. Tylko ja sama zostałam. O Boże, Boże, co to jeszcze ze mną będzie?

I Szymonowa znowu zapłakała, od czasu do czasu ucierając oczy chustką.

Aniela wciąż siedziała nieruchomo, z oczyma szeroko otwartymi i wpatrzonymi w jeden kąt pokoju, z ustami na pół otwartymi, bez żadnego wyrazu na twarzy, a nawet

z cieniem jakiegoś dziwnego uśmiechu na ustach. Szymonowa zresztą, zajęta własnym losem i losem swej pani, nie zwracała na Anielę szczególnej uwagi i otarłszy łzy wstała z krzesła.

— Pójdę już, proszę pani — rzekła kłaniając się Anieli. — Zrobiłam swoje, a teraz muszę śpieszyć do domu. Zamknęłam na klucz pomieszkanie. Terazem sama jedna. Całuję rączki łaskawej pani! Dziękuję ślicznie za pokrzepienie!

I ucałowawszy rzeczywiście rękę Anieli, która bezwładnie wyciągnięta leżała na stole, Szymonowa odeszła, życząc łaskawej pani dobrej nocy.

Aniela nie wstała, nie poruszyła się, nie spojrzała za nią. Siedziała jak posąg. Mijały minuty, kwadranse, godziny, ona siedziała wciąż bez ruchu. Tylko równy, spokojny oddech wskazywał, że to żywa istota. Jeżeliby kapitan, który w tym właśnie czasie u bramy kamienicy szarpnął za dzwonek, a potem staczał sam ze sobą okropną walkę wewnetrzną, był w tej chwili wszedł do pokoju i swą szablą, jeszcze w Bośnii naostrzoną, zanurzył w jej łonie, to śmierć jej byłaby tylko nieznacznym przejściem obecnego odrętwienia w odrętwienie wieczne i zupełne, byłaby spokojnym i nieświadomym przepłynięciem z cichej zatoki na bezbrzeżny, niezgruntowany Ocean Spokojny.

Dopiero około pierwszej godziny stan ten zmienił się o tyle, że powieki Anieli zawarły się zwolna, głowa jej skłoniła się na stół i nieświadomym odruchem ręka podsunęła się pod nachylone czoło. Aniela zasnęła. W takim położeniu zastała ją rano przy płonącej lampie przestraszona Marynia.

IX

W pokoju hotelowym było jeszcze ciemno. Kapitan spał. Silne stukanie do drzwi zbudziło go.

— Kto tam? — krzyknął kapitan.

— To ja, kelner — odezwał się głos za drzwiami.

— Czego chcesz?

— Pan kapitan kazał się zbudzić o siódmej.

— A chyba już siódma?

— Tak jest.

— Dobrze, dobrze! Dziękuję ci.

— Może pan kapitan czego potrzebuje?

— Przyniesiesz mi kawę tak za pół godziny. I rachunek!

— Do usług pana kapitana.

Kapitan wstał, umył się i zaczął się ubierać, zwolna, spokojnie. Chociaż spał zaledwie trzy godziny, czuł się jednak pokrzepionym na siłach. Bez żadnego szczególnego wzruszenia wziął leżące na stole listy i schował do bocznej kieszeni waffenroka. Następnie wypił kawę, zapalił cygaro, zapłacił i wyszedł z hotelu.

Było trzy kwadranse na ósmą. Śnieg wciąż padał. Na dworze był jeszcze szary zmrok. Horyzont wydawał się ciasnym i jak olbrzymi kapelusz nasunięty na czoło zmieniał, maskował fizjonomię miasta. Wszystko wydawało się mniejszym, jakimś drobnym i nieznacznym. Ruch na ulicach Lwowa był jeszcze słaby. Główny kontyngent przechodniów stanowiła dziatwa spieszająca do szkół.

„I moje dziatki gdzieś idą do szkoły" — pomyślał kapitan i naraz straszny ból przeszył jego serce. Piekło, które wczoraj wydawało się zażegnanym, ożyło na nowo. Mimo wszelkich wysiłków, by teraz, w tej chwili odegnać od siebie myśli o dzieciach i żonie, myśli te jak natrętne osy krążyły dokoła niego, brzęczały i kłuły go żądłami.

— Żeby je choć raz jeszcze, choć z daleka zobaczyć! — myślał kapitan, śledząc oczyma każdą kupkę przechodzących dzieci.—Kto wie, może to już po raz ostatni! A wczoraj wychodząc nawet ich nie ucałowałem. Nie ucieszyłem się ich widokiem, nie napoiłem duszy ich słodkim szczebiotem. Biedne moje dzieci! Co to z wami będzie, jeżeli ja polegnę dzisiaj?

Łzy zakręciły mu się w oczach. Lecz niezmiernym wysiłkiem woli kapitan odpędził je. Przechodził właśnie z placu Mariackiego na Bernardyński, gdy zaczęła bić ósma. Przyśpieszył kroku. W ciągu pięciu minut musiał być na strzelnicy, na miejscu umówionym, a to jeszcze kawałek drogi. Skręcił na ulicę Halicką, stąd na Sobieskiego, wszedł na Wały Gubernatorskie i kierował się ku Kurkowej, przy której znajduje się strzelnica miejska. Duża sala strzelnicy, o tym czasie zazwyczaj pusta, wybrana została na miejsce pojedynku.

„Spóźnię się o całe trzy minuty! — myślał kapitan, spoglądając na zegarek.— Oni tam już pewnie czekają. Pomyślą, żem stchórzył. Ale niech myślą, co chcą! Pokażę im, że się w kaszy zjeść nie dam.

Chciał przyspieszyć kroku, lecz wysiłki jego były bezskuteczne. Jakieś osłabienie owładnęło nim. Ten kawałek drogi od rogu namiestnictwa do strzelnicy wydał mu się nieskończonością. Nie czuł obawy, był zrezygnowany, spokojny, a przecież nogi ciążyły mu jak ołowiane. Zastanawiał się nad tym, gdzie ma mierzyć w przeciwnika: w pierś czy w głowę. Czuł, że ręka jego będzie pewna i nie zadrży, wiedział, że go trafi niechybnie, jeżeli sam nie będzie trafiony. Celując w głowę łatwiej chybić, lecz trafny strzał zazwyczaj bywa śmiertelny. Że prawidła pojedynku każą celować w pierś, to go mało co obchodziło. A jakich to prawideł trzymali się jego wrogowie, oszczercy? Celując w pierś łatwiej trafić, ale trudniej ugodzić śmiertelnie. Chyba walić nieco niżej, w okolicę żołądka i skazać przeciwnika na śmierć z męczarnią? Nie, przed taką myślą wzdrygnął się kapitan. Zabić Redlicha odrazu, na miejscu — tak! To będzie uczciwym, tego wymaga jego honor, palące na dnie jego duszy uczucie zemsty i oburzenia. Ale skazywać go na kilkudniowe męczarnie, a po nich dopiero na śmierć — nie! Wszakżeż był człowiekiem, nie katem! Wszakżeż Redlich do wczoraj jeszcze był jego przyjacielem!

Na placu przed koszarami zwanymi „Heumarktscaserne" kilka kompanii piechoty odbywały zwykłe ćwiczenia w maszerowaniu, robieniu karabinem i strzelaniu bez naboi. Salutowali mu, gdy przechodził mimo nich. Jakieś tęskne uczucie wzbudziło się w nim na widok tych ludzi ustawionych w dwa szeregi, z twarzami czerwonymi od mrozu i zmęczenia, w butach obryzganych błotem, rozrobionym ze śniegu stopniałego pod ich nogami. Przypomniała mu się z lektury gimnazjalnej formuła „Morituri te salutant", lecz uśmiechnął się gorzko, gdy pomyślał, że tym razem właściwiej by było zmienić tę formułę i powiedzieć: „Moriturus vos salutat".

— Za pół godziny zmieni się fizjonomia tego placu do niepoznania! — myślał dalej kapitan. — Będziecie mieli dłuższy „rast", biedni chłopcy. O tam, z tej bramy, przed którą z najniewinniejszą miną w świecie, paląc cygara i pobrzękując szablami przechadzają się dwaj oficerowie (ciekawym, czyi to sekundanci?), z tej bramy wyniosą jednego z nas z roztrzaskaną głową lub przestrzeloną piersią, zbroczonego krwią, z sztywnie zwisającymi rękami. Oczywiście, że kilku z pomiędzy was powołają do niesienia tego

ciężaru. A kilku innym każą przygotować furgon sanitarny, tam włożą trupa, by go nikt nie widział, i zawiozą do trupiarni szpitala wojskowego. I będzie jechał ten furgon przez miasto, ludnymi ulicami, setki ludzi będą go mijać i nikt z nich nie będzie nawet podejrzewać, że tuż koło nich jedzie trup. Moja żona przejdzie obok niego szukając za mną, dąsając się na mnie, niespokojna, niewyspana, i nawet jej przez myśl nie przejdzie, że w tym bezkształtnym żółtym furgonie, w tym dużym pudle kryje się chłodny już i skostniały trup jej męża. I lepiej, ze się tak stanie!

W takich czarno-tragicznych myślach pogrążony kapitan dotarł wreszcie do bramy prowadzącej do ogrodu strzelnicy. Patrolujący przed bramą oficerowie przywitali go grzecznie, lecz chłodno.

— Redlich już jest — rzekł jeden z nich. — Sekundanci i doktorowie również są.

— A wy kto jesteście? — pytał zdziwiony kapitan.

— Uproszono nas pilnować tutaj, by wam nie przeszkodzono — rzekł jeden oficer.

— Bądźcie tacy dobrzy i załatwiajcie szybko swąm honorową sprawę — dodał z uśmiechem drugi. — Nam tu zimno i na śniadanie już czas.

Kapitan nic na to nie odpowiedział. Uśmiech i słowa oficera wydały mu się cynicznymi.

— Pilno mu na śniadanie! — myślał z goryczą. — A że między chwilą obecną a tym śniadaniem pęknie jedno serce ludzkie, uleci zycie, to dla niego rzecz obojętna! To sprawa honorowa, która im prędzej, im gruntowniej, to jest im z większym rozmiarem zniszczenia się załatwi, tym lepiej!

Ogród strzelnicy był pusty i martwy. Ogołocone z liści kasztany i jesiony wznosiły swe szare gałęzie ku szaremu niebu. Na grubszych konarach i na pniach leżały wstęgi i czapki świeżego, wilgotnego śniega. Ziemia cała pokryta była śniegiem. Tylko od bramy ku głównemu gmachowi, gdzie była sala, widać było ścieżynę udeptaną nogami kilku ludzi. Stróż mieszkający w bocznym budyneczku, otrzymawszy rano odpowiednią kwotę i wiedząc już, co to ma znaczyć, wyniósł się cichaczem do miasta, by nie być niczego świadkiem. Żona jego krzątała się w swej ciasnej izdebce, coś tam gotując. Była to kobieta bardzo spokojna i pewna, nie ciekawa ani krzty na to, czego nie widziała, a słyszeć nie mogła tego, co się dziać będzie w dużej sali, choć by tam i z armat strzelano, bo była głucha jak pień.

Kapitan zwolna, ostroznie szedł ową ścieżyną w górę, zwolna wstępował na schody prowadzące do głównego wejścia strzelnicy. Starał się uprzytomnić sobie uczucia skazańca wstępującego na szafot. On liczy stopnie, przygląda się deskom szafotu, zwraca uwagę na wytrącony sęk, na kiepsko wbity gwóźdź — śpieszyli się cieśle! — na łysiny sędziów stojących tuż obok, na twarze, wąsy i ubiory gapiącej się dokoła publiczności, stara się odgadnąć, czy zimno temu młodzieńcowi, który gołymi rękami trzyma się żelaznej poręczy balkonu, i co sobie myśli ta dama, która, stojąc za nim, swymi pełnymi piersiami położyła się wygodnie na jego plecach. Wszystko to widzi, podpatruje i skwapliwie notuje w umyśle ów nieszczęśliwy, starając się gwałtem tylko tego nie widzieć, nie zauważać i nie notować, co stoi tuż przed nim — okropne, groźne i nieuchronne, co go czeka i co za kilka minut, za minutę, za parę marnych sekund pochwyci go w swą paszczę, zgryzie, zgruchoce, zmiele go w swych krwawych zębach. I uprzytomniając sobie sytuację tego nieszczęśliwca, kapitan czuł, że i jego własna sytuacja w tej chwili była do owej bardzo podobna. Stał u drzwi prowadzących do sali. Jeszcze raz się obejrzał, chcąc ułowić okiem i zachować w duszy jak najwięcej światła, przestrzeni, ale nędzny zimowy widnokrąg i tego mu poskąpił. Nie było co łowić! Ścisnąwszy usta, spokojnie otworzył drzwi i wszedł do sali.

Jeszcze zza drzwi słyszał głośne rozmowy i wesołe śmiechy oficerów obecnych w sali. Bawili się swobodnie, jak gdyby zebrani na bal, czekając tańca. Przy jego ukazaniu się nagle wszyscy umilkli i spojrzeli na niego. Większość oczywiście chciała spojrzeć obojętnie i odwrócić się, lecz nikomu się to nie udało. Było coś w jego postaci, w jego twarzy, co gwałtem przykuło do siebie ich uwagę. Wszyscy obecni jakoby osłupieli na jego widok. Oczy ich, zrazu obojętne, zwolna wysuwały się z orbit, źrenice rozszerzały się z wyrazem strachu, jak gdyby w tej chwili do sali wszedł nie żywy człowiek, lecz jakieś okropne, nieziemskie zjawisko.

— Dzień dobry! — rzekł kapitan salutując i ze zdziwieniem patrząc na zgromadzonych. Nikt mu nie odpowiedział i jeszcze kilka sekund stali wszyscy w niemym osłupieniu. Dopiero doktorowie, uproszeni do asystowania tej „honorowej sprawie" a nie znający kapitana, przerwali tę niemą scenę, zakrzątawszy się koło swych narzędzi i bandazy.

— Dzień dobry ci, Redlich! — rzekł kapitan, zbliżając się do swego przeciwnika i podając mu rękę. — Wszakże mi nie odmówisz podania ręki?

Redlich milcząc uścisnął podaną mu rękę, a równocześnie odwrócił twarz i lewą ręką otarł cisnące się do oczu łzy.

— Wszakże do wczoraj byliśmy przyjaciółmi! — mówił z melancholijnym uśmiechem kapitan. — Możemy i teraz przynajmniej przywitać się jak przyjaciele, zanim odstąpimy słowo pistoletom.

— Jakeś nocował? — zapytał Redlich, przezwyciężywszy swe wzruszenie.

— Siak-tak — odrzekł kapitan. — Spałem w hotelu.

— W domu nie był?

— A po co? Takich rzeczy lepiej kobietom nie gadać. Gdy będzie po wszystkim, będzie miała dość czasu dowiedzieć się o wszystkim.

— No, sądzę, że masz rację — rzekł Redlich urywając rozmowę.

Sekundanci kapitana zbliżyli się ku niemu, dość ceremonialnie podali mu ręce, poczem jeden z nich wziął go za ramię i poprowadził w pusty kąt sali zdala od grupy złożonej z lekarzy i sekundantów Redlicha. Ten ostatni stał przy oknie i bębnił palcami marsz po szkle.

— Stosując się do życzenia kolegi — rzekł sekundant do kapitana — ułożyliśmy ze stroną przeciwną warunki pojedynku.

— A mianowicie? — zapytał kapitan.

— Wymagaliśmy najcięższe warunki. Pistolety, dystans dwadzieścia kroków z prawem dla każdej strony postąpić podczas komendy o pięć kroków naprzód i trzykrotna wymiana strzałów.

— Był opór ze strony przeciwnej?

— Sekundanci remonstrowali, ale oczywiście we własnym imieniu. Myśmy obstawali przy swoim.

— A cóż Redlich?

— Przystał na nasze warunki bez najmniejszego wahania.

— I dobrze się stało — rzekł ponuro kapitan. — A cóż, rychło zaczniemy?

— W tej chwili.

Sekundanci oddalili się, by poczynić przygotowania, kapitan tymczasem, zdjąwszy płaszcz i odpasawszy szablę,

z obojętną twarzą przyglądał się jakiejś litografii zdobiącej nagą ścianę sali. Zdawało mu się, że śni. Czuł nawet jakieś dziwne rozdwojenie w swym wnętrzu: doznawał wrażenia, jak gdyby ten człowiek w wojskowej bluzie, z rękami w kieszeniach, wpatrujący się w litografię na ścianie, był istotą obcą mu, daleką i obojętną, na którą jego tajemne „ja" spogląda z boku z pewnym zdziwieniem.

Tymczasem sekundanci gwarząc z cicha czynili przygotowania przepisane tradycyjnym kodeksem pojedynkowym. Dwaj mierzyli dystans, głośno licząc kroki i kredą na podłodze zaznaczając, gdzie mieli stać i dokąd mieli prawo zbliżyć się obaj zapaśnicy. Dwaj inni, po jednym z każdej strony, nabijali pistolety, podczas gdy lekarze rozkładali na stoliku bandaże i rozstawiali pootwierane pudełka pełne instrumentów chirurgicznych. Idąc za przykładem kapitana, Redlich również zdjął płaszcz i szablę odpasał. Inni byli w płaszczach, gdyż w sali panowało przejmujące zimno.

Ponabijawszy pistolety, sekundanci opatrzyli je w znaki, a następnie nakreśliwszy podobne znaki na dwu ćwiartkach papieru, pozwijali je i wrzucili do czapki. Zapaśnicy milcząc wyciągnęli te improwizowane losy — naprzód Redlich, potem kapitan. Rozdano im odpowiednie pistolety. Były to duże oficerskie rewolwery, nieraz już używane w podobnych sprawach honorowych. Dziwny jakiś dreszcz przeszedł kapitana, gdy się dotknął tej broni, jak gdyby jakiś zimny prąd momentalnie przebiegł mu od dłoni aż do serca.

— To przeczucie śmierci! — mignęło mu przez myśl. Nie czuł ani strachu, ani żalu, jak gdyby tu chodziło o kogoś obcego. Z drewnianym spokojem obejrzał swą broń i udał się na swe stanowisko wskazane mu przez sekundantów.

— Baczność, panowie! — zawołał jeden z sekundantów.— Pozwolicie, bym komenderował?

— Prosimy.

— A więc przypominam panom, że w chwili, gdy wyrzeknę „trzy", a najdalej w pięć sekund potem macie dać ognia. W czasie komendy ma każdy z was prawo zbliżyć się do przeciwnika na pięć kroków, aż do kreski poprzecznej zakreślonej na podłodze.

Obaj zapaśnicy stali spokojnie, wyprostowani, z pistoletami spuszczonymi w dół.

— Raz ... dwa ... trzy! — komenderował zwolna donośnym głosem sekundant.

Dwa strzały huknęły prawie równocześnie. Żaden z zapaśników nie ruszył się z miejsca ani przed wystrzałem, ani po wystrzale. Kapitan słyszał, jak kula Redlicha gwizdnęła mu ponad głową. Czy Redlich umyślnie chybił? Co do siebie kapitan wiedział, że chybić nie miał zamiaru.

— Czy który z panów ranny? — pytał sekundant.

— Nie — odrzekli zapaśnicy.

— Czy panowie obstajesie przy drugim strzale?

— Tak jest — rzekł kapitan. Redlich milczał.

Pistolety oczyszczono i znowu nabito. Kapitan kurczowo ścisnął rękojeść i przygryzł wargi.

— Albo-albo — szumiało i brzęczało mu w głowie. Starał się odnowić w sobie, spotęgować i rozjątrzyć nienawiść ku Redlichowi. Zapach prochu wzbudził we krwi jego gorączkę znaną mu z bitew bośniackich.

— Raz ... dwa ... trzy! — rozległy się słowa komendy.

Tym razem jeden tylko strzał huknął, jeden tylko pistolet ogniem i dymem zionął — ze strony kapitana. Podczas komendy, korzystając z warunku, zbliżył się on ku Redlichowi i w chwili wyrzeczenia słowa „trzy" wypalił. W tej samej chwili Redlich, jak gdyby wichrem potężnym szarpnięty, zrobił gwałtowny i szybki półwrót na lewo, wypuścił pistolet, podniósł ręce do góry, rozmachnął nimi szeroko, jak człowiek tonący lub tracący równowagę, a nareszcie zachwiał się i, chwytając się prawą ręką za pierś w okolicy serca, runął na podłogę. Wszystko to było działem kilku sekund. Lekarze i sekundanci rzucili się ku niemu, podnieśli go i na rękach niosąc położyli w pobliżu okna. Tylko duża czerwona plama, okrągła jak dno szklanki pozostała na podłodze. Kapitan czas jakiś stał jeszcze na swym miejscu, wpatrując się w ową plamę. Wreszcie postąpił bliżej ku grupie, krzątającej się dokoła Redlicha, który widocznie nie dawał znaku życia.

— Jak mu jest? — zapytał.

— Co pana to obchodzi? — odrzekł ostro jeden z sekundantów Redlicha. — Możesz pan sobie iść, zrobiłeś pan swoje! Nie zatruwaj mu ostatnich chwil konania!

— Więc rana śmiertelna! — jęknął kapitan, chwytając się za głowę i zapominając, że przed chwilą sam tego najgoręcej pragnął.

— Nie rób pan tu komedii — z nietajoną pogardą i nienawiścią rzekł do niego drugi sekundant Redlicha. — Masz pan, czegoś chciał. To już druga wasza ofiara — dodał

ze szczególnym naciskiem — myślę, że wam będzie dość. Czy może pan jeszcze pragniesz? Jeżeli tak, to służę panu.

— Panie! — krzyknął boleśnie kapitan, do głębi duszy złamany, unicestwiony tymi wejrzeniami, słowami i całym zachowaniem się sekundantów.

— Idź pan stąd! — powtórzył niecierpliwie sekundant.— Jesteś pan tu zbyteczny, a i nasze obowiązki względem pana skończyły się. Dowiodłeś nam pan, że umiesz strzelać, ale nie myśl pan, że choć jeden z nas wskutek tego zmieni swe zdanie o panu i o pańskiej zacnej małżonce. Adieu!

Kapitanowi zaszumiało w uszach i zaćmiło się w oczach. Było coś w jego wnętrzu, co się szarpało i rwało, by się rzucić na owego oficera jak drapieżna bestia, rozszarpać go, ogrzać się w jego ciepłej krwi. Lecz główna część jego istoty pozostała niema, bezwładna, jakby porażona. Sam nie wiedząc jak i kiedy zbliżył się do krzesła, na którym leżały jego szabla i płaszcz, ubrał się, machinalnie salutował nie wiedzieć komu, gdyż nikt w sali nie zwracał na niego uwagi, i nie oglądając się, z zaciśniętymi ustami i rozbitym sercem wyszedł ze strzelnicy.

X

— A więc zabiłem! — myślał kapitan.— Zabiłem człowieka, przyjaciela! Jestem zabójcą. Mam na sumieniu życie ludzkie, a sam żyję! Cóż dalej? Dokąd teraz?

Wyszedł na ulicę. Patrolujący tam oficerowie przy huku strzałów opuścili swe stanowiska i pośpieszyli do sali. Spotkawszy kapitana na ganku, zapytali się go o coś, ale on nie rozumiał ich i przeszedł mimo nich bez odpowiedzi. Gdy wyszedł za bramę strzelnicy, zdało mu się, że z obrębu zamieszkałego świata wyszedł w jakąś próżnię bezbrzeżną. Czuł, że to, co było przed chwilą, co pozostało za nim, to jest przeszłość, jest coś takiego, co minęło bezpowrotnie, oberwało się za nim, jak most podmulony przez wodę, po którym on przeszedł na jakiś nowy, nieznany brzeg. Nie wróci już tam, skąd wyszedł, nie zobaczy tego, co za sobą zostawił. To, co się zacznie w następnej chwili, będzie czymś zupełnie, zupełnie nowym i nieznanym. Czy będzie złem czy dobrem? Nie wiedział, nie był ciekaw. Różnica między złem i dobrem zatarła się w jego duszy, tak jak pojęcie prawej i lewej strony nie istnieje w bezbrzeżnej nieskończoności.

— Zabiłem go! Zabiłem człowieka — powtarzał kapitan, zwolna stąpając ulicą. Dziwił się, że się to stało tak prędko, tak nagle, tak momentalnie. Dziwił się sobie samemu, że fakt ten nie zrobił na nim większego wrażenia, że wywołał w jego duszy pewne zdumienie, chwilowe oszołomienie, ale bynajmniej nie sprawiał mu bólu ani żadnych męczarni moralnych. Czuł dobrze, że to zabicie jest całkiem odmienne od tych zabójstw, jakie praktykowały się tam, w Bośnii, śród gór i skał. Tam była wojna, trapienie się wzajemne, tam zabijanie było obowiązkiem i nie dotykało zupełnie istoty moralnej, nie poruszało kwestii odpowiedzialności osobistej. Tam trzeba było zabijać, ze spokojnym sumieniem komenderowało się: ognia! Ze spokojnym sumieniem zadawało się kilka pytań nieszczęśliwcowi spojmanemu z bronią w ręku i następnie dawało się nakaz: rozstrzelać na miejscu! I nakaz zostawał spełniony i nic. Ale tutaj! Tutaj cena osobistości ludzkiej jest całkiem inna, kwestia odpowiedzialności osobistej wstaje przed sumieniem w całej swej grozie. A przecież czuje się spokojnym, jak człowiek, który spełnił to, czego nie mógł nie spełnić.

— Bo rzeczywiście, czyż mogłem postąpić inaczej? Wszak nie miałem żadnego wyboru. Albo bez protestu zostać infamisem, bez protestu dać kalać swe imię, swój honor, dobrą sławę żony, albo omyć je w krwi ludzkiej. Okropna alternatywa, ale nieunikniona.

Dwie czerwone krople krwi, które z przeszytej piersi Redlicha zwolna kapały na brudną, zabłoconą podłogę i rozlewały się na niej w kółka nie większe od czworaków, stanęły mu żywo przed oczyma. Zdawało mu się, że stoi tuż nad nimi, przyklęka na kolana, nagina się twarzą ku podłodze i wpatruje się w nie, bierze je pod lupę, analizuje je, starając się odnaleźć mikroby tej moralnej zarazy, która tak nagle, w tak zagadkowy sposób zatruła serce jego przyjaciela. „Blut ist ein ganz besonderer Saft" — brzęczał mu w głowie wiersz Göthego, owe ironiczne, lecz głęboko symboliczne słowa Mefistofelesa. Czy do osobliwości tego soku należy także to, że on może wypłukać na przykład czyjś zabrukany honor? Czy dobre imię moje i mej żony będzie teraz bezpiecznym przeciw wszelkim złośliwym atakom, gdy na nim ciężą owe purpurowe kółka, przydeptane nogami sekundantów na brudnej podłodze w strzelnicy? Czy nasz honor familijny przez przelanie owych kropel stanie się na nowo czystym i jasnym jak świeżo wyszlifowana

tarcza metalowa, jeżeli na przykład przedtem był brudnym i poplamionym?

Umysł kapitana pozbawiony na moment możności oddziaływania na zewnątrz, wgryzał się i wwiercał się w nieprzebraną gąszcz takich pytań i zestawień, znajdując jakieś upodobanie w dzikich kontrastach, lecz nie szukając wcale odpowiedzi ani zaspokojenia. Odbywało się w nim coś podobnego do rozszczepiania się światła w optyce. Uderzywszy o fakt twardy, gładki i jasny co do swej istoty („zabiłem człowieka"), myśl jego na razie nie zdolna była opanować i przetrawić całej doniosłości tego faktu, lecz rozpryskując się w tysiączne strzępy i pasma, mieniąc się w różnych kolorach, tęczowała, migała, pryskała lotną pianą.

— Życie ludzkie jest snem. Kto i jak mnie zbudzi, to na jedno wyjdzie. Mogłem teraz tak samo leżeć i kurczowo drgającymi dłońmi zakrywać pierś. Ciekawym, czy i do mnie byliby tak samo śpiesznie przyskoczyli na ratunek, czy też daliby mi byli zdechnąć jak psu? A Redlich strzelił mi ponad głowę. Za to dostał ode mnie kulę w pierś ...

Teraz dopiero kapitan poczuł i w swej piersi jakieś niezmiernie bolesne ukłucie.

— Za co? — jęknął prawie, siląc się walczyć z nowym tym okropnym uczuciem. — Czyż za to? Nie, nie, nie! Za to, co wczoraj mówił! Za niecną niesłychaną obelgę, której nie chciał odwołać! A dlaczego nie chciał? Czy z wrodzonej złości? Czy może nie mógł? Nie mógł? Dlaczegoby nie mógł? Ano dlatego, że to, co mówił, było zupełną prawdą! Boże!

To ostatnie słowo kapitan krzyknął na głos i zachwiał się na nogach. Był bliski omdlenia i byłby upadł, gdyby był prawie bezwiednie nie uchwycił się obiema rękami za słup latarni. Słup był mokry od tającego śniegu, zimny i śliski. Dotknięcie jego po chwili przyprowadziło kapitana do pełnej przytomności, ale uczucie bólu i trwogi w jego duszy nie znikło, owszem, potęgowało się z każdą chwilą.

Ta okropna, cuchnąca przepaść, która wczorajszej nocy po rozmowie z Redlichem rozwarła się była przed jego nogami i w owej samotnej walce przed bramą pomieszkania omal że nie doprowadziła go była do jakiejś strasznej ostateczności, ta przepaść, którą on następnie olbrzymim wysiłkiem swej woli i swej miłości zasypał, zasklepił zarównał był, jak się zdawało na zawsze, teraz znowu rozwarła przed nim swą paszczę. Była jak potwór łaknący ofiary. Krew Redlicha nie zapełniła, nie zamknęła

jej, przeciwnie, zrobiła ją większą, głębszą, okropniejszą. A co, jeżeli rzeczywiście Redlich był niewinnym, a to, co powiedział, było wszystko prawdą? A! Wszakże Redlich nie z własnej oszczerczej chęci powiedział mu to! Powiedział, bo był zmuszony. Fatalne spotkanie z Julią przy obiedzie i afront, jaki mu wskutek tego urządził, zmusiły go do usprawiedliwienia się. A któż winien, że to usprawiedliwienie się wyciągnęło na jaw taką bezdeń skandalu i podłości? A zresztą — wszakżeż nie sam Redlich był i jest w posiadaniu tej tajemnicy. Wszakżeż wszyscy oficerowie oczywiście wiedzą o tym, skoro się zdecydowali wykluczyć go ze swego towarzystwa? Wszakże każdy z nich gotów był powiedzieć mi to samo, co mi powiedział Redlich! A więc? Jeżeli tak, to za cóż zabiłem Redlicha? A raczej dlaczego on mnie nie zabił? Dlaczego nie zrobił mi tego dobrodziejstwa? Byłbym umarł, nie musząc nurzać się w otchłań brudu i zepsucia. Byłbym umarł w tym przekonaniu, że jestem niewinną ofiarą niecnej intrygi. A teraz? Czym teraz jestem?

Doszedłszy do pierwszej ławki na plantach przed namiestnictwem, usiadł zniemożony i dumał dalej. Przechodnie, którzy wciąż przechodzili tędy ku cerkwi Wołoskiej i powracali z rynku na Łyczaków, zaglądali mu w twarz wyrażającą wewnętrzną walkę uczuć, ściskali ramionami lub półgłosem robili swe zjadliwe uwagi o kapitanie, który pewnie trochę nad miarę łyknął ubiegłej nocy i teraz trzeźwi się świeżym zimowym powietrzem. Lecz kapitan nie widział niczego, nie słyszał niczego zajęty tą niszczącą walką, jaka toczyła się w głębi jego duszy. W liczbie przechodniów znajdowali się także żołnierze, którzy idąc ku koszarom, salutowali przed nim, robili „links schaut" i szli wyprostowani jak tyki. Kapitan patrzał szeroko rozwartymi oczyma, lecz nie widział ich i na ich witania wcale nie odpowiadał. Całe to mrowisko ludzi, snujących mu się przed oczyma, wydawało mu się czymś tak niezmiernie dalekim, obcym, iluzyjnym, że na próżno by się silił o wymyślenie jakiegoś związku między swą istotą a nimi.

— A więc moja żona, moja Aniela do spółki z tą Julią ma się zajmować prowadzeniem rozpusty. Moja żona, Aniela — i dom rozpusty! ..

Myśl ta, którą wczoraj jeszcze uważał za coś śmiesznego w swej potworności, za coś niemożliwego i sprzecznego ze wszystkimi prawami natury, teraz nagle wydała mu się

czymś tak prostym, tak bliskim, tak naturalnym ... Julia, jej koleżanka, wdowa, kobieta pomysłowa i bez skrupułów. Aniela — słomiana wdowa, dwoje dzieci, pensja skąpa, zarobku żadnego znikąd ... Pisała o lekcji — wszakże to kłamstwo! Grała kiedyś na fortepianie, lecz wcale nie tak dobrze, by mogła dawać lekcje. A więc — wspólne przedsiębiorstwo! Ładne mieszkanko, meble ... pensjonacik dla dorosłych panienek — i polowanie na wesołych pasażerów, majętnych paniczów, żądnych rafinowanej i dystyngowanej rozkoszy. Polowanie na złotych ptaszków, których można skubać. W pierwszej linii wojskowych, oficerów i wyższych rang! Na arystokrację! A dochody na pół! I to jest sekret jej oszczędności i dobrego gospodarowania! I to jest jądro i rdzeń historii z baronem Reuchlingenem! O tak, teraz rozumiem! Wszakże, gdym wyjeżdżał, ostrzegałem ją przed nim. Okazywał dla niej wielką sympatię, ogromne uszanowanie, bywał prawie co dzień w naszym domu. Trzymała go z dala od siebie. W listach swych nigdy nie wspominała o nim. Wydało mi się to podejrzanym, ale nie chciałem robić jej przykrości, interpelować ją obcesowo. A potem nagle ta jego moralna ruina, ta wściekła złość, jaka błyszczała z jego oczu na wspomnienie o Anieli. Nazywał ją po kolei aniołem i diabłem. O, rozumiem, rozumiem! Wyzyskała jego namiętność, nie uczyniwszy jej zadość. Obie ze swą przyjaciółką wyssały go, doprowadziły do straty majątku, honoru i rozumu. Jak to osiągnęły? Ach, czy trudno się domyśleć?

I z tą szaloną bystrością, z jakimś szatańskim jasnowidzeniem kapitan wgłębiał się w to morze ohydy, nurzał się w nim, starał się zmierzyć jego głębię. To, co mu się niedawno jeszcze wydawało zagadkowym, zawiłym, pełnym sprzeczności i ciemnym, teraz rozjaśniało się nagle, stawało się zrozumiałym, jasnym i wyraźnym jak łokciowe litery. I on z pośpiechem, z nienasyconym łakomstwem pochłaniał tę okropną księgę, której każde słowo przed godziną radby był umazać krwią własnego serca. Z niezmierną goryczą musiał powtarzać sam sobie, że dość jest stracić gruntownie wszelki szacunek dla człowieka, by go zrozumieć w jego najskrytszych zamysłach i pobudkach.

A przecież mimo tego pesymistycznego poglądu, mimo licznych i potężnych poszlaków stwierdzających winę Anieli, kapitan czuł, że nie przestał jej kochać, że w jego biednym, niepoprawnym sercu nie przestała jeszcze tleć iskierka

przywiązania do niej, ba nawet iskierka głupiej, niedorzecznej nadziei, że wszystko to jeszcze może okazać się nieprawdą, złudzeniem, potwornym snem, że jej cudne oczy, jej słowa, jej cała postać w czarodziejski sposób rozbije, rozpędzi te zmory, rozwieje chmury, zabłyśnie nowym, pięknym blaskiem.

— A dziadek! A stary Hurter! — przypomniał sobie wreszcie. — Wszakże przeglądałem jej rachunki, gdzie wykazane były dość pokaźne sumy, jakie jej w różnych czasach przysyłał. Widziałem jego listy pełne wdzięczności i miłości ojcowskiej. To przecież nie złudzenie! I to wyjaśnia wszystko, wszystko! Prawda, sum owych nie sprawdzałem, nie krytykowałem, listy przewertowałem pobieżnie. Czy do tego mi było wówczas! Różowe obłoczki szczęścia ćmiły mi oczy. Byłem upojony błogością. Ale dokumenty te istnieją i stanowią broń nieprzepartą, z którą będę mógł wystąpić i zadać kłam oszczercom. Sprowokuję proces, rozpocznę walkę o swój honor, walkę już nie z jednym biedakiem w rodzaju Redlicha, ale z całym ogółem. Tak, to będzie najlepsza droga! Jeżeli ta Julia jest winna, to co mię to obchodzi. Mogła Anieła przyjmować ją, nie wiedząc o jej ohydnym zarobku. Ale oczyszczenie musi nastąpić, musi — albo ...

Kapitan wstał i wyprostował się. Nowy duch weń wstąpił. Jak tonący chwyta się wiotkiej trzciny, tak i jego umysł, uchwyciwszy się owej myśli o listach i rachunkach Anieli, szukał w nich opory i ratunku i znalazł je momentalnie. A znalazłszy choć tę odrobinę twardego gruntu pod nogami, mógł bodaj w części uspokoić się, zastanowić się nad tym, co dalej czynić należy. Że czynów i to stanowczych tutaj potrzeba, to było pewnikiem. Każda chwila wahania i niepewności mogła pociągnąć za sobą najfatalniejsze skutki.

A więc przede wszystkim — dymisja ze służby wojskowej jest konieczna i to natychmiast. Nie dlatego jedynie, że każde zetknięcie się z wojskowymi teraz byłoby dla niego torturą moralną, a nadto prawdopodobnie naraziłoby go na szereg nowych konfliktów w rodzaju tego, jaki miał z Redlichem, ale także dlatego, że w tej akcji, która dla zupełnej rehabilitacji swego ogniska domowego rozpocząć zamierzał, potrzeba mu było zupełnej swobody ruchu, swobody dysponowania swą osobą w takim rozmiarze, który z obowiązkami służby wojskowej wcale by pogodzić się

nie dał. A wreszcie czuł to kapitan, że sprawa sama, o której wyjaśnienie tu chodziło, była tego rodzaju, że samo jej podniesienie publiczne z charakterem wojskowym wcale nie licowało, i jeżeli sam w tej chwili nie poda się na pensję, w najbliższych już dniach spensjonowanie jego może nastąpić ex offo, jeżeli sprawa nabierze więcej rozgłosu. Napisane wczoraj podanie o dymisję ze służby, rzucone na papier, jak mu się zdawało, jedynie dla dogodzenia dziwnemu kaprysowi żony, okazało się teraz bardzo przydatnym. Niezwłocznie udał się kapitan do generalnej komendy, do protokołu podawczego i wniósł tam podanie ku ogromnemu zdziwieniu obecnych w kancelarii funkcjonariuszy, którzy widzieli, z jaką uprzejmością i przyjaźnią przedwczoraj generał witał powracającego z Bośnii kapitana.

Wyszedłszy z kancelarii, kapitan postanowił udać się do domu. Była jedenasta godzina. Musi rozmówić się z żoną, pogadać z nią otwarcie, opowiedzieć jej wszystko, zakląć ją, by powiedziała prawdę. Musi mieć pewność, wiedzieć wszystko złe i dobre, by wiedział, przeciw czemu się bronić.

Zaledwie jednak uszedł parę kroków, gdy wtem z przeciwnej strony ulicy jakaś postać ludzka, zobaczywszy go, zdjęła czapkę z głowy, zaczęła machać nią, kłaniać się i robić rozmaite grymasy. Kapitan spojrzał na dziwaka, ale nie poznając go i sądząc, że to jakiś pijany, odwrócił się i puścił się iść dalej. Wówczas postać owa, widocznie nie ośmielając się krzyczeć, podniosła na sobie płaszcz wyżej kolan i rzuciła się w błoto ulicy, biegnąc na przełaj ku kapitanowi. Dopędziwszy go, postać owa znowu zdjęła czapkę i kłaniając się uśmiechała się szerokimi usty.

—Całuję rączki pana kapitana! Pan kapitan mię oczywiście nie poznaje? — mówił nieznajomy.

Kapitan spojrzał na niego od niechcenia i mruknął:

— Nie, nie mogę.

— Jestem Śliwiński. Wicek Śliwiński. Byłem za priwatdienera u pana kapitana, jeszcze w Bośnii.

— A, Wicek! — rzekł kapitan podając mu rękę, którą Wicek ucałował. — No, jak się masz? Co porabiasz?

— Dobrze się mam, proszę pana kapitana. Wysłużywszy w wojsku, wróciłem do domu. A że w Bośnii byłem ranny i otrzymałem odznaczenie za służbę — wie pan kapitan, za te patrony, którymi wyratowałem naszą kompanię, — a tutaj nie miałem żadnego utrzymania, więc mi dano miejsce dozorcy przy chorych w szpitalu krajowym.

Kapitan uśmiechnął się, gdy Wicek wspomniał o patronach. Pamiętna mu była ta przygoda. Jeden cug z jego kompanii w pogoni za powstańcami bośniackimi, zapędził, się zbyt daleko między góry. Na czele cugu stał kapral, dobry chłop, odważny i energiczny, ale nieszczególnej inteligencji. Inteligencję w owym cugu reprezentował Wicek, on też niósł w swej tornistrze kilkanaście patronów dynamitowych, których kapitan zażądał od komendy w jakimś celu wojskowym. Nie widząc niebezpieczeństwa, żołnierze rozłożyli się w maleńkim lasku, ustawili karabiny w piramidę, rozłożyli ogień i zaczęli piec barana uchwytanego w czasie pochodu przez pobliską górę. Gdy jednak w najlepsze byli zajęci tą robotą, zapomniawszy o wszelkich środkach ostrożności, rozległ się wystrzał tuż prawie za ich plecyma. Przerażeni pozrywali się, schwycili za karabiny, ale w tej chwili ujrzeli, że cały lasek ze wszech stron osaczony był powstańcami.

—Nie ważcie się strzelać! — krzyknął do nich dowódca powstańcow. Widzimy was wszystkich, każdego mamy na celu. Jeżeli tylko raz strzelicie, w tej chwili odpowiemy salwą i każdy z was padnie przeszyty przynajmniej czterema kulami.

Wszyscy żołnierze oniemieli z przestrachu i stali z karabinami w ręku, bezradni, jak barany przeznaczone na zarżnięcie. Jeden tylko Wicek, lwowskie dziecko, nie stracił przytomności umysłu. W jednej chwili obrzuciwszy okiem teren, zobaczył, że lasek złożony był z dość rzadkich wielkich dębów podszytych gęstym, ale niskim chwastem. Zobaczył dalej, że powstańcy obstawili lasek ze wszystkich stron, ale widocznie obawiali się, azali w chaszczach nie ma zasadzki i dlatego nie przystępowali zbyt blisko. W jego głowie błysnęła myśl zbawcza.

— Słuchaj mnie, Nikoło — szepnął do kaprala. — Rób to, co ci każę, a wszystko będzie dobrze. Każ nam zrobić „An sich ducken", a sam gadaj z tym Bośniakiem. Udawaj, że się chcesz poddać, ale targuj się jak możesz najdłużej. A śmiało, nie pokazuj po sobie żadnego strachu.

— Duckt euch! — krzyknął kapral, obracając się do swych żołnierzy, którzy w jednej chwili, za przykładem Wicka przykucnęli i znikli tym sposobem z oczu Bośniakom, choć i niezupełnie. Zawsze jednak korzyść była ta, że przynajmniej policzyć ich i na celu mieć nie mogli.

— Co robicie? — wrzasnął Bośniak, który nie rozumiał komendy, lecz widział, że stanowisko jego teraz daleko mniej jest korzystne, niż było przed chwilą.

— Przecież nie strzelamy — odpowiedział kapral. — Kazałem im siadać, żeby któremu nie przyszła ochota strzelić. Wiecie, czasem człowieka tak ręka zaświerzbi.

— Przeklęty szwab! — mruknął Bośniak, dodawszy swe zwykłe masne słówko pod adresem specjalnego świętego owych „szwabów", którzy w dodatku gadali czystym ruskim językiem i z Bośniakami dość dobrze bez tłumacza mogli się porozumieć.

— Czegoż wy chcecie od nas? — pytał kapral.

— Poddajcie się! — rzekł dowódca.

— Hm, toś jednym słowem dosyć dużo zażądał — mówił zwolna kapral takim tonem, jak gdyby w Drohobyczu na jarmarku z jakimś obcym cyganem targował się o konia. — A wiesz ty, bracie, co nas czeka od naszego generała, jeżeli się poddamy z bronią w ręku?

— A cóż mię to obchodzi? — odpowiedział Bośniak. — A nie możecie z bronią w ręku, to poddajcie się tak: naprzód złóżcie broń, a potem poddajcie się sami.

— To jeszcze gorzej — rzekł kapral. — Wtenczas niczego nie wygramy.

— Jak to niczego?

— A tak, że jeżeli wy nam głów nie poucinacie, to nas pan generał każe wszystkich powystrzelać.

— Więc cóż mamy z wami zrobić? — pytał Bośniak czując, że oddział nie może ujść im z pułapki.

— Alboż ja wiem — mówił kapral skrobiąc się w głowie. — Nie chciałbym wam krzywdę zrobić, ale nie chciałbym i swojej głowy tracić. Wiesz co, bracie, czy nie przystalibyście tak: weźcie sobie nasze tornistry i płaszcze, wszystkie pieniądze, jakie mamy, zapasy prochu i naboi, to się wam przyda, prawda? A nas z karabinami puśćcie, bo nam trzeba prędko dostać się do nasego pułku.

— Tak? Nie macie czasu? — z szyderstwem zapytał Bośniak i zaczął naradzać się ze swymi towarzyszami. W tej chwili Wicek podpełznął ku kapralowi i szepnął mu:

— Cofnij się za dęba i komenduj: ognia!

W jednym momencie kapral skoczył za dęba i krzyknął:

— Feuer!

Huknęła salwa, aż góry zawarczały. Żołnierze, ukryci za drzewami, celowali wygodnie i położyli trupem kilku

Bośniaków, w tej liczbie i samego dowódcę. To by jednak nie wiele im było pomogło, gdyż powstańcy byli zbyt liczni i małą liczbą „szwabów" ośmieleni. Lecz w chwili, gdy również chcieli dać ognia do żołnierzy, rozległ się straszny huk, aż ziemia zadrżała, jeden z dębów, stojących na krawędzi lasu, wyleciał z korzeniami w powietrze i z okropnym trzaskiem rozleciał się na strzępy, które jak grad posypały się na ziemię, dosięgając nawet bośniackich posterunków.

— Gwałtu! Szwabom diabeł pomaga! — rozległ się krzyk.

— Pal z drugiej! — wrzasnął ośmielony kapral i w tej chwili w drugim końcu lasu wybuchł drugi patron dynamitowy, sprawiając równie potężny, a dla Bośniaków równie tajemniczy skutek.

— Boga mi! — wrzasnęli wszyscy. — Szwaby mają armaty! Uciekajmy! Uciekajmy!

Eksplozja trzeciego patronu zagłuszyła ich krzyk. Pod osłoną tych potężnych fajerwerków cug z humorem wycofał się z niebezpiecznej pozycji, bez żadnej straty, a zadawszy porażkę nieprzyjacielowi. A Wicek za ten koncept otrzymał srebrny krzyż zasługi i miejsce dozorcy przy szpitalu powszechnym.

— A ja za panem kapitanem już od godziny szukam — rzekł Wicek.

— Za mną?

— A tak. Byłem w pomieszkaniu pana kapitana. Wielmożna pani powiedziała mi, że pewnie pan kapitan jest w kasynie oficerskim. Poszedłem tam, powiedziano mi, że teraz ma urlop i nie przychodzi, ale może jest...

Kapitan zdziwiony przerwał mu to zajmujące opowiadanie.

— Ale czegoż ci tak nagle trzeba ode mnie, że tak za mną poszukujesz?

— Ta mnie samemu, proszę pana kapitana, niczego nie trzeba — odrzekł dobrodusznie Wicek. — Ale tam u nas, w szpitalu... Wie pan kapitan, wczoraj przywieziono jednego staruszka... Pan kapitan go zna, prawda?

— Jakiego staruszka?

— On mówi, że pan kapitan go zna. On upadł wczoraj i potłukł się na trotuarze. To by jeszcze nic nie znaczyło, niczego sobie nie złamał. Ale okazało się, że od dwóch dni niczego nie jadł, siły wyczerpane. W szpitalu wpadł w gorączkę. Przez całą noc ciągle pana kapitana wołał.

— Mnie?

— No, tak! To zwróciło moją uwagę. Ciągle „Angarowicz" i „Angarowicz". Nocowałem przy nim. Nieraz go się pytam: „Czego chcecie, ojcze, od Angarowicza? Ale on w gorączce niczego nie rozumie. Dopiero dziś rano trochę przyszedł do siebie. Woła mię i prosi na miły Bóg, żebym odszukał pana kapitana Angarowicza i prosił koniecznie przyjść do niego i to jak najprędzej. A że ja pana kapitana znam i właśnie miałem iść do miasta za innymi sprawunkami, więc mu to przyrzekłem.

— Ale cóż to za starzec, który mię zna? Jak się nazywa?

— Wczoraj nie można się było od niego niczego dowiedzieć, taki był osłabiony. Nawet jeść nie mógł, musieliśmy go nakarmić jak dziecko. Dopiero dziś rano powiedział, że się nazywa Hurter.

Nagłe uderzenie pioruna tuż obok nie byłoby tak przeraziło kapitana, jak wymienienie tego nazwiska śród takich okoliczności. Co znowu za zagadka? Hurter, bogacz krociowy, właściciel kilku fabryk — dwa dni nie jadł? On ma być tym biednym starcem, który wczoraj upadł na trotuarze przed jego oczyma i dla którego on z litości dał reńskiego? Wicher myśli, obaw i podejrzeń, który już się był po trosze uspokoił, na nowo zahuczał i zawirował w jego głowie. Skinięciem ręki pożegnawszy usłużnego Wicka, kapitan puścił się pędem na plac Bernardyński, dopadł pierwszej stojącej tam drożki i kazał się wieźć do szpitala powszechnego.

Hurter siedział w łóżku z poduszką podłożoną za plecami i przy pomocy siostry miłosierdzia jadł rosół, gdy kapitan wszedł do sali. Była to potężna, koścista, lecz bardzo wychudła postać w grubej szpitalnej koszuli i włóczkowym kaftaniku nadzianym po wierzchu. Twarz jego pofałdowana zmarszczkami jak wysuszone jabłko, okolona długą, strzępiastą siwą brodą, miała kolor starego pergaminu. Miał wygląd dziada kościelnego i kapitanowi zdało się nawet, że poczuł idącą od niego woń kościelnego kadzidła.

Zobaczywszy kapitana Hurter zatrząsł się cały i wypuścił łyżkę, którą, właśnie niósł do ust.

— Ach!... Synku! Kapitanie! Jesteś przecie! — przemówił drżącym, urywanym i jakimś rozbitym głosem. — Prosiłem Boga... przed śmiercią... och! bo mi już

niedługo, synku, o, niedługo! Ale siadaj! Siadaj tu, koło mnie, blisko! Masz krzesło? O, tak! Podaj mi rękę!

Kapitan milcząc, ze ściskającym się sercem wziął krzesło i usiadł u wezgłowia Hurtera. Podał mu rękę, którą staruszek przytulił do swych ust i oblał łzami. Kapitan starał się zapobiec temu; łzy starca piekły go jak krople rozpalonego ołowia.

— Co robicie, ojcze? Dajcie spokój! — zawołał, odwracając swą rękę od ust starca.

— Nie, nie! Daj spokój!.. Zostaw, zostaw!.. — szeptał Hurter. — Ja, stary głupiec... stary dureń... winienem ci tę... satys... och, och... fakcję! Bóg mię karze... i słusznie! Za mą dumę... za mą przeklętą dumę... za zaślepienie!..

Kapitan z żalem i współczuciem słuchał tych słów, chociaż wątek, przyczynowy związek ich był dla niego niezrozumiały. Nie przerywał jednak Hurterowi, który kończąc przy pomocy siostry miłosierdzia swe śniadanie, stękając się i zachodząc się od kaszlu, tak dalej mówił:

— Głupim byłem, synku!.. Duma mię zaślepiła — och! Wiesz, kogo Bóg chce zgubić — kachu, kachu!.. Nie mogę!.. Nie pociągnę już długo, a tyle miałbym ci do powiedzenia!.. Wiesz, czuję, że serce we mnie zamarło.. Nie umarło, żywe jeszcze, ale zamarło. Chciałoby roztajać... trzepie się, ale samo nie może... Głupiec, głupiec! Sam je zamroziłem, a teraz od tego ginę!...

Przerwał mowę. Siostra skłoniła go zjeść resztę rosołu, który i tak już był zimny. Kapitan siedział bez myśli, mechanicznie tylko śledząc oczyma za tym, co się około niego działo.

— A więc, com ci miał powiedzieć — rzekł znowu Hurter, zwracając ku niemu swe oczy bez blasku, głęboko zapadłe i prawie przykryte krzaczastymi brwiami. — Dzięki ci, dzięki, żeś przyszedł! Podaj mi rękę... nie bój się!.. Chcę ją tylko przyłożyć tu, do serca... Wiem, wiem, że jesteś dobry, szlachetny człowiek! Dowiedziałem się, ale aż po niewczasie! Dawniej, gdym miał majątek, gdym był ślepy, gdym serce swe mroził i otaczał pancerzem, wtenczas nie chciałem o tobie ani słyszeć, ani widzieć. Nienawidziłem cię z głębi duszy. Pogardzałem tobą,.. Przekląłem Anielę, że za ciebie poszła. Och! Bóg mię pokarał. Spuścił na

mnie dwie plagi, synku, jedną gorszą od drugiej. Odebrał mi majątek i otworzył mi oczy!..

Łkanie bez łez, wstrząsające całym jego ciałem, przerwało mu mowę. Potem nastąpił długi atak kaszlu, podczas którego siostra miłosierdzia z jednej, a kapitan z drugiej strony musieli podtrzymywać Hurtera. Potem kilka minut panowała cisza, zanim staruszek uspokoił się i przyszedł do siły na tyle, że mógł dalej gadać.

— Przed czterema laty straciłem wszystko, com miał — ciągnął dalej Hurter.

— Przed czterema laty! — krzyknął kapitan, nie mogąc opanować swego wzruszenia, i rzucił się na krześle jak oparzony.

— Tak, synku, przed czterema — potwierdził Hurter, nie rozumiejąc jego wzruszenia. — Długa to historia... Podeszli mię, oszukali... niech im tego Bóg nie daruje. Pozostałem bez kawałka chleba... Zrobili mię dziadem kościelnym... Oj, przykro to, ale cóż, musiałem. Wtenczas wspomniałem o was, o Anieli i o tobie. Dowiedziałem się, żeś w Bośnii... Napisałem do Anieli, wyjasniłem jej swe położenie, prosząc o pomóc. Nie odpisała mi. Po roku napisałem drugi raz. Nie odpisała nic. Chorowałem... Straciłem służbę... Stary, niedołężny, komu się chce trzymać go! Musiałem żebrać. Wtenczas pomyślałem, że przecież... Boże mój, wszak ona moja siostrzenica! Wszak ją wychowałem, uposażyłem! Przecież mię nie wyrzuci za drzwi. O Anieli tak myślałem. I wybrałem się do was. Z Krakowa... pieszo... o żebranym chlebie... o głodzie i chłodzie... Och, synku! Czuję, że słusznie mię Pan Bóg karze za moje grzechy! Ależ bo i kara ciężka!

Kapitan siedział przy tych słowach jak na torturze. Każdy wyraz jak gwóźdź wbijał mu się w ciało. Każde stęknięcie starca jak śruba wykręcało mu staw. Każdy atak kaszlu palił go jak pochodnia. Starał się nie patrzyć na Hurtera, by się nie zdradzić przed nim, jak straszne przechodził męki. A stary wykaszlawszy się ciągnął dalej:

— Nie odpisała mi! Zapomniała o mnie i nie chciała sobie przypomnieć. Może to i słusznie! Może mi się tak należało za to, żem o was zapomniał. Ale przecież powinnaby była... Och, synku, nie daj Bóg ani tobie, ani jej kosztować tego, co przez te cztery lata było moją codzienną strawą!

Otarł ciężkie łzy, co mu się stoczyły z oczu i zabłądziły w głębokich zmarszczkach twarzy.

— Ale ty... ty mię nie odtrącisz, prawda? Dasz mi przytułek na resztę moich dni? — zwrócił się Hurter drżącym głosem do kapitana.

— Ależ ojcze! — krzyknął ten, biorąc obie jego ręce w swe dłonie. — Czyż mogliście o tym na chwilę wątpić? Wyzdrowiejcie tylko na tyle, byście się mogli stąd ruszyć...

— O, wyzdrowieję, wyzdrowieję! — rzekł pośpiesznie Hurter. — Czuję, że Bóg cię do mnie posyła! Twoja obecność sama dodaje mi siły i zdrowia. Bóg zapłać ci, synku! Stokrotnie Bóg zapłać!

A potem melancholijnie ruszając głową dodał:

— Ale jej się boję ... Anielci się boję. Pilnuj ją, synku! Dobrą była dziewczyną, rozumną, energiczną ... Ale ja, przeklęty, ja, nieszczęśliwy, zatrułem jej duszę! Wpoiłem w nią tę pychę, tę pogardę dla niższych, nędznych, upośledzonych. Ten strach przed niedostatkiem. Tę pogardę dla ubóstwa... I boję się, synku, by ten chwast nie przygłuszył w jej duszy szlachetnych ziaren. Wszakżeż nie odpisała mi ani razu, gdym się jej przyznał, żem ubogi i w nędzy. Nie pocieszyła mię, nie wyciągnęła mi pomocnej ręki. To, synku, zły znak, bardzo zły! Tą bronią, którą jej wetknąłem w rękę, pobiła mię. Pilnuj jej, bo to broń bardzo niebezpieczna!

Kapitan, blady i zimny jak trup, patrzał na Hurtera trupimi oczyma, a potem wstał i zaczął się pośpiesznie żegnać ze staruszkiem. Czuł, że dłuższa jego obecność w tym miejscu, dłuższe słuchanie słów Hurtera przyprowadzi go do wściekłości, do pomieszania zmysłów i w strachu, jaki czują ludzie przed udarem apoplektycznym, starał się wyjść stąd precz, na wolne powietrze.

— Już idziesz, synku? — smutnie rzekł Hurter. — No, idź, idź! Wiem, masz zajęcia, masz obowiązki. Ale odwiedź mię, gdy będziesz miał czas! A potem, gdy wyzdrowieję, zaklinam cię na wszystkie świętości, synku, weź mię do siebie! Daj mi kącik w swym domu i kawałek chleba! Długo ci nie będę zawadzał. Tylko nie daj mi zginąć z głodu pod płotem!

XI

— A więc kłamała! I w tym punkcie kłamała! — wierciło w mózgu kapitana. — Otoczyła mię całą siecią kłamstwa. Boże, jak misternie grała swą rolę! Wydała mi się czysta, święta, niewinna. Byłbym głowę dał, że żadna zła myśl nigdy nie dotknęła jej duszy. A ona tymczasem ... Przedłożyła mi fałszywe rachunki wiedząc, że we wzruszeniu pierwszej radości nie będę w stanie przeglądnąć ich dokładnie. Przedłożyła mi fałszywe listy dziadka pełne wdzięczności i sytej miłości, a na prawdziwe listy głodnego, znękanego starca nawet odpowiedzieć nie raczyła. Co to za natura? Co to za serce? Czy diablica, czy tylko komediantka?

A potem przypomniał sobie słowa Hurtera o zatruciu duszy Anieli dumą i wzgardą dla biednych i zaczął zastanawiać się chłodniej.

— Wszak prawda! Wychowana w dostatku i zbytku, w ciasnych, średniowiecznych poglądach, z dala od rzeczywistego życia i jego walk, z dala od ludzi cierpiących i upośledzonych, skądże mogła nauczyć się współczucia dla nich? Nie przyzwyczajona do żadnej pożytecznej pracy, przez całą swą młodość przygotowywana była na to, by być lalką, ideałem, istotą nadziemską, bóstwem i zabawką mężczyzny, ale nie człowiekiem, nie obywatelem. Dano jej wychowanie religijne, to jest nauczono ją katechizmu, modlitw, praktyk religijnych, ale całym wychowaniem, całym życiem, ułożeniem, tradycją domową i szkolną zepsuto ją na zawsze, jej podstawy etyczne. A potem stało się to, co się stać musiało! ...

Wyszedłszy ze szpitala, kapitan skręcił w uliczkę prowadzącą na ulicę Piekarską, by najkrótszą drogą udać się do domu. Drżał na samą myśl, że wkrótce spotka się z żoną, będzie musiał mówić z nią, usłyszy nowe jej wykręty, nowe kłamstwa z nowymi dowodami i będzie musiał krok za krokiem rozrywać tę nędzną pajęczynę. Czuł niezmierne obrzydzenie do niej jak do kobiety spodlonej, niegodnej jego imienia. Jakżeż głęboko upadła w jego oczach w ciągu ostatnich dwudziestu czterech godzin! Lucyfer, strącony ze szczytu niebios na dno piekieł, nie upadł głębiej. I to była Aniela, matka jego dzieci! To była kobieta, która nosiła jego imię i bez skrupułu nurzała je w błocie! Tak więc wyglądał ten jego honor, któremu życie jedynego przyjaciela przyniósł w ofierze!

Ulica była pusta. By uciec od szarpających go myśli, kapitan usiłował przypatrywać się najobojętniejszym rzeczom dokoła. Czytał starannie napisy na szyldach, wyblakłe i spłukane deszczem. Liczył słupy w sztachetach, długo wpatrywał się w twarz gipsowego posążka madonny przed internatem Zmartwychwstańców, starając się w rysach tej gipsowej figury odnaleźć podobieństwo do rysów Anieli.

I potem naraz, bez żadnej widocznej przyczyny przyspieszył kroku, zaczął spieszyć, prawie biec ku swemu pomieszkaniu, jak gdyby tam szalał pożar i groził komuś śmiercią lub jak gdyby nad kimś tam zawisła jakaś straszna katastrofa, a on swym wczesnym przybyciem mógł ją odwrócić. I teraz dopiero, w tej chwili szalonej obawy, głupiego, głupiego niespokoju, szybkiego bicia serca, które potęgowało się w miarę, jak się zbliżał ku dobrze mu znanej zielonej kamienicy, poczuł, że mimo wszystkie cierpienia, mimo bezdennej podłości Anieli, mimo okropnej krzywdy, jaką mu wyrządziła, mimo niezmazanej hańby, jaką okryła jego imię, kocha ją wciąż, kocha tę piękną, wesołą, energiczną kobietę, te głębokie, czarujące oczy, różowe usta, połyskujące bogate włosy, tę gibką postać, ten głos, te ruchy ... Co teraz zrobi, jak rozmota przeklęty kłębek, który go usidlał, o tym nie myślał. Czuł zbliżenie katastrofy, głuchy huk nadciągającego pioruna, ale nie wiedział, nie starał się odgadnąć, w kogo on uderzy.

Zbliżając się ku kamienicy, w której było jego pomieszkanie, kapitan zobaczył, jak ku tej samej kamienicy z przeciwnej strony, od ulicy Pańskiej, zbliżała sie dość oryginalna grupa złożona z pięciu młodych dziewcząt ubranych w suknie o krzyczących i nieharmonijnych kolorach, w kapeluszach z piórami, gałązkami sztucznych kwiatów i ogromnymi kokardami. Ruchy i wejrzenia tych dziewcząt na pierwszy rzut oka zdradzały ich rodzaj zajęcia. Idąc rzucały wyzywające spojrzenia na mężczyzn, śmiały się głośno i w ogóle starały się zwrócić na siebie uwagę przechodniów. Towarzyszył im jeden jedyny mężczyzna średnich lat, przysadkowaty, o wybitnie semickim typie twarzy, w zwykłym cywilnym ubiorze.

Dziewczęta idąc trotuarem biegały oczyma po kamienicach i wreszcie, zatrzymawszy się naprzeciwko pomieszkania kapitana, zgodnie pokazały palcami.

— Tu! Tu! W tej zielonej kamienicy!

Mężczyzna o semickim typie twarzy, nie mówiąc niczego, puścił się iść w poprzek ulicy ku bramie wskazanej kamienicy, a za nim poszły też dziewczęta, chichocząc się i wysoko, z widoczną kokieterią podnosząc suknie. Kapitan zatrzymał się w bramie i ze zdziwieniem spoglądał na to niezwykłe towarzystwo. Mężczyzna idący przodem wszedł do sieni i tutaj dopiero ujrzał kapitana. Zatrzymał się i po chwilowym wahaniu, uchylając czapkę, przystąpił do niego.

— Przepraszam pana kapitana — rzekł z tą uprzejmością właściwą kelnerom i rewizorom policyjnym — czy pan kapitan tutaj mieszka?

— Tak jest.

— A nie mógłby mi pan kapitan powiedzieć, czy nie mieszka tu jaka pani kapitanowa?

— Rozumie się, że mieszka! Moja żona.

— A co, nie mówiłem wam? — rzekł triumfująco mężczyzna, zwracając się ku pannom, które stały u wejścia nie wchodząc do sieni.— Przecieżem się patrzał do książki meldunkowej w policji! Żadna kapitanowa wdowa tutaj nie mieszka.

— A wtenczas mieszkała! — rzekła rezolutnie jedna z panien, wyzywająco spoglądając na kapitana.

— Zaraz bym ją poznała! — rzekła druga.

— I ja także! I ja także! — zawtórowały inne.

— Ale o cóż to chodzi? — zapytał kapitan.

— Ta to, proszę pana kapitana, jest taka rzecz — odpowiedział skrobiąc się w głowie mężczyzna o semickim typie twarzy. — Ja jestem rewizor od policji Hirsch, a te panienki, to są takie panienki, wie pan kapitan...

I mrugnął znacząco.

— Nie wiem, panie Hirsch— odrzekł kapitan.

— To są takie panienki, co im się przytrafiło nieszczęście... Wie pan kapitan, one teraz prosto powróciły z dalekiego kraju. A wie pan kapitan skąd? Dwie z Aleksandrii, z tej, co w Egipcie, a trzy z Konstantynopola. I wie pan kapitan, jak się tam dostały? Opowiadaja, że jakaś pani kapitanowa, młoda wdowa — nazwiska nie mogą sobie przypomnieć... Więc ta kapitanowa przyjechała do Stryja, szukała służącej do Lwowa, ładnej, sprytnej dziewczyny, według możności sieroty, przyrzekając jej dobrą płacę. No, wie pan kapitan, takich dziewcząt w Stryju i w każdym naszym miasteczku można na furę nabrać. Zgłosiło ich się kilka. Wybrała jedną, która jej się najlepiej podobała,

wzięła ją ze sobą do Lwowa. We Lwowie zajeżdża z nią do hotelu i powiada, że ona sama na razie jej nie potrzebuje, ale ją umieści u swej przyjaciółki. Ta przyjaciółka trzyma ją parę dni, nie daje jej nic robić, karmi ją — dziewczyna, biedna, prosi o robotę, a ta kobieta powiada, że sama jej także nie potrzebuje, ale właśnie jeden znajomy ze Stanisławowa prosił ją o przysłanie mu służącej. Dziewczyna nie ma pieniędzy na drogę. Ta jej daje parę reńskich na rękę i sama jedzie z nią do Stanisławowa. Tam ją spotyka ów znajomy wyglądający na zamożnego dziedzica, obiecuje dziewczynie złote góry i jedzie z nią dalej, do Kołomyi, do Czerniowiec, do Seretu. Dziewczyna głupia nie wie, co się z nią dzieje i dokąd jedzie, tylko się dziwi, że to tak długo trwa. Dziedzic wtyka jej w rękę paszport, który ma pokazać na rumuńskiej granicy, wiezie ją przez Rumunię, do Gałacu, wsadza na okręt, wiezie do Konstantynopola — i sprzedaje ... wie pan kapitan, sprzedaje jak bydło! Sprzedaje do takiego zakładu, wie pan kapitan! ... A których tam nie sprzeda, to w Gałacu u niego był skład, stamtąd już wiózł całymi partiami, — więc których tam nie sprzeda, te wiezie do Smyrny, do Aleksandrii albo wysyła jeszcze dalej, do Bombaju i Bóg wie dokąd.

— Ależ to okropna historia! — rzekł Hirsch, potakująco kiwając głową. — Do uwierzenia nie podobne, a prawdziwe! Wie pan kapitan, myśmy także z początku wierzyć nie chcieli. Już przed dwoma laty pisali w gazetach, że w Konstantynopolu i w innych miastach w Turcji odbywają się potajemne targi na dziewczęta i że tam najwięcej naszych galicyjskich dziewcząt sprzedają. Wie pan kapitan, jak to gazeciarze piszą ... Może tam w tym i jest jakieś ziarno prawdy, ale jak to gazeciarz dostanie w swe ręce, to zaraz tyle nakłamie, nablaguje, żeby tej odrobiny prawdy jej rodzony ojciec nie poznał. A policja czyta to i myśli sobie: jakby to była prawda, to by był ktoś pokrzywdzony, ktoś by się upomniał, uskarżył, no i wtenczas moglibyśmy się wziąć do śledzenia tej sprawy. Ale tak, wie kapitan, wo kein Kläger, da ist auch kein Richter, gazety sobie piszą, a my milczymy. Potem i gazety przestały pisać, znalazły sobie coś nowego do pisania, a my nic.

W sieni kamienicy było chłodno, przeciąg. Rewizor Hirsch, oczywiście, czując się zaszczycony tym, że kapitan raczy z nim rozmawiać i słucha go tak łaskawie, rozpuścił wodze swej wymowie i z bontonią właściwą swej godności

malował szeroko cały przebieg i stan tej zadziwiającej historii. Dziewczęta tymczasem stały na trotuarze przed bramą i zaczęły już niecierpliwić się, nie wiedząc, co mają robić, i czekając, oczywiście, co im powie rewizor.

— Wie pan co — przerwał kapitan nieskończony potok jego wymowy — zaciekawiła mię bardzo ta historia. Przypominam sobie, że przed kilkoma laty mieszkała tutaj rzeczywiście jedna wdowa po kapitanie. Może panu pomogę do jej wyszukania.

— O, bardzo byłbym panu kapitanowi wdzięcznym! — rzekł rewizor, kłaniając się nisko i przymilając się kapitanowi.

— Chciałbym przede wszystkim wysłuchać do końca pańskiego opowiadania. Zaprosiłbym pana do siebie, ale u mnie dziecię chore.

— O nie, nie! — zawołał pospiesznie rewizor. — Nie chcę wcale robić państwu kłopotu.

— Może by lepiej było tak zrobić? Odeślij pan te panienki ... Gdzie one mieszkają?

— W hotelu, u Hekera.

— Więc niech idą do hotelu. Gdy wynajdziemy ową zbrodniaczkę, to każesz je pan zawołać, by stanęły do oczu. Dobrze?

— Sądzę, że tak będzie najlepiej! — rzekł rewizor, rad, że zyskał nagle sojusznika w takiej figurze jak kapitan i dziwiąc się zarazem, że ten nieznajomy mu kapitan tak jakoś gorąco bierze tę sprawę do serca i ni stąd ni z owąd ofiaruje mu swą pomoc. I zwracając się do dziewcząt, rzekł zmienionym, surowym i rozkazującym tonem:

— Proszę iść do hotelu i czekać na mnie! Ja tam niedługo przyjdę!

Dziewczęta poszły, rozmawiając głośno między sobą, śmiejąc się i często oglądając się poza siebie.

— A my — rzekł kapitan po ich odejściu do rewizora — możebyśmy wstąpili gdzie w pobliżu do restauracji? Pan już po obiedzie?

— O nie! Gdzie tam przy naszej służbie myśleć tak prędko o obiedzie!

— Dobrze! Ja także czuję głód. Zjemy razem obiad i pomówimy.

Rewizor coraz więcej zaczął nabierać podejrzenia, lecz nie dawał niczego po sobie poznać, tym bardziej że uśmiechała mu się nadzieja dobrego obiadu w towarzystwie

kapitana. Wstąpili do hotelu Warszawskiego. Kapitan zażądał osobnego pokoiku, zamówił obiad i butelkę wina i siadając obok Hirscha, który nieco zażenowany siedział tylko na połowie krzesła, rzekł jak najswobodniejszym tonem.

— A, zapomniałem się panu przedstawić! Jestem kapitan Angarowicz. Przed kilkoma dniami wróciłem z Bośnii. Widziałem, żeś pan jakoś podejrzliwie poglądał na mnie, gdym obiecał być panu pomocnym w wykryciu owej zbrodniaczki.

— Ależ, panie kapitanie! — krzyknął Hirsch, zrywając się z krzesła jak oparzony. — Skądże znowu...

— Siedź pan! — rzekł kapitan, biorąc go za ramię i wciskając w kresło. — Nie masz się pan czego żenować. Wszakże to pańskie rzemiosło — podejrzewać, domyślać się tajnego związku. Nie myślę brać panu tego za złe, bynajmniej! Ale jedźmy naprzód! — dodał, gdy kelner przyniósł rosół i ponalewał talerze.

Na kilka minut rozmowa była przerwana. Słychać było tylko brzęk łyżek o talerze i chlupanie płynu. Rewizor jadł zawzięcie, chcąc zamaskować swe wewnętrzne zakłopotanie w tej niezwykłej sytuacji.

— Wszystko panu wytłumaczę — rzekł kapitan wypróżniwszy talerz. — Jest w tym rzeczywiście pewien związek, jest coś takiego, co mnie zmusza dołożyć wszystkich sił do wykrycia tej kobiety. Ale dokończ pan naprzód swoje opowiadanie!

Niestety rewizor był już teraz daleko mniej gadatliwy niż poprzednio.

— Moje opowiadanie? — zapytał z udanym zdziwieniem. — Co ja panu kapitanowi mam więcej do opowiedzenia?

— No, o tej... kobiecie. Jak ona się nazywała?

— Ba, gdybyśmy to wiedzieli! — zawołał rewizor. Już by była w naszych rękach. Te głupie kozy albo wcale się nie pytały o jej nazwisko — kapitanowa, to kapitanowa! — albo jeżeli która wiedziała, to zapomniała.

— A skądżeż wiedzą o jej pomieszkaniu?

— Niektóre — właśnie te, które tutaj przychodziły, — przypomniały sobie, że po przybyciu do Lwowa kapitanowa zawiozła je do swego pomieszkania na Piekarskiej. Tyle tylko wiedziały, nawet numeru domu nie pamiętały i dopiero trzeba je było prowadzić na miejsce, by poznały kamienicę.

— No, a miała ta kapitanowa dzieci?

— Zdaje się, że nie. Przynajmniej żadna z nich sobie tego nie przypomina.

Kapitan odetchnął trochę lżej.

— No, i dużo dziewcząt w taki sposób zwerbowała?

— A któż to może wiedzieć. Bywała po wszystkich miasteczkach, a gdzie sama nie była, tam była jej towarzyszka. Dotychczas wróciło ich z Turcji siedemnaście, ale powiadają, że tam ich pozostało daleko więcej. Którą kupił bogaty Turek i zamknął u siebie, ta przepadła. A i z takich domów... wie pan kapitan... bardzo trudno im się wydobyć. Te, co powróciły, musiały ogromne trudności przezwyciężyć. Dopiero przez naszą ambasadę uzyskały możność powrotu.

— Ależ to okropne! — rzekł kapitan jak gdyby sam do siebie. — Wyrwane ze swych rodzin, z koła znajomych, z ojczystego kraju, rzucone w bezdenne błoto zepsucia, skazane na wieczną niewolę, na zapomnienie, śmierć przedwczesną lub stokroć gorszą od niej nędzę na obczyźnie! Wszakże tu można oszaleć na samą myśl o podobnym położeniu! I ta bestia-kobieta brała za to pieniądze!

— Ambasada zbadała tę sprawę, o ile mogła — opowiadał dalej Hirsch. — Turcy płacili za ładne, młode i niewinne dziewczęta nawet po sto dukatów. Za inne mniej, jak do ugody.

— No, ale tego, który je sprzedawał, tego agenta...

— O, tego już mamy! — z dumą rzekł rewizor. — Przed kilkoma dniami aresztowano go w Budapeszcie. Dziś lub jutro będzie tu przywieziony. Od policji budapesztyńskiej jest relacja, że przy nim znaleziono dużo papierów, rachunków, kwitów i cały długi spis jego pomocników i pomocniczek. To, panie, będzie dla nas robota! To będzie polowanie po całym kraju!

Kapitan wzdrygnął się z obrzydzenia, widząc na twarzy tego człowieka przebłysk jakiejś zwierzęcej radości, radości wilka, który widzi ścieśnione w ogrodzeniu stado owiec i czuje, że może rwać i dusić i gryźć, i żadna z nich ani ujść, ani oporu stawić mu nie może.

— Rozumiem pańską radość — rzekł — chociaż mnie się zdaje, że byłoby więcej powodu do radości, gdybyście panowie byli dawniej trochę czujniejsi i nie dali sobie sprzed nosa wywieźć i utopić niewinnych ofiar.

— Czy to moja rzecz? — zapytał całkiem rozsądnie Hirsch, biorąc się do przyniesionej pieczeni. — Panie kapitanie, czy ja tu mam do rozkazu? My, rewizorowie, komisarze, jesteśmy jak psy: pokażą nam zwierza, spuszczą ze smyczy — naszym obowiązkiem jest złapać go. A reszta nie do nas należy, lecz do tych, którzy kierują polowaniem. My i bez tego mamy dużo roboty — oj, tyle roboty, tyle biegania, że człowiek ledwie dycha. Ot, wczoraj wieczór! Czy uwierzy pan kapitan, że tu w samym Lwowie, w środku miasta przez kilka lat działo się coś bardzo podobnego do tych historii z handlem dziewcząt? I nikt o tym nie wiedział!

— A co takiego? — zapytał kapitan.

— Mieszkała tu koło Dominikanów niejaka pani Julia Szablińska, wydawała się za wdowę, ale właściwie rozwódka. Kobieta młoda jeszcze, przyzwoita, zawsze gustownie ubrana, wykształcona, bywała w towarzystwach. Od lat kilku trzymała za koncesją rządową pensjonat prywatny dla dziewcząt, które ukończyły szkołę wydziałową. Miała je przygotowywać do matury czy coś podobnego. I przedstaw pan sobie, przed kilkoma dniami dowiaduje się policja, że ten pensjonat jest właściwie — domem najokrutniejszego zepsucia. Tylko arystokracja, bogacze, wyżsi oficerowie bywają tam dopuszczani, ale co się tam dzieje w tym zamkniętym towarzystwie, to przechodzi wszelkie wyobrażenie ludzkie.

Każde słowo tego opowiadania było jak gdyby nóż wrażony w serce kapitana i obrócony w krwawiącej się ranie. Oblany zimnym potem, ledwie dysząc jak na torturach, on ledwie mógł utrzymać się w krześle i bladymi ustami zaledwie wyrzekł:

— No?

— Ja tylko na ten przykład mówię! — gadał dalej Hirsch zjadłszy pieczeń, przyniesioną dla obu, i popijając wino, które oczywiście coraz bardziej rozwiązywało mu język. — Wszakżeż niepodobna przypuścić, żeby ani jeden z panów należących do naszej wyższej władzy dawno nie wiedział o tym. Sami tam chodzili! Po mieście głośno wyszeptują imiona bardzo wysokich ryb. A przecież było cicho. Dopiero gdy kilka dziewcząt z tego pensjonatu znalazło się w szpitalu, gdy z rozmaitych stron dały się słyszeć głosy rozpaczliwe, policja ruszyła się. Wczoraj aresztowaliśmy tę panią i cały jej pensjonat. Panie, co tam

było z początku krzyku i oburzenia i omdlewania i komedii! Aj-aj! A rozmaitych papierków, kwitów, listów ile zabrano! Tam to można będzie powyczytywać ładne rzeczy! Ale, ale tego na świat nie puszczą. Są tam już tacy, którzy się postarają, żeby to tylko wyszło na jaw, co im jest na rękę.

— Boże! Boże! — szeptał kapitan czując, że coś okropnego ściska go za gardło, dusi mu pierś. Hirsch wziął to za zachętę do dalszych wypowiedzeń i, wypiwszy pół flaszki wina, ciągnął dalej teraz już całkiem swobodnym, niekiedy wprost doktoralnym tonem:

— A po co ja to mówię, panie kapitanie? Po to, żebyś pan rozumiał politykę. Bo to nie polityka, jak drzewo kwitnie, wziąć i pozbijać kwiat, albo potem pozbijać zielone zawiązki owoców. Ale przeczekać, aż gruszki dojrzeją, a potem potrząść drzewem i widzieć, jak to wszystko spada już gotowe, ładne, soczyste — to jest radość! To zasługa! A u nas, proszę pana kapitana, inaczej nawet nie można. Wszakżeż zbrodniarz, dopóki zbrodni nie popełni, nie jest zbrodniarzem. Cóż by mnie za to było, jeżelibym ja tego agenta przyłapał na przykład w chwili, gdy on jechał z dziewczyną ze Stanisławowa do Czerniowiec?

— Uratowałbyś pan dziewczynę! — rzekł kapitan.

— E, dziewczynę! Co dziewczynę! Dziewczynie jedna droga! — cynicznie śmiejąc się mówił Hirsch. — Ja bym ją dziś odebrał od jednego agenta, a ona by jutro i bez niego puściła się na psy. I to jeszcze kwestia, czy uratowałbym ją od niego. On by mi powiedział, że ją najął do służby, dziewczyna by potwierdziła, i jakiż ja mam sposób dowieść mu, że to nieprawda? Jeszcze by mię samego oskarżył, a dość dwóch — trzech takich wypadków i biedny rewizor jest pozbawiony chleba. Teraz to co innego! Teraz my mamy w ręku ślady, świadectwa, zeznania, listy, teraz idziemy na pewniaka, wiemy, czego szukać i kogo ciągnąć. Teraz ja mogę pójść i zrobić na przykład u pana kapitana rewizję domową i pan nie śmiesz nic na to powiedzieć!

Kapitan zerwał się jak ukropem poparzony.

— U mnie? Czyś się pan wściekł? U mnie?

— Cha, cha, cha, cha! — śmiał się głośno Hirsch, któremu wino zupełnie rozwiązało język. — Jak się pan przestraszył! Cha, cha, cha! No, nie bój się pan, ja tylko na żart tak powiedziałem. To tylko tak, zum Beispiel.

Kapitan pomaleńku, smakując, po kropelce pił wino ze swej szklanki, by udać spokojnego i zamaskować śmiertelną bladość, którą czuł rozlaną po swej twarzy. Hirsch małymi, błyszczącymi swymi oczkami wpatrywał się w niego, a na wpół pijany, na wpół chytry uśmiech igrał na jego twarzy, rozszerzając nieco grube i mięsiste usta i ukazując za nimi białe, potężne zęby, jak gdyby gotowe do szarpania żywego mięsa.

— Więc pan kapitan przez całych pięć lat służył w Bośnii? — zapytał nagle Hirsch.

— Tak jest.

— Przypominam sobie trochę pana kapitana jeszcze z dawniejszych czasów, jak porucznika. Byłem wtenczas kelnerem w kawiarni na Ormiańskiej, wie pan kapitan?

— Jakoś sobie nie przypominam — odrzekł kapitan udając, że ogromnie pilnie szuka w swej pamięci owej kawiarni i owego kelnera.

— O tak! Pan Angarowicz! *Pamiętam bardzo dobrze!* Wszyscy oficerowie mówili o panu... i o pańskiej żonie, że taka młoda, ładna, że tak pana kocha...

— Panie Hirsch! — zawołał urażony kapitan. — Bądź pan łaskaw te wspomnienie schować dla siebie!

— Ach, jakiż to pan kapitan jest! — pochwycił Hirsch, nie wychodząc ze swego szczęśliwego usposobienia. — Przecież nie powiedziałem niczego złego. Uchowaj mię Boże! Ja się tylko dziwię, jak pan kapitan mógł tak długi czas w Bośnii wytrzymać bez żony.

— No cóż, służba, obowiązek! — rzekł od niechcenia kapitan.

— O tak! Wiem, że pan kapitan zawsze pilnuje swego obowiązku. Ale za taką ofiarę powinniby panu dać złoty krzyż zasługi! Ha, ha, ha! Tego nie każdy potrafi! Zostawić młodą żonę przez pięć lat słomianą wdową!.. To ostatnie słowo, wyrzeczone bez żadnego głębszego zamiaru, raptem mignęło w głowie Hirscha jak iskra elektryczna i oświetliło takie szeregi wrażeń, ukazało takie związki faktów, które on przedtem wprawdzie niejasno podejrzewał, ale które teraz jego policyjny umysł zobaczył jasno jak na dłoni. Milczał kilka minut, kombinując w duszy wszystko, co dotychczas widział i słyszał. Im dłużej myślał, tym większą radością rozjaśniało się jego oblicze. Rzucał się na krześle, czynił gwałtowne poruszenia, jak gdyby nagle cała skóra zaczęła go swędzić, i cała jego

postać wyrażała takie radosne przemienienia, że kapitan przypatrywał się mu ze zdziwieniem i odrazą.

— Co panu takiego? — zapytał wreszcie.

— Ach, nic! To tylko tak! To u mnie czasem tak bywa — odpowiedział radośnie Hirsch, mruganiem oczu i tajemniczą miną dając do zrozumienia, że chowa w duszy jakiś wielki sekret i musi używać największych wysiłków nad sobą, by go nie zdradzić. Lecz naraz, przychylając swą twarz podobną do twarzy greckiego satyra blisko do twarzy kapitana i poufnie mrugając oczyma, zapytał prawie szeptem:

— A proszę pana kapitana, czy pan kapitan rzeczywiście tam mieszka, w tej kamienicy na Piekarskiej?

— No, tak! — rzekł kapitan, mimowoli odchylając głowę.

— A na którym piętrze?

— Na pierwszym.

— I dziecko u pana kapitana rzeczywiście chore?

— Nie wiem. *Gdym wychodził, było mu trochę niedobrze.* Może już wyzdrowiało.

Jakieś nieprzyjemne uczucie obrzydzenia przed sobą samym przeszło przez duszę kapitana przy tym kłamstwie. Czuł jednak, że odrazu cofnąć się nie podobna i że ten przeklęty, na pół pijany żyd z pokornego i zaambarasowanego żydka zaczyna przechodzić w rolę niebezpiecznego przeciwnika, przed którym trzeba się mieć na baczności.

Hirsch uśmiechał się na pół dobrodusznie, na pół złośliwie, tym oryginalnym żydowskim uśmiechem, który tak umie dopiec do dna duszy, gorzej niż najgwałtowniejsza obraza.

— O, pewnie już wyzdrowiało! Całkiem wyzdrowiało i poszło do szkoły! He, he, he!

Kapitan aż zębami zgrzytnął i gwałtownie ścisnął w pięściach poręcz krzesła siląc się, by się nie rzucić na tego obrzydliwca i nie zgruchotać mu czaszki.

— Panie! — warknął tylko zadychając się ze złości.

— Nic, nic! — uspokajał go Hirsch. — Ja przecież niczego złego... Ja przecież rozumiem! O, wszystko, wszystko rozumiem!

— Co pan rozumiesz?

— To już moja rzecz. Wie pan kapitan, co? Ja panu coś powiem.

I Hirsch położył rękę na plecach kapitana, a w ciągu dalszego gadania zaczął go nawet protekcyjnie klepać po

ramieniu. Niestety, treść tego gadania była taka, że kapitan już nie mógł wstać, chwycić krzesło lub też wyłamać nogę od stoła i jednym zamachem położyć kres uśmiechom, gadaniu i planom Hirscha.

— Ja wiem, pan kapitan jest dobry człowiek, służbowy człowiek, honorowy człowiek! Jednym słowem, szlachetny człowiek. Pan kapitan dla mnie był uprzejmy. Ja dlatego chcę panu kapitanowi coś powiedzieć.

I nachylając się do ucha kapitana, szeptał:

— Niech pan kapitan zaraz idzie do domu! Niech pan kapitan dobrze przeszuka wszystkie szufladki, szafki, pudełka i komodki pani kapitanowej. I niech pan kapitan powybiera wszystkie papiery, listy, bilety wizytowe — ale to wszystko! Chyba metryki i świadectwa urzędowe niech zostaną. A tamto wszystko niech pan kapitan zawinie w starą gazetę, zaniesie do kuchni i rzuci w ogień. Ale to zaraz!

Kapitan siedział jak ogłuszony.

Co to znaczy? Czego pan chce? — zapytał jak przez sen.

Hirsch ciągle klepał go po ramieniu.

— No, przecież pan kapitan mądry człowiek? Co panu długo gadać? Przecież pan wie, że ja jestem rewizorem policji i umiem troszeczkę myśleć. A tu przecież wielkiej mądrości nie potrzeba, żeby zmiarkować, że ta wdowa kapitanowa, trudniąca się werbowaniem dziewcząt, to jest pańska żona. A kto wie, czy ta pani Szablińska, którąśmy wczoraj aresztowali, nie była jej wspólnicą? To bardzo być może, a komisarze, którzy przebierają papiery tej pani, musieli już to i beze mnie wynaleźć. Niech że się pan kapitan spieszy. A ja idę na policję i postaram się — z uprzejmości dla pana kapitana, który pewnie w tej całej brzydkiej historii jest zupełnie niewinny, — postaram się zrobić tak, że rewizja przyjdzie do państwa dopiero gdzieś wieczór lub jutro rano. A więc kłaniam się panu kapitanowi!

I nie czekając odpowiedzi kapitana, Hirsch wziął kapelusz i pędem wybiegł z pokoju.

Kapitan kilkanaście minut siedział jak skamieniały, bez myśli, bez wrażeń. Czuł głucho, że teraz wszystko się skończyło, że nie ma gdzie iść dalej, że cel i interes życia zostały zniszczone i przed nim zieje bezdenna, niczym nie zapełniona próżnia. Czuł, że to, o czym nawet pomyśleć by się wzdrygnął — ogromna, niczym niezmyta, wiekuista hańba — spadła na niego i rozgniotła go na miazgę swym

ciężarem. Doznawał takiego uczucia, jak gdyby był ziarnem, wirującym w szalonych obrotach w gardzieli kamienia młyńskiego i naraz dostającym się pod ów kamień i momentalnie rozpryskującym się w tysiączne cząstki, na pyłek, na mąkę, a każdy z tych pyłków przez jeden moment czuje jeszcze niezmierny ból spowodowany gwałtownym wyparciem go z naturalnego związku.

Naraz zerwał się ze swego osłupienia. Szalona trwoga opanowała go. Jedno jedyne słowo trzymało w swych szponach całą jego istotę, szarpało ją, rzucało w dreszcz i gorączkę.

— Policja!

Zadzwonił, zapłacił i puścił się biec do domu. Miał tylko kilkanaście kroków, a przecież zdawało mu się, że w tych właśnie kilku minutach może tam bez niego stać się coś okropnego. Może przyjść policja, zastać stosy obrzydliwych papierów — to było dla niego teraz szczytem okropności. Jaki będzie skutek tego faktu, o tym nie myślał. Sam moment wkroczenia *policji do jego pomieszkania, w którym* wczoraj jeszcze znajdował się jego raj domowy, sam cel tych odwiedzin wydawał mu się piekłem, męczarnią przechodzącą siły ludzkie. Trzeba się godnie przygotować na ten moment! Trzeba zrobić, co się da!

I dobywając ostatnich sił, kapitan wbiegł po schodach na pierwsze piętro, szybko otworzył drzwi i wszedł do przedpokoju, a nie zastawszy tam nikogo, również szybko, zupełnie z takim samym nerwowym pośpiechem, jak w *dzień swego powrotu z Bośnii*, otworzył drugie drzwi i wszedł do salonu.

XII

W salonie zastał Anielę. Stała przy stoliku, oparta o tenże lewą ręką, z oczyma wlepionymi w drzwi. Oboje spojrzeli po sobie — i równocześnie mimowolny okrzyk zdziwienia wyrwał się z ust obojga. Nie poznali się wzajemnie. Obojgu się zdało, że od wczorajszego popołudnia, od chwili ich ostatniego widzenia się upłynęły lat dziesiątki, że stoją naprzeciw sobie nie żywi ludzie, lecz jakieś mary, słabo przypominające dawno minioną piękną i szczęśliwą przeszłość.

Patrzali na siebie milcząc, jak zaklęci. Każde kręciło się w kółku swych własnych spostrzeżeń i myśli, każde

męczyło się swym własnym cierpieniem, nie czując potrzeby ani ochoty dzielenia się nimi z drugim.

— Czy to ta sama Aniela — myślał kapitan — którą wczoraj zostawiłem kwitnącą zdrowiem i świeżością, żywą, energiczną, z błyszczącymi oczyma? Czy to ta sama złamana, zwiędła i niby z krzyża zdjęta kobieta, którą tu widzę przed sobą? Twarz jej postarzała się o lat dziesięć, na skroniach zarysowały się zmarszczki, włosy straciły swój blask, oczy jak szklane. Czy czary, jakie wczoraj i przedwczoraj zaścielały mi oczy, nie pozwalały widzieć tej ruiny, czy też noc jedna, doba jedna zdolna była sprowadzić taką ogromną zmianę? Lecz cóż mogło ją spowodować?

— On posiwiał zupełnie! — z przerażeniem myślała Aniela. — Twarz jego pożółkła, oczy zapadły się głęboko, powieki czerwone. Oczywiście nie spał cała noc. Oczywiście wie o wszystkim. Oczywiście wszystko stracone. No, dla mnie już żadnej niespodzianki nie ma, ale on biedny! Ileż on musiał przecierpieć!

Kapitan wciąż jeszcze stał jak wryty u drzwi salonu, nie mogąc się odważyć zbliżyć się ku żonie. Ona również nie mogła ruszyć się z miejsca. Wreszcie kapitan wydobył z kieszeni kwit otrzymany w kancelarii komendy generalnej na swe podanie o odstawkę i rozwinąwszy go, milcząc zbliżył się do stołu i położył go przed Anielą. Ona spojrzała na tę ćwiartkę papieru uważnie, a następnie, uśmiechnąwszy się smutnie, kiwnęła głową.

Kapitan milcząc zdjął płaszcz i rzucił go na sofę, odpasał szablę, a nastepnie, wyszedłszy do przedpokoju, wniósł stamtąd swą ciężką walizę podróżną, której dotychczas nie rozpakowywał. Położywszy ją na podłodze w pobliżu pieca kaflowego, przykląkł koło niej, znalazł w kieszeni kluczyk i począł zwolna odpinać rzemienie i odmykać zamki.

Aniela milcząc, jak zaczarowana, bez ruchu przypatrywała się jego robocie. Otworzywszy walizę, kapitan nagle przypomniał sobie coś i nie wstając z podłogi, w klęczącej postawie i pochylony nad walizą, obrócił głowę i rzekł do żony obojętnym głosem:

— *A masz tam jakie papiery?*

— Jakie? — zapytała ledwie dosłyszalnie Aniela.

— A no, jakie listy od twoich agentów, kwity, rachunki, w ogóle cokolwiek, by cię kompromitować mogło.

— Nie mam niczego.

— Przypomnij sobie dobrze! — mówił kapitan nie podnosząc głosu. — A jeżeli co takiego masz, to spal. Każdej chwili możemy tu mieć rewizję policyjną.

— Nie mam żadnych takich papierów — odpowiedziała Aniela tak samo obojętnie, jak gdyby dawno była przygotowana na tę ewentualność.

Widząc, że on zaczyna szukać czegoś w swej walizie i nie myśli ciągnąć dalej rozmowy, usiadła na krześle obrócona twarzą ku niemu i pilnie śledziła za każdym jego ruchem.

Poszukawszy kilka minut w walizie, kapitan wydobył z niej niewielki, piękny, w słoniową kość oprawiony rewolwer, dar honorowy od kolegów dany mu na odchodnym z Bośnii. Na rączce widać było wyryty napis: „Zum Andenken". Lufka była misternie cyzelowana, pokryta bogatym ornamentem w stylu bośniackich wyrobów ludowych. Kapitan położył to cacko obok siebie na podłodze, a następnie, poszukawszy jeszcze chwilę w bocznych torebkach walizy, wydobył z niej pudełko patronów dobranych do tego rewolweru. Znalazłszy to, czego mu było trzeba, kapitan nie spiesząc się poskładał znowu w walizie wszystko w dawnym porządku, zamknął ją, pozapinał rzemieniami i wyniósł do przedpokoju. Powróciwszy wziął rewolwer i pudełko, położył na stole, a następnie, zwracając się do Anieli z wyrazem chłodnej obojętności a nawet nienawiści, rzekł:

— A teraz proszę cię, wyjdź stąd!

Aniela, która dopiero teraz zrozumiała jego postanowienie, nie ruszając się z miejsca zapytała:

— Co chcesz robić?

— Co cię to obchodzi? Idź do dzieci.

— A może mnie to także obchodzi? — odrzekła Aniela łagodnym, nieśmiałym głosem.

— Nie ma cię co obchodzić — ponuro odparł kapitan, rozciskając cynową powłokę pudełka i wyjmując patrony.

— Wszakżem twoja żona! — jeszcze nieśmielej rzekła Aniela. — A więc mam prawo wiedzieć ...

— Nie masz prawa, nędznico! — wrzasnął nagle kapitan, rzucając się ku niej z pięściami. — Nie masz żadnego prawa, ty jędzo, któraś podkopała i zniszczyła moje życie, mój honor, całą przyszłość mych dzieci! Idź stąd precz! Idź i nie kuś mnie!

Splunął i odwrócił się od niej. Drżał cały. Nagły wybuch bólu i rozpaczy rozwiał cały jego udany spokój, rozsadził

tę lodową skorupę, którą chciał otoczyć swe serce, by nie zadrgało przed spełnieniem ostatniego, stanowczego czynu. Padł na krzesło, odwrócony od niej plecami i zakrył twarz rękoma. Łzy trysnęły mu z oczu. Ciężkie szlochanie wstrząsało całym jego korpusem.

Aniela tymczasem cicho jak duch wstała z krzesła, wzięła rewolwer i patrony i na palcach wyszła do sąsiedniego pokoju. Kapitan siedział jeszcze wciąż w tej samej postawie, kiedy usłyszał zbliżające się drobne kroki, kiedy miękkie, delikatne rączki dziecięce z obu stron ujęły jego ręce, a śliczne, niewinne twarzyczki dziecięce, przechylając się, usiłowały zaglądnąć mu w oczy. Kapitan zerwał się i z wyrazem najwyższej nienawiści zwrócił się ku Anieli, która stała na swym dawnym miejscu.

— Kobieto! Szatanie! Bądź stokroć przeklęta za to, żeś mi w ostatnich chwilach mego życia nie oszczędziła jeszcze tej boleści! O, mądraś, przemyślna! Żeby ani jeden nerw nie został nierozszarpany, ani jeden muskuł nie przepalony ogniem piekielnym! Starym mistrzom tortury do ciebie by iść w naukę. Niech ci Bóg tego nigdy nie odpuści, tak jak ja ci nie odpuszczę w ostatniej godzinie!

Aniela milczała, stała jak posąg kamienny. Tylko Cesia, słysząc takie okropne słowa, których znaczenia nie rozumiała, i widząc ojca w tak strasznym wzburzeniu, odstąpiła od niego i przybiegłszy ku matce i tuląc się do niej, zaczęła na głos płakać. Mieczek stał zdziwiony, wciąż jeszcze trzymając ojca za rękę.

— Tatku! Co ty gadasz? Po co nas straszysz? — rzekł on, zastępując mu drogę i szarpiąc go za rękę.

Kapitan spojrzał na tę drobną istotę i niezmierna tęsknota ogarnęła jego duszę. Pochwyciwszy Mieczka w swe objęcia, podniósł go i zalewając się łzami zaczął obsypywać pocałunkami jego głowę, twarz i szyję.

— Dzieci moje! Biedne moje dzieci! — stękał on. — Co to z wami będzie! Co ... z wami ... będzie, gdy mnie nie stanie?

— Czy znowu chcesz nas porzucić? — zapytał Mieczek.

W tej chwili Aniela rzuciła się do nóg męża. Padłszy na kolana i pochyliwszy się twarzą ku ziemi, objęła jego nogi ramionami i z głębi swej rozpaczy zawołała:

— Antosiu!

Głos jej brzmiał jak gdyby z jakiejś wielkiej głębi, wydał się kapitanowi czymś tak obcym i dalekim ... Jeżeli

Aniela spekulowała na to, że skuteczny szturm przypuści na jego serce rozrzewnione widokiem dzieci, to się grubo omyliła. Kapitan względem niej pozostał niewzruszony.

— Idź precz — rzekł krótko. — Nie rób komedii!

Aniela nie wstawała.

— Antosiu! Na miłość tych dzieci, które chcesz osierocić, wysłuchaj mnie! Wiem, że zasługuję na potępienie, że będę potępiona. Ale ja nie chcę się usprawiedliwiać. Chcę tylko, byś mnie zrozumiał. Wszakżeś mię kochał, Antosiu!

— O tak! — z goryczą rzekł kapitan. — I na tę moją gorącą, ślepą miłość ufając, zdradziłaś mnie!

— Nie! Klnę się na Boga, na mą duszę, na niewinne dusze tych dzieci! Byłam ci wierna! Nawet pomysłem żadnym nie zdradziłam ciebie!

— A przecież otoczyłaś mnie całą siecią kłamstwa. Grałaś przede mną komedię, udawałaś radość, kryjąc piekło na dnie swego sumienia!

Aniela wciąż jeszcze klęczała, blada, z twarzą podniesioną ku kapitanowi, którego trzymała za nogi. Kapitan puścił Mieczka na ziemię i łagodniejszym nieco głosem rzekł:

— No, wstań i mów, co masz mówić. Dzieci, idźcie do swego pokoju!

Aniela zwolna wstała. Dzieci stały niezdecydowane, wreszcie Mieczek, zwracając się do ojca, rzekł:

— A nie będziesz bił mamy?

— Nie, synu! — odrzekł poważnie kapitan.

Dzieci wyszły. Aniela śledziła za nimi długim, przeciągłym wejrzeniem, pełnym bezgranicznej miłości i niewysłowionej tęsknoty. Zdawało się, że chciała na wieki wbić sobie w pamięć, na wieki utwierdzić w swej duszy każdy najdrobniejszy rys, każdy ruch, każde wejrzenie, każde słowo tych dwojga drobnych istot. Gdy znikły w przyległym pokoju, gdy drzwi zamknęły się za nimi, wówczas dopiero prysnął lód, który dotychczas zdawał się ją krępować, opuściło ją owe dziwne panowanie nad sobą, złamała się siła jej ducha i, zalewając się gorącymi łzami, bezwładna i prawie nieprzytomna padła na krzesło.

Kapitan siedział na swym krześle, zimny, nieporuszony i ponury jak czarna chmura. Nie czuł w swym sercu ani litości, ani współczucia dla tej kobiety, która w tak bezprzykładny sposób zniszczyła swe własne i jego szczęście, rzuciła niestartą plamę na niewinne czoła tych dzieci, hańbą

okryła ich imię. Na dnie serca jego jak gad poruszyła się myśl:

— Gdybyś była umarła, zanim miałaś to wszystko zrobić! Byłbym cię opłakiwał jak ideał żony i matki! Ale teraz nawet umrzeć dla ciebie za późno.

Aniela przestała płakać, otarła łzy i zwróciła oczy ku mężowi. Twarz jej nie miała teraz tego lodowatego wyrazu osłupienia i niemego bólu ani też tej pokory, która tak ją szpeciła przed chwilą. Jakiś dziwny ogień zaczynał zwolna rozbłyskiwać w jej oczach i wypiekać rumieńce na jej nagle i przedwcześnie wybladłej twarzy.

— A więc gardzisz mną? Przeklinasz mnie? — zapytała zwolna, cedząc słowo za słowem.

Kapitan tylko głucho jęknął zamiast odpowiedzi.

— Chciałeś porzucić mię i dzieci bez słowa pożegnania?

— Obym był cię więcej nie widział!

— Więc nigdy mię nie kochałeś?

Kapitan drgnął i rzucił się na krześle. Wściekłość znowu zaczęła go opanowywać.

— Nędznico! Milcz! Nie wspominaj mi o tej miłości, która dziś stała się dla mnie źródłem nieskończonych męczarni! — *krzyknął on.*

— Więc dla cierpień jednego dnia, kilku godzin przeklinasz całe lata szczęścia, całe pasmo ofiar, jakie poniosłam dla ciebie?

— Co znaczą te wszystkie ofiary wobec tej okropnej rany, jakąś mi zadała, odbierając mi honor, szacunek u ludzi, odbierając mi chęć do życia, samą możność istnienia? Wszakże widzisz, że teraz wszystko dla mnie skończone?

Aniela wyprostowała się i ze wzgardą spojrzała na niego.

— Jedno tylko widzę, żeś tchórz! Żeś trzcina chwiejąca się z wiatrem. To widzę, a więcej niczego. Co dla ciebie skończone? Że cię oficerowie nie chcą przyjmować do kasyna? Pluń na nich i nie chodź tam. Że ci służba w wojsku będzie niemożliwa? Pluń na nią i wystąp. Że ci pobyt we Lwowie będzie zbyt przykrym? Pluń na Lwów i osiądź gdzieś na wsi, w górach.

— Ale hańba! Świadomość hańby ciążącej na tobie, na mnie, na naszych dzieciach! Ta okropna świadomość, która jak gad zawieszony u piersi, wszędzie muszę nosić ze sobą! Czy to nic?

— O, mój kochany faryzeuszu! Jakież to naraz delikatne zbudziło się w tobie sumienie! Okropna, niesłychana hańba! A na czymże polega ta hańba? Na tym, że twoja żona była w cichej spółce z kobietą utrzymującą dom podejrzany i werbowała dziewczęta przeznaczone dla takichże domów. O okropności! O wstydzie! A powiedz no mi, ty, szlachetna i niepokalana duszo, ile razy ty za swych kawalerskich albo i niekawalerskich czasów podawałeś praktycznie pomocną dłoń takiemu haniebnemu przemysłowi, dawałeś mniej lub więcej szczodry zarobek takim kobietom? A ci twoi szlachetni przyjaciele, którzy się tak srodze oburzają na mój haniebny przemysł, czy nie dlatego oni to robią, że sami zbyt często ulegali jego pokusom, zbyt dużo pieniędzy wydawali na jego podniesienie? O nędzni, podli, kłamliwi! Wszakże z tych, którzy wczoraj uwięzić kazali Julię, którzy wkrótce i moje imię z szatańską radością wypiszą na papierze hańby i wydadzą na urąganie całemu światu, — wszakże z nich prawie każdy dawno wiedział, co się działo u Julii, a niektórzy byli tam codziennymi gośćmi! Nie, mało powiedziałam — niektórzy byli wprost inicjatorami tego przedsięwzięcia, zasłaniali je swymi plecami! A teraz, kiedy dalsze zasłanianie stało się niemożliwym, tak, teraz całe piekło hańby i potępienia publicznego niech spadnie na głowy tych kobiet, które ... O, jak ja wami pogardzam! Jak ja was nienawidzę, wy faryzeusze, wy kłamcy i obłudnicy! Czyn nawet najwstrętniejszy, podłość największa niczym jest dla was. Straszy was tylko sąd gawiedzi, widmo odpowiedzialności. Dobrze ukryta podłość przestaje być podłością, schowana zbrodnia jest tylko dowodem odwagi i zręczności!

Umilkła, gdyż zabrakło jej tchu. Trzęsła się jak w febrze. Kapitanowi, który zdziwionym, prawie obłąkanym wzrokiem wpatrywał się w nią, zdało się, że postać jej w jego oczach rośnie, olbrzymieje, zmienia się w postać jakiejś groźnej furii o twarzy tak strasznej, że jedno jej wejrzenie może zabić człowieka. Nie spodziewał się wcale takiego zwrotu, czuł się oszołomionym, przygnębionym, gdyż musiał przyznać dużo słuszności tym piorunującym słowom.

Aniela przysunęła krzesło bliżej ku mężowskiemu, usiadła tuż naprzeciw niego; patrząc mu w oczy, zaczęła całkiem odmiennym, miękkim, żałobnym tonem:

— A ty, Antosiu ... I ty mię potępiasz, przeklinasz, nienawidzisz! Ty pierwszy rzucasz na mnie kamieniem

wzgardy. Ty, któregom tak gorąco, tak wiernie kochała, dla którego nie zawahałam się poświęcić wszystkiego, wszystkiego na świecie! Wszakże dla ciebie porzuciłam dziadka i jego majątek, poszłam z tobą na ubóstwo, na niedostatek, do których nie byłam przywykła. Miłość pobudowała mi złoty most na tej drodze. Ani na chwilę nie pożałowałam swego kroku. Ani jeden zarzut nie wyszedł z mych ust. Znosiłam spokojnie to, przed czym wzdrygałaby się moja dusza, gdybym sobie była to dawniej wyobraziła. Widziałam, że odczuwasz mój stan, że się gryziesz, że się starasz uczynić tak, by mi niczego nie brakowało, lecz nie znajdujesz sposobu. Przyszły dzieci i stan nasz pogorszył się znacznie. Potajemnie pisałam kilka listów do starego Hurtera, korząc się przed nim, upokarzając się, upodlając się nawet i prosząc go o pomoc. Bezserdeczny, zaślepiony starzec zwracał mi moje listy nierozpieczętowane. Powołano cię do Bośnii. Pozostałam tu sama z dziećmi, na połowie pensji. Czy możesz przedstawić sobie moje położenie? W kilku listach napomykałam ci o nim, lecz widząc, że ci te napomknięnia gryzą duszę i zatruwają spokój, a mnie żadnej nie przynoszą pomocy, postanowiłam milczeć, pisać do ciebie tylko o wesołych rzeczach, a sama sobie radzić. Zaczęłam szukać lekcji. Czy myślisz, że z twoich przyjaciół, że z tych panów wojskowych, którzy teraz tak potężnie pałają świętym ogniem oburzenia na moją hańbę, choć jeden się zgłosił, choć jeden zapragnął w czymkolwiek dopomóc mi? Ach, nie! Jeden się zgłosił, jeden ofiarował mi swą pomoc! To był baron Reuchlingen. Ale ceną jego pomocy miało być to, o czym sama myśl napełnia mię wstrętem i obrzydzeniem. Odepchnęłam go, lecz on nie chciał się odczepić, włóczył się za mną, mówił mi wyraźnie, że chce samą swą obecnością i nieodstępnością skompromitować mnie w oczach świata, a potem ... potem miał nadzieję, że oczerniona, potępiona przez ogół, jeszcze przed występkiem ostatecznie upadnę tam, gdzie on chciał mnie mieć. Co miałam czynić? Nie chcąc wywoływać skandalu, jak ów tonący brzytwy, chwyciłam się tego sposobu, jaki mi podała Julia. Udałam, że się skłaniam ku jego zamiarom, zaprosiłam go, by bywał u mnie, lecz równocześnie zapraszałam zawsze kilka rezolutnych panienek z pensjonatu Julii. Trzymając się zdala, jak gospodyni domu, pozostawiałam go w ich rękach. Skutek odpowiedział moim oczekiwaniom. Zepsuty do szpiku kości baron wkrótce zasmakował w ich towarzystwie więcej,

niż w moim. Pił, sypał pieniędzmi, odurzał się i starał się nas wszystkich odurzyć. Przyjmowałam jego pieniądze i podarki, wiedząc, że jeżeli ich nie przyjmę, on rzuci to w pierwsze lepsze, może wcale nie tak potrzebujące ręce. Widziałam, że się rujnował, lecz jakiż miałam interes wstrzymywać go na pochyłej płaszczyźnie? I czyż mogłam to uczynić? Ostatecznie Julia wzięła go w swe ręce i przy jego pomocy pensjonat jej zmienił się w to, czym był do wczoraj. Sprowadzał jej innych ludzi, żądnych użycia, szukających okazji do wyrzucenia pieniędzy. A gdy wreszcie baron wyczerpał swe fundusze i upadł tak nisko, że kompromitował cały ogół oficerski, postarano się o przeniesienie go do Bośnii. Koniec jego wiesz! .. Taki był początek mych zbrodni i mej hańby. Wiem, żem i tu nie bez winy, ale wiem również, że byli i inni winni, o tyle jednak zręczniejsi, że umieli zachować pozory, ukryć końce, korzystać ze złego, nie ponosząc za nie żadnej odpowiedzialności.

Kapitan siedział, pochyliwszy głowę w ciężkiej zadumie. Opowiadanie żony wywarło na nim przygniatające wrażenie. Nie budziło współczucia, nie ogrzało serca, oburzało go nawet rozkryciem tej brutalności, której pewien zapas spoczywa na dnie duszy każdego człowieka, lecz z którą każdy mniej lub więcej starannie ukrywa się nawet przed sobą samym, a dla której zamaskowania ród ludzki wynalazł mnóstwo przyzwoicie brzmiących słów. Bezwzględne, spokojne obnażenie tych niskich czynów i pobudek w ustach jego żony było dla niego czymś potwornym, dziwacznym, bolało go jak świeżo zadawane razy. Mimo to jednak wnikał w jej położenie, zaczynał je rozumieć i tym samym — zaczynał ją mniej surowo potępiać.

— A o tej drugiej historii z dziewczętami co ci mam mówić? — ciągnęła dalej Aniela. — Raz straciwszy szacunek dla ludzi, nauczywszy się igrać ich uczuciami i złudzeniami, uważać ich jedynie za materiał dla wyzyskania, poszłam dalej tą drogą. Czy tysiące nie robią tego samego, tylko w innej formie? Wiesz, przypatrywałam się nieraz, jak ot tam, w trafice biedne kobiety, zarobnice i żebraczki stawią na loterię. Płynie to biedactwo do trafiki jak rzeka, a każda nieraz przez cały tydzień urywa sobie po centowi na chlebie, urywa dzieciom na soli lub na kartofli, byle tylko móc w czwartek odłożyć tego szóstaczka i postawić go na loterię. „Może da Mateńka Boska!" — szepce i żegna

się i modli się po tysiąc razy. Wszakże państwo obiecuje jej za jej szóstaczka setki, tysiące reńskich, majątek, dobrobyt, zapewnienie bytu całej rodziny, koniec nędzy i niepewności, jednym słowem — raj na ziemi! A co z tego wynika? Tydzień za tygodniem, rok za rokiem płynie to biedactwo do trafiki jak rzeka, płyną szóstaczki do kas państwowych i tworzą miliony, a suma nędzy, zawiedzionych nadziei, uszczypniętych dzieciom biednym kromek chleba, polan drzewa i szczypt soli nie tylko się nie zmniejsza, lecz rośnie, rośnie do ogromnych rozmiarów. I cóż ja innego robiłam, obiecując tym dziewczętom dobrą służbę i lekką robotę?

Kapitan wzdrygnął się przy tym zestawieniu.

— Kobieto! — krzyknął. — Szatan twymi usty przemawia! Zastanów się!

— Widać, mój kochany, żeś ty się nie zastanawiał — rzekła spokojnie Aniela. — Ja miałam dość czasu, by to wszystko obmyśleć. A zresztą, czyż to ja pierwsza i jedyna w tym handlu? Prowadzi się on cichaczem od lat wielu. Pełno jest naszych dziewcząt i w Indii, i w Egipcie, i w Turcji, i w Brazylii. I wiesz, gdy pomyślę, w jakich stosunkach, w jakiej nędzy, w jakim zaniedbaniu i uniżeniu żyła tutaj niejedna z nich, to mi się zdaje, że nie wiele tracą, a może niejedna nawet zyskuje idąc tam. Czy myślisz, że przed wszystkimi musiałam kłamać, gadać, że ich potrzebuję do służby? Dziesiątki były takich, które wprost mówiły mi: „Jeżeli byś nas pani nawet sprzedała w turecką niewolę, to błogosławić cię będziemy, byle tylko stąd precz się wydobyć. Wszakże tutaj nie pozostaje nam nic innego, jak tylko z mostu w wodę lub na drogę hańby, tylko że nawet ta droga nie ochroni nas od nędzy, głodu i niewoli".

Urwała. Jakiś niepokój przebiegł po jej twarzy. Kilka minut nadsłuchiwała. W korytarzu słychać było stuk kroków męskich. Zbliżały się ku drzwiom przedpokoju, lecz potem oddaliły się po schodach. Aniela wyszła i zamknęła drzwi przedpokoju, a następnie znowu usiadła naprzeciw mężowi.

— Ale co tam będę długo gadać o tym, co się stało i odstać się nie może? — rzekła swobodnie, prawie wesoło. — Co innego chciałam ci powiedzieć. Podaj mi rękę! Tak. I drugą! No, widzisz. Wszak wiem, że musimy się rozstać, może nawet na długo. Bądź mężem! Pamiętaj, że masz dzieci! Ja ... nie mogę ... ich więcej ...

Tu głos jej zadrgał, usta skrzywiły się kurczowo i łzy znowu trysnęły jej z oczu. Przemogła jednak swe wzruszenie i, nie ocierając łez, wciąż trzymając ręce męża w swych dłoniach, mówiła pospiesznie:

— Pamiętaj, Antosiu, o dzieciach! Wychowałam je, jakem umiała, i sądzę, że nieźle. A głupstw żadnych z tym rewolwerem i tak dalej nie rób. Nie masz prawa! Rozumiesz to. A o mnie ... jeżeli czasem ... wspomnisz ...

Gwałtowne, długo wstrzymywane łkanie przerwało jej mowę. Łzy z oczu trysnęły strumieniem. Jak przestraszone dziecię tuląc się do piersi męża, szeptała urywanym głosem:

— Antosiu! Antosiu! ... Gdybyś ty wiedział ... Nazwałeś mnie nędznicą ... bez serca ... bez sumienia ... Możeś miał rację, ale nie całkiem! Tłumiłam swoje sumienie, to prawda, alem go się nie pozbyła. Popatrz na mnie! Wszakżem widziała, że wstąpiwszy do pokoju, przeraziłeś się moim widokiem. Ilem ja przecierpiała od wczoraj! Nie tylko za ciebie ... nie tylko za nasze dzieci ... ale i za te! Wszakżeż odczuwam ich los, ich upadek, ich sromotę ... O, wierzaj mi, z chęcią oddałabym swe ciało na najstraszniejsze męki, oddałabym swą krew i swe życie, by im oddać to, co przeze mnie straciły!

Kapitan słuchał tych słów, urywanych, pospiesznych, tchnących raz namiętnością, to znowu rozpaczą i szczerym żalem. Posępna chmura wisiała na jego czole. Żal rwał mu serce. Poznał w tych słowach dawną Anielę, swą Anielę, którą niedawno jeszcze tak gorąco kochał. Ale zarazem jakaś nieubłagana, niewidzialna ręka odtrącała go od niej, głos jakiś tajemny szeptał mu w duszy:

— Za późno! Za późno! Wszystko stracone!

W tej chwili klapnęła klamka w przedpokoju, a w następnej szarpnięto za dzwonek. Aniela drgnęła i odskoczyła od męża. Łzy drgały jeszcze na jej rzęsach.

— Ha! *Idą już!* — *szepnęła.*

— Kto?

— Policja. Czuję, że to oni.

— Nie, nie bój się! Nie przyjdą tak rychło. Rewizor Hirsch przyrzekł mi ...

— Hirsch? O, jeżeli on ma tę sprawę w ręku, to pewno oni! A więc bądź zdrów! Pamiętaj o dzieciach, Antosiu! A przy policyjniakach ... wiesz ... trzymaj się neutralnie, spokojnie! Resztę pozostaw mnie.

I objąwszy go prawą ręką za szyję, wycisnęła na jego ustach długi, długi, pocałunek.

Dzwonek rozległ się powtórnie.

— No, idź, idź i otwórz im — rzekła Aniela — bo drut urwał! Idź!

Kapitan wstał machinalnie i poszedł do przedpokoju. Odsunąwszy zasuwkę zamku, otworzył drzwi. Przed drzwiami zobaczył komisarza policji w mundurze i przy szpadzie, obok niego Hirscha i jeszcze jednego rewizora, a za nimi znane mu już z widzenia dziewczęta. Komisarz salutował przed kapitanem, wchodząc do przedpokoju. Reszta kompanii weszła również.

— Przepraszam pana kapitana — rzekł grzecznie komisarz — ale mamy tu maleńką urzędową sprawę do załatwienia.

— Proszę, czym mogę służyć? — zapytał kapitan.

— Czy pani ... pani (wyjął notatkę i poszukawszy w niej, mówił dalej) Aniela Angarowiczowa tutaj mieszka?

— Tak jest. To jest moja żona.

— A możemy ją zobaczyć?

— W jakim celu, jeżeli wolno zapytać?

— W celu skonfrontowania jej z tymi panienkami, a ewentualnie w celu przesłuchania.

— Cóż robić — rzekł kapitan. — Jeżeli pan komisarz taki ma rozkaz ...

— O tak, tak jest! Proszę się przekonać! — rzekł pospiesznie komisarz, pokazując kapitanowi polecenie z podpisem dyrektora policji.

— A więc proszę! — rzekł kapitan, otwierając drzwi do salonu.

W tej chwili rozległo się w pokoju przylegającym do salonu lekkie puknięcie, jak gdyby czymś ostrym uderzono o stół dębowy. Mimowolny okrzyk wyrwał się z piersi kapitana. *On znał ten głos i całe znaczenie niedawnej rozmowy* z Anielą stanęło przed nim jasne w swej okropnej doniosłości. Nie zwracając więcej uwagi na swych nienawistnych gości, rzucił się pędem do owego pokoju. Komisarz i wszyscy nowo przybyli za nim.

Niczego okropnego nie ujrzeli. Na sofie w kącie pokoju siedziała spokojnie pani Aniela. Nie wstała jednak za ich przybyciem. Głowa jej lekko pochylona na bok spoczywała na poduszce sofki, obciągniętej repsową materią koloru bordeaux. Można by pomyśleć, że drzemała, gdyby nie szeroko otwarte,

szklące się oczy i wpółotwarte usta, na których zda się dopiero co zamarł okrzyk trwogi lub rozpaczy.

Kapitan rzucił się ku niej. Podniósł jej głowę i dopiero teraz zobaczył, że w lewej skroni znajdował się niewielki otwór, z którego sączyła się krew pomieszana z białawym płynem. Rewolwer leżał na sofie, przykryty fałdą jej sukni. Nie pozostawało najmniejszej wątpliwości, że Aniela do ostatniej chwili zachowała przytomność umysłu i pewność ręki, że wystrzał był celny i w jednej chwili położył kres jej cierpieniom i pokusom. Kapitan długo wpatrywał się w tę twarz spokojną, choć mającą na sobie widoczne ślady przebytych od wczoraj walk wewnętrznych, a następnie, zwracając się do osłupiałego komisarza, rzekł z żałobną ironią:

— Panie komisarze, oto moja żona!

Komisarz tylko głową pokiwał.

— Panie kapitanie — rzekł — niezmiernie mi przykro, że nasze przybycie stało się może przyczyną tej bolesnej katastrofy, ale to nie moja wina. Rzecz oczywista, że wobec takiego faktu moje urzędowanie skończone.

— Przepraszam pana komisarza! — zawołał, wysuwając się naprzód, Hirsch. — Wszakże mamy tutaj te panienki. Skonstatowanie głównego faktu, o który nam chodzi, może być i teraz jeszcze uskutecznione.

Kapitan spojrzał na Hirscha wzrokiem pełnym nienawiści. Byłby go rozdarł, tego płaza, który nawet w tej chwili, wobec majestatu śmierci, nie potrafił być niczym więcej, jak tylko policjantem.

— No tak, to prawda — rzekł komisarz, nieco niechętny i urażony, nie mogąc jednak nie uznać słuszności uwagi rewizora. — Dziewczęta! — rzekł obracając się do panien, przypatrujących sie w niemym przerażeniu tej scenie. — Przystąpcie bliżej i przypatrzcie się tej pani!

Dziewczęta zbliżyły się ku Anieli. Kapitan podniósł na nie oczy pełne rozpaczliwego, błagającego wyrazu.

— Powiedzcie teraz, czy to ta sama pani, która was werbowała do służby?

— Nie! — odrzekły dziewczęta w jeden głos.

Hirsch aż podskoczył, aż poczerwieniał ze złości.

— To nieprawda! — krzyknął. — To nie może być!

— Panie Hirsch! — upomniał go surowo komisarz. — Masz pan milczeć! Proszę mi powiedzieć jeszcze raz, stanowczo — rzekł komisarz, zwracając się do dziewcząt — czy to ta pani werbowała was do służby, czy nie ta?

— Nie, nie ta! — odrzekły stanowczo dziewczęta.

Komisarz ukłonił się kapitanowi.

— Panie kapitanie, mój obowiązek spełniony. Wobec stanowczego zeznania tych pań wszelkie podejrzenia przeciw pańskiej żonie upada. Żadnych papierów ani zeznań obciążających ją nie mamy, a więc i do robienia rewizji w pomieszkaniu pańskim nie jesteśmy uprawnieni. W to, co się stało w chwili naszego wejścia, nie mamy prawa bliżej wchodzić. Moje uszanowanie.

Kapitan uścisnął podaną mu rękę i ukłonił się odchodzącym dziewczętom. Jakżeż szlachetnymi, świętymi niemal wydały mu się w tej chwili te upadłe, przez jego żonę tak okropnie skrzywdzone istoty, które w tej ciężkiej chwili znalazły w swych sercach tyle abnegacji, tyle przebaczenia, by jednogłośnie wyrzec owe jedyne, a tak doniosłe w swych skutkach słówko: nie! To jedno słówko pogodziło go z naturą ludzką, z życiem, dodało mu nowej otuchy i nadziei. Ukląkł przed trupem Anieli i całował, i łzami oblewał jej zimne, kostniejące ręce.

Gdy podniósł głowę, zdziwił się ogromnie, widząc, że nie sam był w pokoju. Tuż obok niego, wsparty na ramieniu Hryćka, blady i smutny stał Redlich. Kapitan wypatrzył się na niego jak na gościa z tamtego świata. Przetarł oczy i znowu wpatrywał się w Redlicha.

— A to co? Czy i martwi z grobów powstają w tej chwili? — zawołał.

— Ależ żyję, bracie! — rzekł osłabionym głosem Redlich, podając kapitanowi rękę. — A ona! — dodał, żałobnie kiwając głową. — Aż tak musiała skończyć! Obawiałem się gorszego końca.

— Pst! — rzekł kapitan powstając. — Ani słowa więcej! Nie sądźmy, byśmy nie byli sądzeni. *Tylko ten, który zna* tajniki duszy ludzkiej, może kłaść na szale jej czyny i uczucia. Wszyscyśmy grzeszni, wszyscy potrzebujemy więcej łaski niż sprawiedliwości.

Redlich milcząc pochylił głowę i uścisnął dłoń kapitana.

— Biedny towarzyszu! — rzekł. — Przez jakież to piekło ty musiałeś przejść w tych dniach! Wszakżeż posiwiałeś jak gołąb! Postarzałeś się o lat dwadzieścia!

— Ha, cóż robić! — rzekł kapitan. — Ciężką próbę zesłał na mnie Pan Bóg, może też dopomoże mi znieść ją do końca. Ale ty żyjesz! Bogu dzięki!

— Pomacałeś mię trochę popod zebra — rzekł Redlich. — Zemdlałem, a ci brutale odepchnęli cię ode mnie, pozostawili cię w tej myśli, żem padł. Ale wiesz, dowiedziawszy się, żeś się podał na pensję, ja również, zaledwie trochę przyszedłem do siebie, uczyniłem to samo.

— A więc porzucasz służbę wojskową?

— No, widzisz, jestem teraz po trosze inwalidą z łaski twojej. Przyszedłem ci za to podziękować i zastaję w takim położeniu, sierotą! Co myślisz dalej robić?

— Nie wiem.

— Cokolwiek bądź wymyślisz — myśl także za mnie. Chcę zostać przy tobie — wszak mię nie odtrącisz? Będę ci pomagał wychowywać twe dzieci.

— Ty? Wszakżeś jeszcze młody, możesz się ożenić!

— Myślałem o tym, bracie, jeszcze do wczoraj myślałem. Ale dziś pan Bóg inną mi drogę wskazał. A właściwie więcej twój pistolet.

— Więc przecież rana jest niebezpieczna! — zawołał kapitan.

— No, tak bardzo niebezpieczna nie. Płuca, zdaje się, nienaruszone. Ale zawsze ... jest tam coś ... Zresztą co o tym gadać! Jestem inwalidą i o żeniaczce nie ma mowy. Więc niech przynajmniej tak się na coś przydam.

— Biedny stary przyjacielu! — zawołał kapitan, ocierając łzę z oka. — Czy myślałem ja kiedykolwiek tak ci zapłacić za twą długoletnią przyjaźń?

— No, no no! Dość tego! Co tam o tym mówić! A więc zgoda?

— Czyż mogę ci odmówić? Wszak ona nie żyje! Kto mi ją zastąpi? — dodał kapitan, ruchem głowy wskazując na Anielę, która jak niemy świadek tej rozmowy wciąż jeszcze siedziała na sofie z pochyloną głową, szeroko otwartymi oczyma i wpół otwartymi usty.

— A o mnie pan kapitan zapomina? — rzekł Hryć stojący za krzesłem, na którym siedział Redlich.

— O tobie, Hryciu? — ze zdziwieniem zapytał kapitan.

— Jestem sierotą — rzekł Hryć. — Mam tam we wsi brata żonatego, na obu nas spada pięć morgów gruntu. Brat teraz gospodaruje na całym i jakoś żyje, ale gdy ja powrócę i on będzie zmuszony udzielić mi połowę gruntu, to oba zejdziemy na dziadów. Ja do pana kapitana przywykłem, żadnej pracy się nie boję — pan kapitan wie to najlepiej. Tęsknię za wsią — Boże mój, jak tęsknię! A prze-

cież wysłużywszy trzy lata w wojsku, zapisałem się jeszcze na trzy lata i to aż do Bośnii. A dlaczego? Nie chciałem powracać do domu, by nie robić brata nieszczęśliwym. A teraz spodziewam się, że mnie pan kapitan nie odpędzi ... Przecież pan kapitan zna mnie i ja pana kapitana znam ... To po co mi szukać lepszego miejsca? I Marynia zostanie z nami, już ja to biorę na siebie.

Kapitan podał mu rękę.

— Uczciwyś chłopak, mój Hryciu! Bóg zapłać ci za to! Widzę, że są jeszcze szlachetni ludzie na świecie. O, w nieszczęściu dopiero to najlepiej widać. A więc niech i tak będzie! Pozostaniemy razem!

W tej chwili drzwi się otworzyły i z lekka stąpając, onieśmielone widokiem obcego pana, lecz mimo to nie cofając się, weszły dzieci. Oboje były blade i szły prosto ku matce. Zbliżywszy się ku niej, nagle stanęły. Czerwona smuga krwi na jej skroni, jej nieruchome, martwe oblicze przeraziły je. Od postaci matki oczy ich zwróciły się ku ojcu i nagle obydwoje wybuchnęły wielkim płaczem, tuląc się ku niemu.

— Biedne, biedne moje dzieci! — szlochając mówił kapitan i tulił ku sobie płaczące dzieci. — Wszyscyśmy sieroty. A wy podwójnie. Nie macie matki! Porzuciła nas matka, porzuciła! Biedne dzieci! Biedne dzieci! Płaczcie, płaczcie! Nieraz jeszcze wszyscy płakać będziemy o niej wspominając.

Wiedeń, w listopadzie 1892 r.

КОМЕНТАРІ

До дев'ятнадцятого тому Зібрання творів І. Франка у п'ятдесяти томах входять повісті та оповідання, написані в 1892—1896 рр. Вперше друкується польський текст повісті «Для домашнього огнища».

ДЛЯ ДОМАШНЬОГО ОГНИЩА

Вперше повністю надруковано в серії «Літературно-наукова бібліотека», кн. 11. Львів, 1897, с. 149, накладом журн. «Житє і слово».

Повість написана І. Франком в листопаді 1892 року польською мовою під назвою «Dla ogniska domowego». В цьому томі польський текст повісті друкується в додатках.

Український текст повісті «Для домашнього огнища» І. Франко почав друкувати 1893 р. в Коломиї як додаток до журналу «Народ» з написом на звороті титульної сторінки: «Присвячую Опанасові Мирному. Автор». Але надруковано було тільки пів-аркуша (8 сторінок). На друкованому тексті стоїть дата — 1894.

Деяке світло на причини припинення цього видання проливає листування М. Драгоманова з М. Павликом — редактором «Народу». М. Павлик, згодом видаючи це листування, зазначив у примітці третій до листа М. Драгоманова від 18(30) жовтня 1893 р., де йшлося про повість Івана Франка «Для домашнього огнища»: «Вона почала була йти додатками до «Народу», та Мик. Ковалевський рішуче цьому спротивився (диви далі лист із Чернігова), так що я мусив перервати друк повісті» (Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876—1896), т. VII (1892—1893). Зладив Михайло Павлик. Чернівці, 1911, с. 310).

М. В. Ковалевський (1841—1898) — прогресивний громадський діяч, який активно сприяв виданню «Народу» і його поширенню на Східній Україні, в листі до М. Павлика з Чернігова писав: «Мене дивує, що приложено повість І. Франка «Для домашнього огнища». №№ «Народу» приходять неакуратно, рідко хто одержить повний річник, значить мало надії, щоб одержати цілу повість, а повість така річ, що як не буде середніх карток, то її хоть викинь. Дивує мене, і певне інших українців здивує, чому Франко не помістив своєї повісті в «Зорі», де прочитала б її ширша публіка,— як українська, так і галицька, де би напевне з охотою помістили її, незва-

жаючи навіть на радикальний зміст, бо Франко досить значна сила, щоб звертати увагу на одміни в його поглядах. Напевно б в «Зорі» Франкові дано і знатний гонорар, котрого він не одержить тут. Нам здається, що Ваша газета не так об'ємиста, щоб містити белетристику, не так багата, щоб оплачувати її, та вона власне рахує на публіку, котрій цікава ідея, факт, котрих не вичитає в «Зорі» і інших газетах». (Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом, т. VII, с. 326—327).

1897 року І. Франко зробив спробу видати повість додатком до VI тому журналу «Житє і слово», але надруковано було лише частину твору (96 сторінок), бо в кінці того ж року журнал припинив своє існування.

Повністю опублікувати повість І. Франко зміг того ж таки 1897 року у Львові в серії «Літературно-наукової бібліотеки».

Український текст уривка «Для домашнього огнища», виданого в Коломиї, і відповідний текст першодруку містить кілька різночитань: «Іменно,— іменно,— живо відмовила Анеля,— але ж вечором».— «Власне, власне,— живо відмовила Анеля,— але ж вечором». Решта різночитань стосуються образу Юлії Шаблінської: «...якось мимовільно з привички озиралася раптово позад себе, немов боялася, щоб хто її не підслухував».— «З привички озиралася, щоби хто її не підслухував»; «Навіть в тих хвилях, коли сміялася, коли внутрішнє оживлення рум'янило її щоки і маленькі полупрозірчасті уші, коли слова рвучим потоком пливли з її уст...» — «Навіть в тих хвилях, коли сміялася, коли слова рвучим потоком пливли з її уст...»

Текст повісті «Для домашнього огнища» видання 1897 р. і 96 сторінок, що були надруковані того ж року як додаток до VI тому журналу «Житє і слово», ідентичні.

Український текст повісті «Для домашнього огнища» в порівнянні з польським має окремі відмінності, головним чином, в останніх розділах. Зроблено деякі вставки, що уточнюють характеристику другорядних дійових осіб, наприклад, жінки-доглядачки в лікарні: «Тим часом сестра, нагодувавши Гуртера, поклала подушку на її звичайне місце, а потім помогла старому лягти, накрила його коцом і відійшла, не мовлячи ані слова і тільки злегка кивнувши капітанові головою на прощання» (розділ X, с. 113).

Основні ж зміни внесені з метою глибшого розкриття суспільної обумовленості вчинку Анелі, певної реабілітації її в очах капітана Ангаровича і читача. Так, суттєве доповнення вніс письменник в розмову Ангаровича з поліційним агентом Гіршем, який, маючи на увазі головного злочинця — Штерберга, говорить: «Я певнісінький, що без нього ані ота капітанова, ані її товаришка не була би й подумала про сей гешефт, що він їх наклонив до нього і платив їм тільки малу частину того, що сам заробляв» (розділ XI, с. 123).

Змалювання душевного стану капітана Ангаровича і його роздумів після трагічної смерті Анелі посилюється такими словами: «А коли ті нещасні, покривджені і втоптані в болото могли простити його жінці, то яке ж право мав він розставатися з нею з гірким ненависним почуттям?» (розділ XII, с. 143).

Що ж до закінчення повісті, то в польському тексті звучить воно зовсім інакше. Після слів: «Ukląkł przed trupem Anieli i całował, i łzami oblewał jej zimne, kostniejące ręce» йде: «Gdy podniósł głowę, zdziwił się ogromnie, widząc że nie sam był w pokoju».

Кінчається польський текст словами: «Biedne dzieci! Biedne dzieci! Płaczciel Płaczciel Nieraz jeszcze wszyscy płakać będziemy o niéj wspomínając».

В українському тексті І. Франко знімає цю сентиментально-розтягнуту кінцівку, де фігурує і надзвичайно швидке видужання Редліха, і нічим не вмотивоване рішення обох офіцерів поселитися на селі, щоб займатися там господарством, і ідилічна пропозиція Грицька — все робити для своїх «добрих» панів, та заміняє її стислим епілогом, що починається від слів: «Сенсаційний процес проти Штернберга, Юлії і їх спільників відбувся геть пізніше...» і кінчається своєрідною авторською характеристикою Анелі: «На Анелиній могилі нема ні хреста, ні плити з написом, тільки високий кипарис, огороджений залізними штахетами, знімається вгору рівно, мов свічка, в своїй густій вічній зелені — вірний образ замкненої в собі енергії і незламної рішучості».

Правда, в польському автографі повісті І. Франко також дещо переробляв її закінчення: про це свідчать викреслені автором слова Редліха (Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, ф. 3, № 340, с. 143): «A więc ja ci poradzę. Masz niewielki kapitalik, prawda? Ja mam także cokolwiek. Złożymy się i kupimy sobie folwarczek, kilkadziesiąć morgów gruntu, domek, gospodarstwo. Będziemy żyć i myślę, że zapracujemy tyle, by wystarczyło na wychowanie tych twych dzieci».

Вилучені роздуми капітана Ангаровича (ф. 3, № 340, с. 144): «... I ona tak pragnęła wyjechać na swoje w góry! Jednego tylko się boję, co my za gospodarze! Możemy wszystko stracić, nie rozumiejąc gospodarstwa», а також на тій же сторінці польського автографа звернення Ангаровича до Редліха: «Pójdziemy na wieś!»

Закінчення в українському тексті набагато лаконічніше, чіткіше й виразніше з ідейно-художнього погляду.

Український текст повісті «Для домашнього огнища» подається за першодруком.

«Літературно-наукова бібліотека» — серія започаткованих 1889 р. І. Франком видань, що виходили до 90-х років накладом І. Франка.

«Житє і слово» — щомісячний літературно-науковий і громадсько-політичний журнал революційно-демократичного напряму. Виходив у Львові в 1894—1897 рр. за редакцією Івана Франка.

«Народ» — громадсько-політичний журнал прогресивного напряму. Виходив у Львові (1890—1892) за редакцією М. Павлика та І. Франка і в Коломиї (1893—1895) за редакцією М. Павлика.

Драгоманов Михайло Петрович (1841—1895) — український публіцист, учений і громадський діяч буржуазно-демократичного, потім ліберально-буржуазного напряму.

Павлик Михайло Іванович (1853—1915) — український письменник, публіцист і громадський діяч революційно-демократичного напряму.

«Зоря» — літературно-науковий журнал ліберально-буржуазного напряму, виходив у Львові в 1880—1897 рр.

Філіпополь — одна з назв Константинополя, або Стамбула, найбільшого міста Турецької Республіки, до 1923 р. її столиці.

Інтернат змартвихвстанців — місце проживання представників польської католицької організації типу чернечого ордену, заснованої 1842 р. націоналістично настроєною частиною учасників повстання 1831 року.

ОСНОВИ СУСПІЛЬНОСТІ

Вперше надруковано в журн. «Житє і слово», 1894, т. I, кн. 1, с. 1—12; кн. 2, с. 165—182; кн. 3, с. 340—349; т. 2, кн. 4, с. 44—60; кн. 5, с. 238—251; кн. 6, с. 364—379; 1895, т. 3, кн. 1, с. 77—98; кн. 2, с. 236—249; кн. 3, с. 401—415; т. 4, кн. 4, с. 47—67; кн. 5, с. 249—260.

Твір незакінчений.

З листа І. Франка до М. Драгоманова від 1 лютого 1895 р. довідуємось, що І. Франко, перервавши друкування повісті в журналі «Житє і слово», мав намір видати її окремою книжкою. Але твір окремим виданням за життя автора не вийшов.

Зберігся автограф уривків II та III розділів другої частини повісті в архіві І. Франка (відділ рукописів Інституту літератури АН УРСР ім. Т. Г. Шевченка, ф. 3, № 587, 16 арк.), писаний на звороті статті «Конкурс «Зорі» (25 травня 1895 р.)». Перший, найбільший за обсягом уривок починається словами: «Ось вода!» і закінчується фразою: «Наблизившися, жандарм ще раз салю...» Різночитань при зіставленні автографа з друкованим текстом не виявлено.

В архіві письменника (ф. 3, № 364, с. 203) зберігається план повісті, в якому головна героїня повісті Олімпія Торська фігурує під ініціалами М. С.

«1. У дворі. Неділя. Пані М. С. будиться — сон поганий, гризота сином — служба — кава — орендатор — жид — садівник — ксьондз іде до костьолу на службу — пані на фільварок до сина.

2. На фільварку. Дорога через Острів, луку, потік — пастух, нива з бульбами — на фільварку — нова будова — панич приїжджає зі Львова з гістьми, розмова з матір'ю — пані підходить — обід, спацір до двора — Ганнуська — від'їзд гостей.

3. Ксьондз. Пані, вертаючи, стрічає ксьондза — дружня розмова — обід — ксьондз у себе — опис його помешкання — спацір по Острові, боязнь перед злодіями, жаль за псом — розмова з садівником — вечеря в дворі, гербата і ворожа розмова з панею.

4. Ніч. Панич під церквою — свист — розмова з матір'ю — напад, грабунок.

5. Ранок. Ксьондз живий — затирання слідів — замішанина — приїзд панича — органіст.

6. Лікар зі Львова.

7. Донесення.

8. Перше слідство, арештування слуг.

9. Віднайдення пограбованих речей — дальші сліди — жандарми.

10. Друге слідство.

11. Шпіцель, нові сліди.

12. Трете слідство — арешт С-ких».

Дату написання твору визначаємо умовно — 1893—1895 рр. на підставі листа до М. Драгоманова від 6 листопада 1893 р. Початок повісті на той час уже був написаний і планувався Франком для першого номера журналу «Життє і слово».

Спочатку у І. Франка був намір писати не повість, а роман у трьох частинах. Про це свідчить його лист до М. Драгоманова від 1 лютого 1895 р.: «Чи ви трібували читати мій роман «Основи суспільності», а коли читали, то як ви мені порадите? Дуже він довгий. Перша часть ледве скінчиться в 1 $^1/_2$ року, значить, на дві дальші часті ще треба три роки!»

В листі до А. Кримського від 26 серпня 1898 р. говориться: «Основи суспільності», писані від номера «Життє і слово» до номера, і досі не скінчені».

Повість «Основи суспільності» створена на підставі документальних фактів. Матеріалом для неї послужив сенсаційний у свій час кукізовський процес 1889 р. І. Франко, як співробітник львівської газети «Kurjer Lwowski», був присутнім на процесі — про це він писав у листі до М. Драгоманова від 10 лютого 1889 р. Матеріали судового слідства друкувалися в багатьох львівських та віденських газетах. Стенограми процесу під назвою «Zbrodnia w Kukizowie» — «Злочин в Кукізові» (Lwów, 1889) були видані окремою книжкою, примірник якої зберігається в особистій бібліотеці І. Франка (ІЛ, № 4907). В передмові до цього видання говориться: «Вже майже півроку польське суспільство з хвилюванням і цікавістю стежить за розвитком так званої «кукізовської справи». І справедливо. Як з погляду на незвичність осіб, у ньому замішаних, так і на незвичний збіг різних обставин кукізовський випадок може бути визнаним за один з найсенсаційніших в історії галицької криміналістики. Тому вся преса, незважаючи на величезну кількість інших справ поточних, цілий тиждень надає свої сторінки «Кукізові».

Кукізовський злочин був породжений усім тогочасним соціальним ладом. Поміщиця села Кукізова Марія Стшелецька разом зі своїм сином Олександром, прагнучи врятувати напівзруйнований маєток, намагалися вбити і пограбувати багатого скнару-попа Яна Тхуржніцького. Оскільки Стшелецькі належали до старовинного шляхетського роду, все буржуазно-шляхетське суспільство, суд, преса стали на їх захист. Незважаючи на безперечні докази їх вини, виявлені на слідстві, суд визнав Стшелецьких невинними.

Польський письменник консервативного напряму Юзеф Рогош (1844—1896) написав повість «Grabarze» («Могильники»), в якій, тенденційно використовуючи матеріали кукізовського процесу, намагався всіляко обілити представників шляхти, в той же час звинувачуючи в злочині представників соціальних низів. Повість І. Франка «Основи суспільності», що почала друкуватися 1894 р., була немовби відповіддю буржуазним письменникам.

Подається за першодруком.

Написання деяких власних імен дійових осіб подаються у першодруку непослідовно. Наприклад, Деменюк називається то Юрком, то Гнатом, Гадина — то Танасом, то Осипом. У цьому виданні вони зведені до того імені, яким герой називається вперше (Деменюк — Юрком, а Гадина — Танасом).

К р и м с ь к и й Агатангел Юхимович (1871—1942) — український радянський вчений-філолог, сходознавець, письменник, дійсний член АН УРСР.

«Kurjer Lwowski» (1883—1926) — польська щоденна ліберально-буржуазна газета; коли її співробітником був І. Франко (1887—1897), підтримувала польський і український демократичний рух в Галичині.

Сікстинська мадонна — найславетніша з картин великого італійського живописця і архітектора Рафаеля Санті (1483—1520), написана в 1515—1519 рр. як вівтарний сбраз для церкви *при монастирі* св. Сікста в м. П'яченці.

«Єпархіальні відомості» — періодичне видання, розраховане в основному на осіб духовного звання, в ньому друкувалися також відомості про смерть або нове призначення пароха та інших духовних осіб.

Беліал — тобто Вельзевул, диявол.

Theresianum — шляхетське військове училище у Відні, засноване імператрицею Марією-Терезією.

...гіпотека чиста! — говорячи це, пані Олімпія має на увазі, що проценти за закладений маєток вона виплачує вчасно.

...запрягли оту саму річку, як другого сліпого Самсона... — тут стихійна сила річки порівнюється із силою Самсона — міфічного героя, який, за біблійною легендою, був позбавлений своєї величезної фізичної сили; згодом, відчувши повернення цієї сили, зруйнував храм, під руїнами якого загинув сам.

«Towarzystwo Demokratyczne» — політична організація польських емігрантів республікансько-демократичного напряму, що виникла у Франції на початку 30-х років XIX ст.

Тарговичани — учасники Тарговицької конфедерації — об'єднання великих польських магнатів, які пішли на змову з іноземними урядами, і це призвело до другого, а згодом і до третього поділу Польщі. Саме слово «тарговичани» походить від назви містечка Тарговиця, де 1792 р. була утворена ця конфедерація.

...е від часу конституційної ери... — Йдеться про період після 1867 року, коли абсолютистська монархічна Австрія була перетворена на конституційно-монархічну Австро-Угорщину.

Валленрод — герой поеми «Конрад Валленрод» Адама Міцкевича. Валленрод — литвин за походженням, входить в довір'я прусських лицарів-хрестоносців — катів його країни, стає їх Великим магістром і веде орден до загибелі, щоб помститись за кривди своєї вітчизни.

...від самого 1848 року... — тобто від часів скасування кріпацтва в Галичині.

Моджеєвська Гелена (1840—1909) — польська актриса. Леді Макбет — одна з кращих її ролей.

Задусити мене збиралися! Подушками, як Петра III! — Натяк на події, що відбулися в Росії в липні 1762 р., коли за згодою Катерини II та її прихильників було таємно вбито імператора Петра III, хоча за офіційними повідомленнями він раптово помер від хвороби.

...з якою-небудь Дафною або Хлоєю. — Дафна, за античною міфологією, дочка річкового бога Ладона, дівчина надзвичайної краси, в яку закохався сам бог Аполлон. Хлоя — одне з імен античної богині Деметри — покровительки молодих

посівів. Цими іменами нерідко називались дівчата-пастушки в ідиліях і пасторалях.

У Франка імена Дафна і Хлоя вживаються в переносному розумінні, тобто як ім'я дівчини, з якою герой твору йде на любовне побачення.

Люблінська унія (1569) — об'єднання Великого князівства Литовського з шляхетською Польщею в одну федеративну польсько-литовську державу — Річ Посполиту. Укладення Люблінської унії призвело до посилення соціального та національного гноблення на Україні і викликало загострення визвольної боротьби українського народу проти польсько-шляхетських загарбників, за возз'єднання України з Росією. В тексті йдеться про великий земляний пагорб на Високому Замку.

ЯРМАРОК У СМОРЖУ

Вперше надруковано у виданні: Читанка руська для 2 класи шкіл середніх. Львів, 1895, с. 316—320. Прізвище І. Франка стоїть тільки в змісті.

Подається за першодруком.

Бойки — представники етнографічної групи українців, які населяють гірські райони Львівської та Івано-Франківської областей між річками Сяном і Ломницею, а також частину Закарпатської області між річками Ужем і Торцем.

ПАНЩИЗНЯНИЙ ХЛІБ

Вперше надруковано в журн. «Житє і слово», 1896, т. V, кн. 1, с. 23—29. Вдруге у виданні: Іван Франко. «Панщизняний хліб» і інші оповідання. Львів, 1913, с. 5—13.

Текст другого видання відрізняється від першодруку деякими відмінами в орфографії, наближенням до норм загальноукраїнської літературної мови.

В передмові до збірки «Панщизняний хліб» і інші оповідання» І. Франко писав: «...Видаючи ті оповідання тепер окремою книжкою, подаю їх не в хронологічнім порядку їх написання та друкування, а відповідно до хронології історичних відносин, яких торкаються ті оповідання. На першому місці йде оповідання «Панщизняний хліб», що майже цілим своїм змістом належить до панщизняних відносин перед р. 1848, а тільки закінченням відкриває немов мале віконце на відносини по наданню свободи нашому народові...

Може, мої оповідання видадуться декому старомодними і позбавленими тої містики, яку наші новіші письменники та критики уважають майже доконечною приналежністю літературних творів, проте надіюся, що вони ні в чиїй душі не збудять хорих фантазій, а здоровому смакові дадуть здорову і не зовсім неприємну поживу». Повний текст передмови друкується в 42-му томі нашого видання.

Згадку І. Франка про ще одну публікацію цього оповідання знаходимо в листуванні письменника. Це лист від 28 жовтня 1896 р. до редактора польського селянського часопису ліберального напряму «Prawo Ludu», що виходив у Кракові:

«Шановний Пане Редакторе!

Я дуже був здивований, побачивши в 2-му н-рі Вашого часопису «Prawo Ludu» передрукований початок моєї новели «Панщизняний хліб». Я був здивований, бо Ви, шановний пане, не були навіть ласкаві повідомити мене про появу цього часопису ані про моє безпосереднє чи хоч би посереднє співробітництво в ньому, а ще більше здивував мене той брак такту з Вашої сторони, що Ви, шановний пане, друкуєте мою новелу без жодного застереження щодо того, що вона взята без моєї волі і відомості, а одночасно в тім самім номері Ваш часопис ... накидається на журнал, де я є співробітником.

Таким чином, залишаючи вже на боці принципову справу подібної поведінки, Ви, шановний пане, ставите мене в надзвичайно фальшиве положення супроти редакції, до якої я належу, бо виглядає воно так, немовби я, працюючи в «Kurjerze Lwowskim», рівночасно був вашим співробітником, проти чого я рішуче заперечую. Прошу також перервати дальший друк моєї новели і застерігаю проти подібної поведінки на майбутнє.

З пошаною др. Іван Франко».

Подається за виданням 1913 р.

Новаківський Степан — селянин з села Торки, учасник радикального руху, був послом від *селян до* галицького сейму в 1895—1896 рр. Вів активну агітацію за кандидатуру І. Франка.

Я щ е б у в м о л о д и й, к о л и п а н щ и н у с к а с у в а л и . . . — Йдеться про скасування кріпосного права в Галичині.

ДОДАТКИ

DLA OGNISKA DOMOWEGO

Друкується вперше за автографом (ІЛ, ф. 3, № 340). В ньому не вистачає двох сторінок (10, 11). Текст повісті друкується за сучасною польською орфографією. Редакція здійснена Н. П. Романовою.

Згадку про польський оригінал твору знаходимо в рукописній нотатці І. Франка на старому конверті без адреси з приводу німецького перекладу повісті, здійсненого Феліцією Прухніковою: «Am häuslichen Herd». Roman von Iwan Franko. Unterhaltungsblatt der «Vorwärts», 1898, № 42. Переклала пані Феліція Прухнікова, ур[оджена] Носсінг, без мого дозволу і без порозуміння зо мною, мабуть, з польського, досі не друкованого оригіналу, мабуть, не без помилок, коли вже самий титул перекладений невірно: «Am häuslichen Herd» замість: «Für den h. H.» Повість того берлінського видання була передрукована, як мені доношують з Берліна, в кількох соціал-демократичних часописах Німеччини» (ф. 3, № 341).

Про польський автограф повісті згадується і в спогадах В. Шурата: «Міркуючи, що повість може бути для поляків цікавіша, ніж для українців, написав її зразу по-польськи зимою 1892 року та й передав до Варшави» (В а с и л ь Щ у р а т. Франків спосіб творення.— Франко у спогадах сучасників. Львів, 1956, с. 342).

У Польщі не виявили бажання надрукувати повість, про що свідчать зокрема листи до І. Франка варшавського видавця Теодора Папроцького. В них він висловлює сумніви щодо викривального задуму твору, а особливо змалювання постаті головної героїні повісті — Анелі:

«З двох торгівок живим товаром одну показуєте... як зіпсуту жінку, а до другої викликаєте жалість та співчуття замість того, щоб викликати відразу або презирство. Вплив повісті, в якій ідеалізовано злочинну торгівку,.. дуже шкідливий» (лист від 1 травня 1893 р.).

«Хоч повість, на мою думку, і цілком моральна, та все ж таки в закінченні весь ефект доброго початку губиться, від чого стає вона навіть неморальною» (лист від 25 лютого 1893 р.). Ці листи Т. Папроцького, польські оригінали яких знаходяться у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка, ф. 3, № 1612, с. 663 і 638, цитуються в статті Г. Вервеса «Проблематика польських повістей І. Франка» («Радянське літературознавство», 1963, № 3, с.75). В ній дається ідейно-естетичний аналіз повістей І. Франка, написаних польською мовою, і висловлюються окремі міркування з приводу того, чому повість «Для домашнього огнища» польською мовою залишилась ненадрукованою.

Отже, як видно з листів Т. Папроцького, найбільше непокоїв польського видавця кінець повісті, а саме передсмертна сповідь Анелі, з якої випливало, що причину злочину треба шукати не в психології окремої зіпсованої людини, *а в самому соціальному устрої* з його огидною лицемірною мораллю.

Польський оригінал повісті, хоч і має ознаки певної невикінченості, становить, проте, інтерес як важливий документ ідейно-художніх пошуків Франка-прозаїка, його прагнень прислужитися своєю творчістю передовій польській громадськості.

Сучасні польські дослідники і видавці прозових творів І. Франка справедливо віддають перевагу українській редакції повісті «Для домашнього огнища», друкуючи твір у польському перекладі саме з українського видання. «Беручи до уваги,— пише професор Вроцлавського університету Маріан Якубець,— той факт, що пізніші українські авторські редакції відрізняються помітно від першодруків польських, як і те, що в українських варіантах мають вони незрівняно вищі художні якості, вирішили ми, бажаючи представити справжнє письменницьке обличчя Франка, подати їх у польських перекладах саме з українських авторських видань» (I w a n F r a n k o. Utwory wybrane, t. II. Warszawa, «Czytelnik», 1955, c. 606.)

Водночас той же дослідник висловлював думку, що «...якби вдалося зібрати відповідні матеріали, що є нелегкою справою, бо твори Франка, написані польською мовою, розпорошені по старих часописах, вітчизняних і закордонних, або залишилися в рукописах, як, наприклад, повість «Для домашнього огнища», яка ніколи по-польськи не друкувалася, добре було б видати окремим томом оригінальні польські твори цього письменника» (т а м ж е, с. 606).

Подається за автографом.

ПОЯСНЕННЯ СЛІВ

А́бнега́ція — самозречення, самопожертва
А́вансува́ти — одержати службове підвищення
А́доптува́ти — привласнити
А́мбаса́да — посольство

Ба́нда — тут: табір
Ба́сама́к — смуга на тілі від удару
Бе́саг — подвійна сумка, саква
Богда́нка — вибрана по серцю дівчина
Бо́з — бузок
Бо́тель, бо́телі́в — дерев'яна посудина на пиво або для збивання масла

Варе́шка — ополонник
Варта́ба — підвіконня
Вафенро́к — військова парадна тужурка
Ввігнати в лапку — загнати в пастку
Випрята́ння — прибирання
Ві́вер — мариотратник життя
Відкли́кати — повернутися до попереднього стану
Відмі́на — за народною міфологією, чортеня, яким підмінено дитину
Во́льти — пересмикування карт

Вудже́ння, вудже́ниця — шинка

Герба́та — чай

Дво́рець — залізничний вокзал
Димі́сія — вихід у відставку з військової служби
Дискре́тно — непомітно
Дистинго́ваний — витончений
Дисти́нкція — обізнаність з правилами поведінки в товаристві, гарна поведінка
Доне́слість — далекосяжність, важливість

Евентуа́льно — в міру потреби
Елемент — тут: сфера, середовище

Жена́да — сором, ніяковість

Закри́стія — кімната в костьолі чи церкві, де зберігаються церковні речі
Заля́га́ти — бути боржником
Заміти — тут: питання
Заскле́пити — тут: заціпити
Застано́ва — тут: роздумування

Зацу́катися — завагатися
Заїхати по гамалику — дати по шиї
Зайти з майки — підійти хитрощами
Зи́ндра — іскра
Зновити — видумати

Імбри́чок — посуд для кави чи чаю
Індага́ція — нав'язування певної відповіді
Інтерлокуто́р — співрозмовник
Інфамі́с — нечесний

Ка́вція — грошовий внесок
Каса́рня — казарма
Каси́но, казино — тут: офіцерський клуб
Квадра́нс — чверть години
Кимва́л — цимбали
Кі́твиця — якір
Клош — абажур
Кля́пи — вуха на шапці-ушанці
Колято́рка — тут: поміщиця
Ко́нар — товста гілляка
Конверса́ція — бесіда
Конкуре́нція — тут: матеріальна участь усіх громадян парафії в будуванні нової церкви
Ко́нцепт — план
Кота́ра — завіса, штора
Кратко́вана — строката
Куратéля — опіка

Ла́ба — лапа
Ла́пка — пастка
Легéйда — вайло, телепень
Легоміна — солодка або овочева страва до обіду
Лібе́рія — ліврея
Лока́ль — приміщення, мешкання
Лото́чити — картати
Льос — квиток виграшної лотереї, жереб, доля

Магаго́ні — меблі з червоного дерева
Магоне́вий — з червоного дерева
Ма́па — географічна карта
Маркі́тно — сумно, невесело
Мату́ра — іспит на одержання атестата зрілості
Мельдува́ти (військовий термін) — повідомляти, доносити
Мельдунко́ва книга — подвірна книжка, в якій записані всі мешканці
Ми́дниця — умивальник
Митра́т — найвищий радник консисторії, вищий духовний чин, що має право носити митру під час церковної відправи
Млаковина — трясовина, болото
Морква́сити — тут: сердито бурмотіти

Нагні́ток — мозоль
Нали́патися — надихатися куряви
Нало́говий — постійний, звичайний
Нам'я́тність — палке почуття, пристрасть
Напа́сливість — причіпка
Напру́го — раптово
Неха́рна — неохайна

Обрус — скатертина
Обшар — двір, поміщицькі маєтки
Овшім — так, добре
Одвах — гауптвахта
Одра — кір
Опінія — точка зору
Остента́ція — підкреслення чогось з метою звернути особливу увагу
Офіци́ни, офіци́на — флігель, звичайно — приміщення для слуг
Офіціаліст — службовець
Офуркну́тись — гримнути, огризнутись на когось

Пазоли́ти — мати руки в попелі, возитися біля печі
Паремéї — притчі, переносно — читати нотації
Партерóвий — одноповерховий
Парýха — горілка
Пахтя́р — орендатор — найчастіше молочних корів, фруктового саду
Неперехáпуючись — не поспішаючи
Персифлю́вати — глузувати, висміювати
Пéрхати — пурхати, злітати вгору
Пи́лка — тут: м'яч
Пíдря — горище для зберігання сіна, сінник
Плебáнія — будинок приходського священика
Пля́нти — алея
Постенфíрер — дільничний жандарм
Потрáвка — м'ясний соус
Предилéкція — замилування
Презéнта — згода поміщика (колятора) на одержання парафії попом
Приват-дúнер — приватний слуга, денщик
Прунéльовий — вовняний, з тонкої матерії

Реверéнда — ряса
Регулямíн — правило
Резигнáція — тут: рішучість
Резолю́тний — рішучий, сміливий
Реквізúція — вимога
Ремонструвáти — заперечувати, противитися
Розвáга — спокій, урівноваженість
Розфалáтаний — подертий
Ролéта — штора
Росíл — суп, бульйон
Румовúща — руїни
Рýра — піч, груба

Сáльва — постріл, салют
Скаптувáти — приєднати, придбати
Сквар — спека
Сквитувáти — звільнити
Сконфронтовáння — очна ставка
Скрипту́ра — зошит
Скрутúти — повернути, звернути
Стéкліcть — скаженість
Стíйковий — вартовий
Стóчуватись — зливатись
Строїтися — тут: одягатися
Сукрúсто — прикро, гостро
Сýфіт — стеля
Суфрáган — єпископ, помічник іншого єпископа або митрополита в католицькій церкві

Тельмóм — дуже швидко
Теребúти — чистити
Тестáмент — заповіт
Тристéнний — болотяний чорт
Торністра — шкіряна сумка, ранець
Трáфіка — тютюнова крамничка; тут у значенні — трактир з рулеткою
Трачúння — тирса
Трíба, триб — зубці в колесах
Трíбувáти — пробувати, намагатися
Трóпом — риссю
Турф — іподром

Упéвнювати — виправдовувати
Урльоп — відпустка
Успособлéння — вдача, настрій

Фелóн — ризи
Фортýна — тут: майно
Фудýльний — пихатий, зарозумілий
Фýкатись — лаятись, кричати, сперечатись

Ф у н д а́ ц і я — пожертвування грошей
Ф у т е р а́ л — чохол
Ф у́ т р о — хутряна шуба

Ц а л ь — міра довжини (2,4 *см*)
Ц е́ л е б с — нежонатий піп, що дотримується безшлюбності, обов'язкової для католицького духівництва та православного чернецтва
Ц е л і б а́ т — обітниця католицьких попів та православного чернецтва не одружуватись
Ц и з е л о́ в а н и й — різьблений по металу
Ц о́ ф н у т и с ь — відійти назад, відступити
Ц у г — взвод
Ц ю п к а — тісна темна комірчина або підвал

Ч а к о — військовий парадний головний убір

Ш а м б е л я́ н — таємний радник
Ш а́ р ж а — військовий чин
Ш и́ н а — тут: розжарене залізо
Ш п а р к а́ с а — ощадна каса
Ш п и х л і р — комора для збіжжя
Ш п і к — до шпіку костей: до мозку кісток
Ш т і к — пень
Ш у́ т р о — річкова галька

Я с і к — маленька подушечка

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

1. Іван Франко. Фото. 1903 . . . . . 4—5
2. Титульна сторінка повісті І. Франка «Для домашнього огнища» (Львів, 1897) . . . 160—161
3. Перша сторінка повісті І. Франка «Основи суспільності» в журналі «Житє і слово» . 160—161
4. Титульна сторінка збірки оповідань І. Франка «Панщизняний хліб» і інші оповідання» (Львів, 1913) . . . . . 192—193
5. Перша сторінка польського автографа повісті І. Франка «Dla ogniska domowego» . 192—193

ЗМІСТ

ПОВІСТІ ТА ОПОВІДАННЯ

Для домашнього огнища 7
Основи суспільності 144
Ярмарок у Сморжу 342
Панщизняний хліб 346

ДОДАТКИ 353
Dla ogniska domowego 353

КОМЕНТАРІ 487
Пояснення слів 498
Список ілюстрацій 502

Академия наук
Украинской ССР
Институт литературы
им. Т. Г. Шевченко

ИВАН

ФРАНКО

Собрание сочинений
в пятидесяти томах

Художественные
произведения

Тома 1—25

Том 19

Повести и рассказы.
(1892—1896)

(На украинском
и польском языках)

Друкується за постановою
Президії АН УРСР

Редактор
О. Я. Безпальчук

Художній редактор
С. П. Квітка

Оформлення художника
О. Г. Комяхова

Технічні редактори
М. А. Притикіна, І. М. Лукашенко

Коректори
Я. М. Зубко, З. П. Школьник, В. М. Божок

Інформ бланк № 1705

Здано до набору 24.07.78 Підп. до друку 20.02.79. Формат 84×108/32. Папір друк. № 1. Літ. гарн. Вис. друк. Фіз.-друк. арк. 15,75+3 вкл. Ум.-друк. арк. 26,78. Обл.-вид арк. 27,87. Тираж 46 000 пр. Зам 8-300. Ціна 3 крб. 20 коп.

Видавництво «Наукова думка», Київ, Рєпіна, 3

Книжкова фабрика ім. М. В. Фрунзе Республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР, Харків, Донець-Захаржевська, 6/8.